

ДОПРИЗОВНА ПІДГОТОВКА

10·11

№ 74
Друж-

ДОПРИЗОВНА ПІДГОТОВКА

Пробний підручник для 10—11 класів

За редакцією М. І. Томчука

*Допущено
Міністерством освіти України*

HISTORIAM NESCIRE

ШКОЛА № 2 м. Львова

NOB EST SEMPER PUERUM ESSE

БІБЛІОТЕКА

КИЇВ

•ВЕЖА•

1996

Автори: М. І. Томчук, Я. І. Конотопенко,
Ю. В. Крамаренко, Ю. О. Квашеньов, В. М. Гудим

Рецензенти:

І. Д. Бех, заступник директора Інституту дефектології
АПН України, доктор психологічних наук, професор
М. М. Кравець, завідувач кафедри всесвітньої історії
Вінницького державного педагогічного інституту, доктор
історичних наук, професор

Л. П. Сергієнко, декан факультету фізичної культури
Миколаївського державного педагогічного інституту,
доктор педагогічних наук, професор

П. І. Федотовський, старший викладач кафедри військової
підготовки Миколаївського педагогічного інституту,
полковник

Допризовна підготовка:

Д68 Проб. підруч. для 10—11 кл./ М. І. Томчук,
Я. І. Конотопенко, Ю. В. Крамаренко та ін.;
За ред. М. І. Томчука.—К.: Вежа, 1996.—
416 с.: іл.

ISBN 5-7707-8653-1.

Д 4306022100-007
1996

Без оголошення

ББК 68.4(4УКР)9

© М. І. Томчук, Я. І. Конотопенко,
Ю. В. Крамаренко, Ю. О. Квашеньов,
В. М. Гудим, 1996

© В. В. Волков, Г. І. Раузов,
Р. І. Вондаренко. Художнє оформлення,
1996

ISBN 5-7707-8653-1

Від авторів

Допризовна підготовка як один з обов'язкових державних предметів у середніх навчальних закладах організовується і проводиться на основі закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» і є складовою частиною загального процесу підготовки юнаків до строкової служби у Збройних Силах та інших військових формуваннях України, створених відповідно до чинного законодавства.

Завдання курсу «Допризовна підготовка» — формування у юнаків високого рівня готовності до виконання вимог сучасної військової діяльності.

Процес перебудови освіти в навчальних закладах України вимагає значних змін у змісті навчання, в тому числі у допризовній підготовці. Авторський колектив підручника прагнув дати такий матеріал, щоб юнаки не тільки засвоїли основи військового захисту держави, а й здобули знання та навички, що знадобляться їм у майбутньому житті. Саме тому, відповідно до «Програми допризовної підготовки» (1995 р.), вводяться нові розділи: «Психологічна підготовка», «Медико-санітарна підготовка»; до розділу «Військова підготовка» включено «Основи військової топографії та туризму»; істотно змінено та розширено розділ «Збройні Сили України» та ін.

«Допризовна підготовка» є пробним варіантом підручника, тому авторський колектив буде вдячний за відгуки, зауваження, пропозиції, що надійдуть від викладачів допризовної підготовки, учнів та їхніх батьків, студентів педагогічних інститутів та університетів. Наша адреса: м. Київ-53, вул. Січових Стрільців, 52-д, Науково-методичний центр організації, розробки та виробництва засобів навчання Міністерства освіти України.

Політичний, економічний, духовний розквіт України можливий за умови гарантування її державного суверенітету, політичної незалежності, збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів. Гарантом національної безпеки України виступають боєздатні Збройні Сили, побудовані за принципом оборонної достатності. Збройні Сили є необхідним атрибутом держави і виконують її найголовнішу — захисну — функцію.

Бойова готовність армії та флоту значною мірою обумовлюється рівнем підготовленості юнаків до строкової військової служби, до захисту Батьківщини. Строкова військова служба відповідно до Конституції та закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» є почесним обов'язком кожного громадянина (чоловічої статі). Це нелегкий, але дуже важливий і необхідний для суспільства вид діяльності, що характеризується складністю, високою напруженістю, динамічністю, суворою регламентацією, специфічністю спілкування. Усе це вимагає спеціальної підготовки. Готовність до служби в армії формується у цілісному навчально-виховному процесі, залежить від зусиль держави, сім'ї, громадських організацій і від самого юнака, його свідомості, активності, наполегливості. Кожний юнак повинен добре розуміти, які саме знання та навички, якості та властивості характеру потрібні воїнові на початковому етапі військової служби.

Мета курсу «Допризовна підготовка» — не тільки підготовка до строкової військової служби, а й подальший фізичний, вольовий, інтелектуальний, професійний, моральний розвиток особистості, формування у юнаків рис дорослої людини, якостей справжнього чоловіка.

Курс «Допризовної підготовки» дає необхідні знання про законодавство України з питань військової служби, про оборонний характер Воєнної доктрини України, про становлення, розвиток і призначення Збройних Сил та інших військових формувань України, значення військової служби, вимоги Військової присяги і статутів Збройних Сил України.

У курсі вивчаються: загальні обов'язки солдата, обов'язки днювального і чатового, правила поведінки перед ши-

куванням і в строю, дії в наступі, в обороні, розвідці, матеріальна частина і бойові можливості малокаліберної гвинтівки й автомата Калашникова, правила і прийоми стрільби і метання гранат та ін. Курсом передбачено формувати у юнаків навички виконання стройових прийомів зі зброєю та без неї, службового військового спілкування, виконання вправ з вогневої підготовки, дії в обороні, бою та ін. До закінчення навчального закладу юнаки повинні навчитися звертатися до командирів (начальників), виконувати накази, віддавати військову честь, бути готовими дотримуватися вимог статутів і військової дисципліни Збройних Сил України. Курс ознайомлює з основами військової топографії, особливостями організації та проведення туристського походу, правилами орієнтування на місцевості, пересування за азимутом, визначення відстані до об'єктів та ін. Під час вивчення розділів «Цивільна оборона» і «Медико-санітарна підготовка» допризовники засвоюють основи організації цивільної оборони в Україні; способи індивідуального і колективного захисту від уражальної дії ядерної, хімічної, бактеріологічної зброї; порядок організації та проведення рятувальних робіт під час стихійних лих; правила надання першої медичної допомоги собі та іншим людям при різного роду травмах, ушкодженнях тощо. На заняттях з розділу «Психологічна підготовка» юнаки повинні зрозуміти психологічні особливості воїна, військового колективу, військової діяльності та вимоги, які вона ставить до особистості. Вони мають навчитися користуватися доступними методиками самооцінки своєї готовності до служби в Збройних Силах України, оволодіти методами самовдосконалення, виробити навички психічної саморегуляції поведінки в умовах військової діяльності.

Важливою умовою успішності занять з допризовної підготовки є висока дисципліна, організованість, відповідальність учнів. На заняттях стосунки між учнями і викладачем, а також учнів між собою підтримуються на зразок стосунків між військовослужбовцями Збройних Сил України.

ВІЙСЬКОВА ПІДГОТОВКА

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ

1. Передісторія розвитку Збройних Сил України

ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКЕ ВІЙСЬКО

Мал. 1. Слов'янські вої

На початковому етапі східнослов'янської цивілізації воєнна організація була родоплемінною. Саме рід дбав про зброю та воєнне спорядження, забезпечував охорону осель, городищ від ворогів. Усі важливі воєнні справи (ведення війни, укладання миру) вирішувалися на вічі. Не було ніяких рангів чи ступенів. Керував воями (мал. 1) в бою воевода або князь.

Озброєння було різноманітним: списи різних видів (по два-три у кожного), сокира, лук (він був відомий слов'янам здавна, проте не мав такого поширення, як, наприклад, у степових народів). Пі-

зніше слов'яни запозичили у готів меч. У ближньому бою використовували короткий ніж. Тіло захищали щитом. Кидали каміння за допомогою праці. До бою військо йшло пішим ходом.

Про організацію та озброєність давньослов'янського війська III—IV ст. відомо небагато. Воно мало примітивну організацію, просту зброю, слабку дисципліну, а тому часто програвало бої готам, аварам. Водночас слов'янські вої дивували світ своєю сміливістю, винахідливістю, самопожертвою, героїзмом, витривалістю. Значний вплив на слов'янське військо, на його майстерність мали нормани (варяги). Згідно з «Повістю

минулих літ» норманська династія розпочинається з князя Рюрика, який об'єднав Київ і Новгород. Варяги склали незначну частину слов'янського війська і служили в ньому до половини XI ст. За цей час вони впровадили в українське військо досконалішу зброю та обладунок (панцирі, металеві лаштуки на тіло, шоломи на голову, довгий щит, меч, списи) і військове мистецтво (висока дисципліна, упорядкування війська, взаємовиручка в бою).

Військова підготовка дітей починалася змалечку в сім'ї і зводилася до фізичного розвитку, формування навичок захищатися, воювати з ворогом (стріляти з лука, кидати камінь, долати перешкоди, веслувати).

УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО X—XIII СТОЛІТЬ

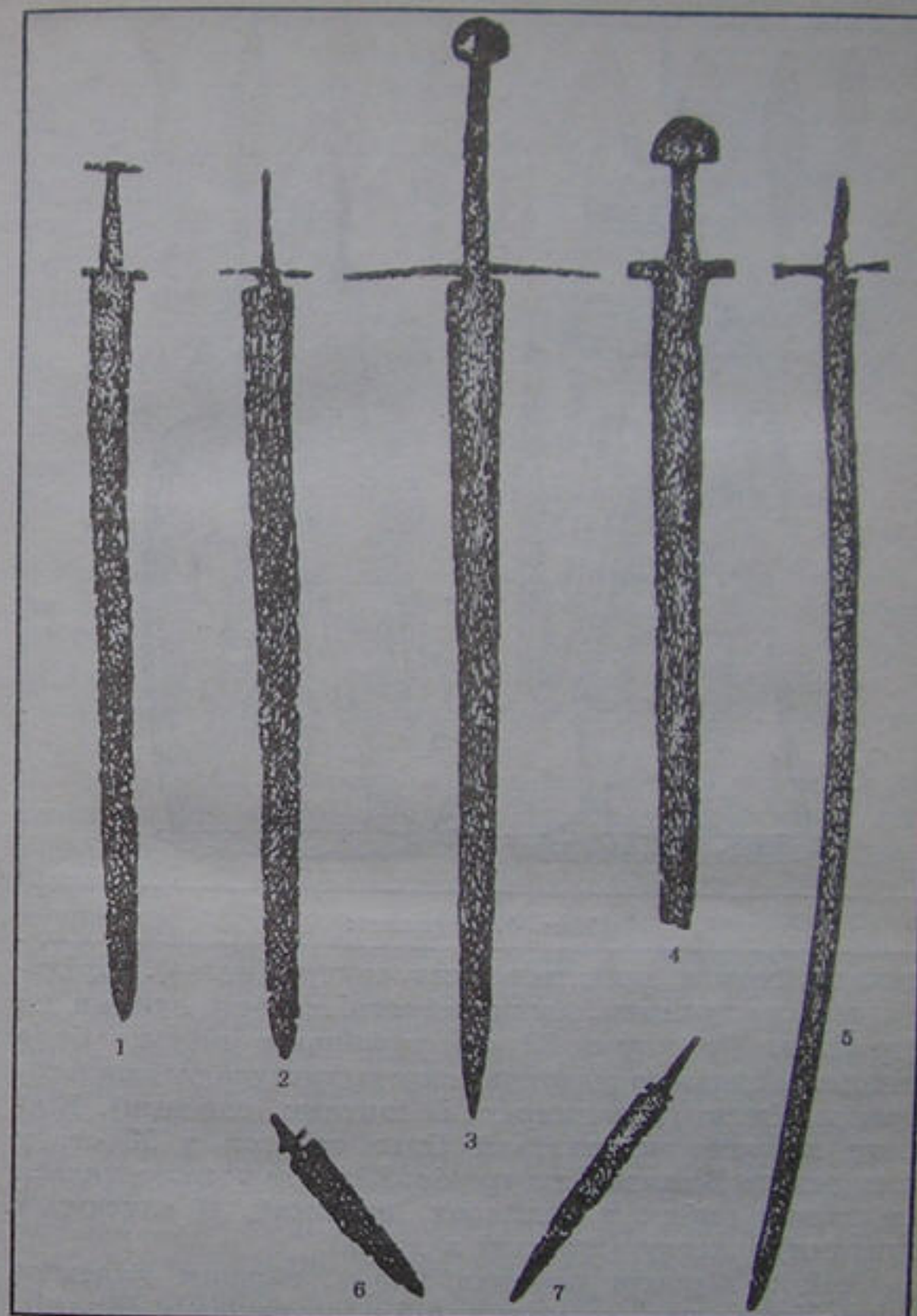
У часи Київської держави військо складалося з дружини князя та народного ополчення. До дружини входили місцеві люди з вищих верств суспільства. Члени дружини мали вірно служити князеві, бути готовими йти з ним на війну. Князі утримували дружинників, платили грішми, дозволяли привласнювати частину завойованого майна, давали землі. Другою частиною війська було народне ополчення — вої. Спочатку вої не мали постійної військової організації, а збиралися лише для самооборони, коли нападав ворог. Пізніше князі Олег (?—912) та Ігор (?—945) почали брати воїв у походи. До ополчення приймали міський люд, селян-хліборобів. При цьому до боротьби з ворогом залучали всіх, незважаючи на вік, озброєність, досвід. У 1151 р., коли на Київ ішов суздальський князь Юрій Долгорукий (90-ті рр. XI ст. — 1157) з половцями, кияни заявили князю: «Хай ідуть усі, хто тільки може хоч дрюк у руки взяти». В разі крайньої небезпеки князі видавали ополченцям зброю зі своїх складів. Народне ополчення організовувалося і поділялося за територіальною ознакою на тисячі. Їх називали за назвою міст — володимирськими, київськими, чернігівськими і т.д. Дружини князя склалися з полків (по 100—200 чоловік), їх називали за іменем князя. Полк міг підрозділятися на менші частини.

Зброя княжої доби була двох основних видів: охоронна й зачіпна. До першої належали броня (панцир, кольчуга), шолом, щит, що служили для захисту тіла

Мал. 2. Зачіпна зброя княжого війська

в бою. Зачіпна зброя — це списи, меч, шабля, сокира (топір) і лук зі стрілами (мал. 2). Списи були зброєю і піхоти і кінноти, мали різну назву (сулиця, рогатина), були різної довжини (від 1,5 до 2,5 м). На кінці списа було залізне вістря у вигляді видовженого листка з отвором. Меч (скандинавського або східного походження) був двосічною (двогострою) зброєю, завдовжки до 1 м; носили його в піхві; він вважався знаком судової влади князя. Шаблю запозичено зі сходу, від степових народів. Вона була значно легшою від меча, але дов-

Мал. 3. Січна зброя княжої доби, знайдена на Київщині:
1—4 — мечі; 5 — шабля; 6 і 7 — ножі

шою — до 1,2 м, гострою з одного боку і трохи викривленою (мал. 3).

За княжої доби були два основні роди війська: оружники і стрільці. Оружники мали на озброєнні

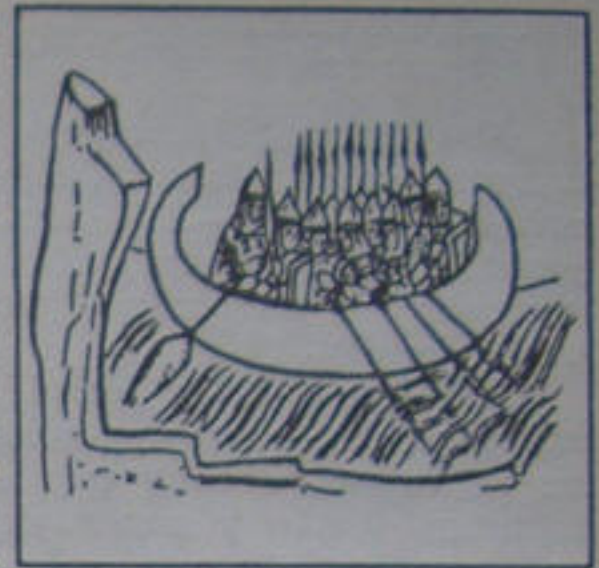
Мал. 4. Оружяки

панцир, шолом, щит, меч, спис, сокиру (мал.4). Стрільці, або ж лучники, були озброєні тільки луками та стрілами. До кінця XI ст. українське військо було пішим. Головною ударною силою виступала важкоозброєна піхота (у панцирах, із щитами, списами). Кінноту вперше використали Олег та Ігор у X ст. у походах на Візантію, на греків. Кіннота підрозділялася на важку (воїни у панцирах, шоломах, зі списами і щитами) і легку (стрільці з луків).

Бій з ворогом починав князь, першим кидаючи спис. Коли списи ламалися, бій продовжували мечами. Лучники із-за мурів міста обстрілювали ворога. З часом піхота поступилася місцем кінноті. Після того як кіннота здобувала перемогу, піхота закінчувала битву: розбивала залишки ворога, захоплювала бранців у полон, забирала здобич, зброю.

У княжу добу починає розвиватися й український військовий флот. Военні човни (судна) називали лоді-

ями (мал. 5). Були річкові і морські лодії; вони мали різні розміри і вміщували від 40 до 100 воїнів. Річковий флот боровив Київ на Дніпрі, Чернігів на Десні. Човни нерідко перетягували з однієї річки на іншу волоком. Так, у 907 р. князь Олег ходив на Царгород флотилією з 200 лодій (по 40 воїнів на кожній), а в 941 р. князь Ігор — на Візантію з флотилією до тисячі лодій.

Мал. 5. Лодія

Війну князі найчастіше проголошували урочисто, офіційно, через послів, а іноді й несподівано нападали на ворога, щоб не дати йому можливості підготуватися до бою. В обороні військо було невеликим: від кількох сотень до кількох тисяч. У походи на Царгород, на Болгарію князі Олег і Святослав (?—972) брали по кілька десятків тисяч воїнів.

Збиралося військо за наказом князя, оскільки не було на той час постійним. Спеціальні військові тренування, маневри, навчання у війську не проводилися. Дорослі в бою вдосконалювали свою військову майстерність. Дітей же змалечку в сім'ї знайомили зі звичаями народу, виховували почуття вірності князю і громаді, поваги до полеглих у бою, привчали до коней. Хлопці мали знати всі види зброї, вміти боротися, кидати спис, стріляти з лука, володіти мечем, шаблею, їздити верхи на коні, битися рукопаш. «Борба», «дужання» були улюбленими заняттями хлопчиків. Після такої підготовки підлітків брали у бойові походи. Так, князь Данило Галицький (1202—1264) навчав свого сина Лева (?—1301) ще з дитячих років військової справи, а юнаком Лев зі списом у руках вийшов на бій з угорським воеводою. У таких же традиціях Лев виховував і свого сина Юрія (?—1308).

Наприкінці X ст. князь Володимир (?—1015) звелів створювати при монастирях школи для дітей феодальної знаті; в них здійснювалася загальноосвітня і військова підготовка.

Військо підтримувало силу і могутність держави, обороняло її кордони.

УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО ПЕРІОДУ КОЗАЧЧИНИ

Могутність війська за княжих часів була зумовлена в першу чергу його зв'язком з державою. Татарська навала у XIII—XIV ст. призвела до занепаду української держави і її війська. Землі України потрапляли під литовські, польські, угорські, молдавські прапори.

XV—XVIII ст. в історії України — це період козащини. Основною причиною зародження козацтва була небезпека з боку орд кочівників, які грабували, нищили, брали у полон український люд. У цей час визріває національна свідомість народу, міцніє його бажання здобути свободу і незалежність.

Слово «козак» тлумачать по-різному. За однією з версій, це слово — турецького походження, означає «вільна, відважна, войовнича людина».

Козаками ставали вихідці з прикордонних замків і містечок, які йшли в степи, ловили звірів, билися з татарами. Спочатку вони не мали ніякої військової організації, а збирались у ватаги по кілька десятків чоловік, обирали отаманів з числа тих, хто мав військовий досвід. Зброя їх була простою: луки, списи, сокири, шаблі, примітивні рушниці. Такі козацькі ватаги діяли в степах незалежно одна від одної, зрідка об'єднуючись для спільної боротьби. Їхньою тактикою була локальна війна, а метою — здобич. Лише у першій половині XVI ст. козаки освоїли простори нижче дніпрових порогів — так званий Низ, або Запоріжжя, і почали будувати козацькі укріплення — січі (від слова «сікти»). У 1553 р. волинський князь Д. Вишневецький (?—1563) зібрав першу ватагу козаків (понад 300 чоловік), озброїв їх і пішов за дніпрові пороги. На островах козаки знаходили для себе захист від татар, полювали, ловили рибу. Завзята боротьба козаків з татарами принесла Україні славу.

У 1568 р. польський король Сигізмунд Август (1520—1572) найняв козаків на організовану військову службу для захисту земель Польщі від кочівників. Утворилося реєстрове козацьке військо; козаки отримували платню, мали однаковий одяг, зброю, вправлялись у військовій майстерності. За реєстровими козаками залишалися права на свободу та волю.

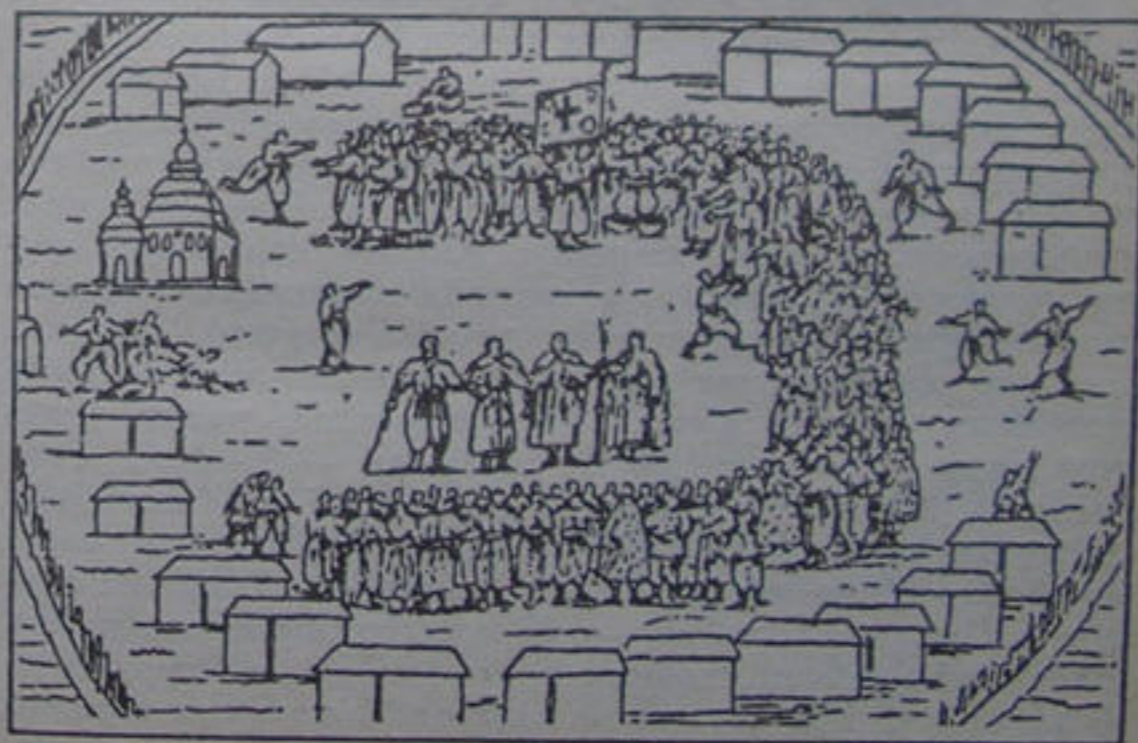
На зразок організації реєстрових козаків почала перетворюватися решта козацького війська. Козаки

поділялися на «зимівників», які зимували і постійно проживали в Січі, та паланкових козаків, які мешкали у поселеннях поза межами Січі, а для бойових походів чи боїв приходили до війська. Порівняно з простим людом козаки мали цілий ряд привілеїв: вибори військової старшини (командирів), звільнення від податків, власний незалежний суд, безкоштовне утримання під час походів, право полювати і ловити рибу на Низу та ін.

Козацьке військо мало демократичний устрій. Усі важливі політичні й організаційні питання (вибори старшини, гетьманів, згода на військові походи, судові справи, поділ угідь, укладання угод з іншими державами) вирішувалися на раді (мал. 6). Залежно від її учасників рада поділялася на повну, військову, генеральну, старшинську, чорну.

Командування військом здійснювала військова старшина різних ступенів. На чолі війська стояв гетьман. Він був головою козацької держави, мав повну адміністративну владу, брав активну участь у законодавчій діяльності, судовій справі. Приймаючи рішення з основних питань, гетьман враховував думку генеральної та старшинської рад.

До генеральної старшини входили: обозний, судді, писар, осавули, хорунжий і бунчужний. Генеральний обозний займався військовим обозом, організовував обо-

Мал. 6. Військова рада запорожців

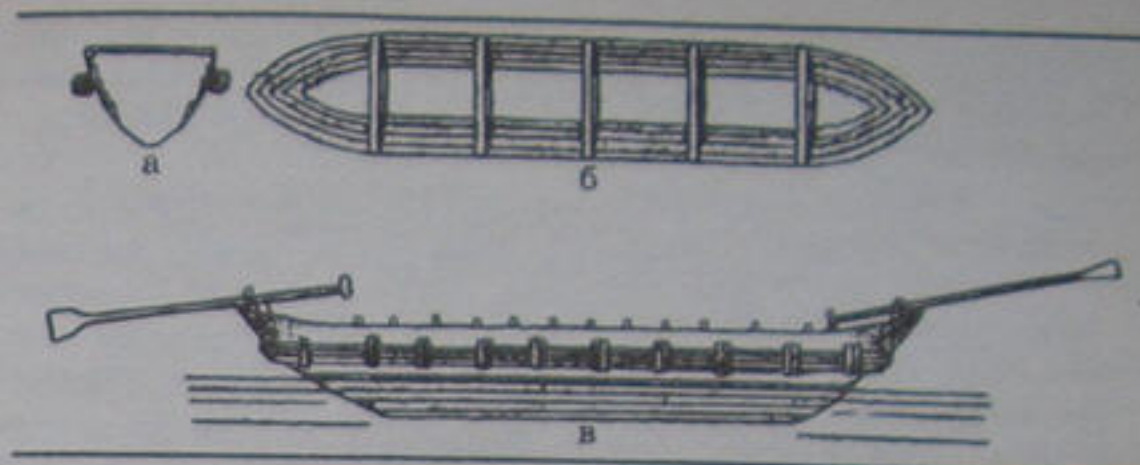
рону табору в походах, заправляв військовою артилерією. Йому підпорядковувалися полкові обозні. Генеральні судді розглядали справи у генеральному суді. Генеральний підскарбій (скарбник) відав державною казною. Генеральний писар очолював генеральну військовою канцелярію козацької держави, вів найважливіші внутрішні та закордонні справи. Генеральні осавули керували окремими частинами козацької армії, проводили огляд військ. Генеральний хорунжий (хорунжий) відповідав за військові прапори, керував «придворним» гетьманським військом. Бунчужний носив перед гетьманом бунчук (відзнаку гетьмана), допомагав гетьманові у походах.

Аналогічну структуру управління мав і полк. Адміністративна і військова влада у полку належала полковникові. Кожний полк (500—1000 чоловік) поділявся на сотні (роти) і курені (батальйони). До сотенного уряду входили: сотник, сотенний осавул, хорунжий і писар. У курені командував курінний отаман, або десятник (міський, сільський).

Усім військом керував кошовий отаман з судьями, осавулами, писарем; паланками — полковник з осавулом і писарем.

Козаки офіційно титулували один одного «товаришем», а гурт козаків — «товариством».

У першій половині XVII ст. запорізьке козацтво піднеслося до рівня кращих європейських армій. Особливо відзначалася військовою майстерністю піхота, яка була головним видом козацького війська і вважалася найдосконалішою в Європі. Козацька піхота героїчно билася з ворогом, використовуючи особливу тактику: шикувалась у три шеренги (перша стріляла, друга подавала рушницю, а третя їх заряджала). Піхота козаків уміло штурмувала ворожі фортеці, а також сміливо воювала на морі на вітрильно-веслувальних довбаних човнах (мал. 7, 8). Козацькі човни (чайки) мали довжину 20 м, ширину — 3—4 м, глибину — 2,5 м. На основу з липового і вербового пня набивали дошки, робили вітрила. На одному човні було 20—30 веслярів, 50—70 воїнів, 4—5 легких гармат. Швидкість чайки — 15 км/год. Козацькі чайки охороняли береги, ходили в походи проти Туреччини. Є відомості про те, що й підводний човен запорожці стали використовувати в бойових діях набагато раніше, ніж у Західній Європі. За не зовсім точними даними,

Мал. 7. Козацький човен:
а — вид у перерізі; б — вид згори; в — вид збоку

Мал. 8. Козацьке судно

він являв собою два накладені один на одного, скріплені і просмолені звичайні човни з пристосуванням для руху та системою забезпечення повітрям через очеретяні трубки.

Кіннота козацького війська у першій половині XVII ст. була менш чисельною, ніж піхота, й відзначалася високою військовою майстерністю. Вона вела наступ так званою лавою: шикувалась півколом, атакуючи таким чином противника з флангів, з фронту і з тилу одночасно.

Найвищим зразком військового мистецтва козаків був бій у так званому таборі — рухомій фортеці. Це було чотирикутне рухоме укріплення з возів, усередині якого знаходилося військо. Піхота виходила для бойових дій із-за возів, а в разі небезпеки

замикалась у щільну фортецю. Інколи під час тривалої оборони засипали вози землею, утворюючи вали, копали засідки, влаштовували «вовчі ями» із загостреними палями.

На високому рівні у запорожців була розвідувальна та сторожова служба. Створювалася ціла система вишок із відповідною сигналізацією (вогнем, рухами) — прообраз світлового телеграфу. Сигнал про небезпеку від самого кордону послідовно передавався до козацького війська. Козаки вміло вели розвідку, навіть у стані ворога.

Чисельність козацького війська значно змінювалася протягом століть. Наприкінці XVI ст. козацьке військо налічувало 10—12 тисяч чоловік. У 1621 р. у війську було понад 40 тисяч козаків. У Богдана Хмельницького (1595—1657) в різні часи військо мало від 100 до 300 тисяч козаків. Вони були озброєні шаблями, рідше — короткими списами, стрілами, а також вогнепальною зброєю: мушкетами, пістолями, самопалами, рушницями. Запорожців називали «рушничним військом», бо рушниця була найважливішою козацькою зброєю. У козаків були також бойові молотки (келепи), якірці, рогульки, що застосовувались у боротьбі проти ворожої кінноти. Порох, кулі, зброю запорожці виготовляли самі або ж діставали в бою. Крім того, кожний козак повинен був мати сокиру, косу, лопату, шнури та інші матеріали для будівництва укріплень і перешкод. Козаки першими використали метод окопування в землі, який виявився надійнішим засобом захисту під час перестрілки в степовій місцевості, ніж важкі панцир і кольчуга.

У козацькому війську була тверда військова дисципліна. Найбільше козак боявся осуду своїх товаришів. Суворо каралися такі злочини, як убивство, бійки між козаками, крадіжка приватного та громадського майна, невиконання обов'язків, засуджувались аморальні вчинки: неповернення позичених грошей і речей, дезертирство. За пияцтво під час походу козаків карали на смерть. Зрада козацтва, батьківщини вважалася найтяжчим злочином.

Козаки суворо дотримувалися розпорядку дня. За сигналом (церковним дзвоном) вони вставали до сходу сонця, молилися і йшли, незважаючи на пору року, на річку купатися. Потім снідали в куренях. Після сніданку — спільна молитва у церкві, прання білизни,

лагодження одягу, зброї, човнів, укріплень, інші роботи. Щодня проводилася бойова підготовка: змагання на конях, стрільба з вогнепальної зброї, долання ровів і загорож, бій на шаблях «до першої крові» та ін. За сигналом (постріл фортечної гармати) козаки йшли обідати. Після обіду співали пісні та думи, слухали розповіді старших, гру кобзарів. Частина козаків готувалася до служби у наряді (охорона фортеці, шляхів, переправ). Військовий осавул разом із курінним отаманом проводив огляд підрозділів, що заступали на чергування, відправляв на виконання бойового завдання. Надвечір дзвони скликали козаків на молитву. Після вечері хто грав на скрипці, сопілці, бандурі, хто співав пісень, хто брав участь у козацьких танцях. Згодом уся Січ, крім вартових, поринала у сон.

Козаки відзначалися розумом, хитрістю, умінням виграти бій, раптово напасти на ворога, заманити його в пастку. Українські козаки вражали ворогів відвагою, витривалістю, здатністю зносити нестатки, терпіти муки, не боятися смерті. Французький інженер Гійом Левассер де Боплан (бл. 1600—1673) в опублікованому у 1650 р. «Описі України» зазначав, що козаки «дуже міцні тілом, легко зносять спеку і холод, голод і спрагу. На війні витривалі, хоробрі, а навіть легкодушні, бо не цінять свого життя. На зріст гарні, повороткі, сильні, люблять гарно вбиратися... Від природи мають добре здоров'я... Від хвороби вмирають дуже рідко, і хіба в глибокій старості. Здебільшого кінчають життя на ложі слави, вбиті на війні».

Особлива роль у формуванні таких людей належала Січі. Саме Січ дала Україні видатних полководців, мудрих державних діячів, організаторів народного війська: Северина Наливайка, Петра Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Сірка, Максима Залізняка, Семена Палія, Петра Калнишевського та ін.

Стати козаком у ті часи мріяв кожний юнак. Батьки самі хотіли віддати своїх дітей на навчання до козаків. Крім бідних хлопців, ішли до козаків, щоб «вишколитись у порядку і чуйності лицарській», і сини з багатих родин України, Росії, Польщі.

Спочатку поповнення козацького війська відбувалося стихійно, неорганізовано. Буваючи в походах, козаки прагнули залучити до війська молодь. Крім того, щовесни у Січ зараховували тих, хто прийшов сам, щоб стати коза-

ком. Кошовий отаман влаштував відбір і випробування добровольців. Приймали навіть десятилітніх хлопчиків, але до війська, до товариства записували тільки тих, кому сповнилося 20 років. Молодші ж мали пройти серйозні випробування — показати своє вміння володіти зброєю, орієнтуватися на місцевості, виявляти дотепність. Однак для прийому не було спеціальних приписів, чітких нормативів. Є свідчення істориків, що до навчання і до війська у Січ брали тільки тих, хто міг переплисти дніпрові пороги, і то проти течії. Кожний досвідчений козак навчав до десяти новобранців — джур. Після тривалого навчання та першого бою юнаки ставали справжніми козаками.

На початку XVII ст. для підлітків і юнаків при церквах почали створюватися січові та козацькі школи. Вони стали осередками військового, фізичного вдосконалення, сприяли духовному і культурному розвитку. Чіткого терміну навчання у цих школах не було встановлено; воно тривало від 10 до 18 років. Дітей навчали веслувати і керувати човном, плавати на воді і під водою, їздити верхи, орудувати шаблею, стріляти з вогнепальної зброї, долати перешкоди. Молодь на свята брала активну участь у різних змаганнях на силу, спритність, точність, витривалість, швидкість.

У XVIII ст. настав період занепаду козацької держави. Україна потрапила у залежність від Росії. Після того як цариця Катерина II у 1764 р. скасувала гетьманство, козацьке військо ще проіснувало двадцять років. На початку літа 1775 р. була ліквідована Запорізька Січ. У 1783 р. козацькі полки, що залишились, були приєднані до регулярного війська Росії.

ПЛАСТУНСЬКИЙ І СІЧОВИЙ СТРІЛЕЦЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ

Кінець XIX — початок XX ст. ознаменовано новим піднесенням національно-визвольної боротьби українського народу. Центром її стала Західна Україна (Галичина). Там зародився січовий стрілецький рух. Ця назва свідчила про його зв'язок з традиціями січового козацтва. Січовий стрілецький рух об'єднував у свої товариства радикально настроєних селян, інтелігенцію, пізніше — студентську й учнівську молодь. Стрілецькі товариства («Січ», «Сокіл» та ін.), до яких увіходили й дорослі, і юнаки, поповнювалися за рахунок пластунів — членів дитячих таємних

гуртків «Пласт». Перший такий гурток створив Іван Чмола (1892—1939) з учнів шкіл і гімназій Львова у 1911 р.

Члени «Пласту» і «Січі» об'єднувались у курені, сотні, чоти, гурти. Керівництво ними здійснювала виборна старшина: курінний, суддя, писар, скарбник. Ці товариства навчали своїх членів військового ремесла, теоретичних військових положень, організували вишкіл, тренувальну стрільбу. Розроблялася українська військова термінологія, створювалася література, випускалися підручники з військової справи (наприклад, «Правильник піхотинця»), видавалися журнали і газети. Проте діяльності цих товариств, створенню чіткої військової організації в Галичині перешкоджали політика Австрії та Росії, відсутність досвідчених військових спеціалістів-інструкторів, матеріальна скрута, брак зброї, приладдя, одягу, взуття.

З початком першої світової війни Головна Українська Рада Стрілецтва проголосила «Звернення до українського народу», в якому закликала молодь, громадськість об'єднатися під жовто-блакитним прапором Українського Січового Стрілецтва (УСС), незалежно від політичних поглядів, для збройної боротьби з царською Росією, за визволення України. Молодь масово поповнювала лави Січового Стрілецтва в Галичині. Розпочалося створення Легіону українських січових стрільців на засадах офіційних збройних сил. Народ підтримував цю справу матеріально і морально. Командування першим Легіоном очолив Теодор Рожанковський (1875—1970), пізніше — Михайло Галуцинський (1878—1931). У вересні 1914 р. з дозволу австрійського уряду Легіон з 2500 добровольців прийняв присягу на вірність Україні. Кілька тисяч добровольців залишилися поза офіційною реєстрацією і тільки після звільнення Галичини влились у лави Стрілецтва. Австрійське командування направляло Легіон УСС на найскладніші ділянки фронту. Високий героїзм показали стрільці в боях за Маківку, Галич, Бережани, Лисоню. У важких боях Легіон УСС зазнавав втрат, поповнювався новобранцями, а тому його чисельність коливалася — від кількох сотень до 7 тисяч чоловік. Складався Легіон з одного піхотного полку, що ділився на 2—3 курені. Кожний курінь (батальйон) мав чотири сотні (роти). Сотні складалися з 4 чот (взводів), чоти — з 4 роїв (відділень) по 10—15 чо-

ловік. До сотні (100—150 чоловік) входили бойовики, 2 ремісники (кравець, швець), писар і його помічник, 2 телефоністи, кілька санітарів, обслуга сотенного обозу (господарська частина). Командирами сотень були сотники-поручники (молодші лейтенанти), рідше чотарі.

Січові стрільці були погано озброєні. Австрійський уряд передавав УСС старі зразки зброї: гвинтівки системи Верндля, німецькі автоматичні гвинтівки системи Маузера. Зброї не вистачало, вона була не укомплектована (не було ременів, набійниць, багато іншого). Мало було одягу і взуття.

З весни 1916 р. Легіон УСС мав у своєму складі кулеметну сотню, озброєну легкими і важкими кулеметами (скорострілами) системи Шварцльозе. Скорострільна сотня (до 80 чоловік) мала 12 в'ючних коней під кулемети та боєприпаси, віз-кузню, віз-слюсарню та ін. Крім того, були взводи з «боротьби зблизу», які мали відділення легких і важких мінометів, гранатометів і світильників-вогнететів. Для підтримання зв'язку відділення УСС користувалися пішими і кінними вістовими (зв'язківцями). Лише в середині 1915 р. сотні одержали по 1—2 телефонні апарати. У 1917 р. при Легіоні було створено відділення проти-газової служби, земляних і будівельних робіт, технічну сотню. У жовтні 1914 р. до складу Легіону ввійшов кінний загін, який згодом переріс у сотню. В Легіоні УСС були допоміжні служби: санітарна, господарський відділ, обоз. Для підготовки поповнення в Легіоні було організовано військову школу (вишкільну групу), що складалась із кількох сотень і мала власне господарство. Школа ділилася на 2—3 курені по 8—10 сотень. Навчання проводили спочатку австрійські, потім українські інструктори, які мали певний військовий досвід. Новобранці жили у селянських хатах, потерпали від злигоднів, холоду, голоду. Це заважало підтримувати високу дисципліну, неможливо було забезпечити добру якість навчання. Школа намагалася навчати юнаків самостійних бойових дій, індивідуальної підготовки. Заняття тривали по 6—7 годин щодня. Кожна хвилина використовувалася продуктивно. Наприкінці навчання в полі проводився підсумковий огляд — іспит з усіх дисциплін військового ремесла. Щоб стати командиром, треба було додатково пройти двомісячний курс навчання.

За два роки військова школа Легіону УСС підготувала 7 тисяч чоловік.

Січове Стрілецтво виростило славних синів України: Кирила Трильовського, Костя Левицького, Михайла Волошина, Дмитра Вітовського та ін. Серед січових стрільців було багато талановитих людей — художників, поетів, журналістів: Юрій Шкрумеляк, Мирослав Ірчан, Левко Лепкий, Роман Купчинський та ін. Січових стрільців як українську військову одиницю цінувала австрійська влада і боялась російська. Метою УСС було звільнення та об'єднання українського народу, створення незалежної соборної України. Чотири роки збройної боротьби Легіону УСС з могутньою Росією не принесли успіху, однак ця боротьба вплинула на рух українського народу за свою державність.

ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРотьБИ 1917—1920 рр.

У першу світову війну російський уряд мобілізував до війська майже все чоловіче населення України. З початком революційних подій 1917 р. в Україні розпочинається військовий рух, метою якого було створення національної армії. Організуються військові клуби, що займаються формуванням українських військових частин, переведенням українців-військових для служби на своїй землі. Російський революційний уряд і військове командування вороже ставилися до цього. Протягом 1917 р. було стихійно створено чимало українських військових підрозділів. Та тільки після проголошення Центральною Радою Української Народної Республіки (УНР) розпочалося по-справжньому створення національних Збройних Сил.

16 січня 1918 р. Центральна Рада УНР ухвалила закон про утворення народної армії на міліційній основі для оборони держави від зовнішнього ворога. Вона створювалася за територіальним принципом (в округах). Були сформовані окремі кадрові частини. Навчання воїнів проводили військові інструктори. Було схвалено тимчасову форму одягу (однострій) українського війська. Відзнаки роду військ та номери військової частини вишивалися на чотирикутній синій петлиці, що розміщувалася на комірці блузи. Рід війська по-

значався так: піхота — навхрест дві гвинтівки; артилерія — два гарматних дула; кіннота — дві шаблі і т.д. У війську не встановлювалися військові ранги (звання), а запроваджувалися тільки військові посади, зазначалися виконувані функції. Такими відзнаками були срібні або золотисті шеврони з кутом догори різної кількості — залежно від посади. Їх прикріплювали на правому рукаві вище ліктя. У квітні 1918 р. приймається рішення про реорганізацію народної міліції в регулярну українську армію з 8—10 військових територіальних корпусів. Проте уряд УНР не встиг це здійснити.

29 квітня 1918 р. відбувся державний переворот, і до влади прийшов гетьманський уряд на чолі з генералом П. Скоропадським (1873—1945). Він призначив на посади військового міністра та віце-міністрів Української Держави російських і німецьких генералів, які гальмували створення української армії.

В липні 1918 р. рада міністрів ухвалила закон про загальний військовий обов'язок, затвердила план організації української армії. Строк дійсної військової служби встановлювався: у піхоті — два роки, у кінноті та артилерії — три, на флоті — чотири. Служба в запасі мала тривати до 38 років, а в ополченні — з 39 до 45 років. Набір новобранців планувалося проводити двічі на рік: восени і весною. Передбачалося, що українська армія складатиметься із 16 корпусів (армійських, кінних), 7 дивізій, трьох важкогарматних батальйонів, ескадрильї бомбардувальних літаків, двох понтонних і чотирьох залізничних куренів. Для підготовки військових кадрів розгорталася система навчальних закладів: військова академія з трирічним строком навчання, повітряна школа, чотири кадетські школи, дві школи старшин для піхоти і по одній — для кінноти, артилерії, технічної служби. У складі української армії залишилися Запорізький корпус, перейменованій в Окрему Запорізьку дивізію, Запорізький і Чорноморський коші (по 400 козаків). Гетьман П. Скоропадський сформував дивізії сердюків і сірожупанників, відновив у Білій Церкві загін січових стрільців. У листопаді 1918 р. чисельний склад української армії без козацтва становив до 60 тисяч чоловік. Сердюцька дивізія складалася із синів заможних селян, які були опорою гетьманської влади. Дивізія сірожупанників формувалася з українців, які побували в полоні в Австрії. До складу окремого загону січових стрільців входили

січовики галицького полку та добровольці із наддніпрянських українців.

Водночас за період свого гетьманства П. Скоропадський організував в Україні багато російських добровольчих частин: «южних», «северних», астраханських, саратовських та ін. Вони глузували з усього українського, проводили паради в українських містах, безкарно вели пропаганду проти української держави, перешкоджали розбудові української армії.

З 1917 р. почалася українізація Чорноморського флоту. Першим кораблем, який підняв український прапор (у липні 1917 р.), був міноносець «Завидний». Через чотири місяці половина кораблів Чорноморського флоту підняла український національний прапор. У березні 1918 р. Центральна Рада проголошує створення військового і транспортного флоту УНР у Чорному й Азовському морях. Військовий флот України складався з трьох бригад лінійних кораблів (9 кораблів), однієї бригади крейсерів (2 кораблі), бригади гідрокрейсерів (6 кораблів), дивізії міноносців (27 ескадрених міноносців), 27 підводних човнів, кількох дивізіонів сторожових кораблів, багатьох транспортів і тралерів. До складу флоту входили також морська піхота (корпус морської охорони узбережжя Чорного моря і три полки морської піхоти) і військово-морська авіація (20 гідропланів).

У листопаді 1918 р. гетьман П. Скоропадський без згоди народу проголосив Україну частиною Росії. Щоб урятувати українську державність, створюються український національний союз на чолі з В. Винниченком (1880—1951) і новий уряд — Директорія УНР. Проти гетьмана повстали січові стрільці, підтримані селянськими масами Білоцерківщини. Формується Дніпровська дивізія (10 тисяч чоловік) на Трипільщині. До лав українського війська вступають селяни, робітники, інтелігенти.

14 грудня 1918 р. після відмови П. Скоропадського від влади було відновлено Українську Народну Республіку. Військові сили України на цей час складали 300 тисяч чоловік, але їхня бойова здатність була низькою: не вистачало кваліфікованих військових кадрів, залишилося мало регулярних військових частин, повстанці були погано організовані.

До початку громадянської війни військо Директорії складалось із 6 дивізій, двох корпусів — Запорізького

і січових стрільців. Решта військових формувань була нестійкою, поступово втрачала свою військову силу. Після поразки в боях з Червоною Армією на Правобережжі України Наддніпрянську армію було реорганізовано й переведено на Волинь. Директорія УНР почала координувати дії двох українських армій — Наддніпрянської та Галицької. Проте досконало організувати їхні сили і резерви не вдалося, і після п'ятимісячних боїв українська армія зазнала поразки. Центр збройної боротьби українського народу за своє визволення перемістився у Західну Україну. Уряд Директорії в грудні 1919 р. визнав Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР), а ще раніше — у січні 1919 р. — в Києві було проголошено акт злуки українських земель.

Українська Галицька Армія (УГА) була створена на території Західної України на початку 1919 р. Вона налічувала 45 куренів піхоти, 40 артилерійських батерей, кілька сотень кінноти. На озброєнні було близько 25 тисяч гвинтівок, 150 гармат і до 600 шабель. В складі УГА була авіаційна сотня, багато допоміжних військових підрозділів. Уряд Директорії передав УГА шість бронемашин. Загальна чисельність УГА з тилловими частинами наприкінці 1919 р. становила до 100 тисяч чоловік.

У військових силах УНР набули розвитку нові, ще не відомі в історії способи ведення бойових дій. Більшість армій того часу у війні наступали на ворога суцільним фронтом завширшки до тисячі кілометрів. Українська армія виявляла надзвичайну рухливість, мобільність, маневреність, бо мала невеликі військові підрозділи (загони) на всій фронтовій території. Одним з головних засобів боротьби (оборони, наступу) були броньовані поїзди, бронемашини, під прикриттям яких діяли піхота і кіннота. Першими в бій вступали бронепоїзди, бронемашини, за ними розгорталась у бойову лінію піхота. Бронепоїзд складався з бронепаровоза, броневагонів, зміцнених спеціальними брусами і металом, та з 2—4 платформ прикриття. Бронепоїзд був озброєний кількома кулеметами та 1—2 легкими польовими гарматами. Бронемашини, озброєні кулеметами й іноді гарматою, використовувалися для ведення розвідки, бойової охорони піхоти, зв'язку.

Основною тактичною одиницею піхотних частин були курені; 3—5 куренів об'єднувалися у бригади.

Зброя була трофейною, зарубіжного зразка (австрійська, німецька, російська). Кулеметні відділення піхоти були озброєні кулеметами системи Шварцльозе.

Деякі сотні мали відділення мінометів і піхотних гармат. Зброєю стрільця (піхотинця) була гвинтівка системи Манліхера, пізніше гвинтівка російського зразка, гранати.

У складі бригади, полку було по 4—5 артилерійських батерей; кожна мала по 4—5 гармат. У бригаді була принаймні одна батарея далекобійних гармат чи гаубиць (калібр 105 мм) і три батареї польових гармат (австрійські — 78 мм, російські — 75 мм).

Авіаційний полк (ескадра) мав 200 літаків (німецьких і французьких); вони здійснювали розвідку, знищували військові об'єкти і літаки противника.

Кіннотники були озброєні шаблями і короткими гвинтівками. Кожна кінна сотня мала, крім того, відділення легких кулеметів.

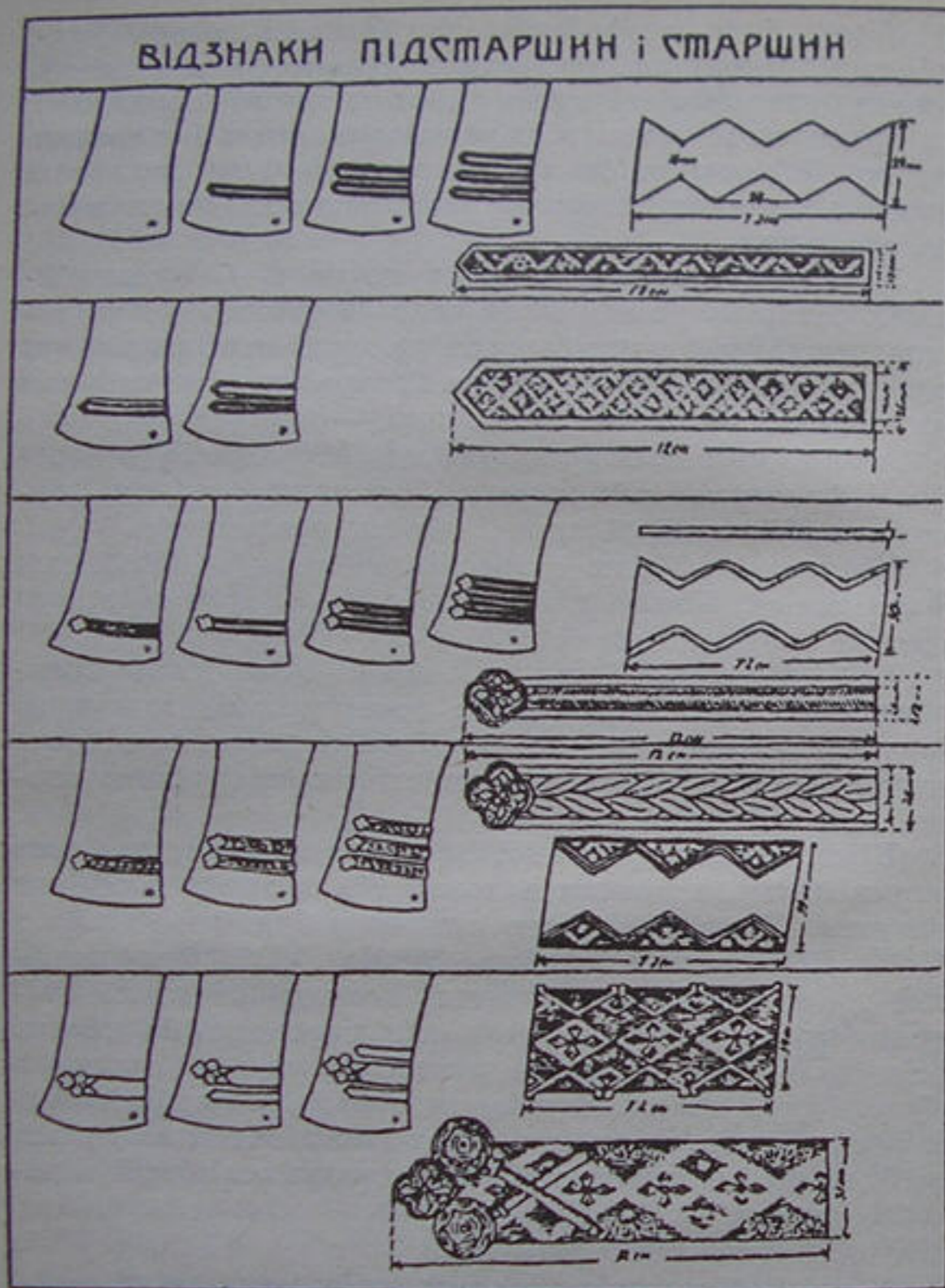
В Українській Галицькій Армії були також допоміжні військові підрозділи: господарські, командні, польової жандармерії та ін. Нове поповнення війська навчалось при військових частинах в окремих навчальних групах.

Бійці Наддніпрянської армії не мали однотипної форми одягу, а носили власний або ж трофейний одяг і взуття. Деяко краще цю проблему було розв'язано в УГА. Військовий мундир бійців УГА був подібний до австрійського; вони носили короткий піджак (блузу), штани з обмотками, черевики або чоботи. Усім видавалися короткі плащі та округлі шапки з м'яким дном і твердим обідком, забарвленим відповідно до роду військ. Відзнаки посад нашивалися на рукав; це були срібні стрічки різної ширини і в різній кількості (мал. 9).

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

З проголошенням у 1922 р. СРСР, складовою частиною якого стала й Україна, питання оборони нашої землі повністю переходять до союзного керівництва.

У Західній Україні колишні воїни української армії нелегально боролися з польськими властями. У 1920 р. була заснована підпільна Українська військова орга-

Мал. 9. Військові відзнаки, прийняті в 1919 р. для Української Галицької Армії

нізація (УВО); щоправда, вона вела боротьбу насильницькими методами. У 1929 р. патріотичні групи Західної України об'єдналися в Організацію Українських Націоналістів (ОУН), метою якої стала боротьба за відновлення незалежності України й утворення єдиної соборної держави.

15 березня 1939 р. на території Чехословаччини було проголошено незалежну Карпатську Україну, сформовано її національну армію — Карпатську Січ — чисельністю до 10—12 тисяч стрільців. Із санкції Німеччини у цьому ж році угорська армія задушила молоду державу. В нерівній боротьбі загинуло понад 5 тисяч українців.

З початком другої світової війни, після нападу фашистської Німеччини на СРСР національна боротьба українського народу активізується. Як народу без власної держави йому було важко зорієнтуватись у цей складний час. Це призвело до певного розмежування населення. Деякі українці (до 13 тисяч чоловік) пішли на контакт з гітлерівцями в боротьбі проти сталінізму і стали солдатами добровільної дивізії СС «Галичина»; командирами в ній були німецькі офіцери; вона чинила терор і проти українського народу.

Основна частина українського народу боролася проти фашизму у складі Збройних Сил СРСР, в радянському партизанському та підпільному русі. В Україні до лав регулярної армії влилося понад 4,5 мільйона чоловік, у тому числі 200 тисяч добровольців.

Третю групу українського населення становили партизанські загони українських націоналістів — Українська Повстанська Армія (УПА). За період другої світової війни через збройні формування (УПА — ОУН) пройшло понад 400 тисяч вояків.

РАДЯНСЬКИЙ ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ

У перший рік війни партизанський рух мав малоорганізований характер. Групи були нечисленними, погано озброєними. Утворювалися вони в основному у лісостеповій смузі України з офіцерів Червоної Армії, які вийшли з оточення, втекли з полону, та з радянських активістів. Партизанські загони поповнювало і всіляко підтримувало населення України. Перші виступи партизанів проти фашистів носили епізодичний характер. Тільки з серпня 1942 р., з початком діяльності спеціальної партизанської групи полковника Д. Медведєва (1898—1954), розпочинається масовий партизанський рух в Україні. Створюються великі партизанські з'єднання та загони під командуванням С. Ковпака (1887—1967), О. Сабурова (1908—1974), О. Федорова (1901—1989) та ін.

Дії радянських партизанських загонів у Західній Україні не знайшли такої підтримки у населення, як у східній і центральній частинах.

Головною формою партизанської війни було руйнування німецьких комунікацій (рейкова, шляхова війна). Великі загони практикували також тактику рейдів. Так, у 1943 р. був здійснений славнозвісний Карпатський рейд С. Ковпака. Хоча він і не досяг своєї мети — знищення нафтових промислів Прикарпаття, але справив велике враження на все населення України, продемонстрував здатність українського народу вести героїчну боротьбу з фашистами. У партизанських загонах в Україні поряд з українцями воювали представники ще 62 народностей і національностей. За даними різних джерел, кількість партизанів в Україні становила від 50 до 500 тисяч чоловік (у різні роки війни).

Зброю, боеприпаси народні месники отримували з «Великої землі» та поповнювали в боях за рахунок німецьких трофеїв. Продукти, одяг, взуття їм давало населення окупованої України. Партизанські з'єднання і загони створювалися на зразок Червоної Армії; були також навчальні підрозділи для поповнення.

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ (УПА)

Ще до початку війни з фашистською Німеччиною Організація Українських Націоналістів розділилася на дві фракції: ОУН Степана Бандери (1909—1959) — бандерівців та ОУН Андрія Мельника (1890—1964) — мельниківців. Бандерівці (ОУН-Б) були прихильниками революційної боротьби за визволення України силами українського народу, без орієнтації на Німеччину, інші держави, бо вони розчарувалися у політиці Гітлера, особливо щодо Карпатської України. ОУН-Б мала на меті скористатися знесиленням СРСР і Німеччини для побудови незалежної соборної української держави. Мельниківці (ОУН-М) схильні були до боротьби проти СРСР спільно з фашистською Німеччиною. Боротьба за лідерство між цими двома фракціями завдала шкоди українській національній справі.

Напередодні нападу на СРСР у німецькій армії з числа українців, які проживали на зайнятих німцями територіях, було сформовано українське збройне військо з'єднання (до 600 чоловік) підрозділи «На-

хтігаль» і «Роланд». Німці використовували їх у диверсійних цілях проти СРСР. ОУН-Б мала надію, що ці підрозділи стануть основою майбутньої української армії. Проте німці цього не допустили. Тому ОУН-Б, переорієнтувавши частину бійців «Нахтігаль», без узгодження з Берліном, 30 червня 1941 р. захопила Львів і проголосила акт про відновлення Української Держави. Фашисти заарештували С. Бандеру та його однодумців і відправили їх у концтабір до Німеччини. Майже сорок провідних членів ОУН гестапівці розстріляли. Незважаючи на це, оунівці без згоди гітлерівців на окупованих територіях почали створювати адміністрації з національно свідомих українців; у деяких селах відкривали українські школи та церкви. З'явилися перші партизанські загони українських націоналістів на Поліссі та Волині. Наприкінці 1941 р. з цих загонів формується нерегулярна військова частина «Поліська Січ» (керівник — Тарас Бульба-Боровець). Фашисти роблять спробу розформувати «Поліську Січ». Тоді вона, поповнюючись новими членами ОУН, іде в ліси і стає на шлях партизанської боротьби і з німцями, і з більшовиками.

Наприкінці 1942 р. всі загони ОУН і підрозділи Т. Боровця (1908—1981) об'єдналися й утворилась Українська Повстанська Армія (УПА). Головнокомандувачем розширених сил УПА став український офіцер Роман Шухевич (1907—1950). УПА розділилася на чотири групи — Північ, Захід, Південь, Схід. Бойовою одиницею УПА був курінь, що мав 3—4 сотні по 130 — 200 бійців у кожній. В апогеї своєї сили (кінець 1943 — початок 1944 р.) чисельність УПА, за деякими даними, сягала 40 тисяч чоловік. Від інших підпільних рухів окупованої німцями Європи УПА відрізнялася тим, що практично не отримувала чужоземної допомоги. Їй допомагало населення Західної України.

Озброєння УПА було в основному трофейним — німецьким, польським, радянським, залишеним під час відступу Червоної Армії. Поповнення УПА проходило військову підготовку у трьох підпільних військових школах: школі офіцерів (старшин) у Великих Мостах, школі підофіцерів (підстаршин) у Клевані (Волинь) та школі у Поморянах (Галичина). Крім цього, на Волині та Поділлі діяли різні військові курси. На північному заході України, в лісах, проводилися тренування, навчання збройних груп.

З серпня 1943 р. у складі УПА діяли невеликі інтернаціональні загони воїнів (італійці, румуни, німці, угорці та ін.), які дезертирували зі своїх армій.

З лютого 1943 р. УПА активізує свою боротьбу як проти фашистів, так і проти радянських партизанів. УПА визволяє військовополонених з гітлерівських концтаборів (Луцьк, Ковель, Ківерці), українських в'язнів із фашистських тюрем (Дубно, Луцьк, Ковель), захоплює завод боєприпасів в Оржеві, продовольство, що відправлялося до Німеччини. Як і в радянських партизанських загонах, в УПА практикувалася тактика рейдових походів по тилах фашистів, влаштовувалися засідки, наскоки, диверсії. Були випадки, коли такі дії УПА проти гітлерівців координувалися з радянськими партизанами. У квітні 1943 р. УПА вдалося звільнити від німців багато районів на Волині. Тоді проти УПА було кинуте дивізію, що складалася з німецького полку СС і двох угорських полків. Загони УПА діяли на Поділлі, Київщині та в інших регіонах України, мали розгалужену систему своїх підпільних формувань: осередків, самооборонних кущових відділів. Крім бойових дій, вони вели широку політико-пропагандистську роботу серед населення, закликаючи до боротьби з ворогами українського народу, до об'єднання в соборну українську державу.

УПА не тільки боролася проти фашистів і більшовиків, а й мала конфлікти з поляками на українсько-польських землях Волині, Полісся, Холмщини, з підпільною польською націоналістичною організацією — Армією Крайовою, яка прагнула зберегти контроль над українськими землями, що входили до Польщі.

Великих людських, моральних, матеріальних втрат зазнав український народ в період післявоєнної боротьби УПА з військами КДБ і МВС СРСР.

Під час другої світової війни на території України відбулося жорстоке зіткнення двох тоталітарних систем світу — сталінізму і гітлеризму. Україна втратила понад вісім мільйонів своїх громадян (2,5 млн військових і 5,5 млн цивільних). В лавах Червоної Армії, Української Повстанської Армії, у партизанських загонах боролися українці проти спільного ворога — гітлерівців. 22 жовтня 1993 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», в якому записано: «... вояки УПА, інших військових формувань, які брали участь

у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у 1941—1945 рр. і які не вчинили злочинів, та ті вояки, які реабілітовані, віднесені до учасників бойових дій і користуються пільгами, що встановлені державою для учасників Великої Вітчизняної війни».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть основні етапи становлення і розвитку Збройних Сил України.
2. Дайте характеристику давньослов'янського війська і дружини княжої доби.
3. Чим були обумовлені могутність і військова майстерність козацького війська?
4. Що ви знаєте про січовий стрілецький рух в Україні?
5. Чому військові сили Української Народної Республіки зазнали поразки?
6. У чому полягають особливості національно-визвольної боротьби українського народу під час другої світової війни?

2. Збройні Сили та інші військові формування України на сучасному етапі

СТВОРЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ. ВИДИ ТА РОДИ ВІЙСЬК

Україна, проголосивши 24 серпня 1991 р. свою незалежність, прагне жити в мирі та дружбі з усіма державами світу. Однак нині не виключена можливість виникнення воєнних конфліктів, що загрожуватимуть суверенітету нашої країни. 6 грудня 1991 р. Верховна Рада прийняла постанову про створення Збройних Сил. 19 жовтня 1993 р. Верховна Рада постановила вважати 6 грудня святом — Днем Збройних Сил України.

Збройні Сили України організовуються і функціонують на основі Воєнної доктрини України, затвердженої Верховною Радою, і законів України «Про Збройні Сили України» та «Про оборону України».

Воєнна доктрина — це прийнята державою система поглядів і положень про її військову безпеку, про будівництво Збройних Сил, їх існування та використання. Воєнна доктрина України має оборонний, миролюбний, а не агресивний характер. Стратегічним завданням України в галузі оборони

є захист її державного суверенітету і політичної незалежності, збереження територіальної цілісності та недоторканності кордонів. Военна доктрина співвіднесена з економічною та зовнішньополітичною доктринами України і скоординована з військовими доктринами сусідніх держав.

Основними напрямками реалізації Военної доктрини України є:

прагнення вирішувати усі міжнародні проблеми не-
військовими засобами;

забезпечення оборони держави військовими засобами;

будівництво боездатних Збройних Сил;

створення матеріальної основи якісно нового вій-
ська.

Военна доктрина виходить із того, що державний кордон України із суміжними державами є остаточно встановленим, а сама Україна не має територіальних претензій до жодної держави. Використання Збройних Сил можливе в разі збройної агресії, посягань на територіальну цілісність України, а також при виконанні Україною своїх міжнародних зобов'язань.

Военна доктрина стверджує, що Україна ніколи першою не розпочне бойових дій проти іншої держави, якщо сама не стане об'єктом її агресії. Відмова від використання першою своїх Збройних Сил зовсім не означає, що Україна має завжди дотримуватися пасивної стратегічної оборони. В умовах війни можуть бути активно і широко використані всі форми сучасного воєнного мистецтва: стратегічне розгортання, відбиття повітряно-космічного удару, стратегічна наступальна, оборонна операція та ін. Военна доктрина України передбачає спільні дії у воєнний час Збройних Сил із Прикордонними військами, Національною гвардією, Службою безпеки, Внутрішніми військами, силами Цивільної оборони.

Збройні Сили України будуються і здійснюють свою діяльність на основі таких принципів:

Принцип демократії і гуманізму. В діяльності армії та флоту повинно враховуватися те, що найвищою суспільною цінністю є людина. Захист її життя, інтересів, створення необхідних умов у армії для розвитку, подальшого вдосконалення особистості є найголовнішим.

Принцип верховенства закону. Ніщо в Збройних Силах України не має такої сили, як сила закону. Виконання Конституції і законів України, статутів

Збройних Сил України та наказів командирів є обов'язком кожного військовослужбовця. Порушення законів України тягне за собою дисциплінарну, кримінальну відповідальність.

Принцип єдиноначальності і колегіального вироблення рішень означає, що кожний командир, як єдиноначальник, перш ніж прийняти певне рішення, повинен враховувати думку, позицію колегіального органу (військової ради, зборів офіцерів, солдатів). Колегіальність у прийнятті рішень була, починаючи із Запорізького війська, доброю традицією української армії. Єдиноначальність забезпечує чіткість і оперативність управління військами, повну відповідальність командира за бойову готовність частини, корабля.

Принцип загального військового обов'язку громадян України. Військова строкова служба в Збройних Силах України є конституційним обов'язком кожного громадянина нашої держави (чоловічої статі). Виняток становлять лише ті громадяни, які мають підстави для звільнення від військової служби. Комплектування армії та флоту в Україні проводиться за змішаним принципом: за контрактом (служба офіцерів, прапорщиків, старшин) та на основі призову юнаків на строкову військову службу. Цей принцип комплектування армії існує в більшості держав світу. Лише у США, Англії та Японії війська комплектуються виключно на основі контракту, бо названі країни мають для цього відповідні соціально-економічні умови. Однак наймана армія має як переваги, так і суттєві недоліки.

Принцип добровільного вступу на кадрову військову службу. Зарахування на кадрову військову службу (за контрактом) проводиться лише на добровільній основі, коли громадянин виявляє бажання укласти відповідну угоду.

Принцип дотримання військової дисципліни (про це йтиметься далі).

Принцип гласності в діяльності Збройних Сил України і збереження державної та військової таємниці. Загальні питання навчально-бойової діяльності армії та флоту мають висвітлюватись у засобах масової інформації. Такими питаннями відповідно до міжнародних угод вважаються: попередження населення країни, світової громадськості про військові навчання і маневри, повідомлення про зміни у військовому керівництві та ін. Але гласність не є підставою для розголошення державної та військової таєм-

ниці, не повинна призводити до зниження національної безпеки держави. Тому розголошення інформації щодо державних та військових таємниць тягне за собою юридичну відповідальність.

Принцип позапартійності. Цей принцип уперше втілено в концепції національних Збройних Сил України. Він означає, що військовослужбовці не можуть бути членами політичних партій, організацій, рухів. Армія і флот перебувають поза політикою і виконують свої функції відповідно до законів України.

Принцип гарантованого соціально-правового захисту військовослужбовців означає, що їм гарантуються права, свободи, соціальний захист, а також в разі необхідності правовий захист з боку держави згідно з чинним законодавством.

Збройні Сили України є основою військової організації держави. До складу Збройних Сил входять такі види військ:

- сухопутні війська;
- війська повітряної оборони;
- військово-морські сили.

Структура, чисельний склад, озброєння та матеріально-технічне забезпечення Збройних Сил України затверджуються Верховною Радою за поданням Президента України. Із зниженням міжнародної напруженості, з процесами роззброєння йде поступове скорочення військ і озброєнь на території України, які залишились їй у спадщину від СРСР. Чисельний склад Збройних Сил України у майбутньому буде доведено до оптимального рівня, до розумного співвідношення його з кількістю населення, як у розвинутих країнах світу. Кожний вид Збройних Сил має певні роди військ зі своїми бойовими можливостями, військовою технікою, зброєю, кадровим складом тощо.

Україна проголосила свій без'ядерний статус. Водночас вона залишається ракетно-космічною державою. До ракетно-космічної техніки належать міжконтинентальні ракети, ракети середнього радіуса дії, тактичні ракети із сучасними автоматизованими системами управління. Її досконала ракетно-космічна техніка може виводити на орбіти як мирні прилади (засоби зв'язку, супутники, апарати для вивчення земних надр, погоди тощо), так і воєнні об'єкти, бойові заряди.

Сухопутні війська — найчисельніший вид Збройних Сил, оснащений різноманітним озброєнням і складною

технікою. Сьогодні значно зросли їх вогнева й ударна міць, мобільність і маневреність, самостійність у вирішенні бойових завдань. Суттєво змінилися за останні роки мотострілецькі і танкові війська й артилерія.

Мотострілецькі частини оснащені першокласними засобами пересування, найновішими зразками зброї. Особовий склад мотострільців здатний вести тривалі бої, наступати швидкими темпами, переслідувати противника до повного його розгрому, міцно утримувати рубежі оборони.

Танкові війська оснащені сучасними танками з міцною бронею і першокласним, високоточним озброєнням. Вони мають великий запас ходу, здатні подолати будь-які перешкоди. Танки і бойові машини піхоти (БМП) пристосовані до дій в умовах використання противником ядерної зброї. Сьогодні танкові війська є основною ударною силою сухопутних військ.

Артилерійські та мінометні підрозділи і частини оснащені найсучаснішими гарматами, реактивними установками. Сучасна артилерія маневрена, має велику дальність і точність стрільби, потужні бойові заряди. Крім протитанкової дулової артилерії, на озброєнні є високоточні протитанкові керовані реактивні снаряди (ПТКРС), що вражають танки противника на великих відстанях.

Якісно іншими стали спеціальні роди військ. Так, інженерні війська озброєні сучасними дорожніми, землерийними машинами, потужною технікою для наведення переправ, ліквідації мінних полів, будівництва укріплень і сховищ для особового складу та ін. На озброєнні хімічних військ — техніка, прилади, засоби для проведення радіаційної розвідки, захисту й обробки особового складу, техніки, зброї, місцевості у випадках ураження ядерною, хімічною або бактеріологічною зброєю.

Велике значення для усіх видів Збройних Сил мають війська зв'язку, на озброєнні яких — сучасна радіо- і радіорелейна техніка, що дає змогу в будь-яких умовах безперервно управляти військами.

У Збройних Силах є частини залізничних військ, що забезпечують у бойових умовах експлуатацію залізничних шляхів, мостів, тунелів тощо.

Особливою популярністю у молоді користуються аеромобільні війська. Вони як самостійно, так і у взаємодії з частинами інших видів, родів військ здатні вирішувати різні бойові завдання на фронті і

в тилу ворога. На озброєнні аеромобільних військ — бойові десантні машини, самохідні артилерійські установки, бронетранспортери, протитанкові, зенітні засоби, ефективна автоматична зброя.

Війська повітряної оборони мають у своєму складі війська протиповітряної оборони та авіацію. Війська протиповітряної оборони включають зенітно-ракетні частини, ракетноносну винищувальну авіацію, радіотехнічні і спеціальні підрозділи. Зенітно-ракетні частини оснащені найновішими ракетними комплексами. Сучасна радіоелектронна техніка уможлиблює виявлення в найскладніших умовах і на значній відстані засобів повітряного нападу і своєчасне попередження зенітно-ракетних військ чи винищувальної авіації. Сучасні винищувачі-перехоплювачі мають швидкості в кілька разів вищі за швидкість звуку, великі висоти польоту, високу маневреність, могутнє озброєння. Військова авіація — потужна частина Збройних Сил України. До неї входять літаки-ракетноносці, військово-транспортна авіація, бойові вертольоти. Ці машини можуть діяти в складних метеорологічних умовах і вночі, виконувати польоти на понад-звукових швидкостях, на великих висотах і на далекі відстані.

Військово-морський флот України перебуває на стадії становлення. В його складі передбачаються підводні човни з ракетами і самонавідними торпедами різного типу, з обладнанням для навігації, управління і зв'язку. Важливим засобом знищення противника є морська авіація. Флот України матиме на озброєнні ракетноносні, протичовнові, десантні, сторожові та інші надводні кораблі і транспорти.

Разом з усіма видами і родами військ зазнав значних змін тил Збройних Сил України. Він характеризується високою мобільністю, маневреністю, механізацією всіх структур.

КЕРІВНИЦТВО ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ УКРАЇНИ

Загальне керівництво Збройними Силами України здійснює Президент України як Головнокомандувач і як Голова Ради оборони України. Він вживає необхідні заходи щодо забезпечення надійної обороноздатності держави і постійної бойової готовності Збройних Сил. Як Головнокомандувач Президент згідно із законом

«Про оборону України» вносить на затвердження Верховною Радою кандидатуру на посаду міністра оборони України, проекти концепції військового будівництва, Военної доктрини, бюджету на військові витрати, веде міждержавні переговори з воєнних питань, видає накази на ведення Збройними Силами бойових дій, на призов та звільнення зі строкової військової служби, призначає та звільняє вище командування Збройних Сил України, присвоює вищі військові звання (генералів, адміралів).

Рада оборони України є вищим державним органом колегіального керівництва питаннями оборони і безпеки. Вона утворюється для забезпечення захисту суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України, вироблення стратегії і політики у сфері національної оборони.

Безпосереднє керівництво Збройними Силами України здійснює Міністерство оборони як орган державного управління, що несе повну відповідальність за розвиток армії і флоту, виконання завдань оборони. Міністерство оборони України оцінює воєнно-політичну обстановку, визначає ступінь воєнної загрози, здійснює керівництво бойовою, оперативнотехнічною, морально-психологічною підготовкою військ, визначає чисельність, склад видів і родів військ, контролює виконання чинного законодавства з питань військової служби та ін.

Видами, родами Збройних Сил України, військовими з'єднаннями, частинами, кораблями, підрозділами керують командувачі та командири різних ступенів.

В разі військового нападу (агресії) чи його загрози по всій території або в окремих місцевостях України вводиться воєнний стан. При цьому проводиться загальна або часткова мобілізація, призивається із запасу на службу необхідний контингент військовозобов'язаних, здійснюються заходи щодо мобілізаційного розгортання Збройних Сил України. Галузі народного господарства держави переводяться з мирного на воєнний стан. У цей період створюються також місцеві органи військового керівництва. За їхнім рішенням відомства, підприємства, навчальні заклади, організації, незалежно від підпорядкування і форм власності в мирний час, спільно з військовими комісаріатами створюють дільниці для призову військовослужбовців-запасників, збору техніки, комплектують техніку особовим складом, організують навчання військовозобов'язаних

військовим професіям, спеціальностям, виконують інші необхідні в цей час обов'язки.

ВІЙСЬКОВІ КАДРИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ЇХ ПІДГОТОВКА

Військові кадри — це кістяк, основа Збройних Сил. Вони цементують, об'єднують навколо себе воїнів строкової служби, забезпечують разом з ними високу боєготовність військ. Командири всіх ступенів навчають і виховують своїх підлеглих, готують до вмілого, самовідданого захисту Батьківщини. З цією метою вони організовують їх навчально-бойову діяльність, дбають про стан їхнього здоров'я, створення нормальних умов служби. Військові інженери різних спеціальностей забезпечують утримання у високій бойовій готовності військової техніки і зброї, апаратури, приладів, стежать за їх якісним обслуговуванням та правильною експлуатацією, відповідають за навчання молодших військових спеціалістів, воїнів. У Збройних Силах є спеціалісти й інших профілів: тилової, інтендантської, медичної, топографічної, метрологічної, метеорологічної та інших служб.

У Збройних Силах України організовано управління виховної роботи. До цієї служби входять військові політологи, соціологи, психологи, юристи та ін. Вони займаються гуманітарною підготовкою, вихованням особового складу, налагоджують відпочинок і дозвілля військовослужбовців, надають їм психологічну та юридичну допомогу, консультації тощо.

Відданість Україні, високі професійні, організаторські здібності військових кадрів армії та флоту — основа міцності національних Збройних Сил. Могутність армії та флоту забезпечується також спадкоємністю національних бойових традицій, поповненням військ випускниками військових навчальних закладів.

З утворенням Україною власних Збройних Сил розпочався процес реорганізації старих і створення нових вищих військових навчальних закладів. Система військової освіти в Україні розрахована на випуск усіх спеціалістів для армії та флоту. Для цього вищі військові навчальні заклади мають професорсько-викладацький склад з високою теоретичною і практичною підготовкою та сучасну навчально-матеріальну базу, техніку, обладнання.

Спеціалістів для Збройних Сил України готують у військових академіях, університетах, інститутах, на військових факультетах, відділеннях та кафедрах військової підготовки ряду цивільних вищих навчальних закладів, на курсах підготовки і перепідготовки офіцерів. Вищі військові навчальні заклади відповідно до завдань, що стоять перед ними, випускають спеціалістів з різним рівнем освіти і кваліфікації.

Усі випускники вищих військових навчальних закладів отримують диплом загальнодержавного зразка, який дає їм право після звільнення із Збройних Сил працювати за цивільними спеціальностями.

Спеціалістів для сухопутних військ готують такі вищі навчальні заклади: Київський інститут сухопутних військ (військова розвідка, танкові війська — інженерний профіль, автомобільна техніка), Одеський інститут сухопутних військ (мотострілецькі війська, аеромобільні війська, спеціалісти ракетно-артилерійського озброєння, спеціалісти тилу), військовий інститут артилерії при Сумському державному університеті, військово-інженерний факультет при Кам'янець-Подільському сільськогосподарському університеті, кафедра військової підготовки при Харківській академії інженерів залізничного транспорту, військовий факультет танкових військ при Харківському державному політехнічному університеті.

Спеціалістів для військ повітряної оборони готують: Харківський інститут льотчиків, Київський військовий інститут військово-повітряних сил, військовий факультет при Київському інституті інженерів цивільної авіації.

Спеціалістів для військово-морських сил готує Севастопольський військово-морський інститут.

Військові навчальні заклади управління і зв'язку Збройних Сил України: Харківський військовий університет, Київський військовий інститут управління і зв'язку та його філіал у Полтаві.

Спеціалістів з виховної роботи випускають Київський військовий гуманітарний інститут та військове відділення Львівського університету «Політехніка».

Інших військових фахівців готують: Івано-Франківський інститут нафти і газу, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Київський аграрний університет, Львівський інститут фізичної культури, Київський медичний університет.

В Україні створено вищі навчальні заклади для підготовки спеціалістів прикордонних військ (Хмельницька академія прикордонних військ України) та Національної гвардії (Харківський військовий університет Національної гвардії України).

Офіцери, які мають вищу освіту та досвід служби у військах, можуть продовжити свою військову освіту в Академії Збройних Сил України.

Українська держава забезпечує молоді можливість здобуття військової освіти. Кожний юнак, який має середню освіту, а також солдат, сержант і матрос із середньою освітою після першого року строкової служби може поступити у військовий навчальний заклад за власним вибором. Обираючи вищий військовий навчальний заклад, слід уважно проаналізувати свої нахили, інтереси, здібності, стан здоров'я, порадитися із старшими, з військовими. Кожна військова професія ставить перед юнаком певні специфічні вимоги до його здоров'я, до психічного (вольового, інтелектуального), фізичного розвитку. Ті, хто бажає поступити до вищого військового навчального закладу, у період з 1 лютого до 1 травня подають у районний (міський) військкомат заяву. Для всебічної оцінки вступників приймальна комісія навчального закладу проводить вступні іспити у два тури, з 1 по 25 липня. Враховуються результати письмового тестування із загальноосвітніх (шкільних) дисциплін, які є профілюючими в цьому військовому навчальному закладі, індивідуальні психологічні та фізичні якості юнака, стан здоров'я та ін. Абітурієнт, який пройшов за конкурсом, зараховується на перший курс військового навчального закладу, і з цього моменту розпочинається його служба в Збройних Силах чи в інших військових формуваннях України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Коли були створені Збройні Сили України?
2. Назвіть основні види і роди військ України, охарактеризуйте їх озброєність і призначення.
3. На яких основних принципах ґрунтуються національні Збройні Сили України?
4. Як здійснюється керівництво Збройними Силами України?
5. Розкажіть про військові кадри України та систему їх підготовки.

3. Військова присяга та військова символіка України

Ритуал прийняття військової присяги як клятви воїна на вірність своєму народові, Вітчизні існує з давніх-давен. На території сучасної України його започатковано у IX ст. з приходом на наші землі скандинавів. Саме від них було запозичено цей обряд. Вступаючи до дружини, воїни клялися князеві у своїй вірності, і після цього дружинники вважалися побратимами.

За княжої доби кожний полк і кожний його підрозділ мав прапор, труби, бубон — обов'язкові військові атрибути. Трубами та бубнами подавали сигнал до бою, до походу; прапор (стяг, хоругва) був символом і знаком, що об'єднував воїнів навколо князя. Усі прапори були однакової форми — довге трикутне полотно на держаку. Відрізнялися вони забарвленням, зображеннями на них (зорі, місяць, знаки), а також тим, що прикріплювалося на вершині держака (півмісяць, спис, волосся та ін.). За прапорами пізнавали, чие то військо. Коли прапор піднімали над військом — це був урочистий знак до початку бою. Оберігав його стяговик. Навколо прапора в бою йшла завзята боротьба, всі воїни були зобов'язані боронити свій прапор. Вважалося за доблесть здобути в бою ворожий прапор: це була перемога, тріумф. Піднятий догори прапор означав, що військо добре б'ється, що його не переможено.

Герб як символ держави виник за часів князювання Володимира Мономаха (1053—1125). Тоді на монетах було вперше викарбувано тризуб, що став пізніше знаком могутності і сили Київської держави.

У козацькому війську відзнаки звалися клейнодами. Козацькі клейноди — булава, бунчук, печатка, прапори, бубни і труби (мал. 10, 11, 12). Булава та бунчук — відзнаки гетьманської влади. Бунчук — довга палиця (до 3 м) з металевим яблуком на кінці, з-під якого звисало кінське волосся. Печатка Запорізького війська була округлою, з гербом посередині, різних розмірів. Свої печатки мали військова канцелярія, кожний

Мал. 10. Печатка козацького війська

Мал. 11. Козацька хоругва (прапор)

полк, інколи навіть сотня. У війську був один спільний прапор і були полкові та сотенні прапори.

Мали свої військові символи і січові стрільці: прапори, відзнаки роду військ, номери частин, військових посад та ін.

У березні 1918 р. Мала Рада УНР затвердила герб Української Народної Республіки — знак Київської держави часів Володимира (тризуб, оточений вінком із листя), великий та малий герби, відповідні печатки; було затверджено та-

Мал. 12. Козацькі булави

кож військово-морський прапор УНР із зображенням тризуба.

Ритуал прийняття військової присяги на вірність Україні вперше був проведений Легіоном січових стрільців 3 вересня 1915 р.

ВІЙСЬКОВА ПРИСЯГА — КЛЯТВА НА ВІРНІСТЬ НАРОДОВІ УКРАЇНИ

Громадяни України, які призвані або добровільно вступили на військову службу, приймають Військову присягу на вірність народу України. Її складають в урочистій обстановці, зі зброєю в руках, біля Бойового прапора військової частини, перед строем командирів і воїнів. Молодий воїн дає персональну клятву народові України, державі, називаючи своє прізвище, ім'я, по батькові.

Текст Військової присяги:

Я (прізвище, ім'я, по батькові) вступаю на військову службу і урочисто клянусь народу України завжди бути вірним і відданим йому, сумлінно і чесно виконувати військовий обов'язок, накази командирів, неухильно дотримуватися Конституції, законів України, зберігати державну і військову таємницю.

Я клянусь захищати Українську державу, непохитно стояти на сторожі її свободи і незалежності.

Я присягаю не зрадити народу України.

Військова присяга — документ юридичної сили, що має велике державне значення. Текст Військової присяги затверджено Указом Президії Верховної Ради України 14 листопада 1991 р. У ній сформульовано найважливіші вимоги, які ставляться до воїна і які він має неухильно виконувати в інтересах національної безпеки України. Коротко зупинимось на цих вимогах.

«Бути вірним і відданим народові України». Складаючи присягу, воїн Збройних Сил України клянеться перед народом, державою бути вірним і відданим їм. Вірними і відданими рідній землі були запорізькі козаки, січові стрільці, борці з фашизмом у роки другої світової війни. Відданість народу, державі означає сумлінне виконання воїном своїх обов'язків щодо захисту свободи та національної незалежності держави. Вірність

народу, державі означає чесне служіння інтересам усього народу, держави в цілому, а не інтересам окремих людей чи груп.

Найтяжчий злочин — порушення Військової присяги, зрада народу і Батьківщини.

«Сумлінно і чесно виконувати військовий обов'язок, накази командирів». Найважливіший обов'язок Збройних Сил України — забезпечення сприятливих зовнішніх умов для розбудови держави, підтримання високої боєздатності, готовності до збройного захисту незалежності, територіальної цілісності та недоторканності кордонів України. Це — обов'язок і кожного військовослужбовця. Бойова готовність Збройних Сил залежить не тільки від озброєності армії та флоту, від високої організованості та дисципліни військ, а й від боєздатності кожного воїна. Щоб бути боєздатним, готовим до виконання військового обов'язку, необхідно старанно навчатися військової справи, опановувати знання та вміння, необхідні для майстерного володіння довіреною зброєю, військовою технікою. Сьогодні зброя і військова техніка є колективними засобами ведення бойових дій, тому недбале ставлення хоча б одного з воїнів до виконання своїх обов'язків може призвести до втрати боєздатності екіпажу, обслуги, підрозділу, до поразки в бою, а в мирний час — до пошкодження дорогої бойової техніки, приладів, зброї.

Накази, розпорядження командирів видаються на основі Конституції, законів, статутів Збройних Сил України і відповідно до конкретної ситуації. Наказ командира — це закон для підлеглого. Невиконання наказів веде до зниження військової дисципліни, бойової готовності військ.

«Неухильно дотримуватися Конституції, законів України». Кожний військовослужбовець є повноправним громадянином України, а тому він має неухильно дотримуватись вимог її Конституції та законів. Для цього слід знати зміст не тільки статутів Збройних Сил, а й інших законів України, що регламентують військову діяльність, права та обов'язки.

«Зберігати державну і військову таємницю». Служба у Збройних Силах пов'язана з тим, що воїни ознайомлюються із сучасною бойовою технікою і зброєю, їх секретними зразками, з новими військовими технологіями, документацією тощо. Така інформація

не повинна дістатися зарубіжним спецслужбам і розвідкам.

До державної таємниці належать питання, що стосуються національної безпеки України: відомості про найновіші наукові, військові відкриття, винаходи, технології, про дислокацію підприємств оборонної промисловості, їх профіль і продукцію, про запаси й обсяг видобування особливо цінних корисних копалин, про стан промисловості, транспорту, державні запаси продуктів, хліба та ін. Військовою таємницею є інформація про дислокацію військових частин, їх чисельний склад, озброєність, зразки техніки, про будівництво військових об'єктів, бойову готовність військ, прізвища, військові звання командирів, адреси, номери телефонів військових частин та ін.

Зберігати і не розповсюджувати державну та військову таємницю — обов'язок кожного громадянина, кожного військовослужбовця. Розповсюдження, передача такої інформації вважається злочином проти Батьківщини і карається згідно із законами України.

БОЙОВИЙ ПРАПОР ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ. ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИЙ ПРАПОР КОРАБЛЯ

Кожна військова частина під час формування отримує Бойовий прапор. Бойовий прапор військової частини Збройних Сил України є символом військової честі, доблесті і слави. Він нагадує кожному воїнові про героїчне минуле нашого народу, його мужність і героїзм в боротьбі за національну незалежність, про священний обов'язок бути вірним своєму народові, Батьківщині.

Бойовий прапор вручається військовій частині на весь час її існування. Він знаходиться й охороняється у військовій частині, а під час бойових дій — в районі її розгортання. Втрата Бойового прапора через будь-які обставини є національною ганьбою, спричинює розформування військової частини, а справи тих командирів і військовослужбовців, які безпосередньо винні у цьому, розглядає військовий трибунал.

У Військово-морських силах України Бойовим прапором є Військово-морський прапор корабля. Він символізує державну приналежність і недоторканність кораблів, що ходять під ним, а також готовність українських військових моряків самовіддано захищати Україну на морських ру-

бежах. На кораблях, що знаходяться в морі, у поході, Військово-морський прапор піднятий вдень і вночі. Під час бойових дій чи при появі ворога разом з Військово-морським піднімається Державний прапор України. Він також є символом військової честі, доблесті і слави і має нагадувати кожному морякові про його священний обов'язок перед Батьківщиною.

Воїни Збройних Сил України в мирний час надійно охороняють Бойовий прапор, примножують його славу сумлінною службою, успіхами у військовій підготовці. Для охорони Бойового прапора виставляється пост № 1 — найвідповідальніший і найважливіший. Він довіряється найкращим воїнам. Під Бойовим прапором військовослужбовці приймають присягу, беруть участь у парадах, походах, маневрах. До Бойового прапора прикріплюються ордени і медалі, що ними нагороджується військова частина за видатні бойові заслуги, за успіхи у підготовці воїнів. Найпочеснішою відзнакою воїна за службу є фотографування його під розгорнутим Бойовим прапором частини.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про походження Військової присяги, Бойового прапора, інших військових відзнак України.
2. Перечитайте Військову присягу. Що означає її прийняття?
3. Як ви розумієте слова присяги: «сумлінно і чесно виконувати військовий обов'язок», «неухильно дотримуватися Конституції, законів України»?
4. Які питання становлять державну і військову таємниці?
5. Що символізує Бойовий прапор військової частини і Військово-морський прапор корабля?

4. Законодавство України про військову службу

ЗАКОНОДАВСТВО ПРО СЛУЖБУ В ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Україна як незалежна європейська держава прагне стати правовою, цивілізованою країною, а тому активно працює над вдосконаленням та розробкою нових законів, що визначають норми, правила діяльності, поведінки людей, регулюють соціальні взаємовідносини, забезпечують нормальне функціонування та розвиток

суспільства. Важливою складовою суспільства є Збройні Сили. З метою їх нормальної життєдіяльності, зміцнення законності, гарантування прав і свобод військовослужбовців в Україні створено систему законодавства з питань військової служби. Військове законодавство є невід'ємною частиною всього національного права. Найвищу юридичну силу в нашій країні має Основний закон — Конституція України. Вона є державно-правовою основою військового законодавства. Воїни Збройних Сил користуються всією повнотою прав і несуть всі обов'язки громадян України, що передбачені її Конституцією. Права воїнів не тільки проголошуються, а й реально забезпечуються. Серед них — права на недоторканність особи, матеріальне забезпечення, освіту, житло, охорону здоров'я, свободу совісті та ін. Ніхто не повинен обмежувати військовослужбовців та членів їх сімей у правах і свободах, визначених законодавством України. Військовослужбовці, як і всі громадяни України, мають виконувати конституційні обов'язки: дотримуватися положень законів держави, сумлінно служити, поважати правила громадського життя.

Законодавство України забезпечує військовослужбовцям строкової служби ряд прав і свобод. Вони мають право обирати і бути обраними до Рад народних депутатів, інших виборних органів держави. Для здійснення цього права командири (начальники) всіх ступенів повинні забезпечити належні умови. Військовослужбовці також мають право створювати свої громадські об'єднання відповідно до законодавства України. Однак вони не можуть бути членами політичних партій, організацій, рухів. Армія і флот знаходяться поза політикою, і тому військовослужбовці повинні дотримуватися лише загальнодержавної ідеології та законів України. Не допускаються організація військовослужбовцями страйків та участь у їх проведенні.

Воїни Збройних Сил України, інших державних військових формувань мають право оскаржити в суді незаконні дії командирів, військових посадових осіб і органів управління в порядку, передбаченому статутами Збройних Сил.

З утворенням Збройних Сил України докорінно змінився підхід до такого права, як свобода совісті. Військовослужбовці можуть сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні обряди, відкрито

висловлювати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання. Проте релігійні переконання воїнів не повинні перешкодити проходженню ними строкової військової служби. В деяких випадках строкова військова служба замінюється на тривалішу невійськову (альтернативну) службу.

Військовослужбовцям гарантується право на недоторканність особи. Арешт військовослужбовця може бути проведений лише на підставі судового рішення, або із санкції прокурора чи наказу командира, або в разі дисциплінарного арешту в порядку, передбаченому Дисциплінарним статутом Збройних Сил України. Забороняється використовувати військовослужбовців для виконання завдань, не пов'язаних з військовою службою. Вони можуть залучатися, за рішенням Верховної Ради, до участі в ліквідації наслідків аварій, катастроф, стихійного лиха тощо.

У Збройних Силах основні конституційні права та обов'язки громадян дістають свій розвиток та конкретизацію у нормах військового законодавства, зокрема в законах «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» та ін.

ЗАКОН УКРАЇНИ «ПРО ЗАГАЛЬНИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОБОВ'ЯЗОК І ВІЙСЬКОВУ СЛУЖБУ»

Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» був прийнятий Верховною Радою України 25 березня 1992 р. Він складається з дев'яти розділів: «Загальні положення», «Підготовка громадян до військової служби», «Служба в запасі», «Військовий облік військовозобов'язаних і призовників» та ін.

Підготовка громадян до служби в Збройних Силах України включає: допризовну підготовку юнаків, підготовку призовників з військово-технічних спеціальностей, підготовку до вступу у військові навчальні заклади, військову підготовку студентів вищих навчальних закладів за програмою офіцерів запасу, фізичну підготовку, лікувально-оздоровчу роботу, підвищення рівня загальноосвітньої підготовки, вивчення державної мови, патріотичне виховання.

Важливе значення має допризовна підготовка у навчально-виховних закладах. Юнаки, які не пройшли допризовної підготовки у навчальних закладах, не атестовані або одержали незадовільну оцінку з цього предмета, повинні обов'язково пройти перед призовом в армію допризовну підготовку в оборонно-спортивному оздоровчому таборі з відривом від виробництва.

Щороку в січні-березні до призовних дільниць приписуються громадяни, яким у рік приписки виповнюється 17 років. Такі юнаки вважаються призовниками і беруться на військовий облік.

Підготовка призовників, які досягли 17-річного віку, з військово-технічних спеціальностей проводиться в навчальних організаціях Товариства сприяння обороні України (ТСОУ) і в закладах професійно-технічної освіти.

ВИДИ ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ

Військова служба підрозділяється на строкову військову службу і військову службу за контрактом; існує також альтернативна служба.

На строкову військову службу в мирний час призиваються громадяни України чоловічої статі, які придатні до неї за станом здоров'я і віком і яким до дня відправки у військові частини виповнилося 18 років. Юнаки, які виявили бажання навчатися у військових навчальних закладах, можуть бути зараховані до них при досягненні ними 17-річного віку.

Призов громадян на строкову військову службу проводиться двічі на рік — весною та восени, на підставі Указу Президента України, що публікується у засобах масової інформації не пізніше як за місяць до початку призову. Після оголошення Указу Президента кожний призовник зобов'язаний прибути у той пункт і в той строк, що вказані військовим комісаріатом у повістці. Громадяни призовного віку, які не пройшли строкової військової служби і без законних підстав не перебувають на військовому обліку, а також призовники, які тимчасово виїхали з постійного місця проживання в іншу місцевість і не стали там на військовий облік, зобов'язані прибути до військового комісаріату у семиденний строк після Указу Президента.

Зміна місця військового обліку призовниками, які досягли 18-річного віку, допускається лише до опуб-

лікування Указу Президента України про черговий призов. Виняток становлять ті призовники, які переведені на роботу в іншу місцевість, переїхали на нове місце проживання, прийняті до навчального закладу і вибувають для продовження освіти, закінчили навчальний заклад і за розподілом направляються на роботу.

Поважними причинами неприбуття громадянина до призовної дільниці у строки, встановлені військкоматом, визнаються: хвороба громадянина; смерть або тяжка хвороба близького родича; перешкоди стихійного характеру. Причини неприбуття мають бути підтвержені відповідними документами.

Для проведення призову громадян на строкову військову службу в районах (містах) утворюються призовні комісії. На них покладається: організація медичного огляду призовників; прийняття рішення про призов на строкову військову та альтернативну службу і призначення їх для використання на службі; надання відстрочки або звільнення від призову на строкову військову службу; прийняття рішення про направлення призовників, які виявили бажання, у військові навчальні заклади для складання вступних іспитів або про відмову їм у цьому за станом здоров'я, недостатнім загальноосвітнім рівнем підготовки чи моральними якостями; прийняття рішення про направлення до слідчих органів матеріалів на призовників, які ухиляються від призову на строкову військову службу.

Рішенням призовної комісії відстрочка від призову на строкову військову службу може надаватися: за сімейними обставинами, за станом здоров'я, для продовження навчання, у зв'язку з депутатською діяльністю та в інших випадках відповідно до чинного законодавства.

Встановлено такі строки служби в Збройних Силах України: для солдатів і матросів, сержантів і старшин строкової служби — 24 місяці; для осіб, які мають вищу освіту, — 18 місяців; для сержантів і старшин, солдатів і матросів за контрактом — не менше 3 років. Службу за контрактом можна розпочати після першого року строкової військової служби.

Призовники та військовослужбовці несуть відповідальність за порушення закону «Про загальний військовий обов'язок і військову службу». Призовникові, який ухиляється від призову і не з'являється за по-

вісткою до військкомату для відправки на військову службу, термін його строкової військової служби продовжується на строк ухилення від призову. Військовослужбовцеві строкової служби, який самовільно залишив місце служби або своєчасно не з'явився до місця служби в строк, зазначений у приписному свідоцтві, не маючи на те поважних причин, час його відсутності у військовій частині не зараховується до строку служби.

Юнаки, призвані на строкову військову службу, зобов'язані прийти у військові частини у власному справному одязі та взутті. Після зарахування до списків військових частин їм видається військова форма одягу і взуття.

Встановлено такі форми військової служби за контрактом: військова служба на посадах солдатів і матросів, сержантів і старшин; військова служба жінок за контрактом; військова служба прапорщиків і мічманів; військова служба курсантів військових навчальних закладів і студентів військових кафедр вищих цивільних навчальних закладів.

Якщо громадяни України мають істинні релігійні переконання і належать до таких діючих згідно із законодавством релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю та служби у Збройних Силах, то вони мають право на альтернативну службу. Альтернативна (невійськова) служба також є державною службою поза Збройними Силами України, триває три роки і проходить в одній з установ системи соціального забезпечення, де відчувається гостра потреба в обслуговуючому персоналі.

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ, ПІЛЬГИ, ДЕРЖАВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ І ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ

Військовослужбовцям і членам їх сімей держава забезпечує соціальний і правовий захист, надає цільний ряд пільг. Відповідно до закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців і членів їх сімей» їм надаються соціальні гарантії з питань працевлаштування, житла, освіти, відпочинку, гарантується свобода наукової, технічної, художньої творчості.

Пільги військовослужбовцям, передбачені трудовим законодавством. Час перебування на військовій службі

зараховується до загального і безперервного трудового стажу, а також до стажу роботи за спеціальністю. Військовослужбовці не мають права займатися підприємницькою діяльністю.

За військовослужбовцями строкової служби, які до призову працювали на підприємствах, в установах, організаціях, незалежно від форм власності і господарювання, зберігається при звільненні з військової служби право на працевлаштування їх у тримісячний строк на тому самому підприємстві (в установі чи організації) або його правонаступникові (підприємстві, що утворилося на базі попереднього) на посаду, не нижчу за ту, яку вони займали до призову на військову службу. Звільненим з військової служби надається матеріальна допомога в розмірі місячної заробітної плати за рахунок коштів державного бюджету. Вони користуються за інших рівних умов переважним правом на залишення на роботі під час скорочення чисельності або штату працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці протягом двох років з дня звільнення з військової служби.

Воїни строкової служби, сім'ї яких втратили годувальника (батька, матір, сестру, брата, дружину) і не мають інших працездатних членів сім'ї, звільняються з військової служби достроково.

Держава забезпечує соціальну і професійну адаптацію звільненим військовослужбовцям строкової служби, які до призову не встигли працевлаштуватися. Громадянам, призваним на строкову військову службу чи прийнятим на службу за контрактом, виплачується вихідна допомога в розмірі двомісячної заробітної плати.

Члени сімей військовослужбовців строкової служби мають переважне право на прийняття на роботу і на залишення на роботі під час скорочення чисельності або штату працівників, а також на першочергове направлення для професійної підготовки, підвищення кваліфікації і перепідготовки з відривом від виробництва та виплату на період навчання середньої місячної заробітної плати.

Органи місцевої влади повинні у першочерговому порядку працевлаштовувати дружин військовослужбовців строкової служби в разі їх звільнення при скороченні чисельності або штату працівників, при ліквідації, реорганізації або перепрофілюванні підприєм-

ства, установи, а також влаштовувати їхніх дітей у дошкільні заклади, незалежно від їх відомчої належності.

Матеріальне забезпечення та відпочинок військовослужбовців строкової служби. Держава гарантує військовослужбовцям матеріальне та інше забезпечення в розмірах, що стимулюють зацікавленість громадян України у військовій службі. Військовослужбовці одержують за державний рахунок, відповідно до посади і звання, грошове забезпечення, а також майно, житло, харчування.

Військовослужбовці та члени їх сімей, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, користуються всіма пільгами, передбаченими законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи».

Час служби, відпочинку, нарядів, чергування військовослужбовцям строкової служби встановлюється відповідно до статутів Збройних Сил України. При виконанні ними обов'язків військової служби у вихідні, святкові і неробочі дні час відпочинку встановлюється командиром (начальником).

Військовослужбовцям строкової служби за весь період військової служби надаються відпустки тривалістю: солдатам і матросам — 20 днів, старшинам і сержантам — 25 днів, без урахування часу, потрібного для переїзду до місця проведення відпустки і назад.

Пільги в галузі охорони здоров'я. Передбачається створення необхідних санітарно-гігієнічних і побутових умов з урахуванням специфіки служби та економічної обстановки. Військовослужбовці забезпечуються безплатною кваліфікованою медичною допомогою у військово-медичних закладах. Якщо таких закладів немає за місцем служби (а також у невідкладних випадках), медична допомога військовослужбовцям надається у лікувально-профілактичних закладах Міністерства охорони здоров'я України. Медична допомога членам сімей військовослужбовців надається на загальних підставах.

Військовослужбовці, які стали інвалідами внаслідок бойових дій, а також учасники бойових дій прирівнюються у правах до інвалідів та учасників Великої Вітчизняної війни.

Воїни строкової служби, курсанти військових навчальних закладів, за наявності відповідних медичних

показань, забезпечуються безплатним санаторно-курортним лікуванням.

Лікувально-оздоровча робота з юнаками перед призовом в армію проводиться за місцем проживання, навчання або роботи органами та закладами охорони здоров'я. За результатами медичного огляду юнакам призначається необхідне лікування.

Права та пільги, передбачені житловим законодавством. Військовослужбовці строкової служби розміщуються в казармах (на кораблях) згідно з військовими статутами. За ними зберігається житлове приміщення, яке вони займали до призову на службу. Протягом перших трьох місяців служби їх житлова площа не повинна ніким заселятися, потім ця площа, якщо на ній не проживають члени сім'ї військовослужбовця, може бути надана іншим громадянам, які зобов'язані звільнити її при поверненні військовослужбовця зі служби. В разі відмови нових жильців звільнити приміщення вони підлягають виселенню у судовому порядку, незалежно від терміну надання їм іншого приміщення. Воїни строкової служби не можуть бути виключені зі списків громадян, прийнятих на квартирний облік.

Курсантам вищих військових навчальних закладів, які мають сім'ю, надається житлова площа у сімейних гуртожитках. Якщо гуртожитку немає, їм виплачується за місцем служби грошова компенсація за тимчасове піднаймання (наймання) житлового приміщення в розмірах, визначених Кабінетом міністрів України.

Пільги в галузі освіти. Особи, які були призвані на строкову військову службу в період навчання, при звільненні зараховуються для продовження навчання до того самого навчального закладу, де вони навчалися до призову. Військовослужбовці строкової служби можуть вступати тільки до військових навчальних закладів. Військовослужбовцям, допущеним до вступних екзаменів у вищі військові навчальні заклади, надається для підготовки додаткова 30-догова відпустка.

Інші пільги військовослужбовцям строкової служби. Військовослужбовці строкової служби звільняються від прибуткового оподаткування з усіх видів грошового забезпечення, яке вони одержують у своїй військовій частині, а військові-будівельники — з отримуваної ними заробітної плати.

Військовослужбовці строкової служби користуються правом безплатного проїзду міським пасажирським транспортом (всіма видами, за винятком таксі), автомобільним транспортом загального користування у сільській місцевості, залізничним і водним транспортом приміського сполучення, автобусами приміських сполучень.

Військовослужбовці строкової служби мають право безплатно відправляти й одержувати листи. Безплатними поштовими посилками відправляється особистий одяг юнаків, призваних на строкову військову службу.

Існує ряд інших соціальних гарантій і пільг для військовослужбовців строкової служби.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка роль українського законодавства в розбудові національних Збройних Сил?
2. Якими правовими документами регламентується діяльність військовослужбовців?
3. Перекажіть зміст закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу».
4. Які соціальні гарантії та пільги надає держава військовослужбовцям?

СТАТУТИ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Життя і діяльність Збройних Сил України визначаються військовими статутами, у яких викладено зміст загальних і посадових обов'язків військовослужбовців (мал.13).

Статуту Збройних Сил України — це зведення законів військової служби, на основі яких проходять повсякденне життя, виховання, навчання, бойова діяльність військ; у них роз'яснюється, як воїн має нести військову службу і навчатися військової справи, якими морально-бойовими якостями він повинен володіти, щоб бути надійним і вмілим захисником Батьківщини.

Статуту зобов'язують військовослужбовців сумлінно вивчати військову справу, бойову техніку і зброю,

Мал. 13. Солдат повинен знати статuti Збройних Сил України

запам'ятовувати все, чого їх навчають командири (начальники); зразково виконувати показані їм військові прийоми. Положення і вимоги статутів є обов'язковими для всіх військовослужбовців Збройних Сил України.

Статuti Збройних Сил України поділяються на загальновійськові статuti та статuti родів військ.

Загальновійськовими статутами Збройних Сил України є: Статут внутрішньої служби Збройних Сил України; Дисциплінарний статут Збройних Сил України; Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України; Стройовий статут Збройних Сил України.

Статут внутрішньої служби Збройних Сил України визначає повсякденне життя і діяльність військово-службовців у військовій частині, загальні обов'язки військовослужбовців і взаємовідносини між ними, правила внутрішнього розпорядку у військовій частині і її підрозділах, обов'язки основних посадових осіб військової частини та її солдатів (матросів).

Дисциплінарний статут Збройних Сил України викладає суть військової дисципліни, її вимоги, встановлені в армії види заохочень і стягнень, дисциплінарні права командирів (начальників), а також порядок подання військовослужбовцями заяв, пропозицій і скарг.

Статут гарнізонної та вартової служб Збройних Сил України визначає організацію і порядок несення гарнізонної та вартової служб, права й обов'язки посадових осіб цих служб.

Стройовий статут Збройних Сил України визначає дії підрозділів і частин у пішому строю і на машинах, у розгорнутих, похідних строях і передбойових порядках, а також обов'язки військовослужбовців у строю та ін.

5. Військовослужбовці та стосунки між ними

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Військовослужбовець Збройних Сил України є захисником своєї Батьківщини — незалежної, самостійної України. Військовослужбовець особисто відповідає за захист і недоторканність держави.

Військовослужбовець повинен неухильно дотримуватися Конституції і законів України та Військової присяги; бути дисциплінованим, чесним, хоробрим, дорожити честю і славою Збройних Сил, своєї військової частини і гідністю свого військового звання.

Військовослужбовець має виявляти повагу до командирів (начальників) і старших, сприяти їм у під-

Мал. 14. Солдат повинен знати військову техніку

триманні порядку та дисципліни, суворо додержувати правил військової ввічливості та військового вітання, завжди одягатися за формою, чисто й охайно.

Військовослужбовець зобов'язаний твердо знати і сумлінно виконувати вимоги статутів Збройних Сил України та свої обов'язки; постійно вдосконалювати військові і технічні знання (мал.14); знати і берегти зброю, бойову та іншу техніку; зберігати військове і народне майно; виявляти розумну ініціативу.

Про все, що сталося з військовослужбовцем, і про зроблені йому зауваження він зобов'язаний доповідати своєму безпосередньому командирові (начальникові).

Права та обов'язки військовослужбовців, що випливають з умов військової служби, крім статутів, визначаються законами України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», а також тимчасовими положеннями про проходження військової служби громадянами України.

Військовослужбовці мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і виконують усі обов'язки громадян, передбачені Конституцією і законами України.

За вчинені правопорушення військовослужбовці несуть дисциплінарну, адміністративну, матеріальну або кримінальну відповідальність згідно із законодавством України.

ВІЙСЬКОВІ ЗВАННЯ І ЗНАКИ РОЗРІЗНЕННЯ

Кожному військовослужбовцю і військовозобов'язаному присвоюється військове звання відповідно до закону України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу».

Встановлено такі військові звання Збройних Сил України:

у сухопутних (материкових) і військово-повітряних силах — солдати, сержанти, прапорщики, офіцери, генерали;

у військово-морських силах — матроси (солдати), старшини (сержанти), мічмани, офіцери, адмірали (генерали).

Знаки розрізнення на форменому одязі військовослужбовців Збройних Сил України відповідають їх персональному званню. Це — погони і петлиці, нагрудні знаки, знаки на головних уборах, погонах і петлицях, канти, лампаси. На погонах сержантів і старшин пришиваються нашивки відповідно до військового звання, а на петлицях прикріплюються відповідні емблеми. Обов'язковим атрибутом знаків розрізнення військовослужбовців Збройних Сил України є тризуб — символ незалежної України.

НАЧАЛЬНИКИ ТА ПІДЛЕГЛІ

За своїм службовим становищем і військовим званням одні військовослужбовці можуть бути начальниками або підлеглими інших (табл.1).

За військовими званнями начальниками є:

сержанти і старшини — для солдатів і матросів однієї з ними військової частини;

прапорщики і мічмани — для сержантів і старшин, солдатів і матросів однієї з ними військової частини;

ПЕРЕЛІК ВІЙСЬКОВИХ ЗВАНЬ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Армійські	Флотські
Рядовий склад	
Рядовий	Матрос
Старший солдат	Старший матрос
Сержантський і старшинський склад	
Молодший сержант	Старшина 2-ї статті
Сержант	Старшина 1-ї статті
Старший сержант	Головний старшина
Старшина	Головний корабельний старшина
Склад прапорщиків і мічманів	
Прапорщик	Мічман
Старший прапорщик	Старший мічман
Молодший офіцерський склад	
Молодший лейтенант	Молодший лейтенант
Лейтенант	Лейтенант
Старший лейтенант	Старший лейтенант
Капітан	Капітан-лейтенант
Старший офіцерський склад	
Майор	Капітан 3-го рангу
Підполковник	Капітан 2-го рангу
Полковник	Капітан 1-го рангу
Вищий офіцерський склад	
Генерал-майор	Контр-адмірал
Генерал-лейтенант	Віце-адмірал
Генерал-полковник	Адмірал
Генерал армії України	

молодші офіцери — для сержантів і старшин, солдатів і матросів;

старші офіцери з військовим званням «підполковник», «капітан 2-го рангу», «майор», «капітан 3-го рангу» — для прапорщиків, мічманів, сержантів, солдатів і матросів;

генерали, адмірالی, полковники, капітани 1-го рангу — для молодших офіцерів, прапорщиків і мічманів, сержантів і старшин, солдатів і матросів.

Начальник має право віддавати підлеглому накази і перевіряти їх виконання. Підлеглий зобов'язаний

беззастережно виконувати накази начальника і ставитися до нього з повагою; якщо підлеглий вважає, що стосовно нього вчинено неправомірні дії, він повинен виконати наказ, а після цього може подати скаргу.

Начальники — це посадові особи, яким статут надає певні права і обов'язки щодо підлеглих. Начальники, яким військовослужбовці підлеглі за службою, зокрема і тимчасово, стають прямими начальниками для цих військовослужбовців. Найближчий до підлеглого прямий командир називається безпосереднім начальником.

Військовослужбовці, які за своїм службовим становищем і військовим званням не виступають відносно інших військовослужбовців начальниками або підлеглими, можуть бути старшими чи молодшими. Старшинство визначає військове звання. Старші за військовим званням мають право вимагати від молодших за званням додержання військової дисципліни, громадського порядку і форми одягу, а також правил поведінки і військового вітання. Молодші за званням мають беззастережно виконувати всі вимоги старших.

У разі спільного виконання службових обов'язків військовослужбовцями, що не підлягають один одному, коли їх службові стосунки не визначені командиром (начальником), старший із них за посадою, а за рівних посад — старший за військовим званням є начальником.

ДОТРИМАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ СТАТУТНИХ СТОСУНКІВ. ПРАВИЛА ВІЙСЬКОВОЇ ВВІЧЛИВОСТІ

Стосунки між військовослужбовцями ґрунтуються на взаємній повазі. Усі військовослужбовці під час зустрічі (обгону) вітають один одного, дотримуючись правил, визначених статутом. З питань служби звертаються один до одного на «ви».

Начальники і старші, звертаючись із питань служби до підлеглих і молодших, називають їх за військовим званням і прізвищем або тільки за званням, додаючи в останньому випадку перед званням слово «пан» або «товариш». Наприклад: «Рядовий Коваленко» або «Пане рядовий»; «Сержант Шевчук» або «Товаришу сержант»; «Прапорщик Іваненко» або «Пане прапорщик»; «Лейтенант Петренко» або «Пане (товаришу) лейтенант».

У вільний від служби час військовослужбовці можуть звертатись один до одного на ім'я, а до начальників і старших — на ім'я та по батькові.

Військовослужбовці мають постійно бути зразком високої культури, скромності і витримки, берегти військову честь, захищати свою й поважати чужу гідність, пам'ятати, що за їхньою поведінкою судять не лише про них, а й про Збройні Сили України в цілому.

Військовослужбовці повинні бути ввічливими у ставленні до цивільного населення, виявляти особливу увагу до літніх осіб, жінок і дітей, поступатися місцем у громадському транспорті, захищати честь і гідність громадян, сприяти дотриманню громадського порядку, надавати допомогу постраждалим під час нещасних випадків, стихійного лиха.

У громадських місцях, у міському транспорті та приміських поїздах військовослужбовець мусить запропонувати начальникові (старшому) своє місце, якщо немає вільних місць.

Коли під час зустрічі немає можливості вільно розминутися з начальником (старшим), підлеглий (молодший) повинен зійти з дороги і, вітаючи, пропустити його. В разі потреби обігнати начальника (старшого) військовослужбовець просить у нього дозволу на це.

Правила військової ввічливості, поведінки і військового привітання обов'язкові також для прапорщиків, мічманів, офіцерів, генералів та адміралів, які перебувають у запасі й у відставці, якщо вони носять військову форму.

Звертаючись один до одного поза строем, а також віддаючи чи вислуховуючи наказ, військовослужбовці мають стати у стройове положення «струнко», піднести руку до головного убору (в разі його наявності) й опустити її. Віддаючи або вислуховуючи рапорт, військовослужбовець опускає руку від головного убору після закінчення рапорту.

Військовослужбовець завжди, за всіх умов звертається до командира згідно з вимогами статуту. Це стосується і таких, наприклад, випадків, коли солдат служить під командою земляка, товариша по цивільній роботі або навіть родича.

ПОРЯДОК ВІДДАННЯ І ВИКОНАННЯ НАКАЗІВ

Начальники мають право віддавати підлеглим накази і повинні перевіряти їх виконання. Підлегли

повинні виконувати накази начальників (командирів).

Накази віддаються, як правило, в порядку підлеглості. В разі крайньої потреби старший начальник може віддати наказ підлеглому, минаючи його безпосереднього начальника, про що повідомляє безпосереднього начальника підлеглого чи наказує підлеглому особисто доповісти своєму безпосередньому начальникові.

Вислухавши наказ, військовослужбовець відповідає «Так» і виконує його. Про виконання наказу військовослужбовець зобов'язаний доповісти начальникові, який віддав наказ, і своєму безпосередньому начальникові. Наказ має бути сформульований виразно, чітко, щоб не допустити його подвійного тлумачення і не викликати сумнівів у підлеглого щодо його змісту.

Начальник (командир), який віддав наказ, повинен забезпечити його виконання. Він несе відповідальність за наслідки та відповідність наказу чинному законодавству, а також невжиття заходів щодо його виконання.

Якщо військовослужбовець, котрий виконує наказ, одержав від іншого начальника, старшого за службовим становищем чи військовим званням, новий наказ, який стає перешкодою для виконання попереднього, він доповідає про це начальникові, який віддав другий наказ, і за його згоди виконує останній. Начальник, який віддав новий наказ, повідомляє про це того начальника, що віддав попередній наказ.

ЗВЕРНЕННЯ ДО НАЧАЛЬНИКІВ І СТАРШИХ

Військовослужбовці, підлеглі й молодші, звертаючись у службових справах до начальників і старших, називають їх за військовим званням, додаючи перед званням слово «товариш» або «пан». Наприклад: «Пане (товаришу) сержант», «Пане (товаришу) прапорщик», «Пане (товаришу) капітан».

Коли хочуть звернутися до іншого військовослужбовця в присутності командира (начальника) чи старшого, просять на це дозволу командира (начальника) чи старшого. Наприклад: «Товаришу майор. Дозвольте звернутися до лейтенанта Коваленка».

Зі службових та особистих питань військовослужбовець звертається до свого безпосереднього командира, а в разі необхідності — до вищого начальника.

ВІДДАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ЧЕСТІ

Віддання військової честі — це військове привітання, один із видів військового ритуалу. Військову честь зобов'язані віддавати один одному всі військовослужбовці, в тому числі й рівні за військовим званням. Військову честь (привітання) віддають при зустрічі і при обгоні. Першим віддають військову честь підлеглі і молодші за військовим званням.

Військовослужбовці зобов'язані віддавати військову честь Могилі Невідомого Солдата, бойовим прапорам військових частин, військово-морському прапору під час прибуття на військовий корабель і в разі вибуття з нього, похоронним процесіям, що супроводжуються військовими. Коли виконується Державний гімн України, військовослужбовці приймають положення «струнко» і прикладають руку до головного убору.

ОВОВ'ЯЗКИ СОЛДАТА (МАТРОСА)

Солдат (матрос) у мирний і воєнний час відповідає за точне і вчасне виконання покладених на нього обов'язків і поставлених перед ним завдань, а також за справний стан своєї зброї, дорученої йому техніки і цілісність виданого йому майна.

Він підпорядкований командирові відділення.

Солдат (матрос) зобов'язаний:

виявляти повагу до командирів (начальників) і старших;

шанувати честь і гідність товаришів по службі, дотримуватися правил військової ввічливості, поведінки і привітання (мал.15);

зразково виконувати службові обов'язки, сумлінно вивчати військову справу; засвоювати все, чого навчають командири (начальники); бути готовим до виконання завдань, пов'язаних із захистом народу України (мал.16);

оберігати державні і військові таємниці;

точно, ініціативно і сумлінно виконувати накази командирів (начальників);

повсякденно загартовувати себе, вдосконалювати свою фізичну підготовку;

Мал. 15. Військове вітання

досконало володіти зброєю і технікою, тримати її завжди справною, вичищеною, готовою до бою (мал.17);

постійно бути за формою та охайно вдягненим (мал.18), дотримуватися правил особистої та громадської гігієни, охайно носити одяг і взуття, своєчасно й акуратно лагодити його, щоденно чистити та зберігати зброю у визначених місцях, дорожити державним і військовим майном;

Мал. 16. Воєнна готовність

Мал. 17. Солдат дбає про справність зброї та техніки

Мал. 18. Солдат дбає про свій зовнішній вигляд

бути хоробрим і дисциплінованим, не допускати негідних вчинків і утримувати від них інших;

неухильно виконувати правила безпеки під час використання зброї, в роботі з технікою та в інших випадках (мал.19), а також дотримуватися правил пожежної безпеки;

під час перебування поза розташуванням військової частини не допускати порушень громадського порядку і негідних вчинків щодо цивільного населення (мал.20);

знати посади, військові звання і прізвища своїх прямих начальників до командира дивізії включно.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які існують статuti Збройних Сил України? Розкажіть основні положення кожного статуту.
2. Назвіть декілька загальних положень про військовослужбовців Збройних Сил України (із Статуту внутрішньої служби ЗСУ).

Мал. 19. Солдати додержують правил безпеки праці

3. Назвіть армійські військові звання Збройних Сил України.
4. Назвіть флотські звання Збройних Сил України.
5. Які ви знаєте правила військової ввічливості?
6. Який статутний порядок звернення до начальників і старших?
7. Розкажіть про обов'язки солдата (матроса).

Мал. 20. Солдат з повагою ставиться до старших

6. Військова дисципліна

СУТЬ І ЗНАЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Військова дисципліна — це суворе й точне дотримання всіма військовослужбовцями порядку і правил, установлених законодавством України і статутами Збройних Сил України.

Військова дисципліна ґрунтується на усвідомленні кожним військовослужбовцем військового обов'язку та

особистої відповідальності за захист народу України, його свободи і незалежності.

У період побудови Збройних Сил нашої Батьківщини військова дисципліна має особливе значення. Складна військова техніка також посилює вимоги до дисципліни кожного воїна. Без міцної військової дисципліни й організованості у мирний час неможливо вирішити такі важливі для становлення Збройних Сил завдання, як виховання високих морально-бойових якостей у воїнів і формування у них умінь, знань, навичок, необхідних для захисту держави. Свідомий характер військової дисципліни робить її стійкою, міцною, непохитною. Боротьба за зміцнення дисципліни, проти розбіжностей у трактуванні вимог законів України, військових статутів — одне з найважливіших завдань командирів і начальників, а також самих військовослужбовців.

Наведемо приклад з минулого про свідомий характер військової дисципліни. В березні 1943 р. в районі залізничного переїзду біля с.Таранівки, що на Харківщині, гітлерівці, підтягнувши резерви, вирішили відрізати підрозділи Радянської Армії. Шлях фашистам перегородила військова частина. Найвідповідальнішу ділянку фронту займав взвод лейтенанта П. Широїна (помер 30.06.1968 р.). Воїни ретельно готували позиції до оборони. Ворог кинув на окопи піхоту і танки. Зав'язався нерівний бій. Протитанкову гармату радянських бійців було виведено з ладу. Положення стало критичним. Тоді старший сержант І. Вернигоренко (помер 26.01.1984 р.) кинувся з гранатами на ворожий танк, знищив його і, важко поранений, довго утримував позицію.

Якщо в підрозділі міцна дисципліна, то в ньому ефективніше відбувається навчання солдатів (матросів); вони швидше оволодівають довіреною їм зброєю і технікою.

На заняттях у класі, на полігоні, танкодромі, в добовому наряді й на вахті військовослужбовець повинен діяти відповідно до Дисциплінарного статуту Збройних Сил України.

ОВОВ'ЯЗКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЩОДО ДОТРИМАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Дотримання військової дисципліни обов'язкове для військовослужбовця в бою і в повсякденному житті,

в строю і поза ним, в розташуванні військової частини і поза нею.

Військова дисципліна зобов'язує кожного військовослужбовця:

дотримуватися Конституції України і законів України;

неухильно виконувати вимоги Військової присяги, військових статутів, накази і розпорядження командирів (начальників);

стійко переносити труднощі військової служби, не шкодувати своєї крові і самого життя при виконанні військового обов'язку;

бути пильним і суворо зберігати військову та державну таємницю;

бути чесним, правдивим;

ретельно вивчати військову справу;

берегти довірену зброю, військову техніку, військово та громадське майно;

виявляти повагу до командирів (начальників) і старших;

дотримуватися правил військової ввічливості і віддання честі;

не допускати самому й утримувати інших від порушень громадського порядку;

допомагати командирові (начальникові) у встановленні військової дисципліни і порядку.

ЗАОХОЧЕННЯ СОЛДАТІВ (МАТРОСІВ)

Заохочення як форма визнання успіхів і заслуг є важливим засобом виховання військовослужбовців і зміцнення військової дисципліни. Командирам і начальникам Дисциплінарним статутом Збройних Сил України надаються великі права для заохочення воїнів за сумлінне й ретельне ставлення до військової служби, за успіхи в бойовому навчанні. Якщо командир (начальник) вважає, що надані йому права недостатні, він може клопотати про заохочення військовослужбовців, які відзначилися, владою старшого командира. За одну й ту саму заслугу військовослужбовцеві може бути оголошено лише одне заохочення. Визначаючи вид заохочення, враховують характер заслуг військовослужбовця та його ставлення до служби за попередній час.

Щодо солдатів (матросів) застосовуються такі заохочення: оголошення подяки (мал.21); надання додаткової

Мал. 21. Оголошення подяки

відпустки на термін до 5 днів (мал.22); дозвіл на одне додаткове звільнення із розташування військової частини чи з корабля на берег поза чергою у дні та години,

Мал. 22. Надання додаткової відпустки

Мал. 23. Лист з армії: син служить зразково

встановлені для цього командиром частини; нагородження грамотою, дипломом, цінним подарунком або грошовою премією; повідомлення батькам або колективу за місцем роботи чи навчання військовослужбовця до його призову на службу про зразкове виконання ним військового обов'язку й про отриманні заохочення (мал.23); нагородження особистою фотокарткою біля розгорнутого Бойового прапора військової частини; нагородження нагрудним знаком «Відмінний фахівець», а тих, хто проходить службу за контрактом, — «Відмінний фахівець Збройних Сил України»; присвоєння військового звання «старший солдат» («старший матрос»); занесення прізвища до Книги пошани військової частини (корабля); скасування раніше накладеного дисциплінарного стягнення.

СТЯГНЕННЯ ЗА ПОРУШЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Відомо, що в армійському і флотському середовищі є особи, які не дорожать військовою честю і порушують вимоги законів, військової присяги і статутів. Такі воїни завдають великої шкоди справі підвищення бойової готовності частин і кораблів. До солдатів і матросів, які виявляють недисциплінованість, застосовуються суворі заходи впливу.

Командирам (начальникам) надаються всі права для утримання міцного порядку в підрозділі (на кораблі). Командир не має права залишати без уваги жодної провини підлеглого. Накладати стягнення за порушення військової дисципліни — це обов'язок командира (начальника) згідно з Військовою присягою і військовими статутами.

На солдатів (матросів) строкової служби може бути накладено таке стягнення: зауваження; догана; сувора догана; позбавлення чергового звільнення з розташування військової частини або з корабля на берег; призначення поза чергою в наряд на роботу — до 5 нарядів; позбавлення нагрудного знака «Відмінний фахівець»; позбавлення військового звання «старший солдат» («старший матрос»); арешт з наглядом на гауптвахті до 10 діб.

На солдатів (матросів), які проходять службу за контрактом, може бути накладено таке стягнення: зауваження; сувора догана; призначення поза чергою в наряд на роботу — до 5 нарядів; арешт з наглядом на гауптвахті до 10 діб; позбавлення нагрудного знака «Відмінний фахівець Збройних Сил України»; позбавлення військового звання «старший солдат» («старший матрос»); звільнення з військової служби за службовою невідповідністю.

Солдати (матроси) за вчинені ними злочини несуть кримінальну відповідальність згідно з чинним законодавством. З метою громадського осуду порушників військової дисципліни і громадського порядку проступки військовослужбовців за рішенням командира (начальника) можна обговорювати на зборах особового складу (мал.24). Рішення зборів є рекомендаційними для командирів (начальників).

Накладене на солдата (матроса) дисциплінарне стягнення за вчинений злочин не звільняє його від кримінальної відповідальності.

При визначенні виду і міри стягнення враховуються ступінь вини, характер провини, попередня поведінка винуватця, обставини, за яких провинна була скоєна, а також те, скільки часу перебуває солдат (матрос) на службі і чи добре знає порядок служби.

Суворість дисциплінарного стягнення збільшується, якщо винний неодноразово скоював провину, або брав участь у груповому порушенні військової дисципліни і громадського порядку, або провинна була скоєна при

Мал. 24. Порушник військової дисципліни перед товаришами

виконанні службових обов'язків, під час бойового чергування, в нетверезому стані, або провинна викликала значне порушення порядку.

Солдатам (матросам) стягнення оголошуються особисто або перед строем. Дисциплінарне стягнення виконується, як правило, негайно і тільки у виняткових випадках його можуть відкласти, при цьому не більше ніж на місяць.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке військова дисципліна?
2. Які заохочення застосовуються щодо солдатів (матросів)?
3. Які стягнення накладаються на солдатів (матросів)?

7. Розміщення військовослужбовців.

Обов'язки та дії днювального роти

Розміщення роти. Солдати і сержанти строкової служби розміщуються у казармах. Для розміщення особового складу в спальних приміщеннях відводиться площа не менше 4 м² на кожного. Військовослужбовцям забороняється проживати у куховарнях, хлібопекарнях, виробничих, складських, навчальних і службових приміщеннях, у парках, клубах, ангарах.

Мал. 25. Народознавча світлиця

Ліжка у спальних приміщеннях розставляють так, щоб біля кожного з них чи біля двох зсунутих разом лишалися місця для тумбочок, у яких зберігаються дрібні предмети особистого вжитку. Постіль складається з ковдри, двох простирادل, подушки з наволочкою, матраца і підстилки. Сидіти і лягати на ліжко в обмундируванні забороняється. Шинелі, польові куртки, кожухи, головні убори зберігаються на вішалках. Спеціальний одяг для роботи зберігається у шафах або на стелажах, що знаходяться поза спальними приміщеннями. Парадно-вихідне обмундирування і спортивний одяг тримають у кімнаті для зберігання майна. Скидаючи на ніч повсякденне обмундирування, охайно складають його на табуреті, взуття ставлять в ногах біля ліжка.

Крім спального приміщення (кімнати) для розміщення роти, передбачаються: народознавча світлиця (мал.25); кабінет командира роти; кімната підготовки офіцерів до занять; кімната підготовки сержантів до занять; кімната для зберігання зброї (мал.26); кімната (місце) для чищення зброї; кімната для побутового обслуговування (мал.27); кімната для зберігання майна роти та особистих речей військовослужбовців (мал.28); кімната (місце) для занять фізичними вправами; кімната для вмивання; сушарня для просушування об-

Мал. 26. Кімната для зберігання зброї

мундирування і взуття; кімната (місце) для куріння і чищення взуття; душова; туалет.

Для проведення занять у військовій частині обладнують класи.

У кімнаті для зберігання зброї вивішують перелік матеріальних засобів, у якому вказують кількість ставниць, шаф, ящиків, стендів та іншого майна. Кімната постійно охороняється добовим нарядом. Автомати, карабіни, гвинтівки, ручні гранатомети, запасні дула для кулеметів, багнети зберігаються у ставницях (ставниках), боєприпаси до зброї — у металевих шафах. У ставницях зберігаються також піхотні лопати і протигази. Навчальну зброю та навчальні боєприпаси, за винятком пістолетів, зберігають окремо від бойової; якщо немає окремої ставниці, дозволяється зберігати навчальну зброю разом із бойовою, при цьому місце її зберігання позначають написом «Навчальна зброя» і відокремлюють перегородкою. Ставниці зі зброєю, шафи і ящики з боєприпасами, а також кімнату для зберігання зброї зачиняють на замок та опечатують мастиковими печатками; ставниці та кімнату для зберігання зброї — печаткою чергового роти; шафи і ящики з боєприпасами — печаткою старшини роти.

Розроблено норми і правила також щодо інших приміщень, кімнат, місць. Обладнують умивальники з

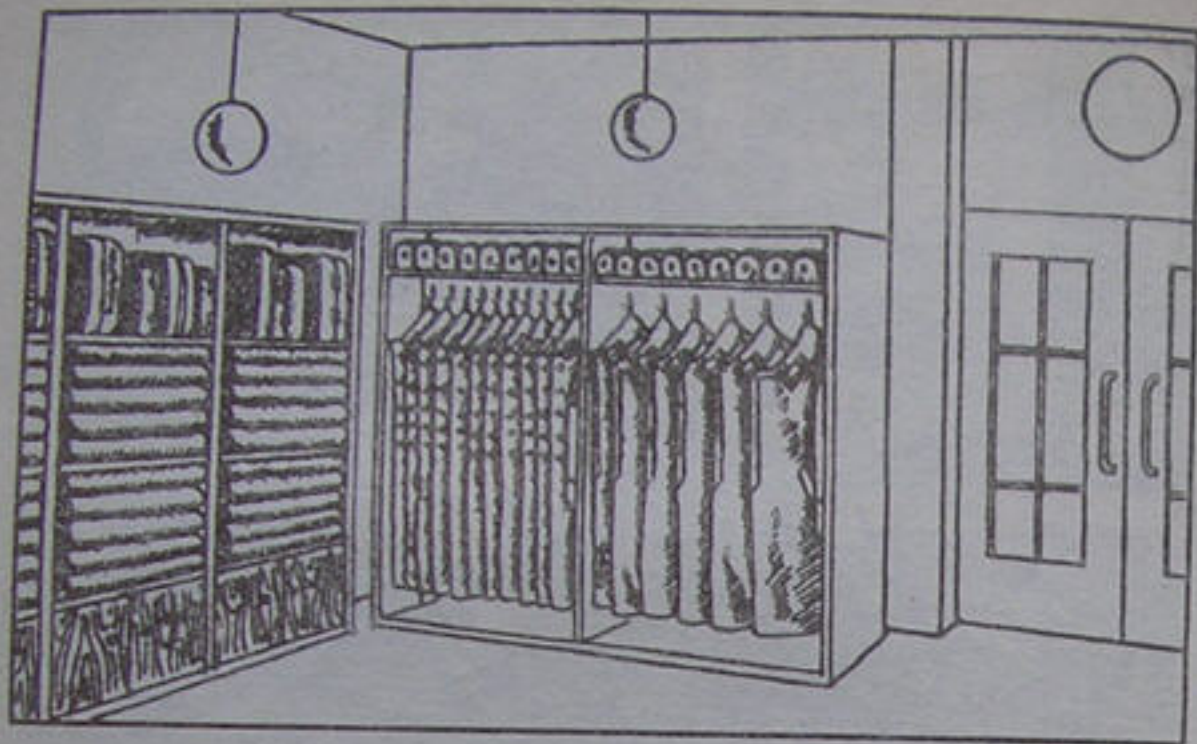
Мал. 27. Кімната побутового обслуговування

розрахунку один кран на 5—7 осіб, не менше як дві ножні ванни з проточною водою на роту, душову з розрахунку один кран (душова сітка) на 15—20 осіб. Для прання білизни та обмундирування відводиться пральня кімната або окреме місце (приміщення). Кімнату побутового обслуговування обладнують столами для прасування обмундирування і дзеркалами, забезпечують потрібною кількістю стільців, прасок, а також інвентарем, інструментами, приладдям і матеріалами

для стрижки, дрібного лагодження обмундирування і взуття.

Утримання приміщень. Усі приміщення повинні завжди бути в чистоті та порядку. На дверях кожної кімнати вивішується табличка, на якій вказуються її номер і призначення. Під безпосереднім наглядом чергового роти приміщення щодня прибирають чергові прибиральники. Вони повинні: вимести сміття з-під ліжок і тумбочок, підмести в проходах між рядами

Мал. 28. Кімната для особистих речей військовослужбовців

ліжок, протерти підлогу щіткою чи вологою ганчіркою, винести сміття у призначене для нього місце, стерти пил з вікон, дверей, тумбочок, ставниць, шаф та інших предметів, вичистити урни, а в місцях для куріння, крім того, налити в урни воду чи дезінфікувальну рідину.

Від занять чергові прибиральники не звільнюються.

Опалення приміщень. Початок і кінець опалювального періоду оголошується наказом начальника гарнізону. Наказом по військовій частині призначаються рядові опалювачі, які попередньо вивчають правила опалення та пожежної безпеки. Опалювачі від занять не звільнюються; на опалювальний сезон їх звільняють лише від виконання усіх нарядів.

Провітрювання приміщень. Приміщення провітрюють днювальні під наглядом чергового роти: у спальних кімнатах — перед сном і після сну, а в класах — перед заняттями і в перервах між ними.

Освітлення приміщень. Казармене освітлення буває повне і чергове (неяскраве темно-синє світло). В години сну вмикається чергове освітлення. Бля входу до казарми, в кімнатах для зберігання зброї, у коридорах, на сходах і в туалетах з настанням темряви й до світанку підтримують повне освітлення. Нагляд за дотриманням встановленого освітлення та своєчасним

увімкненням і вимкненням світла покладається на чергових і днювальних.

Розміщення підрозділу в населених пунктах. Підрозділ військової частини може бути тимчасово розміщений у населеному пункті. У цьому випадку зброя та боеприпаси зберігаються у сухому, віддаленому від дверей, печей, обігрівальних приладів місці і постійно охороняються добовим нарядом. Обмундирування і спорядження розміщують у пристосованих для цього місцях. Особисті речі й білизну зберігають у речових мішках.

Розподіл часу і повсякденний порядок. Для військовослужбовців установлено 40-годинний робочий тиждень з одним вихідним днем. Розподіл часу здійснюють таким чином, щоб забезпечити у військовій частині постійну бойову готовність і створити умови для підтримання порядку і військової дисципліни, виховання військовослужбовців, підвищення їхнього культурного рівня, проведення занять із бойової підготовки, для побутового обслуговування, відпочинку і харчування.

Розподіл часу у військовій частині впродовж доби здійснюють згідно з розпорядком дня, що визначає час виконання основних заходів повсякденної діяльності, навчання і побуту особового складу роти.

Розпорядок дня має передбачити час: для проведення ранкової фізичної зарядки, ранкового огляду, ранкового і вечірнього туалету, навчальних занять і підготовки до них; переодягання (у робочий одяг), чищення одягу і взуття; миття рук перед їжею; харчування; догляду за озброєнням і військовою технікою; гуманітарної, культурно-освітньої та спортивно-масової роботи; слухання радіо і перегляду телепередач; для прийому хворих у медичному пункті; приймання військовослужбовців командуванням з особистих питань; для особистих потреб військовослужбовців, вечірньої прогулянки, перевірки і восьмигодинного сну.

Проміжок між споживанням їжі не повинен перевищувати семи годин. Після обіду 30 хвилин не проводять занять і не виконують робіт.

Перед днями відпочинку дозволяється закінчувати вистави, кіносеанси та інші заходи на годину пізніше.

Вихідні, святкові та неробочі дні є днями відпочинку для всього особового складу, крім військовослужбовців, залучених до виконання службових

обов'язків. У ці дні підйом здійснюється на годину пізніше, ранкова фізична зарядка не проводиться, час використовується для проведення гуманітарної, культурної, освітньої роботи, спортивних заходів та ігор, написання листів тощо.

ПРИЗНАЧЕННЯ, СКЛАД І ОЗБРОЄННЯ ДОВОГО НАРЯДУ РОТИ

Добовий наряд призначається для підтримання внутрішнього розпорядку, охорони особового складу, озброєння, боеприпасів, бойової та іншої техніки, приміщень і майна військової частини, контролю за станом справ у підрозділах і своєчасного вжиття заходів щодо запобігання правопорушень, а також для виконання інших обов'язків внутрішньої служби.

Склад добового наряду оголошують наказом по військовій частині. У добовий наряд роти призначають чергового та днювального роти. Днювальний, який несе службу безпосередньо на посту, називається *черговим днювальним*, а той, хто здав пост, — *днювальним вільної зміни*. Кількість змін днювальних у роті визначає командир військової частини.

Військовослужбовцям, призначеним у добовий наряд, надається певний час для того, щоб підготуватися до несення служби, перевірити, чи знають вони свої обов'язки, відпочити.

Черговий роти носить на лівому рукаві пов'язку або на лівому боці грудей нагрудний знак з відповідним написом. Черговий і днювальні роти мають озброєння — багнети у піхвах. Багнет кріпиться на поясі з лівого боку, на ширину долоні від пряжки. За наказом Міністра оборони України в деяких військових частинах добовий наряд роти може мати автомат (карабін) з двома магазинами (30 патронів у обоймі).

Черговий роти призначається із сержантів або (як виняток) з найбільш підготовлених солдатів. Він підпорядковується черговому частини і його помічникові, а в порядку внутрішньої служби в роті — командирові та старшині роти.

ОБОВ'ЯЗКИ ЧЕРГОВОГО ДНЮВАЛЬНОГО РОТИ

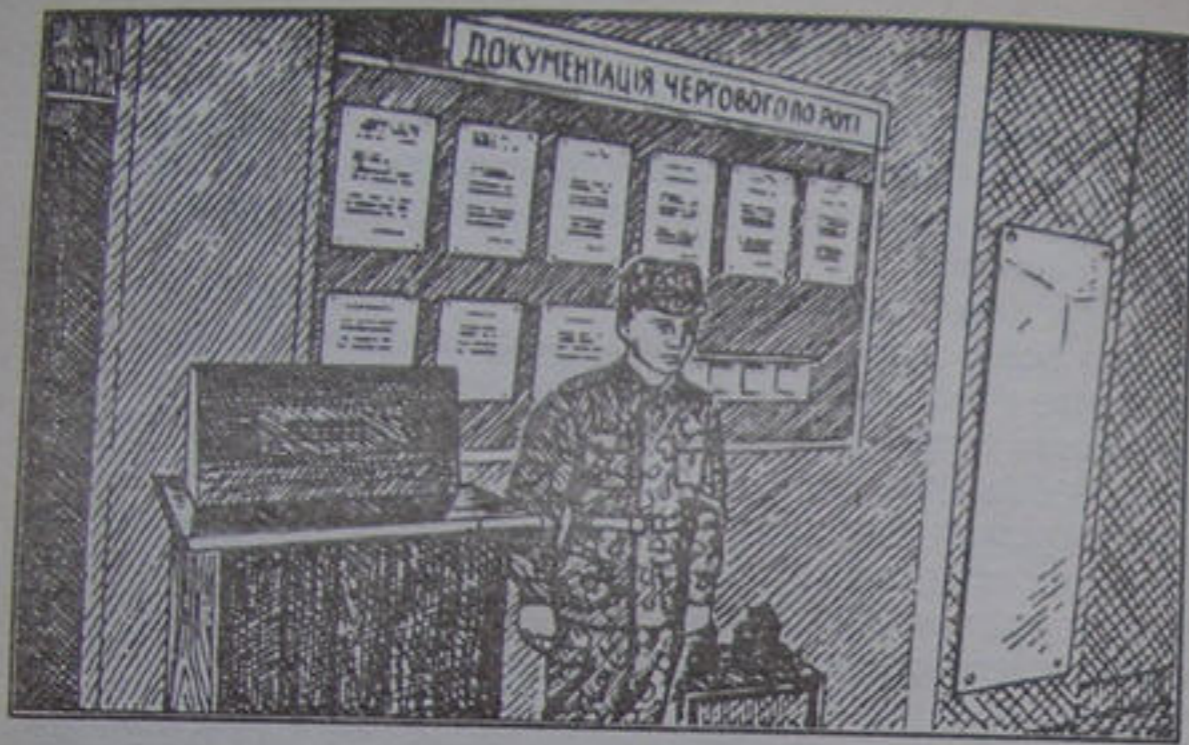
Черговий днювальний роти призначається із солдатів. Він відповідає за збереження зброї, шаф (ящиків) з боеприпасами, майна роти, особистих речей військовослужбовців.

Черговий днювальний несе службу всередині казарми біля входних дверей, поблизу кімнати для зберігання зброї. Його обов'язки: не пропускати в приміщення сторонніх осіб; нікуди не виходити з приміщення без дозволу чергового роти; постійно наглядати за кімнатою для зберігання зброї; своєчасно подавати команди згідно з розпорядком дня; не дозволяти вносити з казарми зброю, боеприпаси, майно і речі без дозволу чергового роти; негайно доповідати черговому про всі інциденти в роті, про порушення встановлених статутами правил взаємин між солдатами і сержантами роти, про помічені несправності й порушення вимог пожежної безпеки та вживати заходів щодо їх усунення; не дозволяти військовослужбовцям у холодну пору, особливо вночі, виходити з приміщення роздягненими; стежити за чистотою і порядком у приміщеннях та вимагати від військовослужбовців дотримуватися чистоти і порядку; будити особовий склад під час загального підйому, а також уночі в разі тривоги; стежити, щоб військовослужбовці курили, чистили взуття та одяг тільки у визначених для цього приміщеннях (місцях).

Якщо виникає пожежа, черговий днювальний викликає військову команду протипожежного захисту та рятувальних робіт (штатну пожежну службу) або поза штатну пожежну команду. До прибуття пожежної команди він намагається погасити пожежу всіма наявними засобами, а також дбає про врятування людей, озброєння, інших матеріальних засобів.

Черговому днювальному забороняється сидіти, скидати спорядження, розстібати одяг.

Місце несення служби днювальним роти. Для виконання обов'язків днювального роти обладнується спеціальне місце, в якому мають бути: стенд (дошка) з документацією днювального роти, дерев'яна тумбочка, телефон, статут Збройних Сил України, засоби гасіння пожежі (мал.29). Документація включає: інструкції черговому і днювальному роти на випадок тривоги та пожежі; розпорядок дня; список

Мал. 29. Черговий днювальний

військовослужбовців роти, які живуть поза казармою (адреси, телефони); схему майданчика, закріпленого за ротою для прибирання; книги передачі чергувань, видачі зброї і боеприпасів, запису хворих і звільнених; номери телефонів пожежної команди і чергового військової частини.

Дії чергового днювального і днювального вільної зміни в різних ситуаціях. Коли до роти заходять начальники (від командира роти і вище) або черговий частини, черговий днювальний подає команду «Струнко». Якщо в роті з'являються інші офіцери роти, старшини та військовослужбовці іншої роти, днювальний викликає чергового: «Черговий роти, на вихід». Черговий днювальний будить особовий склад при ранковому підйомі, у разі тривоги, пожежі та ін. Наприклад: «Рота, підйом! Тривога!»

Днювальний вільної зміни повинен: підтримувати чистоту і порядок у приміщеннях роти; нікуди не виходити без дозволу чергового роти; надавати йому допомогу в наведенні порядку при порушенні встановлених статутами правил взаємин між солдатами і сержантами; залишаючись замість чергового роти, виконувати його обов'язки.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Для чого призначається добовий наряд?
2. Який склад добового наряду? Яке озброєння добового наряду?
3. Які обов'язки чергового днювального роти?
4. Назвіть дії чергового днювального роти в різних ситуаціях.

8. Права та обов'язки чатового

ПРИЗНАЧЕННЯ І ЗАВДАННЯ ВАРТОВОЇ СЛУЖБИ

У житті військових частин і підрозділів, особливо в мирний час, вартова служба відіграє дуже важливу роль.

Несення вартової служби є виконанням бойового завдання. Вартою називають озброєний підрозділ, споряджений для несення вартової служби (мал. 30). Вдень і вночі, за будь-якої погоди на варті несуть службу тисячі військовослужбовців. За час служби в армії і на флоті кожному солдату (матросу) доводиться багато разів стояти на посту. Бути чатовим (вартовим) — відповідальний і почесний обов'язок воїна Збройних Сил України. Вартова служба вимагає від військовослужбовця глибоких знань, виконання статутних обов'язків, постійної і високої пильності, дисциплінованості, ініціативи.

Вартова служба призначається для надійної охорони й оборони важливих військових об'єктів, бойових пра-

Мал. 30. Варта

порів, а також утримуваних на гауптвахті або в дисциплінарній частині військовослужбовців.

Забороняється призначати для несення вартової служби військовослужбовців, які не прийняли Військової присяги, не засвоїли програми початкової підготовки, а також тих, хто відбуває дисциплінарне стягнення.

Варти бувають: гарнізонні — для охорони й оборони об'єктів гарнізонного призначення; внутрішні — для охорони й оборони об'єктів військової частини; тимчасові — для охорони й оборони військового майна під час завантаження (розвантаження), перевезень, тимчасового складування.

До складу варти входять: начальник варти і вартові, а в разі потреби — також помічник начальника варти, водії транспортних засобів, ще один помічник начальника варти — по службі вартових собак.

Для безпосередньої охорони й оборони об'єктів із складу варти виставляють чатових.

Чатовим називають озброєного вартового, який виконує бойове завдання з охорони й оборони дорученого йому поста.

Солдат, призначений на варту, повинен твердо вивчити обов'язки чатового, підготувати зброю і спорядження. Призначення солдатів на варту проводиться не пізніше ніж за добу до заступання в наряд. Як правило, вони призначаються від однієї роти. Список особового складу варти, складений відповідно до таблиці постів, оголошується старшиною на вечірній перевірці.

У ніч напередодні заступання в наряд військовослужбовці, призначені на варту, не несуть ніякої іншої служби і не залучаються до роботи. До заступання в наряд особовому складу варти надається не менш ніж дві години для підготовки до нього і відпочинку.

ПОСТ, ЙОГО ОБЛАДНАННЯ ТА ОСНАЩЕННЯ

Постом називають об'єкт, що його має охороняти й обороняти чатовий, а також місце, на якому цей об'єкт знаходиться.

Пости встановлюються біля Бойового прапора частини, біля складів з боєприпасами, зброєю, спорядженням, біля техніки (мал.31а і 31б).

Залежно від тривалості несення служби пости поділяються на постійні (добові) і тимчасові (частина доби). Перші — тризмінні, другі — двозмінні.

Мал. 31а. Солдат на посту біля складу

Мал. 31б. Солдат на посту біля техніки

На території поста з урахуванням місцевих умов потрібно забезпечити достатній огляд і зону обстрілу (не менше 50 м), тому територію навколо поста звільняють від чагарнику, дерева проріджують, нижні гілки їх обрубують, траву скошують, зайві предмети прибирають.

Для оборони найважливіших об'єктів і приміщення варті поблизу зовнішніх постів викопують та обладнують окопи. В нічний час підходи до поста й об'єкта, що охороняються, освітлюються, при цьому освітлення має бути таким, щоб чатовий весь час перебував у тіні.

Пост обладнується сигналізацією, що забезпечує чатовому можливість не менш ніж з двох пунктів негайно викликати начальника варті, його помічника або розвідного.

На кожному посту є постовий одяг, а також спеціально обладнаний для його збереження постовий гриб або постова будка з вішалкою; на внутрішньому посту є шафа або вішалка для шинелі. Постовий гриб (постова будка) фарбується під колір об'єкта, що охороняється, або навколишньої місцевості (мал.32). На зовнішньому (а в деяких випадках і на внутрішньому) посту безпосередньо біля об'єкта, що охороняється, повинні бути засоби пожежогасіння: вогнегасники, ящики з піском, діжки з водою, відра й інвентар (лопати, сокири, лом).

ОБОВ'ЯЗКИ ЧАТОВОГО. СПОСОБИ ОХОРОНИ ПОСТА

Чатовий зобов'язаний:

знати й уміти виконувати свої обов'язки, зазначені в Статуті гарнізонної та вартової служби Збройних Сил України і в таблиці постів;

охороняти й обороняти свій пост, нічим не відволікатися, не випускати з рук зброї й нікому не віддавати її, включаючи осіб, яким він підпорядкований;

під час виконання завдання на посту тримати зброю зарядженою, завжди готовою до застосування (але патрон у патронник не досилати);

рухаючись визначеним маршрутом, уважно оглядати підступи до поста й огорожу та доповідати через засоби зв'язку про хід несення служби у визначені таблицем постів строки;

не допускати до поста ближче ніж на відстань, визначену в таблиці постів, нікого, крім начальника варті, його помічника, свого розвідного та осіб, яких вони супроводжують;

уміти застосовувати засоби пожежогасіння, які є на посту;

знати маршрути руху транспортних засобів варті і їх розпізнавальні знаки та сигнали;

почувши сигнал технічних засобів охорони або гавкіт вартового собаки, негайно передати повідомлення до вартового приміщення;

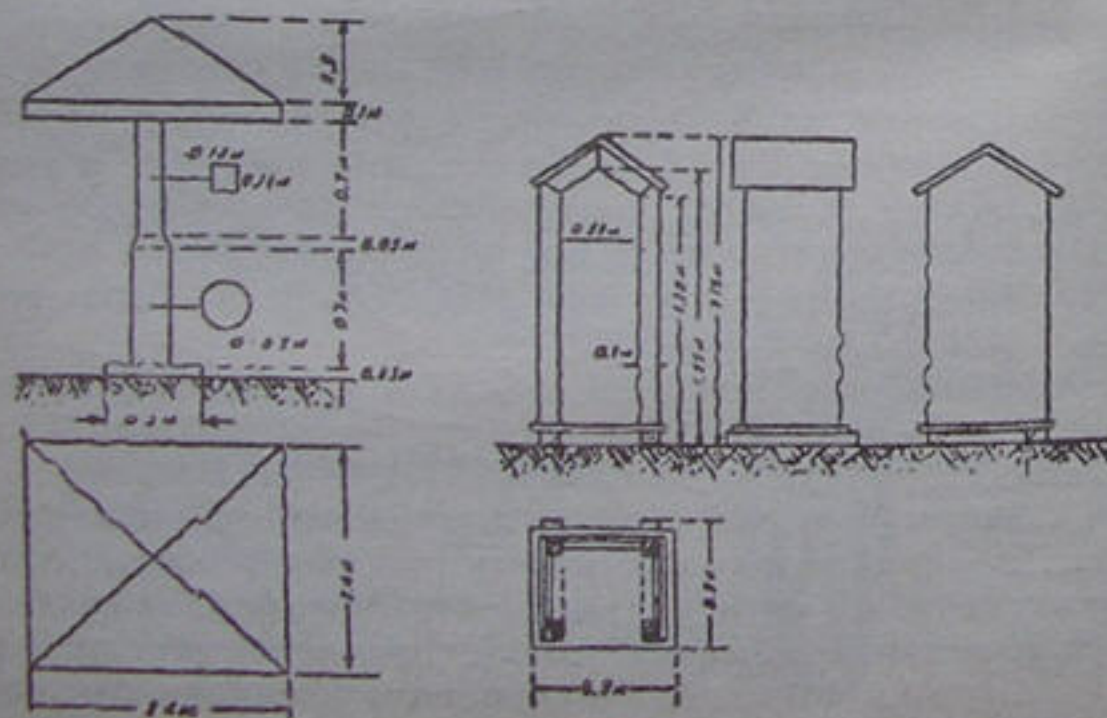
викликати начальника варті при виявленні будь-яких неполадок в огорожі об'єкта (на посту) та в разі будь-якого порушення поблизу свого чи сусіднього поста;

не залишати самотійно поста, поки не буде змінений або знятий.

Чатовий має відповідати лише на запитання начальника варті, його помічника, свого розвідного та осіб, які прибули для перевірки.

Чатовому на посту забороняється сидіти, притулятися до чого-небудь, спати, курити, розмовляти, їсти, пити, читати, писати, справляти природні потреби, передавати й приймати будь-які предмети, заходити в зону дії технічних засобів охорони, досилати без потреби патрон у патронник.

Чатовий є особою недоторканною. Недоторканність чатового полягає: в особливій охороні законом його

Мал. 32. Постовий гриб

Мал. 33. Спостережна вишка

прав; у підпорядкуванні його лише певним особам — начальникові варти, його помічникові та своєму розвідному; в обов'язку всіх осіб неухильно виконувати вимоги чатового, визначені його службою; у наданні йому права застосовувати зброю у випадках, передбачених Статутом.

Здійснюючи охорону об'єкта, чатовий патрулює всередині огорожі або обходить його по периметру між зовнішньою і внутрішньою огорожами, а також спостерігає з вишки та використовує технічні засоби охорони (мал.33). Чатовий ходить за визначеним маршрутом із швидкістю, що забезпечує надійну охорону об'єкта, огляд місцевості й огорожі, а також дає змогу доповісти по засобах зв'язку начальникові варти про несення служби чи подати встановлений сигнал при проходженні пунктів сигналізації (мал.34).

Чатовий на посту має тримати зброю із примкнутим багнетом (автомат із складаним прикладом — без багнета, багнет — у піхвах на поясному ремені); вночі —

Мал. 34. Маршрут руху чатового

в положенні готовності до стрільби стоячи, вдень — у положенні «на ремінь» або в положенні готовності до стрільби стоячи (мал.35); на внутрішніх постах і на посту біля Бойового прапора військової частини (корабля) автомати з дерев'яним прикладом — у положенні «на ремінь», зі складаним прикладом — «на груди».

Мал. 35. Положення автомата у чатового на посту:

а — автомат підготовлений до стрільби стоячи;
б — автомат підготовлений до стрільби стоячи з використанням ременя; в — автомат під накидкою

Мал. 36. Чатовий гасить пожежу

Якщо на посту виникає пожежа, чатовий негайно передає повідомлення про це до вартового приміщення і, не припиняючи спостереження за об'єктом, який охороняється, намагається погасити вогонь. Якщо пожежа виникає на технічній території об'єкта, який охороняється, або на об'єкті, що має зовнішню та внутрішню огорожу, а також поблизу поста, то чатовий передає повідомлення про це до вартового приміщення і далі несе службу на посту. Під час гасіння пожежі чатовому дозволено тримати зброю в положенні «за спину» (мал.36).

ПОРЯДОК ЗАСТОСУВАННЯ ЗБРОЇ ЧАТОВИМ

Чатовий зобов'язаний застосувати зброю у таких випадках:

коли заарештований, якого він охороняє, робить спробу втекти і після попередження його вигуком «Стій! Стріляти буду!» не зупиняється;

коли порушник підходить до об'єкта, що охороняється, і після вигуків чатового — спочатку «Стій! Одійти праворуч!», а потім «Стій! Стріляти буду!» — не виконує цих вимог і намагається проникнути на пост;

коли порушник, який намагався проникнути на об'єкт, що охороняється, після вигуку чатового «Стій! Стріляти буду!» пробує втекти.

У всіх цих випадках чатовий робить попереджувальний постріл, потім стріляє у порушника. В разі раптового нападу на пост чи на об'єкт, що охороняється, чатовий застосовує зброю без попередження.

ЗМІНА ЧАТОВИХ

За командою розвідного попередньої варті: «Чатовий, здати пост!» — чатовий здає пост. При цьому чатовий і вартовий повертають один до одного голови. Чатовий, називаючи номер поста, перелічує вартовому все, що підлягає охороні, згідно з табелем постів, а також повідомляє, що було помічено поблизу поста під час несення служби.

Після здачі поста вартовий за командою свого розвідного: «Вартовий, прийняти пост!» — зобов'язаний разом із розвідним нової варті в присутності чатового та розвідного попередньої варті обійти об'єкт, що охороняється, й перевірити справність огорожі, дверей (воріт), вікон і стін сховищ (складів, парків), кількість машин, літаків, гармат, іншої бойової техніки, а також наявність і стан засобів охорони, зв'язку, пожежогасіння, цілість і справність замків, пломб і печаток.

Закінчивши здачу та приймання поста, чатовий і вартовий, який заступає на пост, стають обличчям у бік, протилежний об'єктові, що охороняється, і по черзі доповідають: «Пане (товаришу) сержант, рядовий Коваленко пост номер 1 здав»; «Пане (товаришу) сержант, рядовий Гриценко пост номер 1 прийняв». За командою розвідного попередньої варті: «Рядовий Коваленко, з поста кроком руш!» — вартовий, якого змінили, залишає пост. З цього моменту вартовий Гриценко стає чатовим і виконує свої обов'язки на посту.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яка мета призначення вартової служби?
2. Які бувають варті?
3. Що таке пост та яке його обладнання?
4. Які обов'язки чатового?
5. Які способи охорони поста вимагає Статут гарнізонної та вартової служби Збройних Сил України?
6. У чому полягає недоторканність чатового?
7. Назвіть дії чатового під час прийняття і здачі поста.

СТРОЙОВА ПІДГОТОВКА

Стройова підготовка є одним з найважливіших розділів навчання і виховання допризовника. Вона дисциплінує майбутнього воїна, загартовує його фізично, виробляє гарну поставу, формує спритність, моторність, витривалість, уміння правильно і швидко виконувати команди командирів. Навички, здобуті на заняттях із стройової підготовки, вдосконалюються на заняттях з вогневої, фізичної підготовки й у повсякденній службі.

Під час проходження строкової служби солдат звичайно діє в складі свого відділення, тому він повинен добре знати своє місце в строю за всяких умов, різні стройові прийоми без зброї і зі зброєю. Основні обов'язки військовослужбовців перед шиккуванням і в строю, порядок виконання стройових прийомів визначені Стройовим статутом Збройних Сил України.

9. Стройові прийоми і рух без зброї

СТРІЙ ТА ЙОГО ЕЛЕМЕНТИ

Щоб уміти швидко і правильно діяти в строю, солдат повинен знати, що таке стрій та які його елементи.

Стрій — визначене Стройовим статутом розташування військовослужбовців, підрозділів і частин для спільних дій у пішому порядку та на машинах.

Шеренга — стрій, у якому військовослужбовці вишикувані один біля одного на одній лінії згідно з визначеними інтервалами.

Фронт — бік строю, в який військовослужбовці звернені обличчям, а машини — лобовою частиною.

Фланг — край строю, правий або лівий. Під час поворотів строю назви флангів не змінюються.

Тил строю — сторона, протилежна фронту.

Інтервал — відстань по фронту між військовослужбовцями (машинами), підрозділами, частинами.

Дистанція — відстань у глибину між військовослужбовцями, машинами, підрозділами, частинами.

Ширина строю — відстань між флангами.

Глибина строю — відстань від першої шеренги (від військовослужбовця, який стоїть попереду) до останньої шеренги (до військовослужбовця, який стоїть позаду), а під час дій на машинах — відстань від першої лінії машин (від машини, що стоїть попереду) до останньої лінії машин (до машини, що стоїть позаду).

Лінія машин — стрій, у якому машини перебувають на одній лінії одна біля одної.

Ряд — два військовослужбовці, які стоять у двошеренговому строю один за одним. Якщо за військовослужбовцем першої шеренги не стоїть військовослужбовець другої шеренги, то такий ряд називається неповним; останній ряд завжди має бути повним.

Двошеренговий стрій — розташування військовослужбовців однієї шеренги за військовослужбовцями іншої шеренги на відстані одного кроку (випростаної руки, покладеної долонею на плече військовослужбовця, який стоїть попереду). Шеренги називаються першою та другою. Під час повороту строю назви шеренг не змінюються. Одношеренговий (шеренга) і двошеренговий строї можуть бути зімкнутими або розімкнутими.

Колона — стрій, у якому військовослужбовці розташовані один за одним, а підрозділи (машини) один (одна) за одним (за одною) — на відстанях, які визначає Стройовий статут або командир. Колони застосовують для шиккування підрозділів і частин у похідний або розгорнутий стрій.

Розгорнутий стрій — шиккування підрозділів в одну лінію по фронту в одношеренговому чи двошеренговому строю (або в лінію машин, або в лінію колон) з інтервалами, що визначає Стройовий статут або командир.

Похідний стрій — шиккування підрозділів у колонах один за одним на дистанціях, що визначає Стройовий статут або командир.

Напряжний — військовослужбовець (підрозділ, машина), який (яка) рухається на чолі строю у визначеному напрямі.

Замикаючий — військовослужбовець (підрозділ, машина), який (яка) рухається останнім (останньою) у колоні.

ОБОВ'ЯЗКИ СОЛДАТА ПЕРЕД ШИКУВАННЯМ І В СТРОЮ

Для успішного виконання прийомів і дій військово-вслужбовець повинен знати свої обов'язки перед шиккуванням і в строю.

Солдат зобов'язаний:

перевірити справність своєї зброї, закріпленої за ним бойової та іншої техніки, боеприпасів, особистих засобів захисту, шанцевого інструменту, обмундирування і спорядження;

мати акуратну зачіску, охайно заправити обмундирування, правильно одягти і припасувати спорядження, допомогти товаришеві усунути помічені недоліки;

знати своє місце в строю, вміти шикуватися швидко, без метушні;

під час руху зберігати рівняння, інтервали і дистанцію, не виходити зі строю (з машини) без дозволу;

в строю без дозволу не розмовляти, дотримуватися цілковитої тиші, пильнувати за наказами (розпорядженнями) і командами (сигналами) свого командира, виконувати їх швидко і точно;

передавати накази, команди (сигнали) без перекручень, гучно й чітко.

ВИКОНАННЯ КОМАНД

Команди поділяються на попередні та виконавчі. Попередню команду подають чітко, виразно, гучно, протяжно, щоб військовослужбовці у строю зрозуміли, яких дій вимагає від них командир. Виконавча команда (або команда до виконання) подається після паузи, гучно, уривчасто, чітко. Наприклад: «Право-РУЧ», «Ліво-РУЧ». Перша частина слова — це попередня команда, друга частина, написана великими літерами, — виконавча команда.

За попередньою командою військовослужбовці, якщо вони перебувають у строю, стають струнко, якщо рухаються, то переходять на стройовий крок, а поза строем повертаються в бік начальника і теж стають струнко. Щоб привернути увагу окремого військовослужбовця або підрозділу, подаючи попередню команду, називають військове звання і прізвище військовослужбовця або підрозділ. Наприклад: «Рядовий Коваленко, кру-ГОМ!», «Третій взвод, СТІЙ!». Щоб відмінити або

зупинити виконання прийому, подається команда «ВІДСТАВИТИ!». За цією командою стають у положення, яке було до виконання прийому.

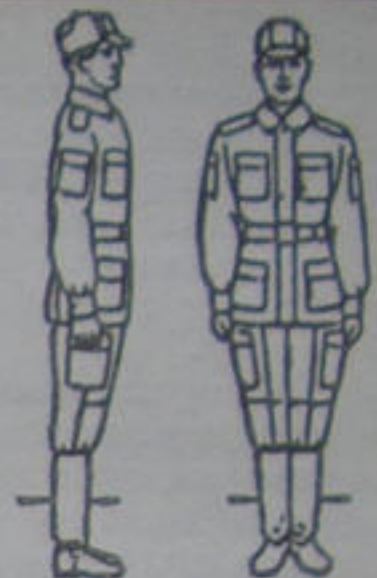
У стройове положення стають за командою «СТРУНКО!» (мал. 37). При цьому треба триматися прямо, без напруження; ноги в колінах випрямити, але не напружувати їх; груди підняти, а все тіло трохи подати вперед, живіт втягти, плечі розгорнути; руки опустити так, щоб кисті, повернуті долонями всередину, були збоку стегон, а напівзігнуті пальці торкалися стегна; голову тримати високо й прямо, не випинаючи підборіддя; дивитися перед собою; бути готовим до негайних дій.

За командою «ВІЛЬНО!» послабити в коліні праву або ліву ногу, але не рушати з місця, бути уважним і не розмовляти.

За командою «ШИКУЙСЬ!» усі, крім правофлангового, повертають голову вправо, праве вухо вище лівого, підборіддя підняте, і шикуються так, щоб кожний бачив груди четвертого солдата. За командою «Ліворуч — ШИКУЙСЬ!» усі, крім правофлангового, повертають голову вліво. Коли шиккування закінчено, подається команда «СТРУНКО!» і всі військовослужбовці стають у вихідне положення (голову прямо).

За командою «ЗАПРАВИТИСЬ!» військовослужбовці, не залишаючи свого місця в строю, поправляють зброю, обмундирування та спорядження.

Повороти на місці виконують за однією з таких команд: «Право-РУЧ!», «Півоберта право-РУЧ!», «Ліво-РУЧ!», «Півоберта ліво-РУЧ!», «Кру-ГОМ!». Під час поворотів рахують: на «раз» — повертаються у зазначений бік, зберігаючи правильне положення корпусу, і, не згинаючи ніг у колінах, переносять вагу тіла на ту ногу, що спереду; на «два» — найкоротшим шляхом приставляють другу ногу. Повороти кругом (на півкола), ліворуч (на чверть кола), півоберта ліворуч (на одну восьму кола) у бік лівої руки на лівому каблучі та правому носку; повороти праворуч і півоберта пра-

Мал. 37. Стройове положення

воруч — у бік правої руки на правому каблучі й на лівому носку.

Перешиккування відділення на місці з однієї шеренги у дві здійснюють за командою: «Відділення, у дві шеренги — ШИКУЙСЬ!» За командою до виконання парні номери ступають лівою ногою крок назад, не приставляючи правої ноги, роблять крок управо, щоб стати позаду непарних номерів, і приставляють ліву ногу.

До перешиккування із зімкнутого двошеренгового строю в одношеренговий відділення попередньо розмикається на один крок, після чого подають команду: «Відділення, в одну шеренгу — ШИКУЙСЬ!» Для виконання цієї команди парні номери виходять на лінію непарних, ступаючи з лівої ноги крок уліво, не приставляючи ноги, роблять крок уперед і приставляють ліву ногу.

КОМАНДИ ЩОДО ГОЛОВНИХ УБОРІВ

Щоб військовослужбовці скинули головні убори, подається команда: «Головні убори — СКИНУТИ!», а щоб одягли: «Головні убори — НАДІТИ!». Скинутий головний убір тримають у вільно опущеній лівій руці козирком уперед (мал. 38).

Мал. 38. Положення знятого головного убору:
а — кашкет; б — кашкет польовий бавовняний;
в — шапка-вушанка

Без зброї або зі зброєю в положенні «за спину» головний убір скидають і одягають правою рукою, а зі зброєю в положенні «на ремінь», «на груди», «біля ноги» — лівою рукою. Якщо головний убір скидають, будучи з карабіном у положенні «на плече», то карабін попередньо беруть до ноги.

РУХ СТРОЙОВИМ І ПОХІДНИМ КРОКОМ

Крок буває стройовий і похідний. Стройовий крок застосовують: для проходження підрозділів урочистим маршем; для військового вітання в русі; при підході військовослужбовця до начальника та відході від нього, виході зі строю і поверненні на місце, а також під час занять із стройової підготовки.

Рух стройовим кроком починають за командою «Стройовим кроком — РУШ!». За попередньою командою корпус треба подати трохи вперед, перенести вагу на праву ногу, зберігаючи стійкість. За виконавчою командою — почати рух із лівої ноги повним кроком, при цьому ногу підняти вперед носком на висоту 15—20 см від землі, потім поставити твердо на всю ступню і підняти другу ногу. Руки рухаються, починаючи від плеча, біля тіла: вперед — згинаючи руки в ліктях так, щоб кисті піднімалися вище пряжки пояса на ширину долоні й на відстань долоні від тіла, а лікоть тримати на рівні кисті руки; назад — до упору в плечовому суглобі, пальці рук напівзігнути. Під час руху голову та корпус слід тримати прямо, дивитися вперед (мал. 39).

Похідний крок застосовують у всіх інших випадках, за командою «Кроком — РУШ!». За попередньою командою корпус подається трохи вперед, вага переноситься більше на праву ногу й зберігається стійкість. За виконавчою командою рух починається з лівої ноги повним кроком, ногу

Мал. 39. Рух стройовим кроком

піднімають вільно, не відтягуючи носок, і ставлять на землю, як під час звичайної ходьби; руками здійснюють вільні рухи біля тіла.

Коли під час руху похідним кроком подається команда «СТРУНКО!», то переходять на стройовий крок, а за командою «ВІЛЬНО!» — на похідний крок.

ПОВОРОТИ ПІД ЧАС РУХУ

Під час руху кроком повороти виконують за командами: «Право-РУЧ!», «Півоберта право-РУЧ!», «Ліво-РУЧ!», «Півоберта ліво-РУЧ!», «Кругом — РУШ!»

Для повороту праворуч і на півоберта праворуч виконавчу команду подають у той момент, коли права нога опускається на землю. За цією командою треба лівою ногою ступити крок, повернутися на носку лівої ноги, одночасно з поворотом витягти праву ногу вперед і рухатися далі в новому напрямі.

Для повороту ліворуч виконавчу команду подають у той момент, коли ліва нога опускається на землю. За цією командою треба правою ногою ступити крок, повернутися на носку правої ноги, одночасно з поворотом витягти ліву ногу вперед і рухатися далі в новому напрямі.

Для повороту кругом виконавчу команду подають у той момент, коли права нога опускається на землю. За цією командою необхідно ступити ще один крок лівою ногою (на відлік «раз»), витягти праву ногу на півкроку вперед і трохи ліворуч і, різко повернувшись у бік лівої руки на носках обох ніг (на відлік «два»), рухатися далі з лівої ноги в новому напрямі (на відлік «три»). Під час поворотів руки рухаються у такт кроку.

ВІДПОВІДЬ НА ПРИВІТАННЯ НАЧАЛЬНИКА

На привітання начальника або старшого: «Здрастуйте, панове (товариші)» — всі військовослужбовці, які перебувають у строю або поза строем, відповідають «Здрастуйте»; якщо начальник або старший прощається, то військовослужбовці відповідають «До побачення», додаючи в кінці відповіді слово «товаришу» або «пане» і військове звання, наприклад: «Здрастуйте, товаришу сержант» або «До по-

бачення, пане капітан». Якщо командир (начальник) за порядком служби поздоровляє військовослужбовця або дякує йому, то він відповідає: «Служу народу України». Якщо командир (начальник) поздоровляє військову частину або підрозділ, то всі військовослужбовці відповідають протяжним триразовим «Слава», а якщо командир (начальник) дякує, то відповідають: «Служимо народу України».

Мал. 40. Військове привітання на місці

ВІЙСЬКОВЕ ПРИВІТАННЯ НА МІСЦІ

Для військового привітання на місці поза строем в головному уборі потрібно піднести праву руку до головного убору так, щоб пальці були разом, долоня пряма, середній палець торкався нижнього краю головного убору (біля козирка), лікоть — на лінії та висоті плеча (мал. 40). Під час повороту голови в бік командира (начальника) положення руки залишається без зміни. Коли командир (начальник) минає військовослужбовця, який вітав його, той повертає голову прямо, руку опускає.

Для військового привітання на місці поза строем без головного убору за три-чотири кроки до командира (начальника) потрібно повернутись у його бік, виструнчитися й дивитися йому в обличчя, повертаючи голову слідом за ним.

ВІЙСЬКОВЕ ПРИВІТАННЯ ПІД ЧАС РУХУ

Для військового привітання під час руху поза строем в головному уборі потрібно за три-чотири кроки до зустрічі з командиром (начальником) опустити ногу на землю, повернути голову і підняти праву руку до головного убору, ліву руку тримати нерухомо біля стегна; проходячи мимо командира (начальника), одночасно опустити ліву ногу і праву руку, голову повернути прямо; якщо військовослужбовцеві потрібно пройти вперед, то привітання він починає з першим кроком обгону командира (начальника), за другим кро-

Мал. 41. Військове привітання під час руху

ком повертає голову прямо, праву руку опускає (мал. 41).

Для військового привітання під час руху без головного убору треба за три-чотири кроки до командира (начальника) одночасно з опусканням ноги припинити рух руками, повернути голову в його бік і, рухаючись далі, дивитися йому в обличчя. Привітавши командира (начальника), голову повернути прямо і продовжити рух руками.

ВІДПОВІДЬ НА ПРИВІТАННЯ ПІД ЧАС РУХУ СТРОЄМ

На привітання начальника «Здрастуйте, панове (товариші)» військовослужбовці відповідають голосно, чітко, злагоджено.

Для злагодженої відповіді під час руху всі військовослужбовці починають відповідати у той момент, коли ставлять ліву ногу на землю, наступне слово, — коли ставлять на землю праву ногу, і т. д. Наприклад, на привітання генерал-майора «Здрастуйте» відповідають у чотири інтервали: під ліву ногу «Здрастуйте», під праву — «товаришу», знову під ліву — «генерал», знову під праву — «-майор».

ВИХІД ІЗ СТРОЮ. ПІДХІД ДО НАЧАЛЬНИКА

Для виходу із строю подають команду, наприклад: «Рядовий Коваленко. До мене бігом — РУШ!» Почувши своє прізвище, військовослужбовець відповідає «Я», а за командою про вихід (виклик) із строю відповідає «Так», виходить стройовим кроком, ступивши один-два кроки прямо, повертається в бік командира (начальника), найкоротшим шляхом підходить (підбігає) до нього і доповідає про своє прибуття.

Якщо військовослужбовець вийшов з першої шеренги, то вільне місце займає військовослужбовець, що стояв за ним у другій шерензі. Якщо треба вийти з другої шеренги, то військовослужбовець лівою рукою торкається військовослужбовця з першої шеренги, який стоїть попереду, той ступає крок уперед і, не пристаючи правої ноги вправо, пропускає того, хто має вийти із строю, а потім стає на своє місце.

Під час виходу із строю з колони по два, по три, по чотири в бік найближчого флангу військовослужбовець робить попередньо поворот праворуч (ліворуч). Військовослужбовець, який стоїть поруч, ступає крок вправо (вліво) і, не пристаючи другої ноги, робить крок назад, пропускає військовослужбовця, який виходить із строю, а потім повертається на своє місце.

Підходячи до командира (начальника) поза строем, військовослужбовець за три-чотири кроки до нього переходить на стройовий крок, за два-три кроки зупиняється і, пристаючи ногу, підносить праву руку до головного убору й доповідає, наприклад: «Пане (товаришу) лейтенант. Рядовий Коваленко за вашим наказом прибув». Після доповіді опускає руку.

ВІДХІД ВІД НАЧАЛЬНИКА І ПОВЕРНЕННЯ В СТРІЙ

Почувши дозвіл іти, військовослужбовець підносить праву руку до головного убору і відповідає «Так», а тоді повертається в напрямі руху, з першим кроком (з поставленої лівої ноги) опускає руку і, ступивши три-чотири кроки, далі рухається похідним кроком.

Для повернення військовослужбовця у стрій подають команду, наприклад: «Рядовий Коваленко, стати в стрій» або тільки: «Стати в стрій». Військовослужбовець, почувши своє прізвище, повертається до командира (начальника) й відповідає «Я», за командою «Стати в стрій» підносить руку до головного убору, відповідає «Так», повертається в напрямі руху, з першим кроком опускає руку і стройовим кроком підходить до свого місця в строю. Якщо військовослужбовець — зі зброєю в положенні «за спину», то при відповіді він також підносить руку до головного убору. В інших випадках руку до головного убору не підносять.

10. Стройові прийоми зі зброєю

СТРОЙОВЕ ПОЛОЖЕННЯ З АВТОМАТОМ (КАРАБІНОМ)

Стройове положення військовослужбовця з автоматом таке саме, що й без нього, але при цьому автомат він тримає у положенні «на ремінь» дуловою частиною вгору, а якщо автомат із складаним прикладом, то дуловою частиною вниз; кистю правої руки торкається верхнього зрізу ременя.

Карабін тримають біля ноги правою рукою так, щоб приклад стояв затильником на землі, торкаючись стопи правої ноги, гострим кутом на лінії носків. Праву руку опускають вільно, обхопивши нею дуло та газову трубку (мал. 42).

ВИКОНАННЯ ПРИЙОМІВ З АВТОМАТОМ

Автомат із положення «на ремінь» у положення «на груди» беруть за командою «Автомат на — ГРУДИ!» у три прийоми (мал. 43).

Перший прийом. Подати праву руку з ременем трохи вгору, скинути автомат із плеча і, підхопивши його лівою рукою за ложе та дулову накладку, тримати

Мал. 42. Стройове положення зі зброєю: а — з автоматом із дерев'яним прикладом; б — з автоматом зі складаним прикладом; в — з карабіном (із снайперською гвинтівкою); г — з ручним (ротним) кулеметом; д — з ручним гранатометом

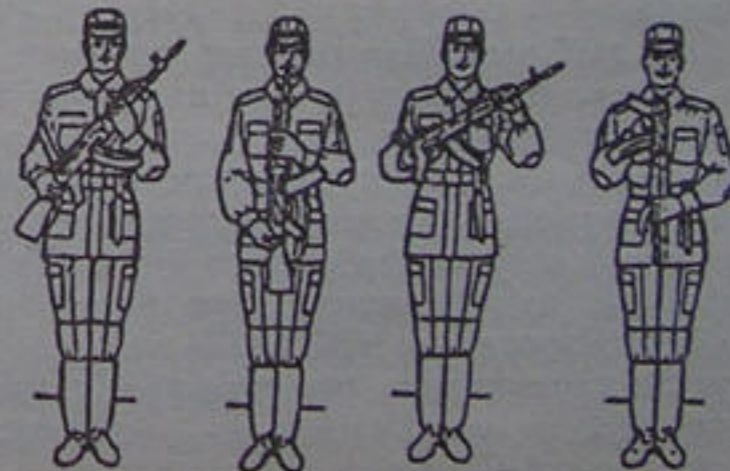
Мал. 43. Прийоми з автоматом «на груди» з положення «на ремінь»

перед собою вертикально магазином уліво, дуловим зрізом — на висоті підборіддя.

Другий прийом. Правою рукою відвести ремінь праворуч і перехопити його долонею знизу так, щоб пальці були напівзігнуті й повернені на себе; одночасно просунути під ремінь лікоть правої руки.

Третій прийом. Закинути ремінь за голову, взяти автомат правою рукою за шийку приклада, а ліву руку швидко опустити.

Автомат із положення «на груди» в положення «на ремінь» беруть за командою «На ре-МІНЬ!» також у три прийоми (мал. 44).

Мал. 44. Прийоми з автоматом «на ремінь» з положення «на груди»

Перший прийом. Лівою рукою взяти автомат за ложе та дулову накладку знизу й, подаючи його одночасно трохи вперед угору, вивільнити праву руку з-під ременя, охопити нею шийку приклада.

Другий прийом. Піднімаючи автомат угору, перекинути ремінь через голову й тримати зброю перед собою вертикально, магазином уліво, дуловим зрізом на висоті підборіддя.

Третій прийом. Правою рукою взяти ремінь за його верхню частину й закинути автомат за праве плече в положення «на ремінь», а ліву руку швидко опустити.

Автомат зі складаним прикладом із положення «на ремінь» у положення «на груди» беруть у два прийоми за командою «Автомат на—ГРУДИ!».

Перший прийом. Правою рукою скинути автомат із плеча, не вивільняючи ліктя правої руки з-під ременя, і, підхопивши автомат лівою рукою за ложе та дулову накладку знизу, тримати його перед собою магазином униз, а дуловою частиною — вліво.

Другий прийом. Закинувши правою рукою ремінь за голову на ліве плече, взяти автомат за дулову накладку біля ременя, ліву руку швидко опустити.

Автомат із складаним прикладом із положення «на груди» в положення «на ремінь» беруть у три прийоми за командою «На ре-МІНЬ!».

Перший прийом. Лівою рукою взяти автомат за дуло та газову трубку і, піднімаючи автомат трохи вгору, вивільнити лікоть правої руки з-під ременя, правою рукою, долонею знизу, взяти ремінь біля дулової накладки.

Другий прийом. Повертаючи автомат дуловою накладкою вгору, перекинути ремінь через голову й тримати його магазином управо.

Третій прийом. Закинути автомат за праве плече в положення «на ремінь», а ліву руку швидко опустити.

Автомат у положення «за спину» беруть без багнета й обов'язково на запобіжнику. При цьому подається команда: «Запобіжник — ПОСТАВ!»

Автомат із положення «на ремінь» у положення «за спину» беруть за командою «Автомат — ЗА СПИНУ!» в два прийоми.

Перший прийом. Лівою рукою взяти ремінь трохи нижче правого плеча, правою взятися за при-

клад; якщо автомат зі складаним прикладом, то за дуло біля нижньої антабки.

Другий прийом. Правою рукою трохи підняти автомат угору, лівою закинути ремінь за голову на ліве плече, зброю та руки швидко опустити.

Автомат із положення «за спину» беруть у положення «на ремінь» за командою «На ре-МІНЬ!» у два прийоми.

Перший прийом. Лівою рукою взяти ремінь трохи нижче лівого плеча, а правою одночасно взятися за приклад.

Другий прийом. Правою рукою трохи підняти автомат, лівою перекинути ремінь через голову на праве плече, ремінь узяти правою рукою, ліву руку швидко опустити.

Зброю кладуть на землю за командою «Покласти — ЗБРОЮ!». За попередньою командою автомат беруть у праву руку; за виконавчою командою кладуть його на землю ручкою замкової рами вниз, затильником приклада біля носка правої ноги (праву ногу в коліні не згинають), після чого ліву ногу приставляють до правої.

Піднімають зброю із землі за двома командами: 1) «До ЗБРОЇ!» — шикуються біля зброї; 2) «За ЗБРОЮ!» — ступають лівою ногою крок уперед, беруть зброю у праву руку і, випроставшись, приставляють ліву ногу до правої.

11. Стрій відділення

ШИКУВАННЯ ВІДДІЛЕННЯ В РОЗГОРНУТИЙ І ПОХІДНИЙ СТРОЇ

Розгорнутий стрій відділення може бути одношеренговим або двошеренговим. Шиккування відділення в одношеренговий стрій здійснюється за командою: «Відділення, в одну шеренгу — СТАВАЙ!» Шиккування відділення в двошеренговий стрій здійснюється за командою: «Відділення, в дві шеренги — СТАВАЙ!» Відділення з чотирьох осіб і менше завжди шикуються в одну шеренгу. Похідний стрій відділення шикуються за командою: «Відділення, в колону по одному — СТАВАЙ!» або «Відділення, в колону по два — СТАВАЙ!»

ПЕРЕШИКУВАННЯ ВІДДІЛЕННЯ

Перешикування відділення з розгорнутого строю в колону здійснюють поворотом вправо за командою: «Відділення, право-РУЧ!» Перешикування відділення з колони в розгорнутий стрій здійснюють поворотом відділення вліво за командою: «Відділення, ліво-РУЧ!»

Перешикування відділення з колони по одному в колону по два здійснюється за командою: «Відділення, в колону по два, кроком — РУШ!» (під час руху: «... по два — РУШ!»). За командою до виконання командир відділення ступає півкроком, парні номери, вийшовши вправо, у такт кроку стають на свої місця в колоні, відділення рухається півкроком, поки не буде подано команду «ПРЯМО!» або «Відділення, СТІЙ!».

Перешикування відділення з колони по два в колону по одному здійснюють за командою: «Відділення, в колону по одному, кроком — РУШ!» (під час руху: «... по одному — РУШ!»). За командою до виконання командир відділення ступає повним кроком, решта — півкроком; із звільненням місця парні номери в такт кроку заходять за непарні й рухаються далі повним кроком.

РОЗМИКАННЯ І ЗМИКАННЯ ВІДДІЛЕННЯ

Якщо відділенню потрібно розтягнути стрій, подають команду: «Відділення, вправо (вліво, від середини) розім-КНИСЬ!», або «Відділення, вправо (вліво, від середини) на шість кроків розім-КНИСЬ!», або «... бігом розім-КНИСЬ!» Військовослужбовці, за винятком того, від якого здійснюється розімкнення, повертаються у зазначений бік, одночасно з приставленням ноги повертають голову в бік фронту строю і рухаються прискореним півкроком (бігом), дивлячись через плече на того, хто йде позаду, і не відриваючись від нього; після зупинки того, хто йде позаду, кожний ступає ще стільки кроків, скільки їх визначено командою, і повертається ліворуч (праворуч). Якщо інтервал не було вказано, розмикання проводять на один крок. Розмикання від середини здійснюють від того, хто середній. Військовослужбовець, якого названо середнім, почувши своє прізвище, відповідає «Я», простягає вперед ліву руку й опускає її.

Для змикання відділення подають команду: «Відділення, вправо (вліво, до середини) зім-КНИСЬ!» або «... бігом зім-КНИСЬ!» Військовослужбовці, за винятком того, до кого призначено змикання, повертаються в бік змикання, після чого прискореним півкроком (чи бігом) підходять на визначений для зімкнутого строю інтервал; підійшовши, самостійно зупиняються і повертаються ліворуч (праворуч).

РУХ ВІДДІЛЕННЯ

Для руху відділення стройовим кроком подають команду: «Відділення, на ре-МІНЬ, стройовим кроком — РУШ!» У разі потреби визначаються напрям руху та бік рівняння, наприклад: «Відділення, на ре-МІНЬ, на такий-то предмет рівняння праворуч (ліворуч), стройовим кроком — РУШ!» За виконавчою командою («РУШ») усі військовослужбовці одночасно починають рух із лівої ноги, дотримуючись рівняння й зберігаючи інтервал. Якщо бік рівняння не визначено, то його здійснюють у бік правого флангу поглядом, не повертаючи голови. Щоб зупинити відділення, подають команду: «Відділення, СТІЙ!»

Рух похідним кроком здійснюють за командою: «Відділення, в колону по одному (по два) — РУШ!» Якщо під час руху відділення похідним кроком потрібно змінити напрям, подають команду: «Відділення, правим (лівим) плечем вперед — РУШ!»

ВИКОНАННЯ ВІЙСЬКОВОГО ПРИВІТАННЯ В СТРОЮ І ВІДПОВІДЬ НА ПРИВІТАННЯ

Для військового привітання начальника в строю на місці командир відділення подає команду: «Відділення, СТРУНКО, рівняння — ПРАВОРУЧ (ЛІВОРУЧ, ДО СЕРЕДИНИ)!» і доповідає: «Пане (товаришу) капітан! Перше відділення готується до розводу на варту. Командир відділення сержант Коваленко».

Коли начальник пройшов або подав команду «Вільно!», командир відділення віддає розпорядження «Вільно!» й опускає руку.

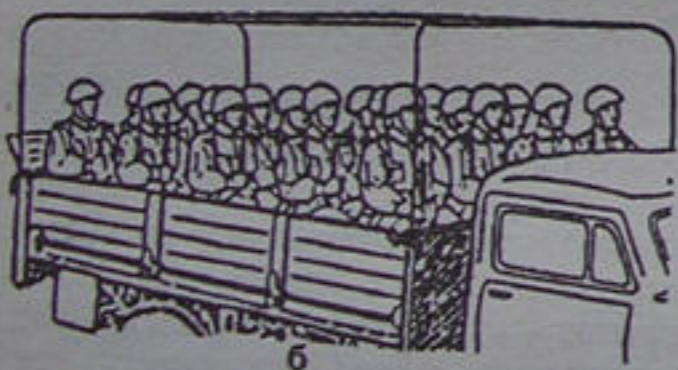
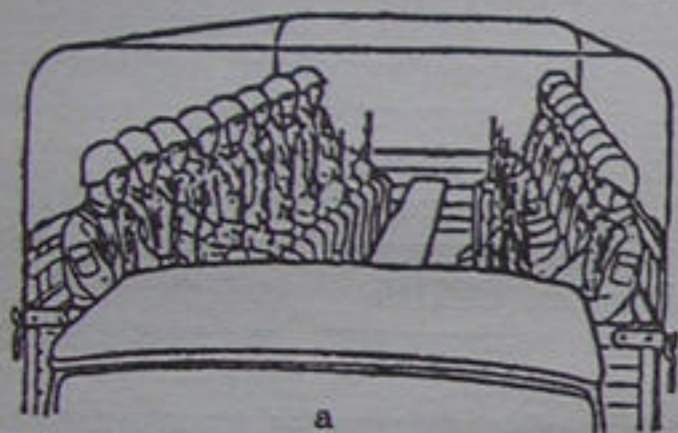
На привітання начальника: «Здрастуйте, панове (товариші)!» — всі військовослужбовці відповідають дружно, гучно, чітко: «Здрастуйте, пане (товаришу) капітан!»

СИГНАЛИ УПРАВЛІННЯ СТРОЄМ

Управління строєм здійснюється командами (сигналами) і розпорядженнями, що їх командир доводить голосом, сигналами й особистим прикладом, а також можуть передаватися технічними засобами. В разі потреби командир визначає додаткові сигнали для управління строєм. Перед поданням команди сигналом попередньо застерігають сигналом «УВАГА». Готовність до команди сигналом також позначається сигналом «УВАГА».

ДІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ БІЛЯ МАШИН І НА МАШИНАХ

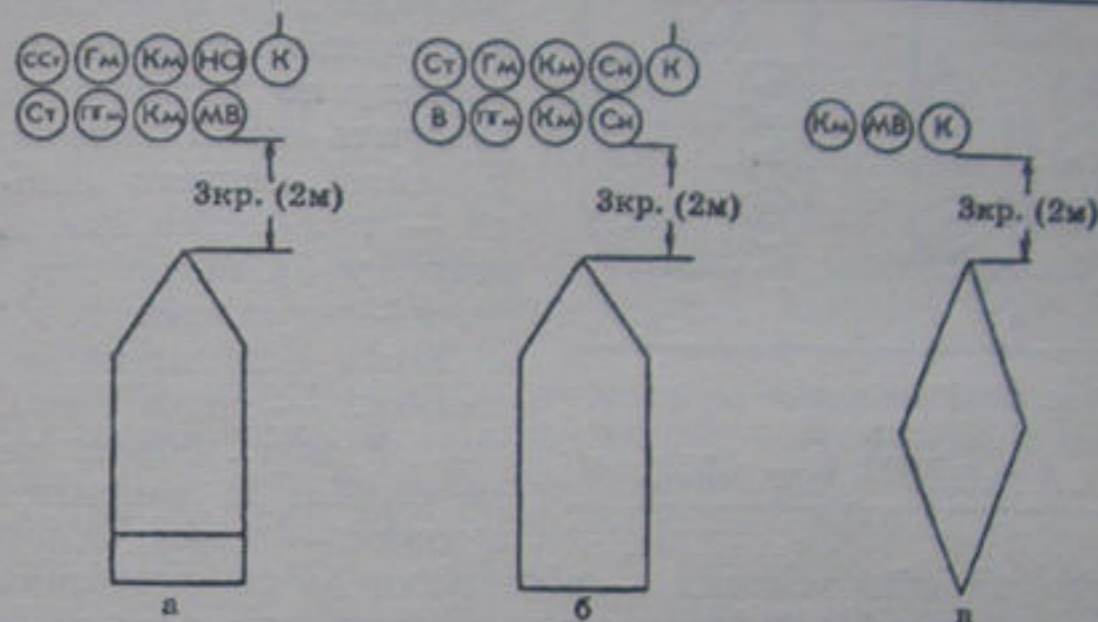
Мал. 45. Розміщення особового складу в кузові автомобіля:
а — на поздовжніх сидіннях;
б — на поперечних сидіннях

У розгорнутому строю машин особовий склад перебуває на машинах (мал. 45) або шикується попереду машин в одношеренговому чи двошеренговому строю таким чином, щоб остання шеренга була попереду машин, на відстані не менше трьох кроків.

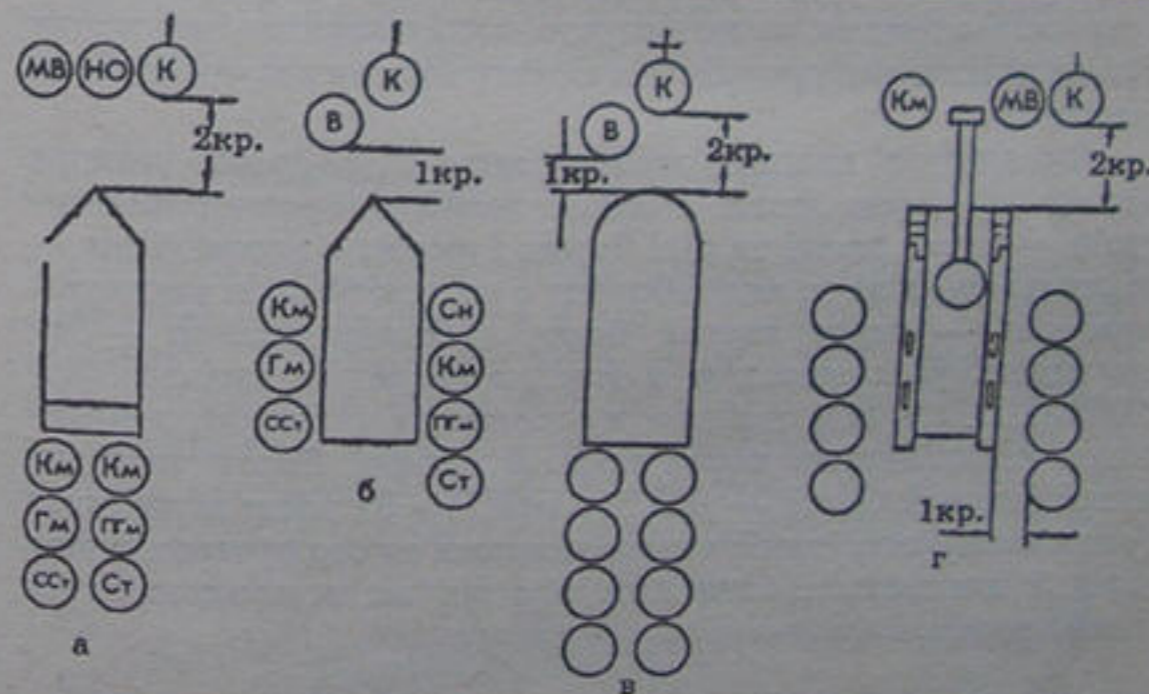
За командою (сигналом) «ДО МАШИН!» особовий склад, який перевозять у бойовій машині піхоти і в бронетранспортері, а також на автомобілі та десантом

на танку, шикується біля машин (мал. 46 і 47). (Тлумачення буквених позначок див. на с. 197—198.)

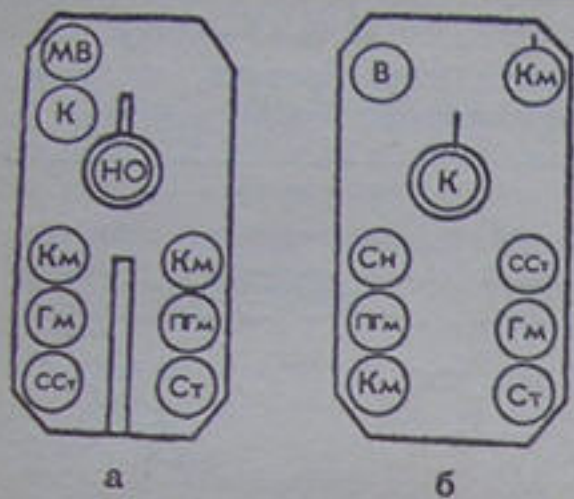
Перед посадкою на машини перевіряють, чи розряджена зброя, а якщо пересування відбувається із

Мал. 46. Шиккування відділення та екіпажу танка:
а — попереду БМП; б — попереду БТР; в — попереду танка

Мал. 47. Шиккування особового складу для посадки:
а — через задні двері БМП; б — через посадочні люки БТР;
в — через задній борт автомобіля; г — десантом на танк

Мал. 48. Розміщення особового складу:
а — в БМП; б — в БТР

борт; на інші машини — відповідно до розташування люків (дверей). Забороняється здійснювати посадку (і висадку) через лівий борт на машини, що стоять на правому боці дороги. За командою (сигналом) «НА МІСЦЯ!» всі займають свої місця в машинах (мал. 48). Зброю під час посадки беруть як кому зручно, а коли сидять, ставлять її між колінами і підтримують обома руками. Автомати за командою командира можна взяти в положення «на груди». На кожну машину призначають старшого.

Висадку з машин здійснюють: з бойових машин піхоти — через люки і задні двері; з бронетранспортерів — через праві та ліві борти і люки; з автомобілів — через праві, ліві та задні борти; з автомобілів із закритим кузовом — через задній борт; з інших машин — як зручніше. Для висадки з машин подають сигнал «ДО МАШИНИ!» або конкретну команду (сигнал), наприклад: «Відділення, через правий і лівий борти та задні двері (задній борт) — ДО МАШИНИ!» За цією командою (сигналом) особовий склад швидко висаджується з машин і шикуються біля них або діє за командою своїх командирів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть елементи строю.
2. Розкажіть про обов'язки солдата перед шиккуванням і в строю.
3. Як приймається стройове положення?
4. Які основні правила руху стройовим кроком?

зарядженою зброєю, то чи поставлено її на запобіжник; багнети відмикають. У разі потреби розподіляють військовослужбовців і матеріальну частину по машинах та вказують спосіб посадки: у бойові машини піхоти — через люки і задні двері; у бронетранспортери — через праві та ліві борти і люки; на автомобілі — через праві, ліві та задні борти; на автомобілі із закритим кузовом — через задній

5. Які правила виходу із строю і підходу до начальника?
6. Як здійснюється відхід від начальника і повернення в стрій?
7. Розкажіть про стройові прийоми зі зброєю.
8. Охарактеризуйте дії військовослужбовців біля машин і на машинах.

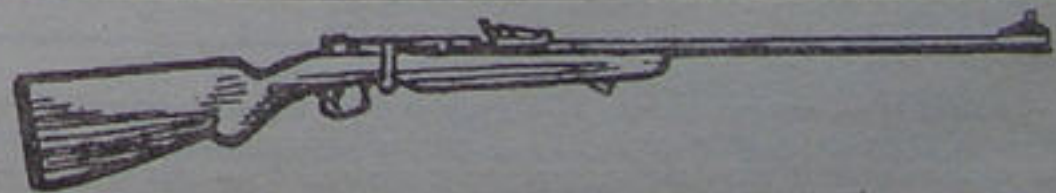
ВОГНЕВА ПІДГОТОВКА

Влучний і дієвий вогонь під час бою в поєднанні з майстерним маневром є однією з основних умов успішного виконання підрозділами бойових завдань. Дієвість вогню залежить від уміння воїнів зразково володіти зброєю і застосовувати її під час бою. Для цього необхідно знати матеріальну частину зброї, тримати її в постійній бойовій готовності і вести з неї влучну стрільбу. Відомості про будову стрілецької зброї і володіння нею, догляд і її збереження, а також прийоми і правила стрільби є в спеціальних настановах із стрілецької справи, окремо з кожного виду стрілецької зброї. Основні дані з балістики і теорії стрільби викладено у посібнику «Основи і правила стрільби зі стрілецької зброї».

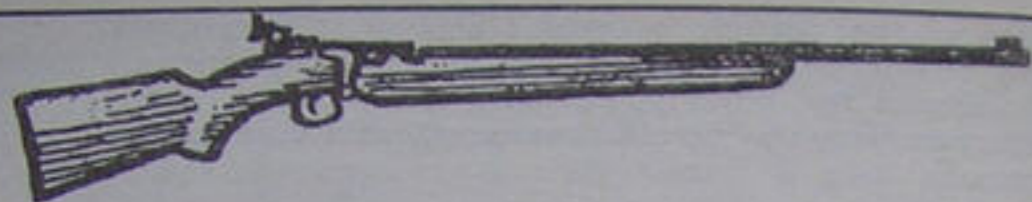
Вогнева підготовка проводиться в нерозривному зв'язку з тактичною підготовкою і вдосконалюється на тактичних заняттях і навчаннях з бойової стрільби.

12. Малокаліберна гвинтівка

Малокаліберна гвинтівка Тульського збройового заводу ТОЗ-8М, калібру 5,6 мм, з відкритим секторним прицілом, є безвідмовною і надійною в експлуатації, має високу купчастість бою (мал. 49). Гвинтівка ТОЗ-12 з діоптричним прицілом має діафрагми, змінні мушки, високу купчастість бою, призначена для початкового навчання із стрільби і тренування стрільців (мал. 50).

Мал. 49. Малокаліберна гвинтівка ТОЗ-8М

Мал. 50. Малокаліберна гвинтівка ТОЗ-12

Порівняльні характеристики малокаліберних гвинтівок дано у таблиці 2.

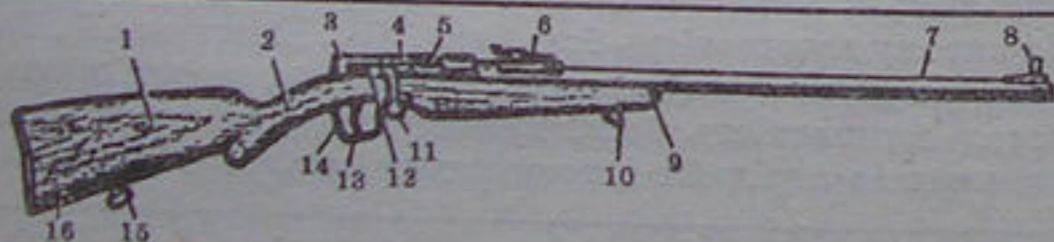
Таблиця 2

ХАРАКТЕРИСТИКИ ГВИНТІВОК

	ТОЗ-8М	ТОЗ-12
Калібр ствола, мм	5,6	5,6
Довжина гвинтівки, мм	1113	1100
Довжина ствола, мм	640	640
Довжина прицільної лінії, мм	587	750
Прицільна дальність, м	250	250
Найбільша дальність польоту кулі, м	1200	1600
Убитча сила, м	800	800
Початкова швидкість польоту кулі, м/с	280	310
Швидкострільність, пострілів/хв	10	12
Число нарізів	4	4
Вага, кг	3,12	3,5

БУДОВА ГВИНТІВКИ

Розглянемо загальну будову гвинтівки (мал. 51). Ствол служить для спрямування польоту кулі. Ствольна коробка призначена для розміщення затвора і спускового механізму. Затвор використовують

Мал. 51. Малокаліберна гвинтівка ТОЗ-8:

1 — ложе; 2 — шийка ложа; 3 — тильна кришка (ковпачок); 4 — ствольна коробка із вкладишем і спусковим механізмом; 5 — вікно для заряджання і викидання стріляної гільзи; 6 — приціл; 7 — ствол; 8 — намушник; 9 — цівка ложа; 10 — верхня антабка; 11 — рукоятка затвора; 12 — затвор; 13 — спусковий гачок; 14 — спускова скоба; 15 — нижня антабка; 16 — приклад

для того, щоб надсилати патрон у патронник, закривати канал ствола, здійснювати постріл, викидати стріляну гільзу. Спусковим механізмом здійснюється спуск курка з бойового зводу. Прицільний пристрій служить для спрямування гвинтівки в ціль і надання їй потрібного кута прицілювання. Тильна кришка захищає очі стрільця від опіку в разі прориву газу під час стрільби. Ложе з'єднує усі частини гвинтівки, служить для зручності при стрільбі; має приклад, шийку, цівку.

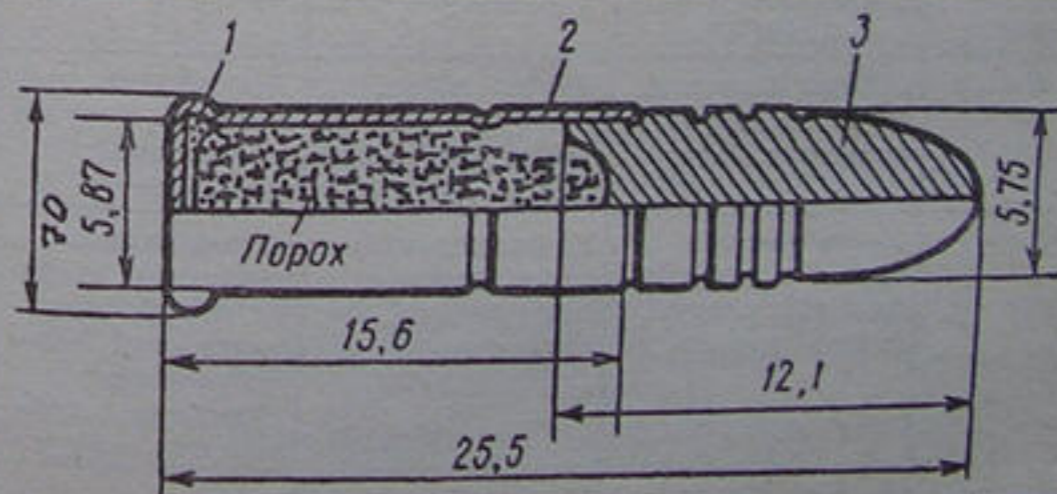
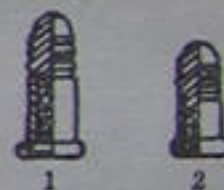
БУДОВА ПАТРОНІВ

Для стрільби з малокаліберної гвинтівки використовуються так звані унітарні патрони. В них усі необхідні для стрільби елементи об'єднані в єдине ціле. Унітарний патрон складається з: кулі для безпосереднього ураження цілі; порохового заряду, що є джерелом енергії, необхідної для випускання кулі зі ствола із визначеною швидкістю; капсуля-запальника для запалення пороху; гільзи, що є корпусом і об'єднує всі елементи патрона (мал. 52а і 52б).

Патрони повинні задовольняти такі основні вимоги:
1) забезпечувати надійну стрільбу зброї в найрізнома-

Мал. 52а. Патрони, які використовуються в кульовій стрільбі:

- 1 — гвинтівковий патрон кільцевого запалення;
2 — вкорочений патрон кільцевого запалення

Мал. 52б. Патрон 5,6 мм:

- 1 — ударна суміш; 2 — гільза; 3 — куля

нітніших кліматичних умовах; 2) не втрачати своїх властивостей під час тривалого зберігання; 3) бути безпечними для людини, яка ними стріляє, а також при зберіганні і транспортуванні.

РОЗБИРАННЯ І СКЛАДАННЯ ГВИНТІВКИ

Неповне розбирання малокаліберної гвинтівки виконується так:

1. Відокремити тильну кришку (ковпачок). Покласти гвинтівку на ствол прицілом догори. Тримати лівою рукою за шийку ложа і, натискуючи на спусковий гачок вказівним пальцем лівої руки, правою рукою взяти рукоятку затвора і повернути її вліво вгору до упору, відвести затвор назад і, трохи вдаряючи ним по тильній кришці (ковпачку), зсунути її (його) з місця і відокремити від ствольної коробки.

2. Вийняти затвор. Продовжуючи натискати вказівним пальцем лівої руки на спусковий гачок, правою рукою вийняти затвор із ствольної коробки.

Складання малокаліберної гвинтівки виконують у зворотній послідовності.

Потрібно знати, які затримки можуть виникати під час стрільби з малокаліберної гвинтівки, і вміти усувати їх (табл.3).

Таблиця 3

ЗАТРИМКИ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПРИ СТРІЛЬБІ З МАЛОКАЛІБЕРНОЇ ГВИНТІВКИ, І СПОСОБИ ЇХ УСУНЕННЯ

Вид затримки	Встановлення причини	Причина	Спосіб усунення
Осічка	Відкрити затвор, вийняти патрон й оглянути його:	Нерівномірний розподіл ударної суміші всередині закраїни гільзи:	Провернути патрон і ним же перезарядити гвинтівку
	1. На закраїні гільзи є чіткий слід від удару бойка	1. Велика кількість мастила, забруднення затвора	Перезарядити гвинтівку, зробити постріл; при повторенні осічки розібрати гвинтівку і прочистити затвор
	2. На закраїні гільзи слабкий слід від удару бойка	2. Ослаблення або поломка бойової пружини	

Продовж. табл. 3

Вид затримки	Встановлення причини	Причина	Спосіб усунення
	3. Чіткіший слід від удару бойка ближче до центра або відсутність сліду	Несправність ударника	Замінити пружину, замінити ударник
Невийняття гільзи	При відведенні затвора назад гільза залишилась у стволі	1. Накопичення бруду в пазах ствольної коробки і затвора	Почистити паз
		2. Спрацювання або поломка гачка викидача і його пружини	Замінити викидач і його пружину, гільзу виштовхнути шомполом
Розривання гільзи і прорив гачків	Вкласти гільзу в патронник, закрити затвор і похитати у горизонтальному напрямі. При нещільному закритті затвор буде переміщатися вперед-назад	Нещільне закриття каналу ствола внаслідок спрацювання задньої частини основи рукоятки затвора або стінки колінчастого вирізу ствольної коробки	Здати гвинтівку до збройової майстерні
Самовільний постріл		Ослаблення натягу гвинта спускової пружини, внаслідок чого спуск зривається з шомпола	Гвинт спускової пружини закрутити до упору; якщо ж гвинт не закручується і спуск лишається слабким, то гвинтівку здати до збройової майстерні

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Для чого призначені малокаліберні гвинтівки?
2. Що означають поділки прицільної планки малокаліберної гвинтівки (мал. 53)?

Мал. 53. Прицільна планка малокаліберної гвинтівки

3. Назвіть основні частини і механізми малокаліберної гвинтівки.
4. Назвіть етапи неповного розбирання гвинтівки.
5. Які затримки можуть виникнути при стрільбі з гвинтівки?

ПРИЙОМИ І ПРАВИЛА СТРІЛЬБИ З МАЛОКАЛІБЕРНОЇ ГВИНТІВКИ

Безпека під час проведення стрільби з малокаліберної гвинтівки вимагає її чіткої організації, знання і точного дотримання порядку і правил, встановлених на стрільбищі або в тирі, високої дисциплінованості всіх учасників стрільби.

Щоб не допустити нещасних випадків і гарантувати безпеку тих, хто стріляє, і тих, хто перебуває на стрільбищі або в тирі, забороняється:

вести стрільбу з несправної зброї;

брати на вогневому рубежі зброю, торкатися її, підходити до неї без дозволу керівника стрільби;

заряджати і передавати зброю без команди керівника;

прицілюватися в мішені навіть незарядженою зброєю, якщо біля мішеней перебувають люди;

спрямовувати зброю вбік або назад, а також в людей, в якому б стані зброя не була (незаряджена, несправна, навчальна, розібрана);

виносити заряджену зброю з лінії вогню;

перебувати на лінії вогню тим, хто не входить до зміни, що стріляє;

залишати на лінії вогню заряджену або з відкритим затвором зброю;

використовувати гвинтівки і патрони до них в цілях, не пов'язаних з виконанням Програми допризовної підготовки юнаків;

розбирати патрони, запали до ручних гранат, запресовані та завальцьовані деталі зброї.

Необхідно пам'ятати, що зброю можна заряджати тільки на лінії вогню після команди керівника «Заряджай!». Патрони видаються за розпорядженням керівника стрільби лише на лінії вогню. Якщо попадання перевіряються після кожного пострілу, то видають лише по одному патрону.

При розбиранні та складанні зброї необхідно користуватися тільки штатним справним приладдям і спеціальним інструментом, не прикладати надмірної сили, не вдаряти частини зброї одна об одну. Зброю дозволяється чистити лише у спеціально відведених

Мал. 54. Положення для стрільби лежачи з руки

місцях. Під час перевезення (перенесення) навчальної зброї (малокаліберних та пневматичних гвинтівок) вона повинна бути розряджена й обов'язково зачохлена. Переносити зброю у навчальних приміщеннях і на заняттях у полі, у вогневому класі (містечку), тирі можна тільки в положенні «на ремінь» чи «на плече».

Щоб навчитися влучно стріляти з малокаліберної гвинтівки, необхідно виробити стійкі навички виконання прийомів стрільби. До цих прийомів належать: приготування, прицілювання, спуск курка.

Приготування до стрільби. Правильне приготування до стрільби передбачає стає положення і того, хто стріляє, і гвинтівки. Це має вирішальне значення для влучності стрільби. Найзручнішим положенням для стрільби є положення лежачи (мал.54), бо воно забезпечує найкращу сталість для стрільця і гвинтівки.

Приготування до стрільби включає такі моменти: прийняття положення до стрільби, заряджання гвинтівки, прикладка гвинтівки.

Положення для стрільби лежачи з малокаліберної гвинтівки приймається у такий спосіб. Тримавши гвинтівку у правій руці дуловою частиною вперед, зробити правою ногою повний крок уперед і трохи вправо. Нахилившись уперед, опуститися на ліве коліно. Потім, обіпершись лівою рукою об землю, опуститися на стегно лівої ноги і передпліччя лівої руки. Лягти на лівий бік і швидко повернутися на живіт, трохи розкинувши ноги в боки носками назовні. Корпус знаходиться під кутом 25—30° до площини стрільби. Гвинтівку кладуть цівкою на долоню лівої руки.

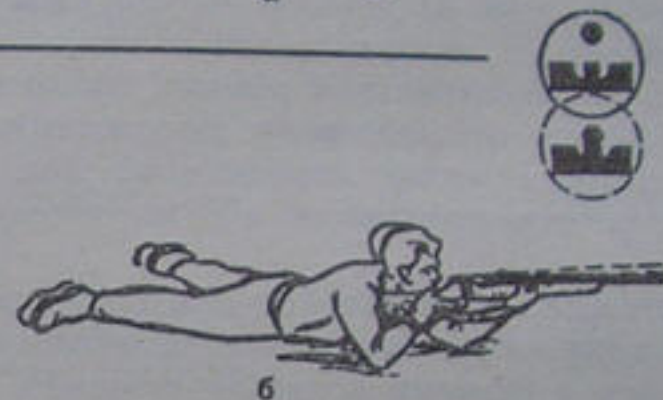
Заряджання малокаліберної гвинтівки проводиться так: відкривши і відвівши затвор, узяти патрон за головку великим і вказівним пальцями правої руки і підштовхнути його вперед, поки закраїна гільзи не нашттовхнеться на торець ствола; закрити затвор.

Мал. 55. Правильне положення лежачи:
а — гвинтівка попереду; б — вид збоку

Прикладка малокаліберної гвинтівки здійснюється таким чином. Лікоть лівої руки відводиться точно під гвинтівку, передпліччя цієї ж руки просовується вперед настільки, щоб цівка лежала не на пальцях, а на долоні лівої руки між великим і вказівним пальцями. Правою рукою взяти приклад і встановити його на плече так, щоб відчувалося прилягання до плеча усього затильника, а його середина впиралась у виїмку плеча. Далі кистю правої руки без напруження охопити шийку приклада, а вказівний палець накласти першим суглобом на спусковий гачок і лікоть вільно опустити на землю (підлогу). Голову трохи нахилити вперед і, не напружуючи шийку, праву щоку прикласти до верхньої частини приклада (мал. 55).

Приготувавшись до стрільби, потрібно перевірити правильність прийнятого положення (мал. 56). Закінчивши прикладку, прицілитись, потім заплющити на декілька секунд очі, після чого, розплющивши праве око (або ліве, якщо стрілець лівша), подивитися, як спрямована гвинтівка відносно мішені. Якщо мушка відхилилася наліво від точки прицілювання, то весь корпус слід подати вліво, не пересуваючи лівого ліктя. Якщо гвинтівка спрямована вправо, то потрібно зробити те саме, але тепер у правий бік. Якщо гвинтівка

Мал. 56. виправлення неправильно прийнятого положення:
а — гвинтівка спрямована лініше точки прицілювання — корпус треба зсунути вліво; б — гвинтівка спрямована нижче точки прицілювання — корпус треба посунути назад

спрямована нижче точки прицілювання, то слід увесь корпус подати назад, не пересуваючи ліктів з місця, і, навпаки, якщо гвинтівка спрямована вище, то корпус подати вперед. Правильним вважається положення, якщо під час перевірки мушка залишається точно під точкою прицілювання.

При стрільбі лежачи можна користуватися упором — мішечками з піском чи тирсою (мал. 57). При стрільбі з упора кисть лівої руки кладеться на упор, а на неї кладеться цівка гвинтівки. Корпус зміщується вперед або назад доти, поки не займе зручне для себе правильне положення.

У стрілецькій практиці відомий ще один прийом стрільби з упора. Він відрізняється від попереднього

Мал. 57. Стрільба лежачи з упором

тим, що гвинтівка кладеться на упор, а ліва рука підтримує приклад знизу.

Прицілювання — це надання каналу ствола напрямку, необхідного для того, щоб уразити ціль. Виконується прицілювання за допомогою прицілу та мушки.

При стрільбі з відкритим прицілом для прицілювання необхідно зажмурити ліве око, а правим дивитися крізь проріз прицілу на мушку і встановлювати її таким чином, щоб її верхівку було видно в центрі прорізу прицілу на одному рівні з краями. Таке положення мушки називається *рівною мушкою*. Головні увагу приділяють правильному положенню мушки в прорізу прицілу і лише періодично, для уточнення прицілювання, переключають зір на точку прицілювання.

Прицілювання при стрільбі з діоптричним прицілом значно простіше, бо, встановивши мушку в центрі діоптра, можна в момент пострілу стежити за зміщенням лише двох точок — верхівки мушки і точки прицілювання (мал.58).

При стрільбі у ціль із чорним колом («яблучком») рекомендується прицілювання здійснювати з невеликим просвітом, щоб під час прицілювання можна було чітко бачити обріз «яблучка» (мішені) і верхівку мушки. Величина просвіту залежить від особливостей зору стрільця і має бути однаковою при кожному пострілі. Характерні помилки в прицілюванні стрільців-початківців показано на малюнку 59. Отже, за рівної мушки кулі потрапляють у ціль. Якщо мушка дрібна, то кулі підуть нижче; якщо мушка велика, то кулі підуть вище; якщо мушка спрямована вправо, то кулі підуть вправо; якщо мушка спрямована вліво, то кулі підуть вліво. Коли гвинтівка завалюється в той чи інший бік, то відповідно у той бік і вниз буде відхилення.

На влучність стрільби суттєво впливає дихання стрільця. Якщо не затримати дихання під час спускан-

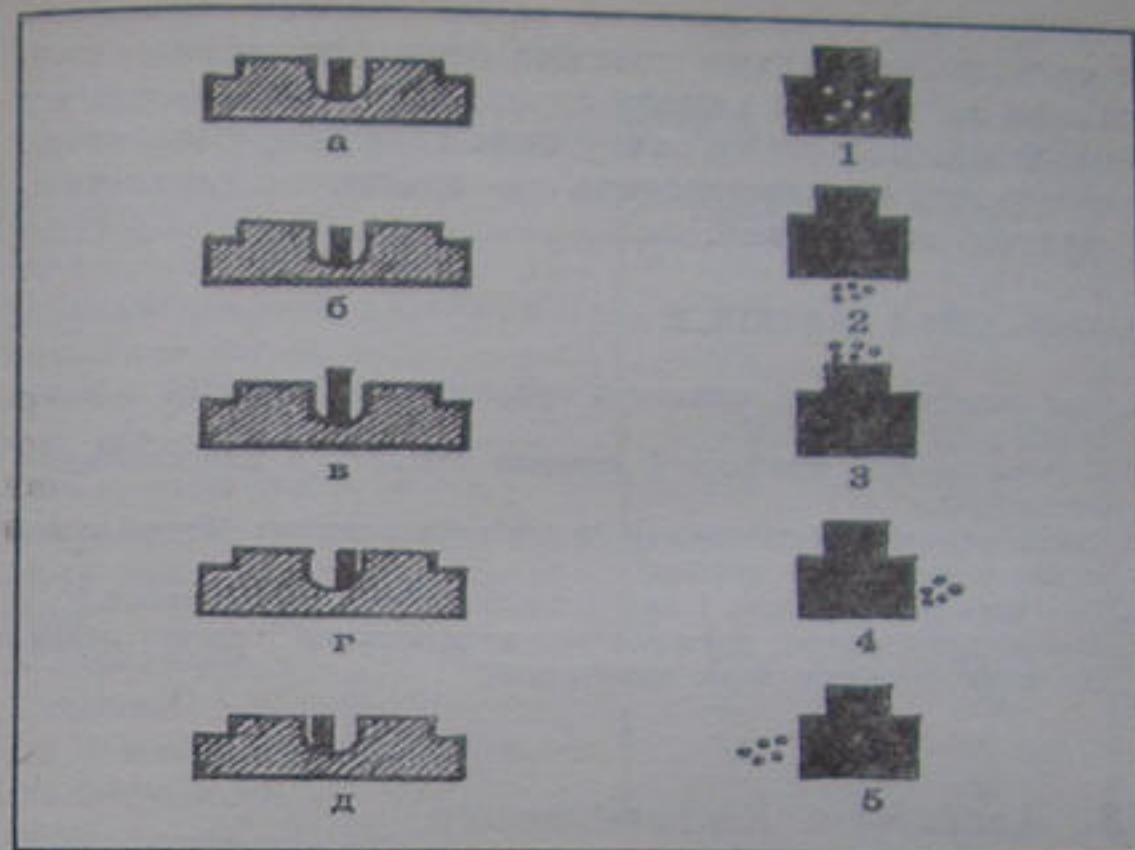

а

б

Мал. 58. Правильне прицілювання:
а — при стрільбі з відкритим прицілом;
б — при стрільбі з діоптричним прицілом

Мал. 59. Характерні помилки прицілювання:
а — рівна мушка, б — дрібна мушка, в — велика мушка,
г — мушка спрямована вправо, д — мушка спрямована вліво;
1 — кулі потрапляють у ціль, 2 — кулі підуть нижче, 3 — кулі підуть вище, 4 — кулі підуть вправо, 5 — кулі підуть вліво

ня курка, зброя матиме значне коливання по вертикалі і горизонталі, бо приклад при видиху опускається, а ствол піднімається, а при вдиху — навпаки. Щоб цього не відбувалося, необхідно в момент прицілювання і спуску курка затримати дихання. Перед спуском курка треба зробити вдих, а потім неповний видих і затримати дихання на 7—10 секунд. Цього часу цілком достатньо, щоб правильно прицілитися і зробити плавний спуск курка.

Спуск курка. Основою влучного пострілу є поєднання сталого положення зброї, правильного прицілювання і спуску курка. Можна добре і правильно прицілитися і затримати вчасно дихання, але якщо різко натиснути на спусковий гачок, то куля полетить з великими відхиленнями, бо різкий рух пальця зіб'є наводку. Тому потрібно після затримки дихання плавно і рівномірно натискати на спусковий гачок, одночасно стежачи за правильним положенням мушки в прорізу і точкою прицілювання. Вказівний

палець слід накладати на гачок першим суглобом, а сила тиску пальця повинна бути рівномірно спрямована вздовж осі каналу ствола. При неправильному положенні пальця на гачку сила тиску спрямовується під кутом, що призводить до зміщення гвинтівки, і приціл збивається.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які заходи безпеки вживають при проведенні стрільби з малокаліберної гвинтівки?
2. Розкажіть про прийоми і правила стрільби з малокаліберної гвинтівки.
3. Який порядок приготування до стрільби з малокаліберної гвинтівки у положенні лежачи?
4. Що таке рівна мушка і яке її значення при прицілюванні?
5. Наведіть характерні помилки при прицілюванні і спуску курка. До яких наслідків вони призводять?

13. Автомат Калашникова

Автомат Калашникова є основним видом автоматичної стрілецької зброї. Створив його російський конструктор М. Т. Калашников. Автомат набув широкого визнання. Він простий за конструкцією і має високі бойові та експлуатаційні якості. На основі цього автомата створені й прийняті на озброєння армії ручний кулемет Калашникова (РКК) та інші зразки стрілецької зброї з ефективними бойовими властивостями.

ПРИЗНАЧЕННЯ, БОЙОВІ ВЛАСТИВОСТІ ТА ЗАГАЛЬНА БУДОВА АВТОМАТА

Автомат Калашникова калібру 5,45 мм або 7,62 мм є індивідуальною зброєю і призначений для знищення живої сили й ураження вогневих засобів противника. Для ураження противника у рукопашному бою до автомата прикріплюється штик-ніж. З автомата ведеться автоматичний або одиничний вогонь. Автоматичний вогонь є основним: він ведеться короткими (до 5 пострілів) і довгими (до 10 пострілів) чергами або безперервно.

Бойові властивості автомата характеризуються даними, наведеними в таблиці 4.

Таблиця 4

АВТОМАТ КАЛАШНИКОВА

Характеристики	АКМ	АК-74
Калібр ствола, мм	7,62	5,45
Прицільна дальність стрільби, м	1000	1000
Найдієвіший вогонь, м	400	500
Дальність прямого пострілу, м:		
по нерухомій цілі	350	440
по рухомій цілі	525	625
Темп стрільби, пострілів/хв	до 600	до 600
Бойова швидкострільність, пострілів/хв :		
одиничними	40	40
чергами	100	100
Вага із зарядженим магазином, кг	3,6	3,6
Вага штика-ножа, г	450	490
Місткість магазину, патронів	30	30
Гранична дальність польоту кулі, м	3000	3150
Убивча дальність кулі, м	1500	1350
Початкова швидкість кулі, м/с	715	900
Вага патрона, г	16,2	10,2

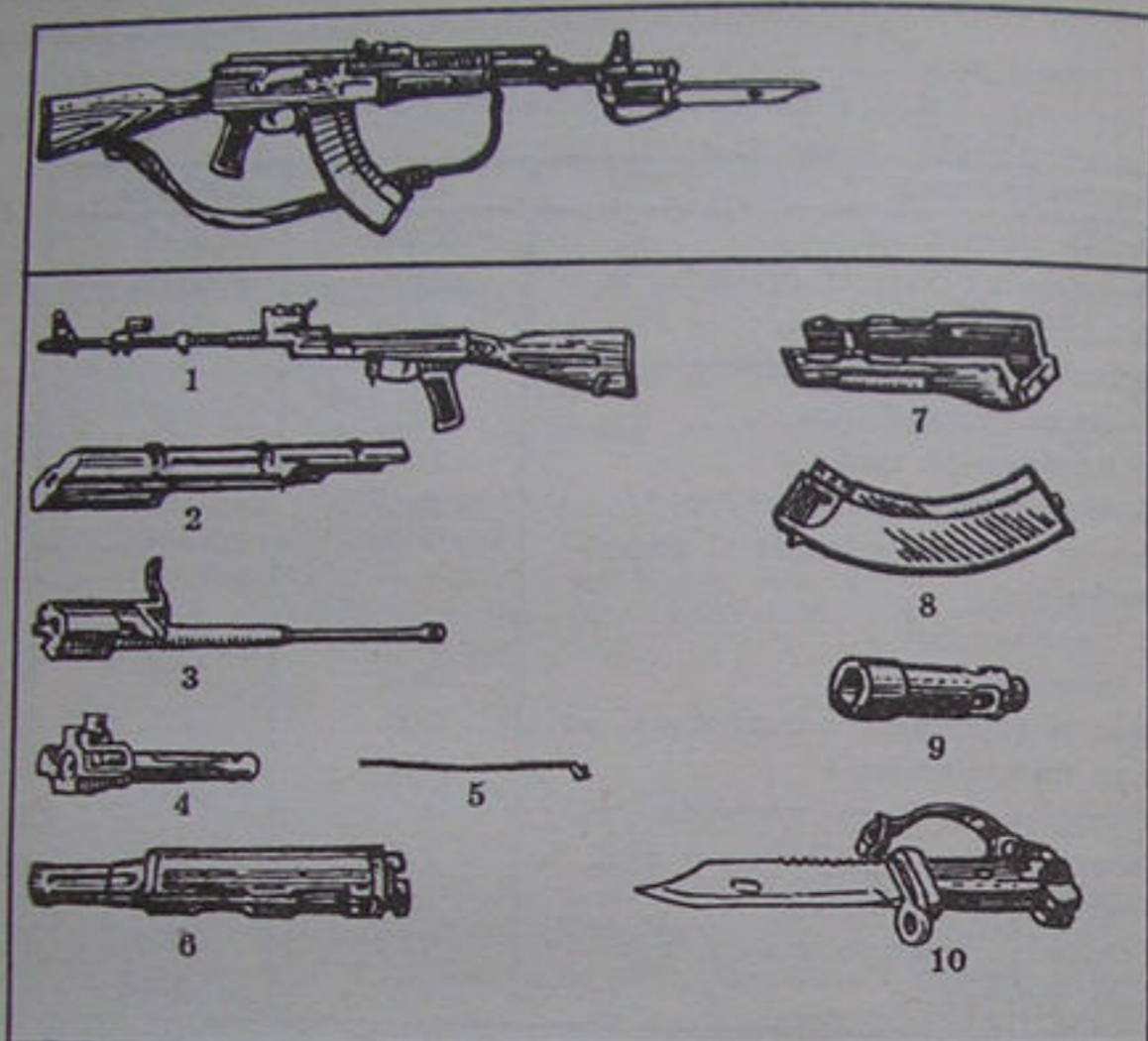
Автомат складається з таких десяти основних частин (мал. 60): ствол із ствольною коробкою, прицільним пристроєм і пістолетною рукояткою; кришка ствольної коробки; затворна рама з газовим поршнем; затвор; поворотний механізм; газова трубка зі ствольною накладкою; ударно-спусковий механізм; цівка; магазин; компенсатор (в АКМ) або дуловий гальмо-компенсатор (в АК-74). У комплект автомата входять: штик-ніж, приладдя, ремінь, шомпол і сумка для магазинів.

Автоматична дія автомата базується на використанні порохових газів, що відводяться від каналу ствола до газового поршня затворної рами.

ПРИЗНАЧЕННЯ, БУДОВА ЧАСТИН І МЕХАНІЗМІВ АВТОМАТА

Ствол (мал. 61) служить для спрямування польоту кулі. Всередині ствол має канал з чотирма нарізами, які йдуть зліва вгору направо. Нарізи необхідні для надання кулі обертового руху. Проміжки між нарізами називаються полями. Відстань між двома протилеж-

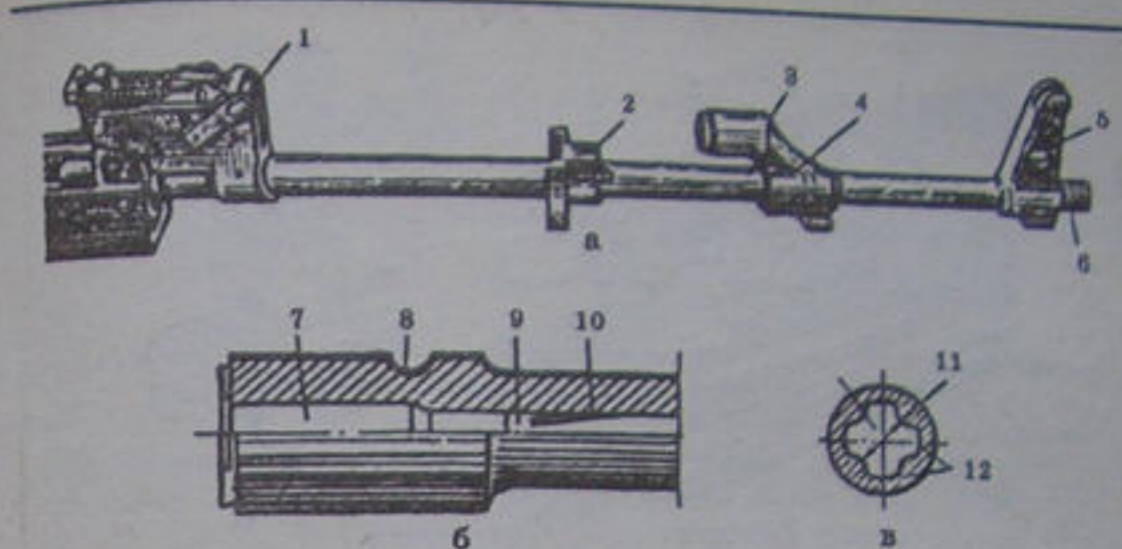
Мал. 60. Конструкція автомата:

1 — ствол; 2 — кришка ствольної коробки; 3 — затворна рама; 4 — затвор; 5 — поворотний механізм; 6 — газова трубка зі ствольною накладкою ударно-спускового механізму; 7 — цівка; 8 — магазин; 9 — дуловий гальмо-компенсатор; 10 — штик-ніж

ними полями (по діаметру) називається калібром каналу ствола; в автоматів він дорівнює 5,45 мм і 7,62 мм. У казенній частині канал гладенький і зроблений за формою гільзи; ця частина каналу містить патрон і називається патронником.

Ствольна коробка (мал. 62) з'єднує частини і механізми автомата, забезпечує закривання каналу ствола затвором і запирання затвора. У ствольній коробці розташований ударно-спусковий механізм. Зверху коробка закривається кришкою.

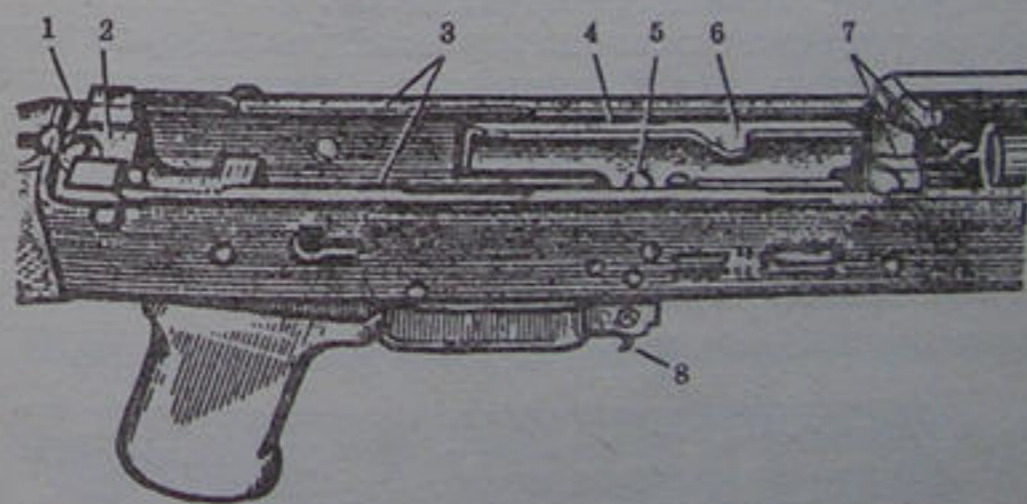
Прицільний пристрій (мал. 63) необхідний для наведення автомата при стрільбі по цілях на різні відстані. Мушка загвинчена в полозок, який кріпиться в основі мушки.

Мал. 61. Ствол:

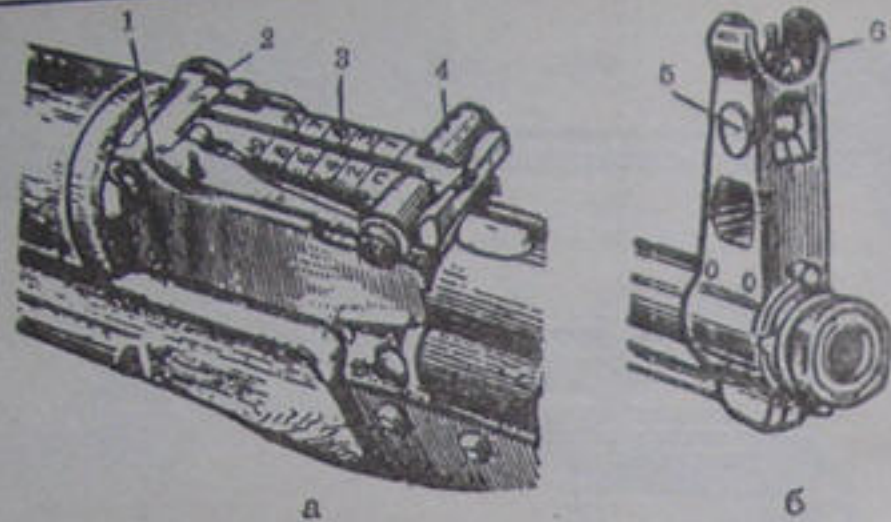
а — загальний вигляд; б — казенна частина в розрізі; в — переріз ствола;
1 — колодка прицілу; 2 — з'єднувальна муфта; 3 — газова камера; 4 — газовідвідний отвір; 5 — основа мушки; 6 — різьба; 7 — патронник; 8 — внямка для шпильки ствола; 9 — кульовий вхід; 10 — нарізна частина; 11 — поле; 12 — нарізи

Кришка ствольної коробки (мал. 64) потрібна для запобігання забрудненню частин і механізмів, розміщених у ствольній коробці. З правого боку вона має ступінчастий виріз для проходження відстріляних гільз назовні і для руху рукоятки затворної рами, а позаду — отвір для виступу напрямного стержня поворотного

Мал. 62. Ствольна коробка:

1 — поперечний паз; 2 — поздовжній паз; 3 — відгини; 4 — напрямний виступ; 5 — перемичка; 6 — відбивний виступ; 7 — вирізи; 8 — засувка магазину

Мал. 63. Прицільний пристрій:
а — приціл; б — основа мушки;

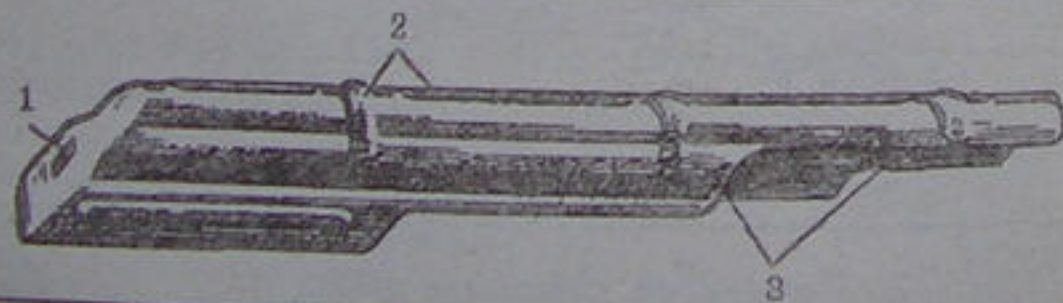
1 — колодка прицілу; 2 — пластинчаста пружина; 3 — хомутник;
4 — пластинчаста планка; 5 — полосок із мушкою;
6 — запобіжник мушки

механізму. Кришка утримується на ствольній коробці за допомогою напівкруглого вирізу на колодці прицілу, поперечного паза ствольної коробки і виступу прямого стержня поворотного механізму.

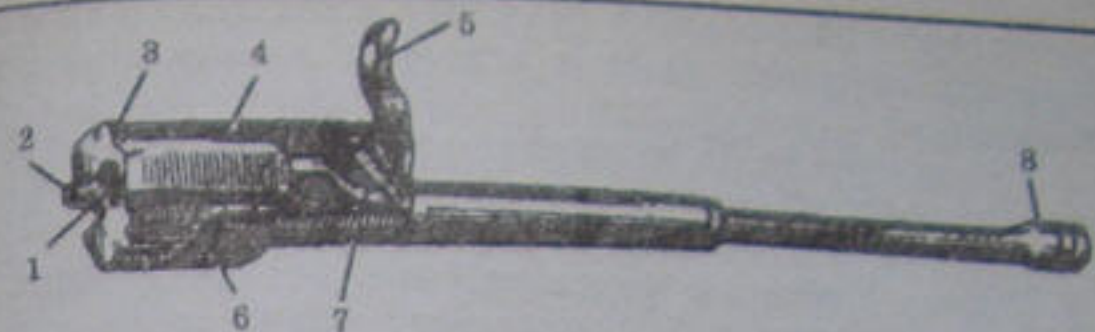
Приклад і пістолетна рукоятка забезпечують зручність дії автомата при стрільбі. Приклад має антабку для ремня, гніздо для пенала з приладдям і затильник з кришкою над гніздом. У гнізді приклада закріплено пружину для виштовхування пенала.

Затворна рама з газовим поршнем (мал. 65) служить для приведення в дію затвора та ударно-спускового механізму.

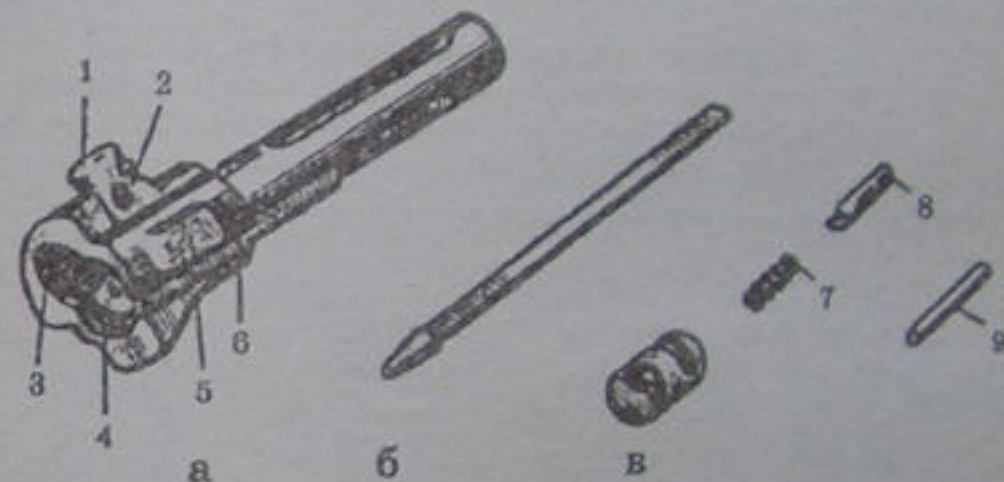
Затвор (мал. 66) служить для досилання патрона у патронник, закривання каналу ствола, розбивання капсуля і викидання з патронника гільзи патрона.

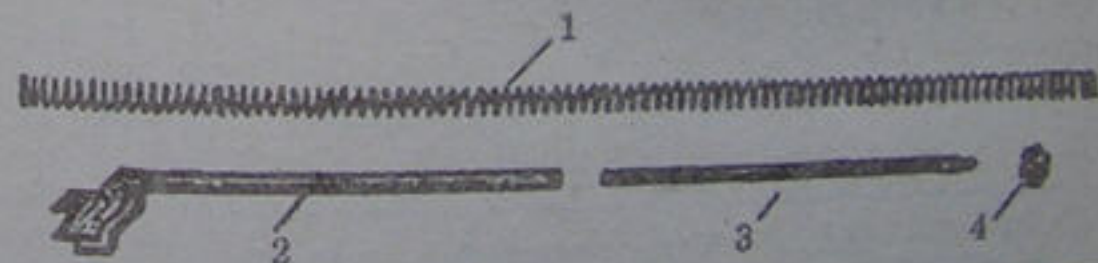
Мал. 64. Кришка ствольної коробки:
1 — отвір; 2 — ребра жорсткості; 3 — ступінчасті вирізи

Мал. 65. Затворна рама з газовим поршнем:
1 — канал для затвора; 2 — запобіжний виступ; 3 — виступ для опускання важеля автеспуску; 4 — паз для підгину ствольної коробки; 5 — рукоятка; 6 — паз для відбивного виступу; 7 — фігурний виріз; 8 — газовий поршень

Мал. 66. Затвор:
а — загальний вигляд; б — ударник; в — викидач;
1 — головний виступ; 2 — отвір для осі викидача; 3 — виріз для викидача; 4 — виріз для дна гільзи; 5 — бойовий виступ; 6 — поздовжній паз для відбивного виступу; 7 — пружина викидача; 8 — вісь викидача; 9 — шпилька

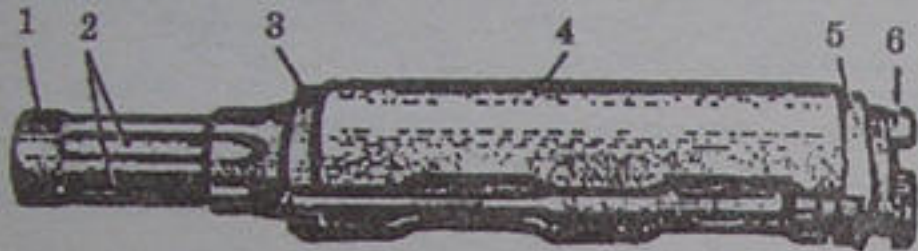

Мал. 67. Поворотний механізм:
1 — поворотна пружина; 2 — напрямний стержень; 3 — пересуваний стержень; 4 — муфта

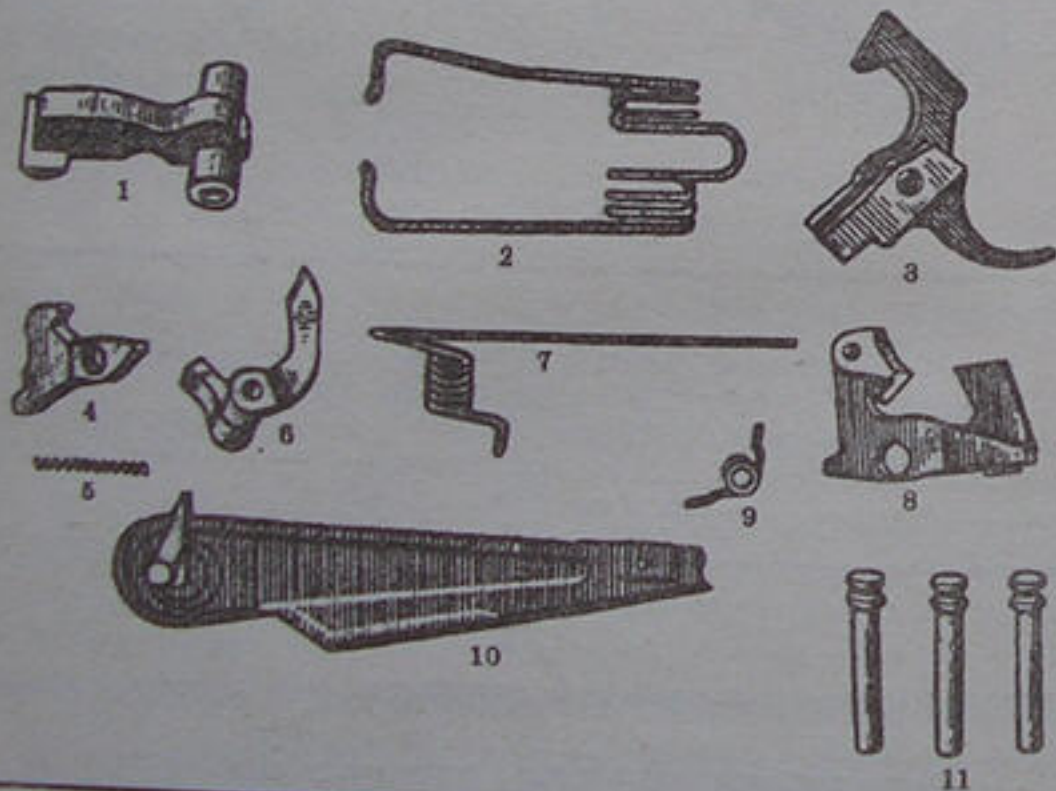
Поворотний механізм (мал. 67) необхідний для повернення затворної рами із затвором в попереднє положення.

Газова трубка із ствольною накладкою (мал. 68) призначена для спрямування газового поршня і для захисту рук від опіків при стрільбі.

Ударно-спусковий механізм (мал. 69) призначений для спуску курка з бойового зводу або із зводу авто-

Мал. 68. Газова трубка із ствольною накладкою:
1 — газова трубка; 2 — напрямні ребра для газового поршня; 3 — передня з'єднувальна муфта; 4 — ствольна накладка; 5 — задня з'єднувальна муфта; 6 — виступ

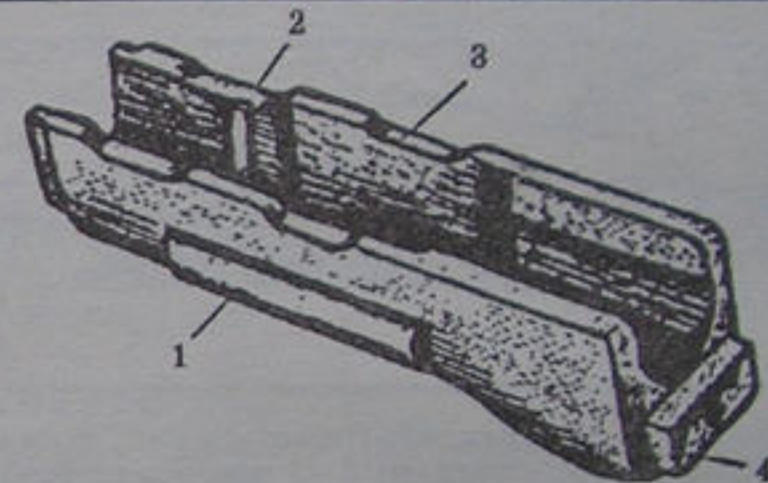
Мал. 69. Ударно-спусковий механізм:
1 — курок; 2 — бойова пружина; 3 — спусковий гачок;
4 — шептало одиночного вогню; 5 — пружина шептала одиночного вогню; 6 — автоспуск; 7 — пружина автоспуску; 8 — уповільнювач курка; 9 — пружина уповільнювача курка; 10 — перевідник;
11 — осі

спуску, нанесення удару по ударнику, забезпечення ведення автоматичного чи одиночного вогню, припинення стрільби, для запобігання пострілів при незапертому затворі і для постановки автомата на запобіжник.

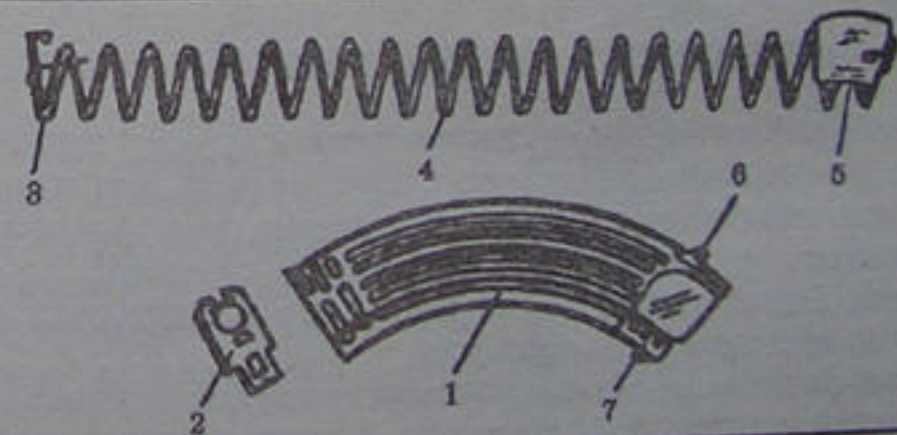
Цівка (мал. 70) служить для зручності дії з автоматом і захисту рук від опіків.

Магазин (мал. 71) призначений для розміщення патронів і подачі їх у ствольну коробку.

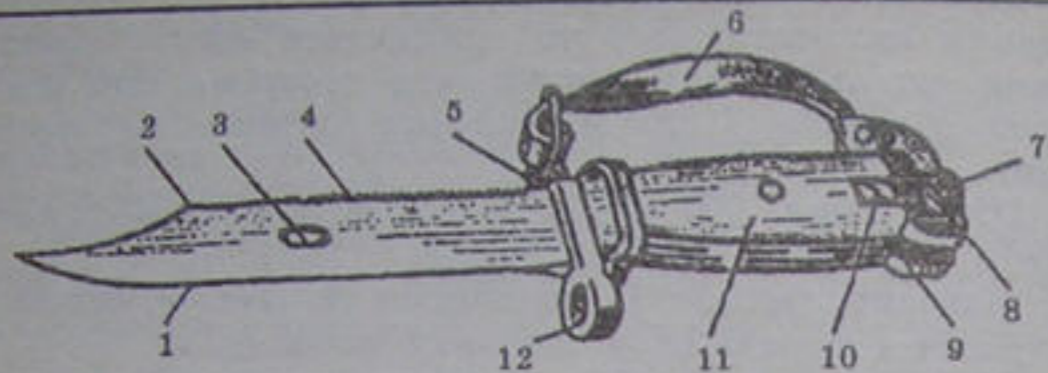
Штик-ніж (мал. 72) прикріплюється до автомата перед атакою і призначений для ураження противника в рукопашному бою, а також використовується як ніж, пилка (для розпилювання металу) і ножиці (для різання дроту).

Мал. 70. Цівка:
1 — упор для пальців; 2 — металева прокладка; 3 — виріз;
4 — виступ

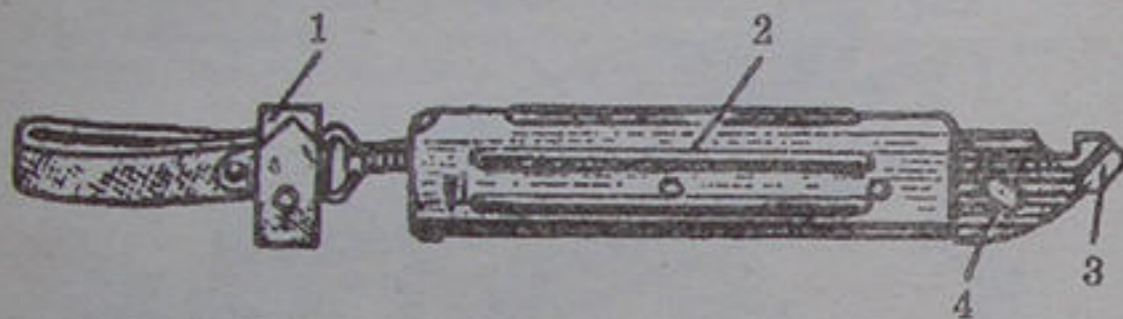

Мал. 71. Магазин:
1 — корпус; 2 — кришка; 3 — стопорна планка; 4 — пружина;
5 — подавач; 6 — опорний виступ; 7 — зачіп

Мал. 72. Штик-ніж:

1 — лезо; 2 — різальне ребро; 3 — отвір; 4 — пилка; 5 — зачіп;
6 — ремінь; 7 — кнопка; 8 — запобіжний виступ; 9 — поперечний паз;
10 — гвинт наконечника; 11 — рукоятка; 12 — кільце

Мал. 73. Піхви:

1 — підвіска з карабінчиками; 2 — пластмасовий корпус;
3 — упор; 4 — виступ-вісь

Піхви (мал. 73) складаються з підвіски з карабінчиками, пластмасового корпуса, упору, виступу-осі.

РОЗБИРАННЯ І СКЛАДАННЯ АВТОМАТА

Розбирання автомата може бути повним і неповним. Повне розбирання автомата здійснюється для чищення його при значному забрудненні, після перебування його під дощем, у піску чи снігу, при переході на інше мастило і для ремонту. У всіх інших випадках виконується неповне розбирання.

Розбирається і складається автомат на столі або на чистій підстилці. Частина і механізми складають у порядку розбирання. Поводитися з ними слід обережно, не класти одну частину на іншу, не прикладати зайвих зусиль, не робити різких ударів.

Неповне розбирання автомата виконується так:

1. Відокремити магазин (мал. 74). Утримуючи автомат за шийку приклада чи цівку, правою рукою охопити магазин, великим пальцем натиснути на засувку, подати нижню частину магазину вперед і відокремити його. Після цього перевірити, чи не залишився патрон у патроннику, для чого перевести перевідник донизу, відвести рукоятку затворної рами назад, оглянути патронник, відпустити рукоятку затворної рами і спустити курок з бойового звуку.

Мал. 74.
Відокремлення магазину

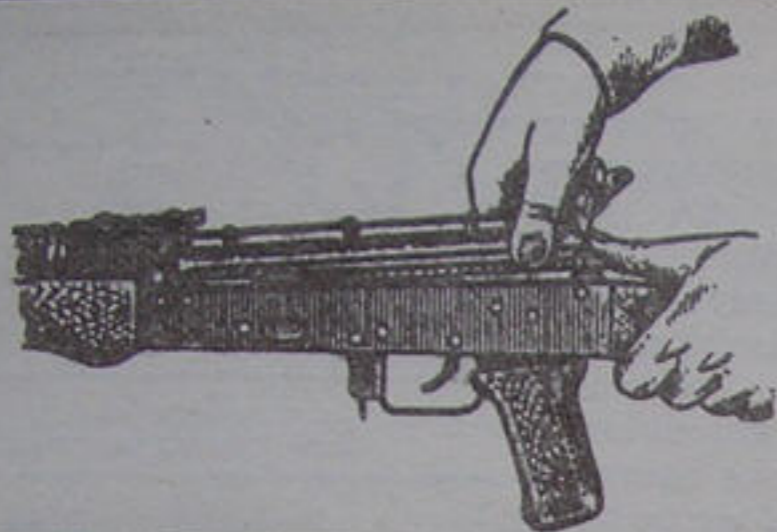
Мал. 75. Виймання пенала з прикладом

2. Вийняти пенал з приладдям (мал. 75). Притиснути пальцем правої руки кришку гнізда приклада так, щоб пенал під дією пружини вийшов з гнізда; розкрити пенал і вийняти з нього протирку, йоржик, викрутку, вибивач і шпильку. Якщо автомат із складаним прикладом, то пенал знаходиться в кишені сумки для магазинів.

Мал. 76. Відокремлення шомпола

3. Відокремити шомпол (мал. 76). Відтягнути кінець

Мал. 77. Відокремлення кришки ствольної коробки

шомпола так, щоб його головка вийшла з-під упора на основі мушки, і витягти шомпол догори.

4. Відокремити дулове гальмо-компенсатор.

5. Відокремити кришку ствольної коробки (мал. 77). Лівою рукою охопити шийку приклада, великим пальцем цієї ж руки натиснути на виступ прямого стержня поворотного механізму; правою рукою підняти вгору задню частину кришки ствольної коробки і відокремити кришку.

6. Відокремити поворотний механізм (мал. 78). Утримуючи автомат лівою рукою за шийку приклада, великим пальцем цієї ж руки натиснути на

Мал. 78. Відокремлення поворотного механізму

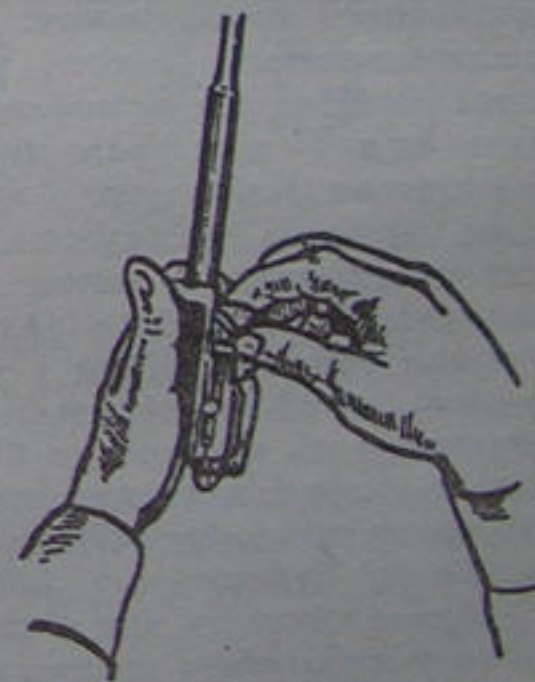
Мал. 79. Відокремлення затворної рами із затвором

виступ прямого стержня поворотного механізму до виходу його п'ятки з повздовжнього паза ствольної коробки, підняти задній кінець прямого стержня і вийняти поворотний механізм з каналу затворної рами.

7. Відокремити затворну раму із затвором (мал. 79). Продовжуючи утримувати автомат лівою рукою, правою відвести раму назад до упора, підняти її разом із затвором і відокремити від ствольної коробки.

8. Відокремити затвор від затворної рами (мал. 80). Взяти затворну раму у ліву руку затвором догори, правою рукою відвести затвор назад, прокрутити його так, щоб головний виступ затвора вийшов з фігурного вирізу затворної рами, і висунути затвор уперед.

9. Відокремити газову трубку зі сталевою накладкою

Мал. 80. Відокремлення затвора від затворної рами

Мал. 81. Відокремлення газової трубки

(мал. 81). Утримуючи автомат лівою рукою, правою надіти пенал для приладдя прямокутним отвором на виступ замкача газової трубки, повернути замкач від себе до вертикального положення і зняти газову трубку газової камери.

Послідовність неповного розбирання автомата повторіть за скороченою схемою (мал. 82).

Складання автомата здійснюється в зворотній послідовності. Під час складання необхідно звіряти номери частин і механізмів автомата.

БУДОВА ПАТРОНА

Бойовий патрон складається з кулі, гільзи, порохового заряду і капсуля (мал. 83). Патрони зразка 1943 р. випускаються із звичайними кулями і з кулями спеціального призначення: трасуючими і бронебійно-запалювальними. Головні частини спеціальних куль мають розпізнавальне пофарбування. Куля призначена: звичайна — для ураження живої сили противника, розташованого відкрито і за укриттями, що пробиваються кулями; трасуюча — для ураження живої сили противника, а також коригування вогню і цілеуказання; бронебійно-запалювальна — для запалювання горючих рідин і ураження живої сили противника, який знаходиться за легкими броньованими укриттями на відстані до 300 м. Звичайна куля складається з оболонки, сталевго осердя, свинцевої сорочки; трасуюча і бронебійно-запалювальна кулі мають складнішу будову (мал. 84).

Гільза служить для з'єднання усіх частин патрона, захисту порохового заряду від зовнішніх впливів і для усунення прориву порохових газів у бік затвора. Вона складається з корпусу, дульця і дна.

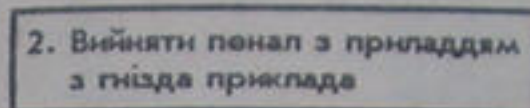
Пороховий заряд надає кулі поступального руху. Він складається з піроксилінового пороху.

1. Відокремити магазин

6. Відокремити поворотний механізм

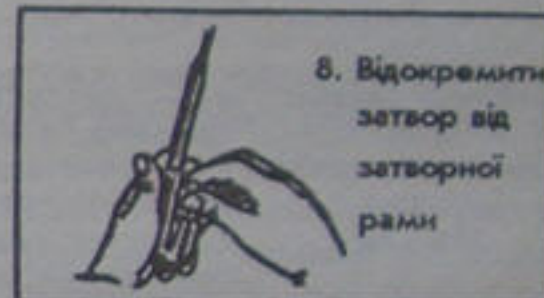
2. Вийняти пенал з приладдям з гнізда приклада

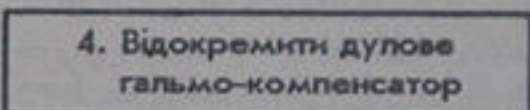
7. Відокремити затворну раму із затвором

3. Відокремити шомпол

8. Відокремити затвор від затворної рами

4. Відокремити дулове гальмо-компенсатор

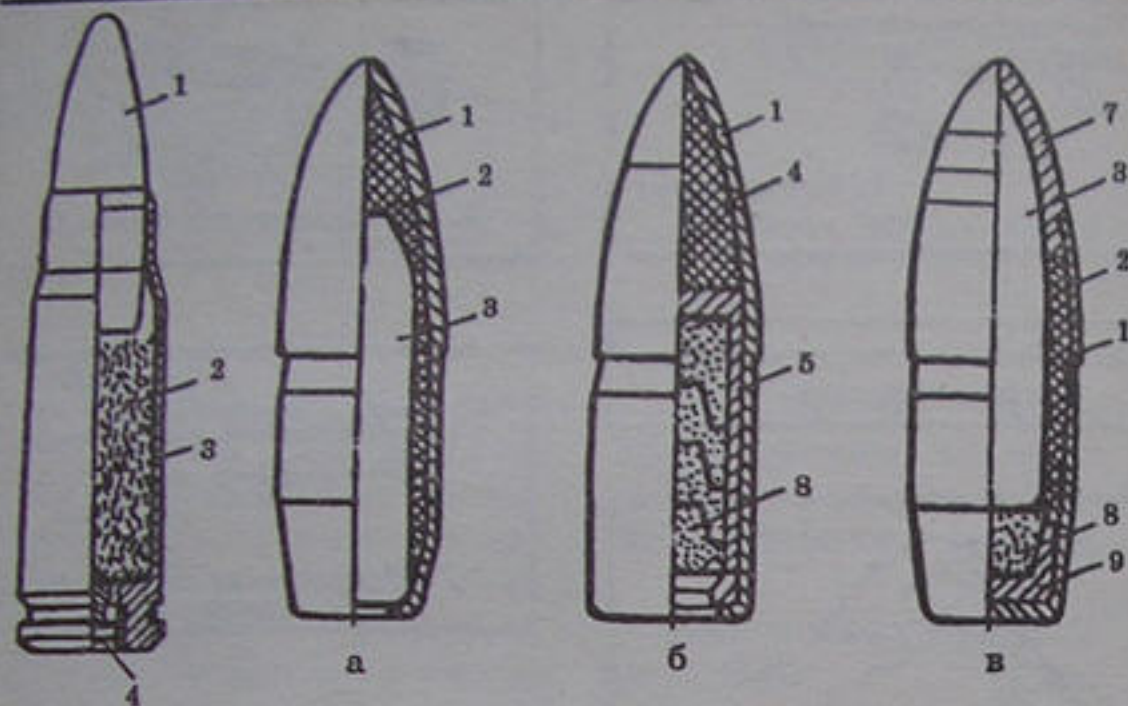
5. Відокремити кришку ствольної коробки

9. Відокремити газову трубку із сталевою накладкою

Мал. 82. Послідовність неповного розбирання автомата

Капсуль призначений для запалювання порохового заряду. Він складається з латунного ковпачка, ударної суміші і фольгового кругляка.

Мал. 83.

Бойовий патрон:
1 — куля; 2 —
пороховий заряд;
3 — гільза; 4 —
капсуль

Мал. 84. Куля:

а — звичайна із сталевим осердям; б —
трасуюча; в — броньбійно-запалювальна;
1 — оболонка; 2 — свинцева сорочка; 3 —
сталеве осердя; 4 — свинцеве осердя; 5 —
стаканчик трасера; 6 — трасуюча суміш; 7 —
томпаковий наконечник; 8 — запалювальна
суміш; 9 — свинцевий піддон

ОГЛЯД АВТОМАТА

Огляд автомата проводиться для перевірки його справності і чистоти, якості змащення і підготовки до стрільби.

Огляд автомата здійснюється щодня: перед виходом на заняття; перед заступанням у наряд; у бойовій обстановці — періодично протягом дня і перед виконанням бойового завдання.

Під час щоденного огляду перевіряється: чи є всі частини автомата; чи немає на зовнішніх частинах іржі, бруду, вм'ятин, подряпин, забоїв, інших ушкоджень, що можуть призвести до порушення нормальної роботи механізмів автомата; чи немає на дерев'яних частинах тріщин, відколів і побитостей; чи надійно закріплено шомпол. Крім того, перевіряється: стан змащення частин автомата, які видно без розбирання; наявність ремня, магазинів, сумки для них; наявність і справність штика-ножа.

Перед виходом на заняття, заступанням у наряд і при чищенні перевіряється те саме, що й при щоденному огляді, і крім того: справність прицілу і мушки; канал ствола (щоб переконатися, що в нього ніщо не потрапило); робота частин і механізмів.

ПІДГОТОВКА АВТОМАТА І ПАТРОНІВ ДО СТРІЛЬБИ

Підготовка автомата до стрільби проводиться для забезпечення його безвідмовної роботи. Для підготовки автомата необхідно: провести чищення, оглянути автомат у розібраному вигляді і змастити його; оглянути автомат у зібраному вигляді; оглянути магазин; безпосередньо перед стрільбою протерти насухо канал ствола, нарізну частину і патронник. Якщо автомат тривалий час був на морозі, то перед його заряджанням необхідно кілька разів вручну енергійно відтягнути назад і просунути вперед затворну раму при від'єднаному магазині.

Підготовка бойових патронів проводиться перед стрільбою. При цьому перевіряється, чи немає в гільзах іржі і погнутостей, чи не хитається в дульці гільза, чи немає на капсулі зеленого нашарування і чи не виступає капсуль вище поверхні гільзи, чи немає серед бойових патронів навчальних. Якщо патрони забруднилися, вкрилися невеликим зеленим нальотом чи іржею, їх треба витерти чистою ганчіркою. Патрони на стрільбищі і в тирі потрібно зберігати в сухому місці, прикривши від сонячних променів.

ЗАТРИМКИ ПРИ СТРІЛЬБІ З АВТОМАТА І СПОСОБИ ЇХ УСУНЕННЯ

Простота будови автомата забезпечує високу надійність і безвідмовність його роботи. Однак внаслідок забруднення механізмів, спрацювання частин, недбалоного поводження з автоматом, а також через несправність патронів можуть виникнути затримки при стрільбі.

Затримку, що виникла під час стрільби, треба усунути перед наступним заряджанням. Для цього необ-

хідно швидко відвести затворну раму за рукоятку назад до упора, відпустити її і продовжувати стрільбу. Якщо затримка повторилася, слід в'ясувати її причину й усунути одним із способів, наведених у таблиці 5.

Таблиця 5

**ЗАТРИМКИ ПРИ СТРІЛЬБІ З АВТОМАТА
ТА СПОСОБИ ЇХ УСУНЕННЯ**

Характеристика затримки	Причина затримки	Спосіб усунення затримки
Непедача патрона. Затвор у передньому положенні, але пострілу не було: у патроннику немає патрона	Забруднення або несправність магазина Несправність засувки магазина	Перезарядити автомат і продовжувати стрільбу Замінити магазин Відправити автомат у ремонтну майстерню
Уткання патрона. Патрон кулею уткнувся у казенний зріз ствола, рухомі частини залишилися у середньому положенні	Гнучість загинів бокових стінок магазина	Утримуючи рукоятку затворної рами, видалити патрон, що уткнувся, і продовжувати стрільбу При повторенні затримки замінити магазин
Осічка. Затвор у передньому положенні, патрон у патроннику, рачок спущений, але пострілу не було	Несправність патрона Несправність ударника або ударно-спускового механізму Забруднення або застигання масла	Перезарядити автомат і продовжувати стрільбу При повторенні затримки оглянути і прочистити ударник і ударно-спусковий механізм; якщо вони шорпані або опрацьовані, відправити у ремонтну майстерню
Невиймання гільзи. Гільза у патроннику, черговий патрон уткнувся в неї кулею. Рухомі частини залишилися у середньому положенні	Вродний патрон або забруднення патронника Забруднення або несправність викидача (послаблення пружини)	Відвести рукоятку затворної рами назад і, утримуючи її в задньому положенні, відділити магазин і вийняти уткнутий патрон Вийняти затвором або шомолом гільзу з патронника, продовжувати стрільбу При повторенні затримки прочистити патронник і патрон

Продовж. табл. 5

Характеристика затримки	Причина затримки	Спосіб усунення затримки
		Оглянути і прочистити від бруду викидач і продовжувати стрільбу В разі несправності викидача автомат відправити у ремонтну майстерню
Невикидання гільзи. Гільза не викинута зі ствольної коробки, а залишилася в ній попереду затвора або дослана затвором назад у патронник	Забруднення частин, що гнуться, газових шляхів або патронника Забруднення або несправність викидача	Відвести рукоятку затворної рами назад, викинути гільзу і продовжити стрільбу При повторенні затримки прочистити газові шляхи, частини, що гнуться, і патронник; частини, що гнуться, змастити При несправності викидача автомат відправити у ремонтну майстерню

**ЗАХОДИ БЕЗПЕКИ ПРИ КОРИСТУВАННІ
АВТОМАТОМ**

При користуванні автоматом треба суворо дотримуватися заходів безпеки. Перед початком занять перевірити, чи він не заряджений. При огляді автомата, спорядженні і розрядженні магазина бути обережним, дотримуватися послідовності дій. Перед спуском курка автомат тримати під кутом. Категорично забороняється направляти автомат на людей, незалежно від того, заряджений він чи ні. Після занять автомат ставиться на запобіжник. При спорядженні магазина навчальними патронами не допускати ударів по капсулю патрона. Забороняється використовувати патрони з осічкою в навчальних цілях.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкажіть про огляд автомата перед виходом на заняття.
2. Розкажіть про порядок огляду патронів перед стрільбою.
3. Які бувають затримки при стрільбі з автомата? Які причини виникнення затримок і способи їх усунення?

4. Яких заходів безпеки слід дотримуватися при користуванні автоматом?
5. Чому не можна споряджати магазини навчальними і бойовими патронами одночасно?

ЧИЩЕННЯ, ЗМАЩЕННЯ І ЗБЕРІГАННЯ АВТОМАТА

Автомат слід завжди тримати у чистоті, в повній справності і постійній готовності до бойового застосування. Це досягається своєчасним умілим чищенням і змащенням, а також правильним зберіганням автомата у будь-яких умовах. Для чищення автомата використовуються приладдя автомата (мал. 85) та дерев'яні палички (мал. 86).

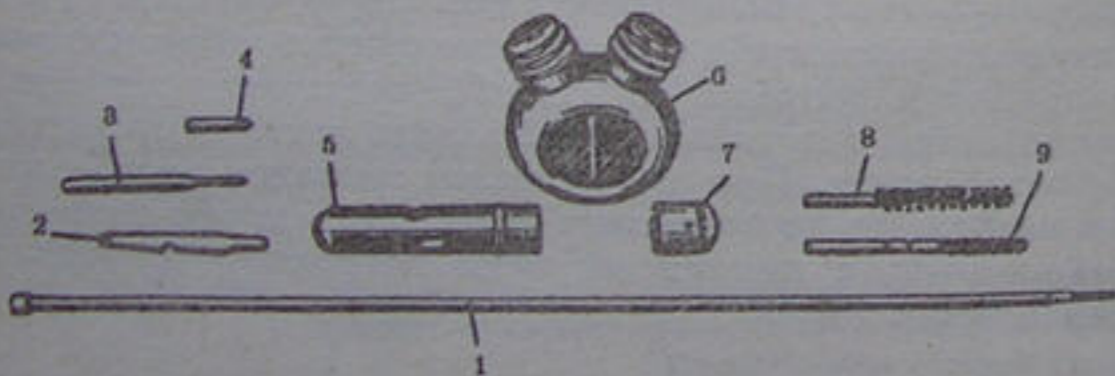
Приладдя автомата служить для чищення і змащення, а також для розбирання і складання автомата. До нього входять: шомпол, протирка, йоржик, викрутка, вибивач, шпилька, пенал, маслянка.

Шомпол застосовується для чищення і змащення каналу ствола, каналів і порожнин інших частин автомата. Він має головку з отвором для вибивача, нарізку для нагвинчування протирки або йоржика.

Протирка застосовується для чищення і змащення каналу ствола, а також каналів і порожнин інших частин автомата.

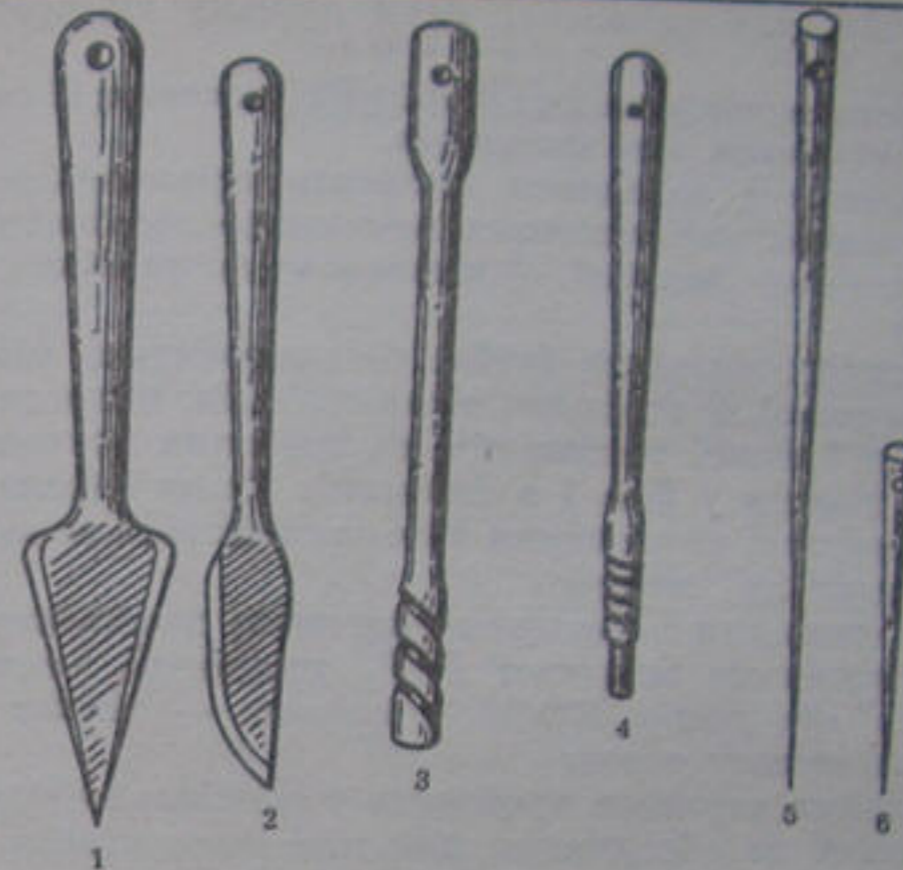
Йоржик використовується для чищення каналу ствола розчином для чищення ствола (РЧС).

Викрутка, вибивач і шпилька застосовуються при складанні і розбиранні автомата. Виріз на кінці викрутки призначений для вгвинчування мушки та її

Мал. 85. Приладдя автомата:

- 1 — шомпол; 2 — викрутка; 3 — вибивач; 4 — шпилька;
- 5 — пенал; 6 — маслянка; 7 — кришка пенала; 8 — йоржик;
- 9 — протирка

Мал. 86. Дерев'яні палички:

- 1 і 2 — для чищення пазів і щілини; 3 і 4 — для чищення патронника, газового патрубку, газової трубки;
- 5 і 6 — для чищення заглиблень та отворів

вигвинчування, а бічний розріз — для закріплення протирки на шомполі. Для зручності користування викруткою її вставляють у бічні отвори пенала. При чищенні каналу викрутка вкладається у пенал поверх головки шомпола. Шпилька застосовується при збиранні ударно-спускового механізму. Вона притримує шептало одиночного вогню й уповільнювач курка з пружиною на спусковому курку.

Пенал із кришкою служить для зберігання протирки, йоржика, викрутки, вибивача і шпильки. Пенал застосовується як шомпольна муфта при чищенні і змащенні каналу ствола, як рукоятка для викрутки при вгвинчуванні і вигвинчуванні мушки, для повороту замкача газової трубки. Пенал має наскрізні отвори для шомпола, овальні отвори для викрутки і прямокутні отвори для обертання замкача газової трубки. Кришка використовується як дулова накладка при чищенні каналу ствола. Бічні отвори на кришці пенала

призначені для вибивача, яким кришку знімають зі ствола.

Маслянка служить для зберігання мастила; її носять у кишені сумки для магазинів.

Чищення і змащення автомата проводиться під безпосереднім керівництвом командира відділення, а в навчальному закладі — викладача допризовної підготовки.

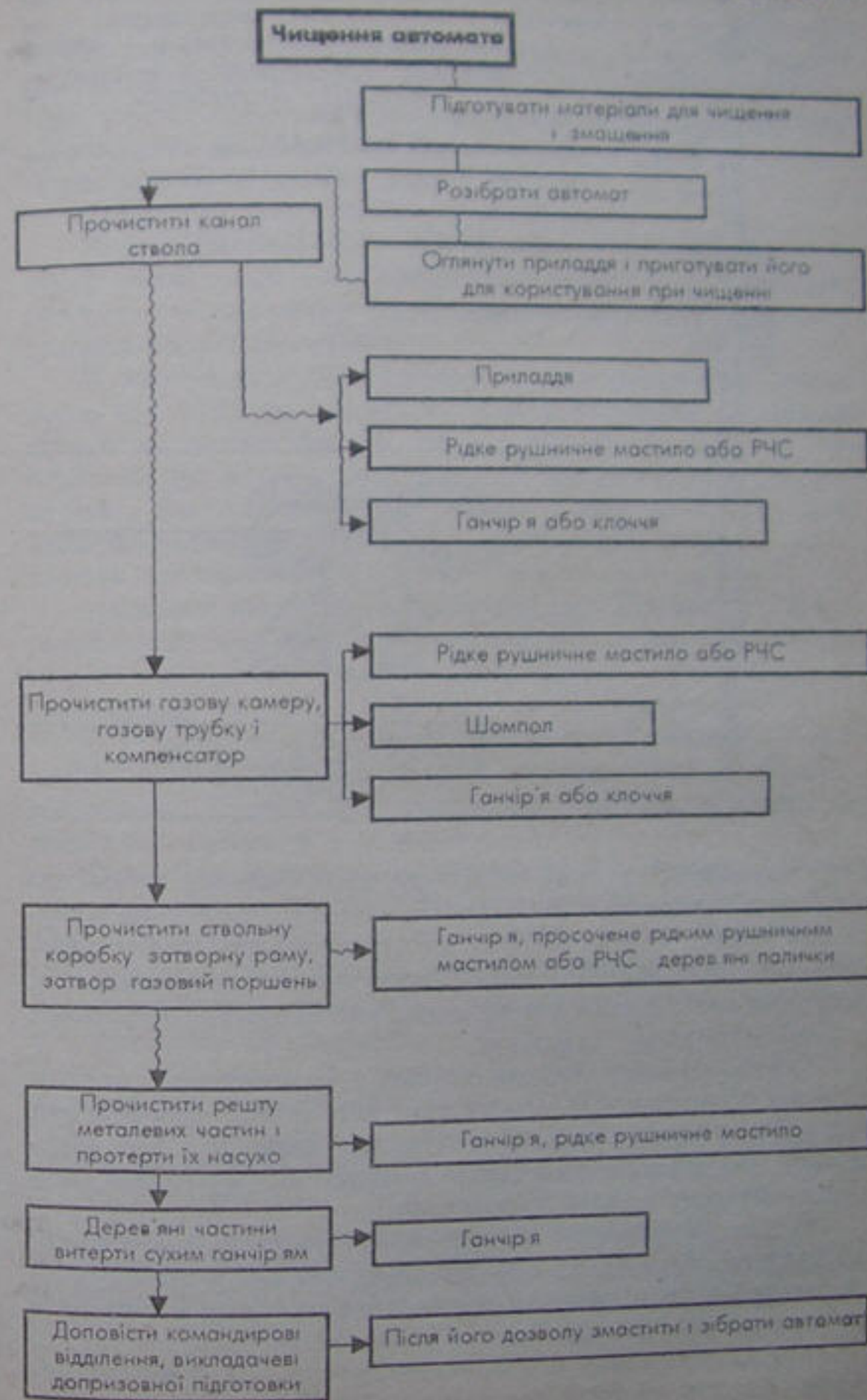
Чищення автомата (табл. 6) проводиться щодня: при підготовці до стрільби; після стрільби; після занять у полі; в бойовій обстановці; на тривалих навчаннях; під час перерв у бою і в навчанні. Якщо автомат не застосовується, то чищення його проводиться не менше одного разу на тиждень.

Для чищення і змащення автомата застосовується рідке рушничне мастило; РЧС, рушничне мастило, ганчірки або папір КВ-22 і клоччя — тільки для чищення каналу ствола.

Чищення автомата проводять у спеціально відведених місцях на обладнаних для цієї мети столах, а в польових умовах — на чистих підстилках, дошках, фанері тощо у такій послідовності: підбираються приладдя, матеріали для чищення і змащення; розбирається автомат; чиститься канал ствола; вичищаються інші частини автомата.

Для чищення каналу ствола треба покласти автомат у вирізи ствола або на звичайний стіл. Зібрати приладдя (мал. 87). Скласти клоччя у вигляді цифри 8, накласти «вісімку» її перехрестям на кінець протирки (мал. 88) і розкласти волокна клоччя уздовж протирки так, щоб їх кінці були коротшими за стержень протирки. Просочити клоччя рідким рушничним мастилом, увести шомпол з протиркою і клоччям у канал ствола і застопорити кришку пенала на дуловому зрізі ствола.

Утримуючи автомат лівою рукою, плавно просунути правою рукою шомпол по всій довжині каналу ствола кілька разів. Витягнути шомпол, змінити клоччя, просочити його рідким рушничним мастилом і знову прочистити канал ствола. Так проробити кілька разів. Після цього ретельно витерти шомпол і протерти канал ствола чистим сухим клоччям, а потім чистою ганчіркою. Оглянути ганчірку. Якщо на ній помітні сліди нагару або забруднення, продовжувати чищення каналу ствола до тих пір, поки після перевірки ганчірка не

Мал. 87. Приладдя автомата, підготовлене для чищення:
1 — пенал; 2 — викрутка; 3 — головка шомпола; 4 — шомпол; 5 — кришка пенала; 6 — протирка

Мал. 88. Накладання клочця на протирку

буде чистою. Ретельно оглянути канал ствола на світло з дулової частини і з боку патронника, повільно обертаючи ствол у руках. При цьому особливу увагу звертати на кути нарізів, перевіряти, чи не залишилось у них нагару. У такій самий спосіб вичистити патронник з боку ствольної коробки.

Газову камеру, газову трубку і компенсатор полити рідким рушничним мастилом або РЧС, прочистити клоччям (ганчіркою) за допомогою шомпола або дерев'яної палички, потім насухо витерти. Дерев'яні частини обтерти сухою ганчіркою.

Після закінчення чищення автомата доповісти командирові відділення або викладачеві допризовної підготовки і з його дозволу провести змащення і збирання автомата.

Після чищення автомат змащують, щоб не допустити впливу вологи на метал. Змащування автомата

проводять у такій послідовності: канал ствола, патронник і компенсатор змащують протиркою з покладеним на неї клоччям, просоченим мастилом; на решту частин (металевих) ганчіркою наносять тонкий шар мастила. При цьому слід мати на увазі, що надлишок мастила призводить до забруднення частин автомата і може спричинити затримку при стрільбі.

Дерев'яні частини не змащують.

Відповідальність за зберігання автомата у справному стані несе командир підрозділу, в навчальному закладі — директор навчального закладу і викладач допризовної підготовки.

З автоматом поводитися треба обережно: охороняти від ударів, стежити, щоб у ствол не потрапили сторонні предмети (клоччя, пісок, бруд), бо при стрільбі це може призвести до роздуття або розриву ствола. Не спускати без потреби курок, бо це призводить до передчасного спрацювання частин і механізмів автомата.

Автомат зберігається у піраміді. Він має бути розряджений, магазин відокремлений, штик-ніж знятий, курок спущений, важіль перевідника — у верхньому положенні, хомутик прицілу — на поділці II.

В окремому відділенні піраміди зберігаються магазини, сумки для магазинів, штики-ножі в піхвах і маслянки. Сумки для магазинів і ремені повинні зберігатися чистими і сухими.

При пересуванні на заняттях і в поході автомат переноситься з приєднаним магазином (решта магазинів — у сумці). Ремінь підганяється так, щоб автомат не вдарявся об тверді предмети спорядження. У перерві між заняттями, з також на привалах автомат тримають у руках або на ремені.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яке призначення приладдя автомата? З чого воно складається?
2. Коли проводиться чищення і змащення автомата і в якій послідовності?
3. Розкажіть про те, як потрібно зберігати автомат.
4. Підготуйте приладдя до чищення автомата і покажіть послідовність чищення і змащення ствола, газової камери, затворної рами з газовим поршнем та ударно-спускового механізму.
5. Для чого застосовуються дерев'яні палички під час чищення автомата?

14. Основи і правила стрільби

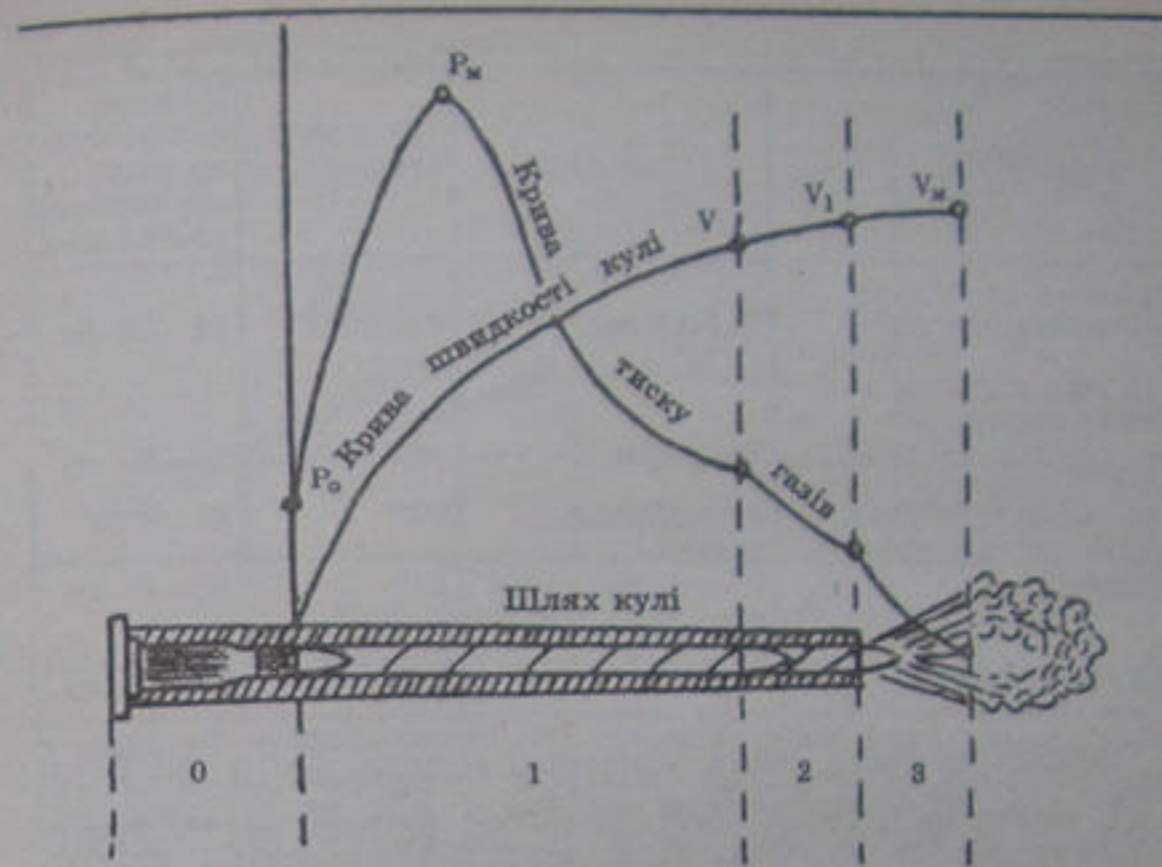
Основи стрільби — це теоретичні положення, знати які необхідно для розуміння процесів, що відбуваються під час стрільби, і для засвоєння прийомів стрільби.

Правила стрільби — це основні положення і рекомендації щодо підготовки і ведення стрільби по різних цілях і в будь-яких умовах з найменшим витрачанням боєприпасів і часу.

ПОСТРІЛ

Пострілом називається викидання кулі з каналу ствола під дією порохових газів, що утворюються при згорянні порохового заряду. Постріл відбувається за дуже малий проміжок часу (0,001—0,06 с). Від удару бойка по капсулю патрона виникає полум'я, від якого загоряється пороховий заряд; при цьому утворюється велика кількість дуже нагрітих газів, які збільшуються в об'ємі і створюють високий тиск, що діє в усі боки з однаковою силою. Під тиском газів 250—500 кгс/см² куля зсувається з місця, вривається у нарізи і набуває обертального руху. Порох продовжує горіти, відповідно кількість газів (об'єм і тиск) в каналі ствола збільшується. Найбільшої величини (2880 кгс/см²) тиск газів досягає, коли куля пройде 4—6 см шляху. Потім внаслідок збільшення швидкості руху кулі об'єм зарядного простору збільшується швидше, ніж приплив нових газів, і тиск починає падати. До моменту вильоту кулі з каналу ствола тиск дорівнює 300—900 кгс/см². Однак швидкість руху кулі в каналі ствола зростає, оскільки газів, хоча і менше, продовжують на неї тиснути. Куля рухається по каналу ствола з безперервно зростаючою швидкістю і викидається назовні в напрямі осі каналу ствола. Розжарені газів, що витікають з каналу ствола услід за кулею, при зустрічі з повітрям утворюють полум'я й ударну хвилю, яка є джерелом звуку при пострілі. Порохові газів при вильоті кулі з каналу ствола впливають на неї на відстані 10—15 см (мал. 89).

Початковою швидкістю кулі називається швидкість, з якою куля залишає канал ствола, тобто швидкість руху кулі біля точки вильоту. Початкова швидкість кулі — одна з найважливіших характеристик бойових властивостей зброї. Збільшення початкової

Мал. 89. Періоди пострілу:
0 — попередній; 1 — перший, або основний; 2 — другий; 3 — третій, або період післядії газів

швидкості збільшує дальність польоту кулі, її пробивну й убивчу дію, зменшує вплив зовнішніх умов на її політ (табл. 7). Величина початкової швидкості кулі залежить від довжини ствола, маси кулі, маси порохового заряду та інших чинників.

Таблиця 7

ПРОБИВНА ТА УБИВЧА ДІЯ КУЛІ

Перешкода	Тип кулі	Дальність стрільби, м	Процент наскрізних пробиттів, або глибина пробивання
Броня товщиною 7 мм, кут зустрічі 90°	Бронебійно-запалювальна	300	50%
		200	90%
Каска (сталевий шолом)	Із сталевим осердям	900	80—90%
	Бронебійно-запалювальна	Понад 1100	80—90%

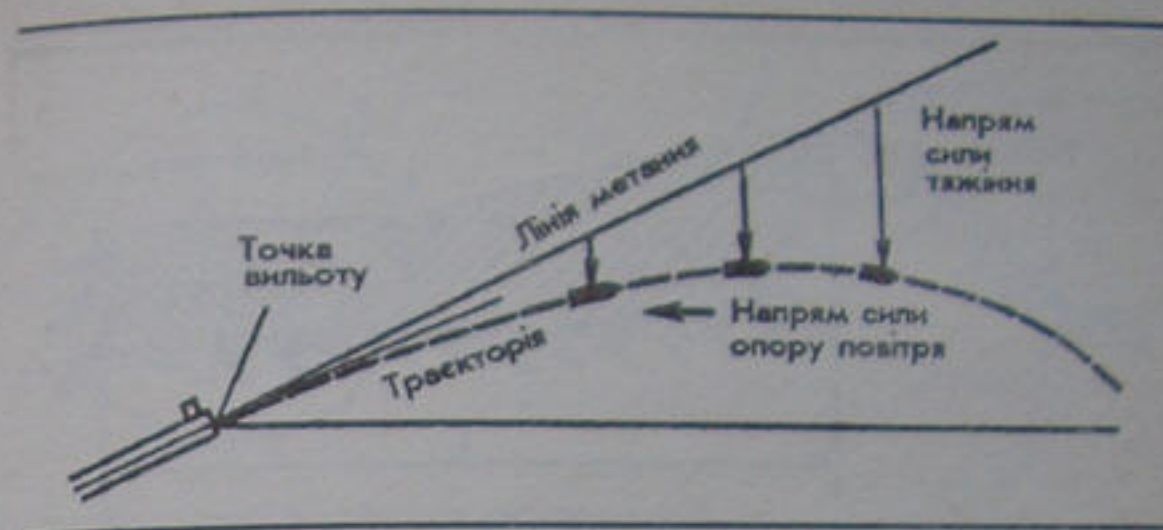
Перешкода	Тип кулі	Дальність стрільби, м	Процент наскрізних пробоїн, або глибина пробивання
Бруствер із щільно утрамбованого снігу	Усі типи	500	70—80 см
Земляна перешкода з вільно насипаного ґрунту	Усі типи	500	25—30 см
Сухі соснові колоди 20x20 см, скріплені у штабелі	Із сталевим осердям і бронейно-запальвальна	500	25 см
		150	30—40 см
Цегляна кладка		100	12—15 см

Оскільки тиск газів у каналі ствола діє в усі боки з однаковою силою, при пострілі він не тільки виштовхує кулю вперед, а й відштовхує назад зброю. Рух зброї (ствола) назад під час пострілу називається *відбоєм*. Відбій стрілецької зброї відчувається як поштовх у плече, руку, груди. Дія відбою характеризується величинами швидкості та енергії. Швидкість відбою зброї приблизно у стільки разів менша від початкової швидкості кулі, у скільки разів куля менша від зброї. При пострілі ствол зброї здійснює коливальні рухи — вібрає. Внаслідок цього дулова частина ствола у момент вильоту кулі може також відхилитися від початкового положення в будь-який бік (уверх, вниз, праворуч, ліворуч). Величина цього відхилення збільшується в разі неправильного використання упора для стрільби, забруднення зброї тощо (мал. 90).

У момент пострілу ствол автомата, залежно від кута підймання, займає певне положення. Політ кулі

Мал. 90. Підкидання дулової частини ствола зброї догори при пострілі внаслідок відбою

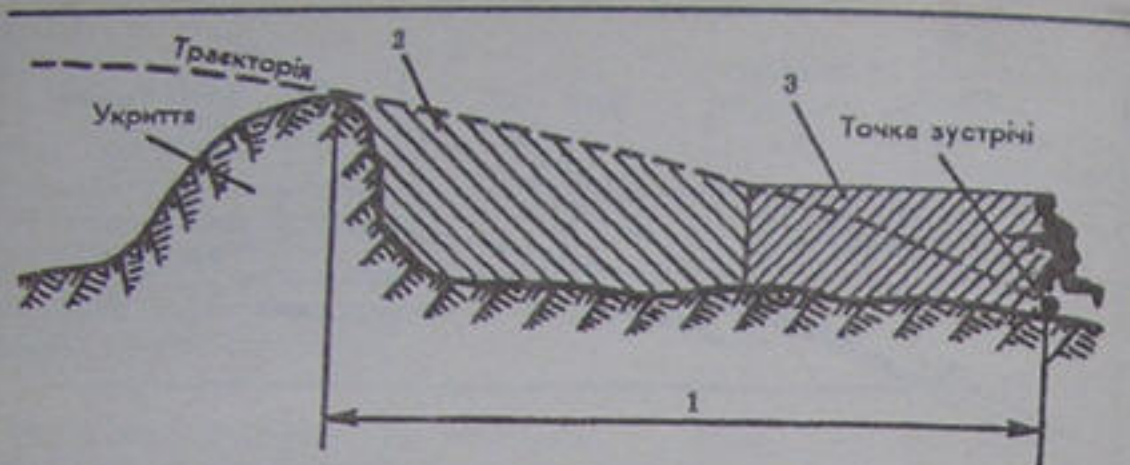
Мал. 91. Траєкторія польоту кулі

в повітрі починається по прямій лінії як продовження осі каналу ствола у момент вильоту кулі. Ця лінія називається лінією метання. При вильоті кулі у повітрі на неї діють дві сили: сила тяжіння і сила опору повітря. Сила тяжіння дедалі більше відхиляє кулю вниз від лінії метання, а сила опору повітря уповільнює рух кулі в повітрі, намагаючись перекинути її головною частиною назад. Під дією цих двох сил куля продовжує політ по кривій, що знаходиться нижче від лінії метання (мал. 91). Крива лінія, яку описує центр ваги кулі при польоті в повітрі, називається *траєкторією*.

Прямим пострілом називається постріл, у якого траєкторія польоту кулі не піднімається над лінією прицілювання вище цілі на всьому своєму шляху (мал. 92). Практичне значення його полягає в тому,

Мал. 92. Прямий постріл

Мал. 93. Прикритий (1), мертвий (2) і уражуваний (3) простір

що в напружені моменти бою стрільба може вестися без перестановки прицілу; у цьому випадку точка прицілювання вибирається за нижнім обрізом цілі.

Простір за укриттям, що не пробивається кулею від його гребеня до точки зустрічі, називається *прикритим простором*. Частина прикритого простору, на якому ціль не може бути уражена при даній траєкторії, називається *мертвим (неуражуваним) простором*. Частина прикритого простору, на якому ціль може бути уражена, становить *уражуваний простір* (мал. 93).

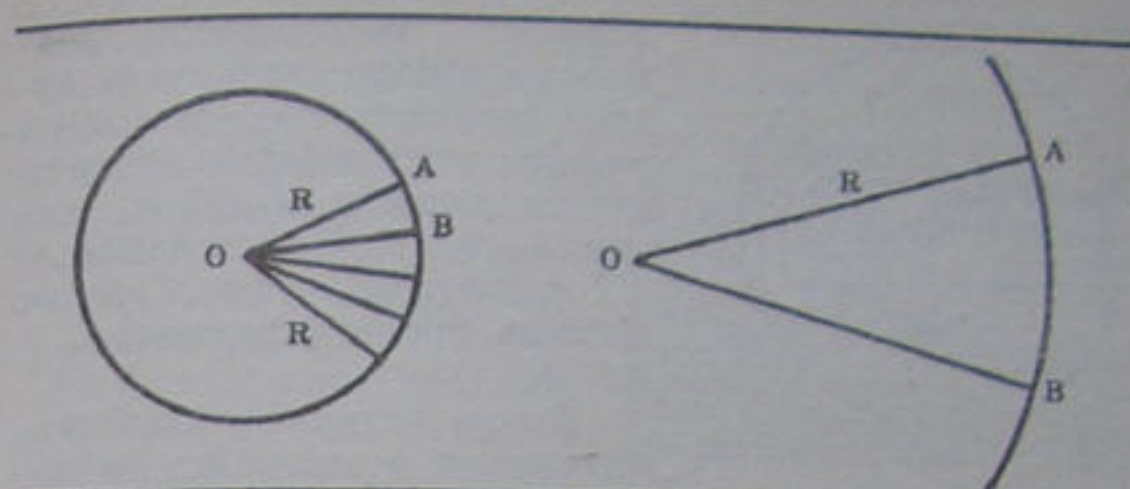
ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що називається пострілом?
2. Що називається початковою швидкістю кулі і від чого вона залежить?
3. Дайте визначення траєкторії.
4. Що таке прикритий, мертвий, уражуваний простір?

СПОСОБИ ВИЗНАЧЕННЯ ДАЛЬНОСТІ СТРІЛЬБИ І ЗАСТОСУВАННЯ ФОРМУЛИ ТИСЯЧНОЇ

У стрілецькій практиці для вимірювання кутів користуються не градусами, а поділками кутоміра — тисячними. *Тисячною* називається центральний кут, що спирається на дугу, яка дорівнює $1/6000$ довжини кола.

Якщо коло довільного радіуса розділити на 6000 рівних частин і з'єднати радіусами кінці дуг із

Мал. 94. Поділка кутоміра — тисячна

центром кола, матимемо 6000 рівних центральних кутів (мал. 94).

Для визначення лінійної величини центрального кута (записується: $O-01$) потрібно довжину кола розділити на загальну кількість кутів:

$$O-01 = \frac{2\pi R}{6000} = \frac{6,28R}{6000}$$

Скоротимо на 6,28. Провівши спрощення, матимемо:

$$O-01 = \frac{1}{955} R$$

У стрілецькій практиці вважається, що радіус кола R дорівнює дальності (D) стрільби. Для зручності розрахунків $1/955 D$ округлюють до $1/1000 D$. Тоді:

$$O-01 = \frac{1}{1000} D$$

Виходячи з цього, можна визначити лінійну величину (B) будь-якого центрального кута, знаючи його кутову величину (K):

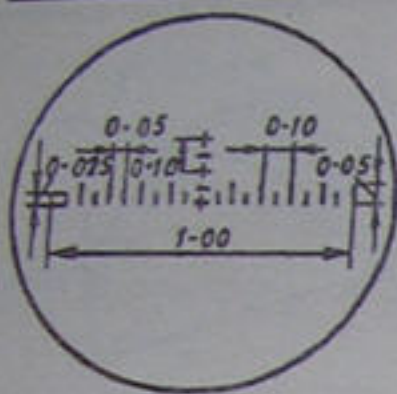
$$B = \frac{K \times D}{1000}$$

З цієї формули:

$$K = \frac{B \times 1000}{D}; D = \frac{B \times 1000}{K}$$

Це формули тисячної, де: D — дальність до об'єкта, що розглядається; B — лінійні розміри об'єкта, що розглядається; K — кут, під яким даний об'єкт спостерігається за допомогою приладів (у тисячних).

У бойовій обстановці завжди можна визначити дальність до об'єкта, за яким спостерігають, і встановити необхідний приціл зброї, що дає змогу точніше уражати ціль противника на полі бою, витрачаючи найменшу

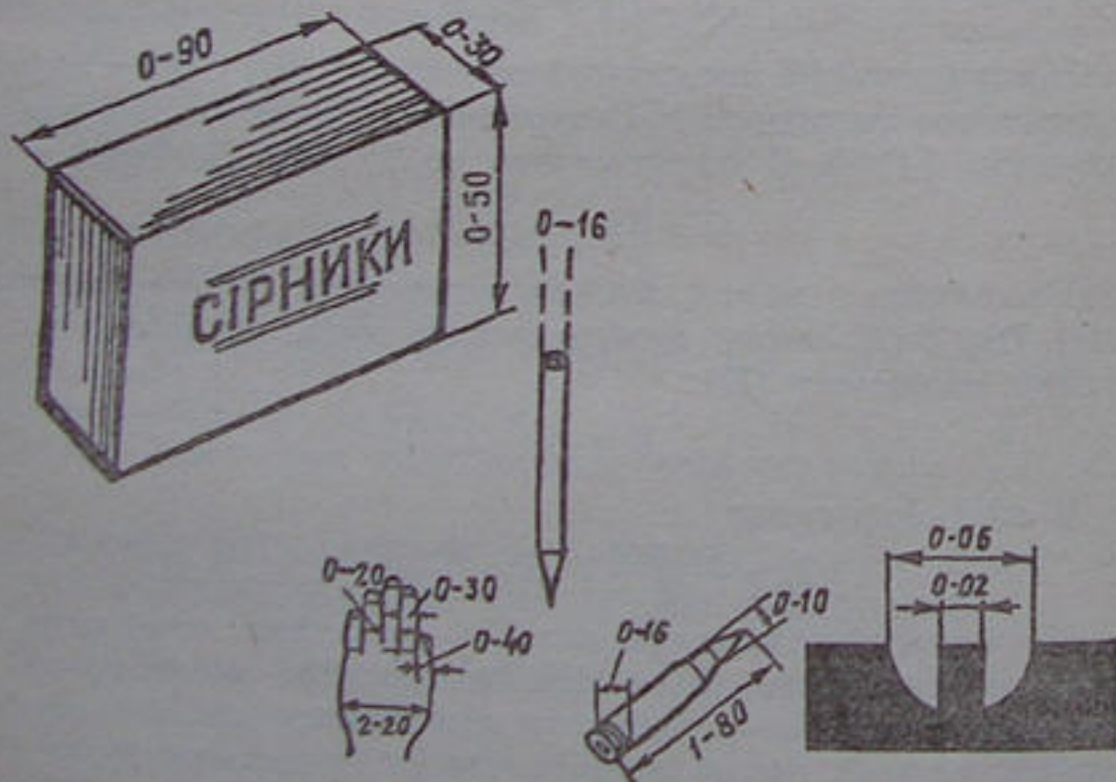
Мал. 95. Кутомірні шкали бінокля

кількість боєприпасів. Для цього потрібно встановити кутову величину і знати лінійні розміри об'єкта (цілі). Середня висота людини — 1,7 м, ширина — 0,5 м. Висота танка — 2,7 м, ширина — 3 м. Середня ширина бронетранспортера — 2,5 м.

Кутові величини цілей вимірюються у тисячних за допомогою польового бінокля або іншого приладу за кутомірними шкалами (мал. 95 і 96).

Величина однієї великої поділки на шкалі дорівнює 10 тисячним, малої — 5 тисячним. Наприклад: кутова величина танка, за яким спостерігають у бінокль, дорівнює двом великим поділкам шкали бінокля. Встановлюємо відстань до танка — дальність:

$$D = \frac{3 \times 1000}{20} = 150 \text{ м.}$$

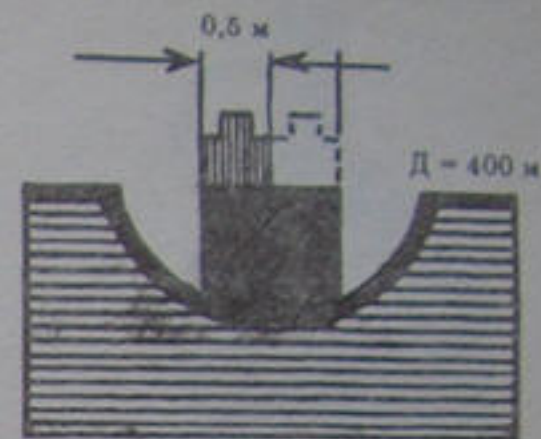

Мал. 96. Вимірювання кутових величин

Кутові величини цілі можна визначити за допомогою підручних предметів (лінійки, олівця, коробки сірників), а також пальців руки. Для цього треба знати їх значення в тисячних. 1 мм лінійки дорівнює 0-02 (двом тисячним); круглий олівець має діаметр 0-12; коробка сірників: довжина — 0-90, ширина — 0-50, висота — 0-30; пальці руки: великий — 0-40, вказівний — 0-30, мізинець — 0-20. Предмет слід тримати на відстані 50 см від ока. Наприклад: на полі бою до вас наближається противник, ширина його фігури перекривається 5 мм лінійки. Визначаємо відстань до нього:

$$D = \frac{0,5 \times 1000}{10} = 50 \text{ м.}$$

Визначати дальність до цілей можна за допомогою прицільного пристрою автомата. Мушка автомата на певній відстані перекриває певний відрізок; це — криюча величина мушки. Мушка автомата на відстані 100 м перекриває 25 см, на 200 м — 50 см, на 300 м — 75 і т. д. Використовуючи значення криючої величини мушки, можна визначити відстань до цілей противника, наприклад: мушка автомата в 2 рази більша за ширину фігури людини (0,5 м), отже, мушка перекриває 1 м. Відстань у даному випадку до людини становить 400 м (мал. 97).

Мал. 97. Вимірювання відстані до цілі

15. Ручні осколкові гранати

ПРИЗНАЧЕННЯ І БОЙОВІ ВЛАСТИВОСТІ ГРАНАТ

Ручні осколкові гранати призначені для ураження осколками живої сили противника у ближньому бою (під час атаки, в окопах, сховищах, населених пунктах, лісі, горах).

Мал. 98. Загальний вигляд ручних осколкових гранат:
а — граната РГД-5; б — граната Ф-1

Залежно від дальності розлітання осколків гранати діляться на наступальні та оборонні. Ручна граната РГД-5 належить до наступальних; граната Ф-1 — до оборонних (мал. 98).

Ручні осколкові гранати комплектуються модернізованим уніфікованим запалом (УЗРГМ). Капсуль запалу загоряється в момент кидка гранати, вибух відбувається через 3,2 — 4 с після кидка.

Ручні гранати вибухають не тільки при ударі об твердий предмет або ґрунт, а й при падінні у сніг, воду тощо. Під час вибуху утворюється велика кількість осколків, що розлітаються у різні боки. Осколки гранати РГД-5 мають енергію, достатню для ураження живої сили радіусом до 25 м, а гранати Ф-1 — до 200 м.

Середня дальність кидка гранати РГД-5 становить 40—50 м, гранати Ф-1 — 35—45 м. Маса заряджених гранат: РГД-5 — 310 г, Ф-1 — 600 г.

БУДОВА РУЧНОЇ ОСКОЛКОВОЇ ГРАНАТИ РГД-5

Ручна осколкова граната РГД-5 (мал. 99) складається з таких частин: корпус із трубкою для запалу, розривний заряд, запал. У корпусі гранати розміщено розривний заряд, трубку для запалу і для утворення осколків при розриві гранати. Корпус складається з

двох частин — верхньої і нижньої. Верхня частина складається із зовнішньої оболонки (її називають ковпаком) і вкладиша ковпака. До верхньої частини корпусу за допомогою манжети прикріплюється трубка із запалом. Вона призначена для приєднання запалу до гранати і герметизації розривного заряду в корпусі. Щоб запобігти забрудненню трубки, в неї вгвинчується пластмасова пробка. При підготовці гранати до кидка замість пробки в трубку вгвинчується запал. Нижня частина корпусу складається із зовнішньої оболонки (її називають піддоном) і вкладиша піддона.

Розривний заряд заповнює корпус і служить для розриву гранати на осколки.

УЗРГМ — уніфікований запал ручної гранати модернізований (мал. 100) — призначається для вибуху розривного заряду. Він складається з ударного механізму і власне запалу.

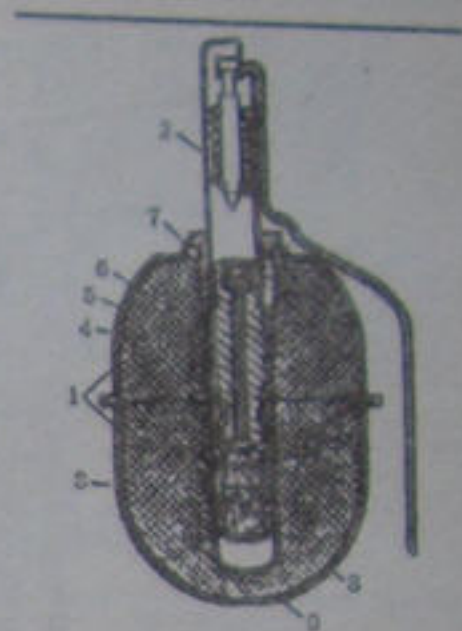
Ударний механізм служить для запалювання капсуля-запалювача. Він складається з трубки ударного механізму, з'єднувальної трубки, прямої шайби, бойової пружини, ударника, шайби ударника, спускового важеля і запобіжної чеки з кільцем.

Власне запал призначений для вибуху розривного заряду гранати. Він складається із втулки-уповільнювача, капсуля-запалювача, уповільнювача і капсуля-детонатора.

Запали завжди мають бути у бойовому стані. Розбивати запали і перевіряти роботу ударного механізму категорично забороняється.

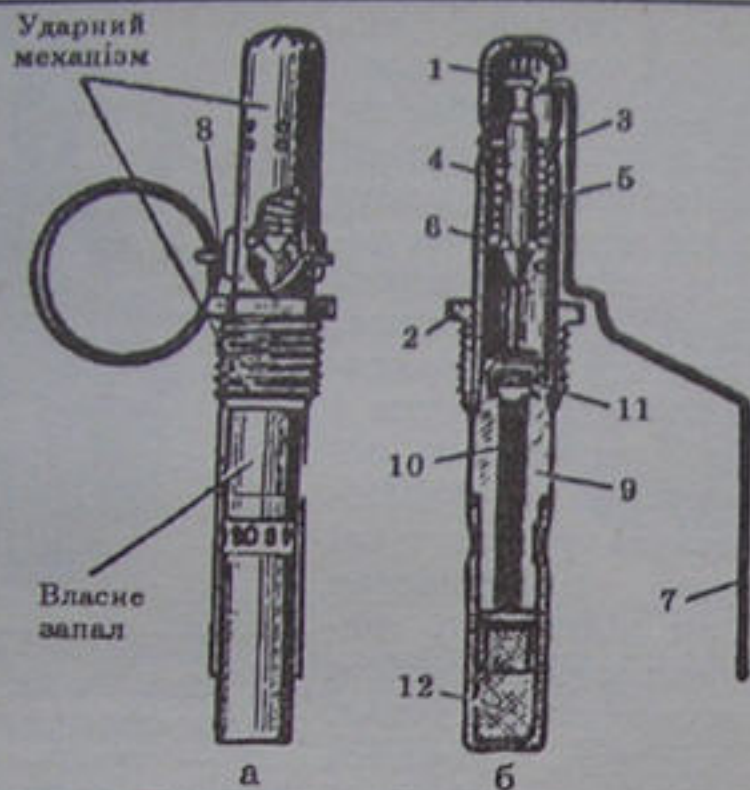
БУДОВА РУЧНОЇ ОСКОЛКОВОЇ ГРАНАТИ Ф-1

Ручна осколкова граната Ф-1 (мал. 101) призначена для ураження живої сили переважно в оборонному

Мал. 99. Будова ручної осколкової гранати РГД-5:
1 — корпус, 2 — запал, 3 — розривний заряд, 4 — ковпак, 5 — вкладиш ковпака, 6 — трубка для запалу, 7 — манжета, 8 — піддон, 9 — вкладиш піддона

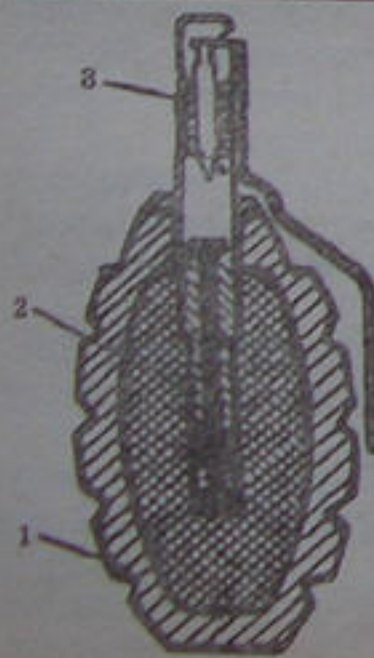

Мал. 100. Запал гранати УЗРГМ:

а — загальний вигляд; б — в розрізі; 1 — трубка ударного механізму; 2 — з'єднувальна втулка; 3 — напрямна шайба; 4 — бойова пружина; 5 — ударник; 6 — шайба ударника; 7 — спускний важіль; 8 — запобіжна чека; 9 — втулка уповільнювача; 10 — уповільнювач; 11 — капсуль-запалювач; 12 — капсуль-детонатор

бою. Оскільки осколки розлітаються на значну відстань, кидати її можна тільки з укриття, БМП, танка, бронетранспортера.

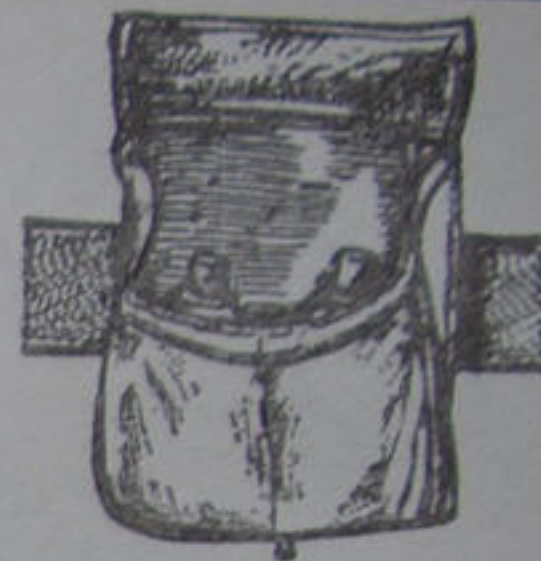
Граната Ф-1 складається з корпусу, розривного заряду і запалу. Корпус гранати чавунний з повздовжніми і поперечними борозенками, по яких він звичайно і розривається на осколки. У верхній частині корпусу є нарізний отвір для вгвинчування запалу. При зберіганні,

Мал. 101. Будова ручної осколкової гранати Ф-1:

1 — корпус; 2 — розривний заряд; 3 — запал

транспортуванні і перенесенні гранати у корпус вгвинчується пластмасова пробка.

Призначення та будова розривного заряду і запалу гранати Ф-1 такі самі, як і гранати РГД-5.

Мал. 102. Гранатна сумка на похпному ремені

ПОВОДЖЕННЯ З ГРАНАТАМИ

Гранати переносять у гранатних сумках (мал. 102). Запали тримають окремо від гранат, при цьому кожний запал загортають у папір або клоччя.

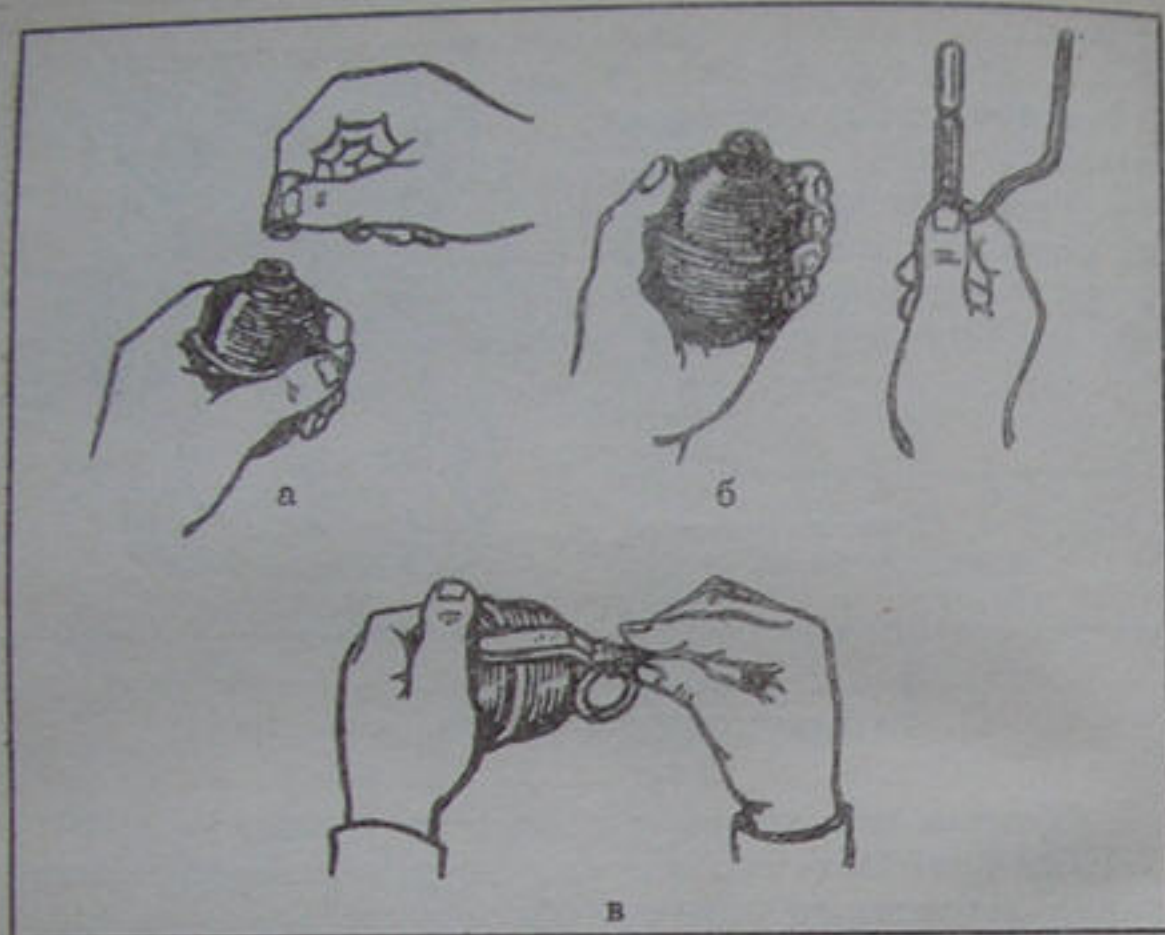
Гранати і запали потрібно періодично оглядати. На корпусі гранати, на трубках запалу і на самому запалі не повинно бути вм'ятин та іржі. Кінці запобіжної сумки мають бути розведені і без тріщин на загинах. Запалами з тріщинами і зеленим нальотом користуватися не можна. Переносячи гранати, слід оберігати їх від поштовхів, ударів, вогню, бруду, сирості. Підмочені та забруднені гранати і запали треба протерти й висушити під наглядом командира. Не можна сушити гранати біля вогню.

Заряджати гранату (вставляти запал) дозволяється тільки перед її метанням.

Забороняється: розбирати бойові гранати й усувати в них несправності; переносити їх без сумок або за кільце запобіжної чеки; торкатися гранати, що не розірвалася після метання.

ПРИЙОМИ МЕТАННЯ РУЧНИХ ОСКОЛКОВИХ ГРАНАТ

Метання гранати складається з підготовки до метання (зарядити гранату і зайняти вихідне положення) і самого метання. На навчальних заняттях з бойовими гранатами одягають металеву каску.

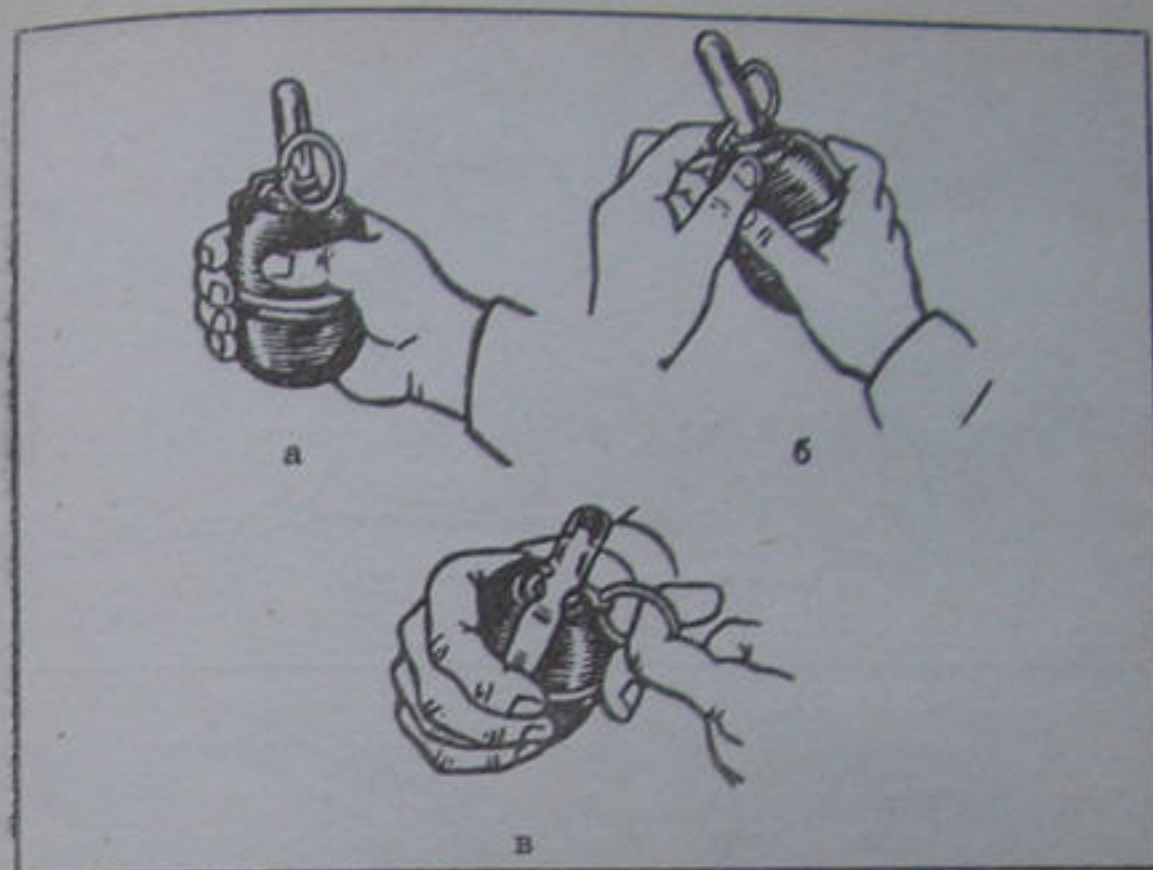
Мал. 103. Заряджання ручної осколкової гранати:
а — вигвинчування пробки; б — діставання запалу; в — загвинчування запалу

Гранату заряджають за командою «Підготувати гранати», а в бою, крім того, і самостійно.

Послідовність заряджання: дістати гранату із сумки лівою рукою, правою рукою зняти металевий ковпачок або вигвинтити пробку з трубки корпусу (мал. 103, а). Тримаючи в лівій руці гранату, правою рукою дістати з гнізда сумки і розгорнути запал (мал. 103, б). Вставити запал у центральну трубку і загвинтити його (мал. 103, в). Граната готова до метання.

Метання ручних осколкових гранат проводиться з різних положень: стоячи, з коліна, лежачи, а також у русі з ВМП, танка, бронетранспортера і в пішому порядку (тільки наступальних гранат). Для метання гранати вибирається таке місце і займається таке положення, щоб можна було зробити кидок без перешкод, тобто щоб на шляху польоту гранати не було гілок дерев, високої трави, дротів тощо.

Гранату кидають за командою «Гранатою вогонь!», а в бою, крім того, і самостійно.

Мал. 104. Дії перед метанням ручної осколкової гранати:
а — притиснення спускового важеля до корпусу гранати; б — випрямлення кінців запобіжної чеки; в — висмикнування запобіжної чеки

Послідовність метання: взяти гранату в праву руку і пальцями міцно натиснути на спусковий важіль (мал. 104, а); продовжуючи натискувати на спусковий важіль, лівою рукою стиснути (випрямити) кінці запобіжної чеки (мал. 104, б); утримуючи спусковий важіль у притисненому положенні, висмикнути запобіжну чеку (мал. 104, в), розмахнутись і кинути гранату в ціль (при метанні оборонної гранати одразу після кидка сховатись).

При метанні гранати стоячи з місця треба стати обличчям до цілі, взяти гранату в праву, а зброю в ліву руку (мал. 105, а), висмикнути запобіжну чеку, правою ногою зробити крок назад, зігнувши її в коліні, і, повертаючи корпус праворуч, зробити замах гранатою по дузі вниз і назад (мал. 105, б); швидко випростуючи праву ногу і повертаючись грудьми до цілі, кинути гранату, пронсячи її над плечем і випускаючи з додатковим ривком кисті (мал. 105, в). Вагу тіла в момент кидка перенести на ліву ногу, зброю енергійно відвести назад (мал. 105, г).

Мал. 106. Метання гранати стоячи з місця:
а, б, в, г — послідовність дій

При метанні гранати з коліна треба прийняти положення для стрільби з коліна, утримуючи гранату правою рукою, а зброю — лівою; висмикнути запобіжну чеку, зробити замах гранатою, відхиляючи корпус назад і повертаючи його праворуч; трохи піднятися і кинути гранату, проносячи її над плечем і різко нахилившись в кінці руху до лівої ноги (мал. 106).

При метанні гранати лежачи треба прийняти положення для стрільби лежачи, покласти зброю на землю і взяти гранату в праву руку. Лівою рукою висмикнути запобіжну чеку і, спираючись об землю,

Мал. 106. Метання гранати з коліна

відштовхнутись від неї. Відсунувши праву ногу трохи назад, встати на ліве коліно (не зсовуючи його з місця) й одночасно провести замах. Випростуючи праву ногу, повертаючись грудьми до цілі і падаючи вперед, кинути гранату в ціль; взяти зброю і підготуватись до стрільби.

При метанні гранати в русі (кроком або бігом) треба, утримуючи гранату правою напівзігнутою рукою, а зброю — лівою, висмикнути запобіжну чеку. Під крок лівої ноги винести руку з гранатою вперед, назад і вниз (мал. 107, а); на другому кроці (правою ногою) рука продовжує рух по дузі вниз з одночасним повертанням корпуса праворуч (мал. 107, б); на третьому кроці, виставивши ліву ногу в напрямі до цілі на

Мал. 107. Метання гранати в русі:
а, б, в — послідовність дій

Мал. 108. Метання гранати із траншеї (окопу)

носок і зігнувши праву ногу в коліні, закінчити поворот корпусу і замах рукою (мал. 107, в). Використовуючи швидкість руху і вкладаючи у кидок послідовно силу ніг, корпусу і руки, кинути гранату, проносячи її над плечем.

Для метання гранати з траншеї або з окопу потрібно покласти зброю на бруствер, взяти гранату в праву руку і висмикнути запобіжну чеку; відставити (наскільки можна) праву ногу назад, прогинаючись у поясі і трохи згинаючи обидві ноги, відвести праву руку з гранатою назад; спираючись на ліву руку, різко випростатися; кинути гранату в ціль (мал. 108), після чого сховатися у траншеї (окопі).

У вікна і двері будинків, проломи у стінах, в амбразури (це вертикальні цілі) кидати гранату треба по траєкторії, яка наближається до прямої лінії. При цьому цілитися слід у верхній край цілі, оскільки до кінця свого польоту граната втрачає швидкість і поступово відхиляється вниз. Кидати можна стоячи, з коліна або з положення лежачи.

Для ураження живої сили противника в окопі (траншеї) треба кидати гранату під кутом до горизонту приблизно 35—40 градусів, щоб вона падала по навісній траєкторії і менше перекочувалася через траншею і не відкочувалася вбік.

При метанні гранати спусковий важіль відходить вбік під дією бойової пружини, яка передає енергію

ударнику. Ударник своїм жалом наколює капсуль-запальник. Іскра від капсуля-запальника переходить на уповільнювач, запалює його і, пройшовши крізь нього, передається капсулю-детонатору, який підриває розривний заряд гранати. Корпус гранати розривається, осколки розлітаються у різні боки.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Яке призначення та бойові властивості ручних осколкових гранат РГД-5 і Ф-1?
2. Розкажіть про будову запалу УЗРГМ.
3. Яка послідовність підготовки ручної осколкової гранати до метання?
4. У якій послідовності виконуються прийоми метання ручної осколкової гранати з положення стоячи?
5. Яких заходів безпеки треба дотримуватися при поводженні з гранатами?

ТАКТИЧНА ПІДГОТОВКА

Тактична підготовка є основою польової виучки особового складу підрозділів і частин. Її підпорядковано вивчення усіх інших предметів бойової підготовки. Вона об'єднує в єдиний комплекс знання, вміння та навички, здобуті особовим складом на заняттях з вогневої, технічної, інженерної, стрійової і фізичної підготовки, з цивільної оборони та інших навчальних предметів. Критерієм тактичної підготовленості особового складу підрозділів і частин є перемога в бою.

У цьому підрозділі підручника даються основи теоретичних знань, описуються прийоми і способи дій солдата у сучасному бою, сформовані досвідом минулих воєн, військових навчань і локальних конфліктів.

16. Основи загальновійськового бою

Бій як основна форма тактичних дій військ — це організовані й узгоджені щодо місця, часу, ударів, вогню і маневрів дії війська з метою знищення противника або відбиття його ударів чи виконання інших завдань в обмеженому районі (мал. 109).

Сучасний загальновійськовий бій ведеться об'єднаними зусиллями усіх військ, які беруть у ньому участь,

Мал. 109. Бій

із застосуванням танків, бойових машин піхоти, бронетранспортерів, артилерії, протиповітряної оборони, літаків, вертольотів та іншого озброєння і техніки.

ОСНОВНІ РИСИ ЗАГАЛЬНОВІЙСЬКОВОГО БОЮ

Рішучість полягає в прагненні особового складу всіма наявними засобами, за короткий строк і з найменшими втратами знищити противника і здобути повну перемогу (мал. 110). Це досягається всебічним знанням противника, сміливістю, наполегливістю і завзяттям особового складу при виконанні бойових завдань, швидким використанням наслідків вогневого удару, а також результатів вогню своєї зброї, вмільми та іні-

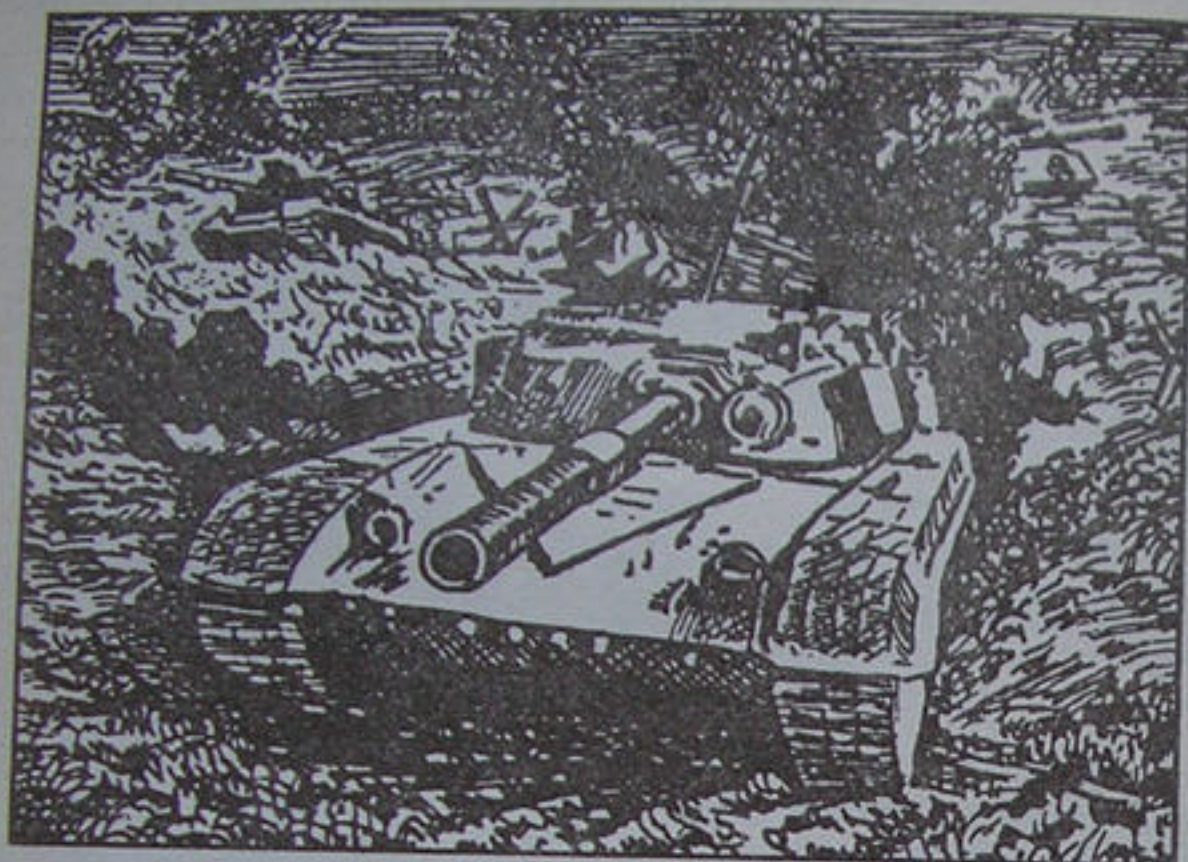

Мал. 110. Фрагмент бою

ціативними діями всього особового складу. Рішучість у бою забезпечується також високими морально-бойовими якостями військовослужбовців, їх активністю й ініціативністю.

Напруженість і швидкоплинність. Сучасні умови бою вимагають від солдата великого напруження моральних і фізичних сил. Застосування в бою сучасних засобів знищення і пересування, що мають велику потужність, обумовлює швидкоплинність бою (мал. 111). Це висуває нові, вищі вимоги до воїна; він має бути сильний духом, морально загартований, добре фізично підготовлений і здатний переборювати будь-які труднощі й нестатки; повинен володіти непохитною волею до перемоги; захищати командира в бою, бути готовим у випадку його поранення чи загибелі взяти на себе командування підрозділом; не залишати без дозволу командира своє місце в бою. В разі поранення воїн мусить вжити заходів щодо само- і взаємодопомоги і продовжувати виконання бойового завдання; якщо йому накажуть піти до медичного пункту, то треба взяти з собою особисту зброю.

Динамічність — це здатність до швидких переміщень сил і засобів з тим, щоб зайняти найвигіднішу позицію, порівняно з противником, для нанесення удару по ньому, при цьому поєднуючи вогневі дії з рухом (мал. 112). Висока динамічність досягається виучкою особового складу, знанням своїх завдань, умінням ро-

Мал. 111. Техніка в бою

Мал. 112. Вогонь і рух

бити правильні висновки з обставин, швидко приймати рішення і злагоджено діяти на полі бою. Виходячи з обстановки, що склалася, солдат повинен уміти знищувати противника вогнем з особистої зброї, озброєнням бойової машини, ручними осколковими гранатами, а в рукопашному бою штиком, прикладом, піхотною лопаткою, прийомами нападу і самозахисту, виявляти при цьому хоробрість, ініціативу і кмітливість, допомагати товаришам (мал. 113—117).

Швидкий перехід від одних дій до інших. Солдат завжди повинен бути готовий: оборонятися; за наказом командира перейти у наступ; переслідувати противника стрімким маршем, як у пішому порядку, так і на машинах; захоплювати вигідні рубежі; переходити до оборони. Усе це можливо лише тоді, коли солдат уміє використовувати місцевість, швидко виривати окопи, обладнувати укриття, здійснювати маскування, долати загородження, перешкоди і зони зараження, встанов-

Мал. 113. Солдат стріляє

Мал. 114. Солдат кидас гранату

Мал. 115. Вправи із штиком

Мал. 116. Захист лопаткою

Мал. 117. Рукопашний бій

Мал. 118. Солдати в бою

лювати і розмінювати протитанкові та протипіхотні міни, проводити спеціальну обробку (мал. 118).

Наземно-повітряний характер бою став можливим завдяки значному підвищенню бойових можливостей військ, далекобійності та ефективності засобів знищення, тіснішій взаємодії авіації з наземними військами (мал. 119). Солдат завжди повинен бути готовий діяти в тактичному повітряному десанті, розпізнавати повітряні цілі противника і вміло вести боротьбу з ними, знати бойові характеристики танків, інших броньованих машин і протитанкових засобів противника, їх сильні і слабкі сторони, особливо найбільш уразливі місця.

Одночасні потужні вогневі дії на велику глибину. Незалежно від того, де перебуває солдат — на передньому краї чи в глибокому тилу, він повинен постійно бути готовим захищатися від вогневих дій противника (мал. 120).

ВИДИ ЗАГАЛЬНОВІЙСЬКОВОГО БОЮ

Основними видами загальновійськового бою є оборона і наступ.

Оборона здійснюється умисно чи вимушено з головною метою — відбити наступ противника, завдати йому втрат і створити умови для переходу своїх військ у наступ (мал. 121).

Наступ проводиться з метою повного розгрому противника і оволодіння важливими районами (об'єктами) місцевості (мал. 122). Солдат зобов'язаний знати бойове завдання взводу й відділення та своє особисте, об'єм і послідовність обладнання фортифікаційних споруд, постійно вести спостереження, своєчасно виявляти противника і негайно доповідати про нього командирові, сміливо і рішуче діяти в наступі, стійко і наполегливо — в обороні.

ВИДИ ВОГНЮ І МАНЕВРІВ У БОЮ

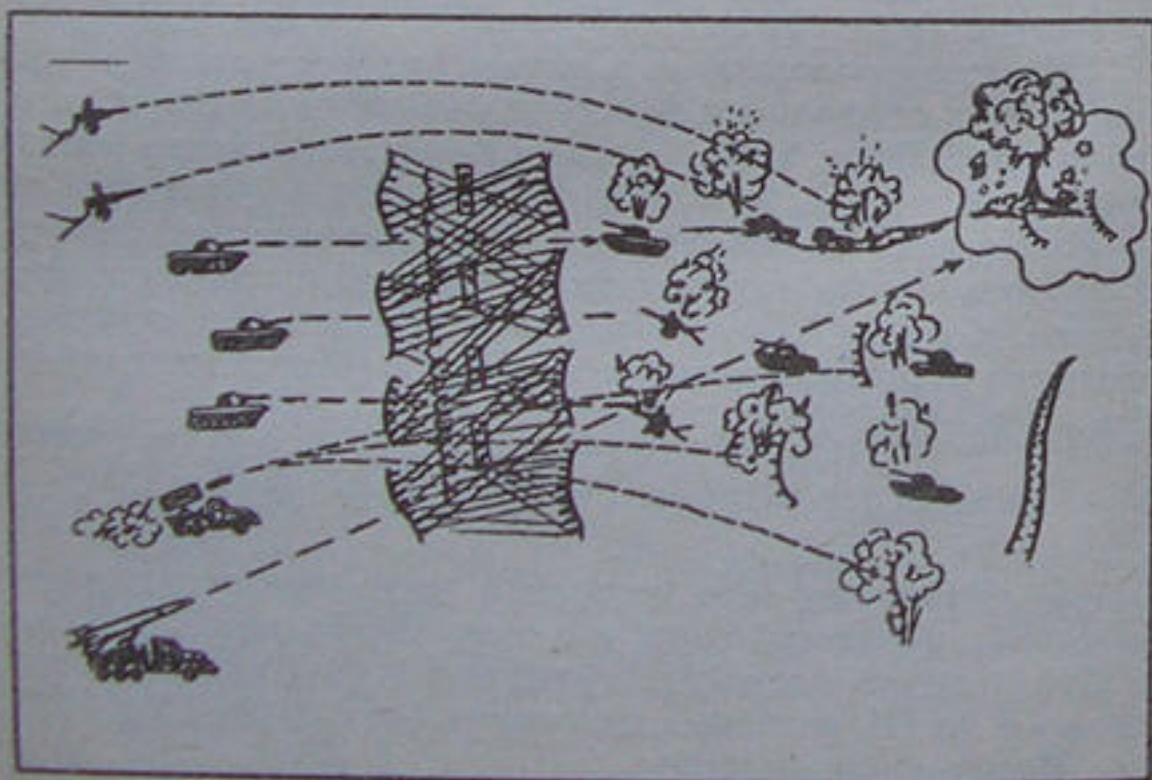
У сучасному бою солдатові необхідно вміти вести вогонь з особистої зброї як самостійно, так і в складі підрозділу по окремих, групових і повітряних цілях, вдень і вночі, з різних положень (мал. 123, 124, 125).

Вогонь розрізняють:

а) за напруженістю стрільби: одиничними пострілами, короткими або довгими чергами, безперервними

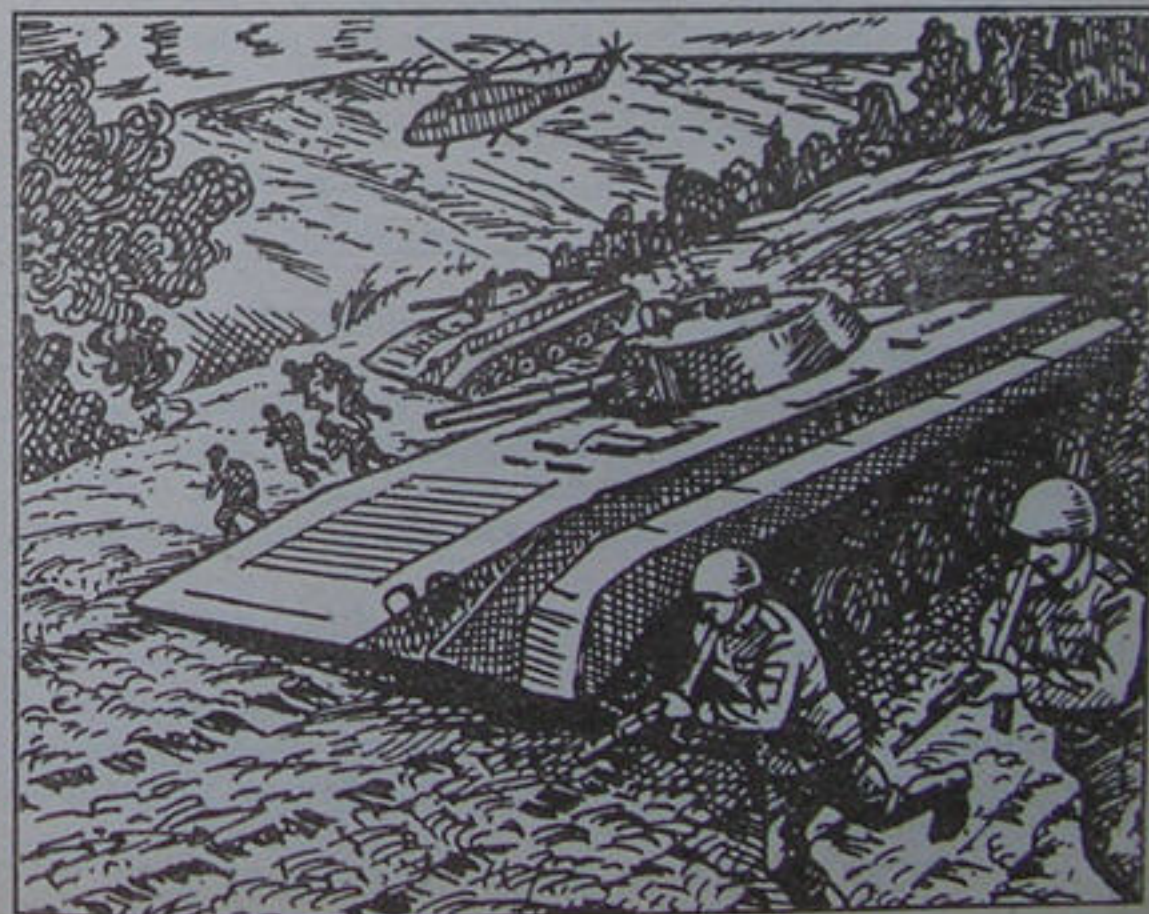
Мал. 119. Бій на землі і в повітрі

Мал. 120. Вогневі дії

Мал. 121. Оборона

Мал. 122. Наступ

Мал. 123. Стрільба з положення лежачи

Мал. 124. Стрільба з коліна

Мал. 125. Стрільба з положення стоячи

чергами, кинджальний (вогнь відкривають раптово з близької відстані);

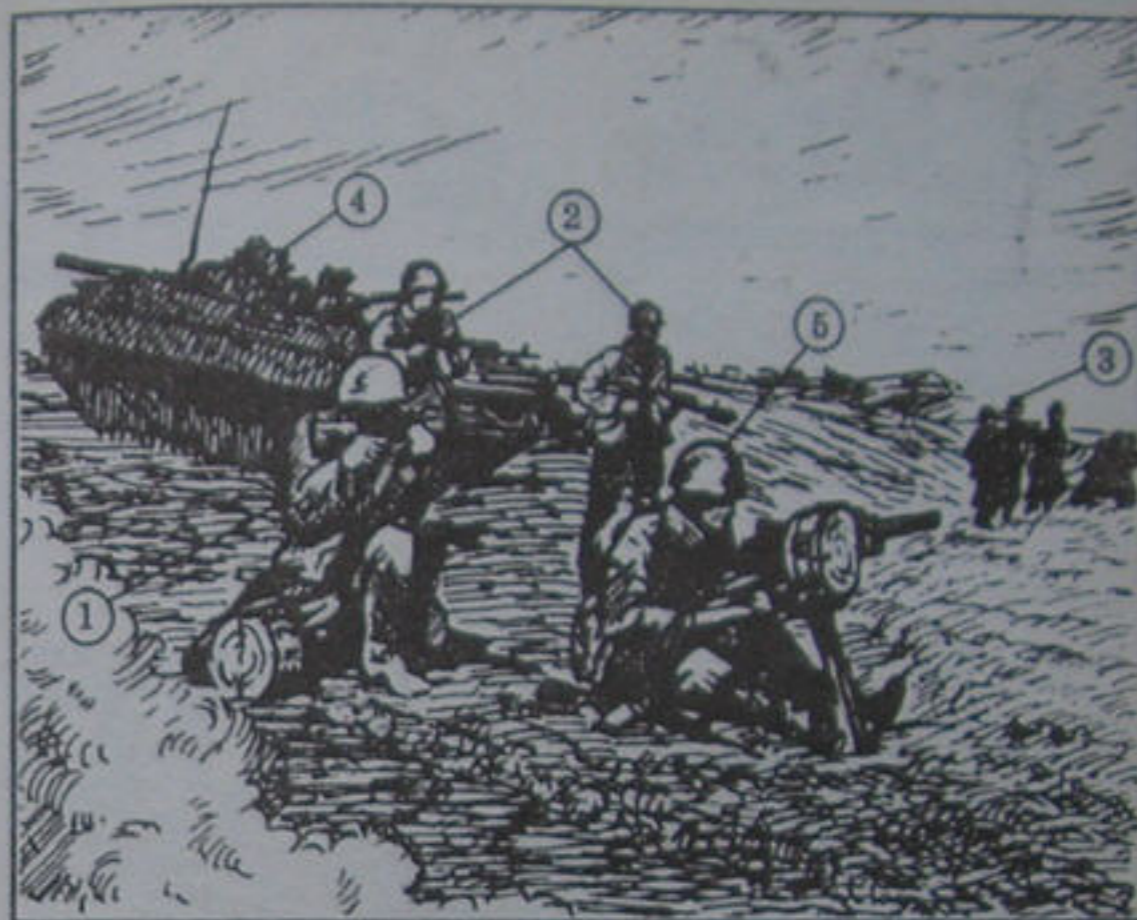
б) за способами стрільби: з місця, зупинившись, на ходу, з борту, з розсіюванням (мал. 126).

в) за видами стрільби: по окремих цілях, зосереджений, загороджувальний, багатошаровий (мал. 127).

г) за напрямками: фронтальний, фланговий, перехресний (мал. 128).

Вогонь буде ефективним, якщо його поєднувати з маневром. О. Суворов казав, що кожний солдат повинен знати свій маневр. Ця вимога тим більш актуальна для сучасного бою.

Охоплення — маневр, що застосовується у наступі з метою виходу на фланги противника для нанесення удару (мал. 129).

Мал. 126. Способи стрільби:

1 — з місця; 2 — зупинившись; 3 — з ходу; 4 — з борту; 5 — з розсіюванням

Обхід — глибокий маневр, що здійснюється з метою виходу для нанесення удару в тил противника (мал. 130).

Відхід — маневр, що застосовується з метою виведення своїх підрозділів з-під ударів противника і зайняття вигідніших позицій. Він може проводитися тільки з дозволу старшого командира (мал. 131).

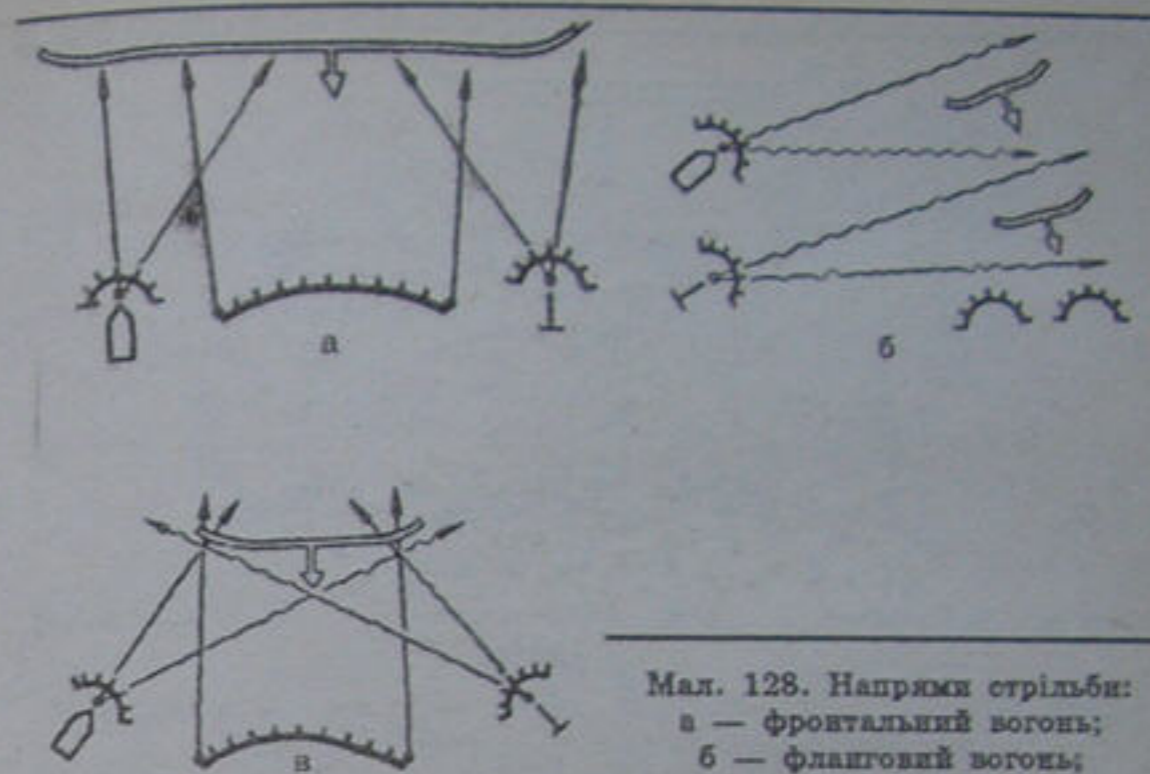
17. Озброєння та екіпіровка солдата

Для успішного ведення бою солдат озброюється та екіпірується (мал. 132—135). Особистою зброєю солдата є: автомат (АКМ), ручний кулемет (РКК), ручний протитанковий гранатомет (РПГ), снайперська гвинтівка (СГ). Крім того, у солдата повинні бути необхідна кількість боеприпасів, ручні осколкові гранати, а також можуть бути протитанкові гранати.

Мал. 127. Види стрільби

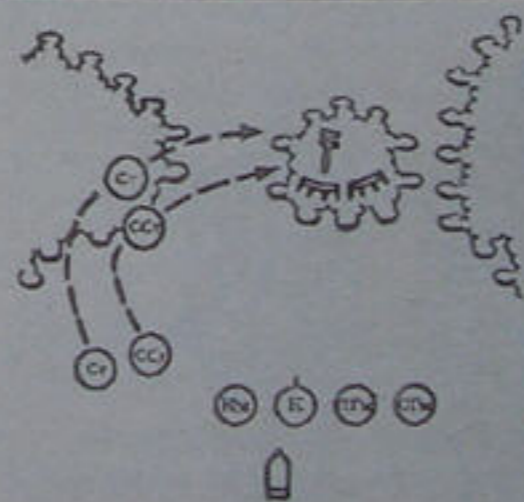
До носильного екіпірування входять: польове спорядження, сталений шолом, протигаз, піхотна лопатка, фляга з водою, плащ-накидка, комплект польового обмундирування. Крім того, у солдата обов'язково має бути речовий мішок з такими речами: казанок, кухоль, ложка, сухий пайок, індивідуальна аптечка, засоби знезараження води, предмети особистої гігієни. Усе це

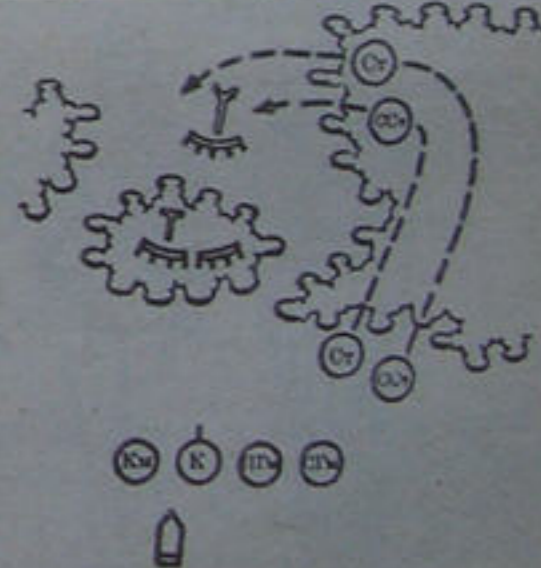
Мал. 128. Напрями стрільби:
а — фронтальний вогонь;
б — фланговий вогонь;
в — перехресний вогонь

становить ту частину екіпіровки, яка перевозиться БМП, БТР або автомашиною і розміщується згідно з рекомендаціями (мал. 136). Солдат зобов'язаний тримати особисту зброю та екіпіровку в справному стані, постійно стежити за витрачанням боєприпасів, вчасно доповідати про те, що половину боєприпасів витрачено.

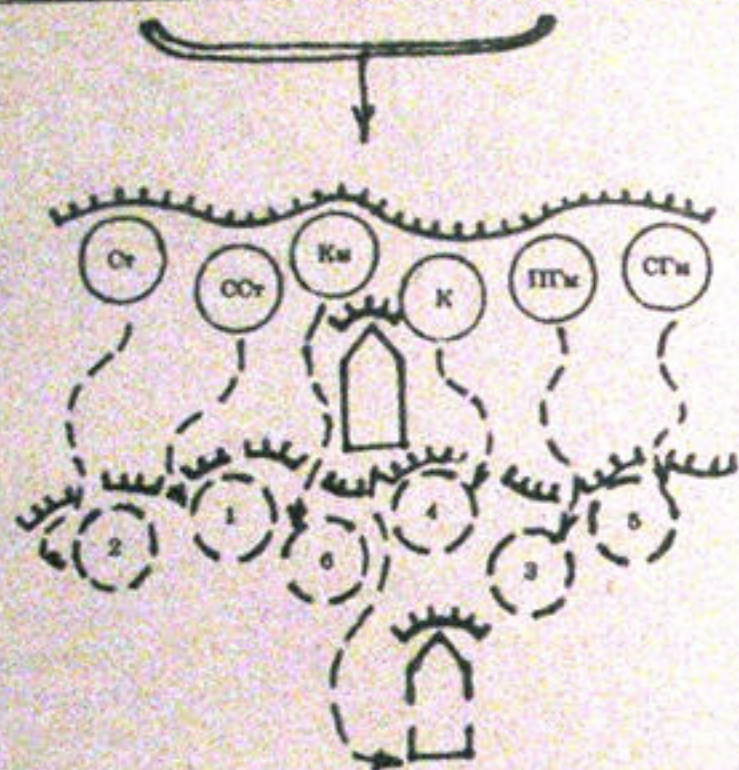
Сучасний загальновійськовий бій докорінно відрізняється від боїв другої світової війни і від поглядів

Мал. 129. Охоплення

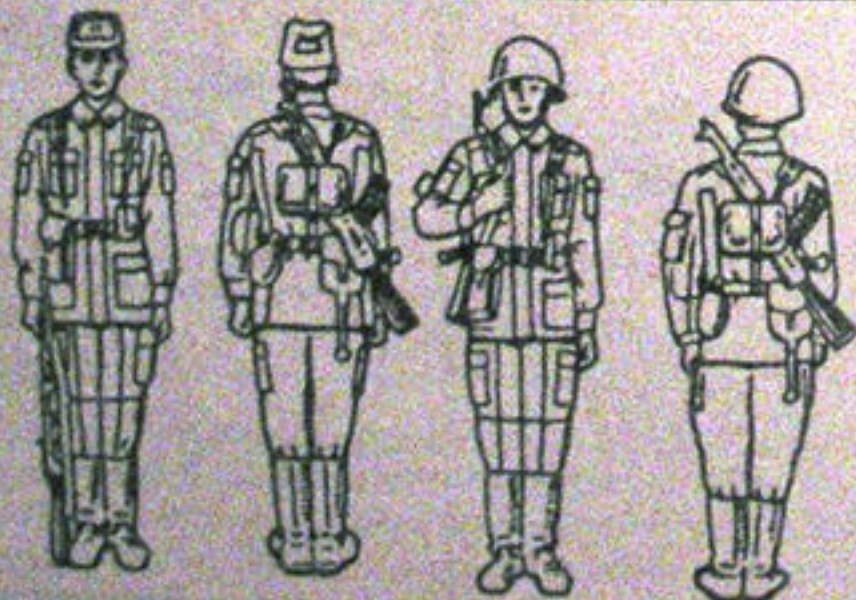

Мал. 130 Обхід

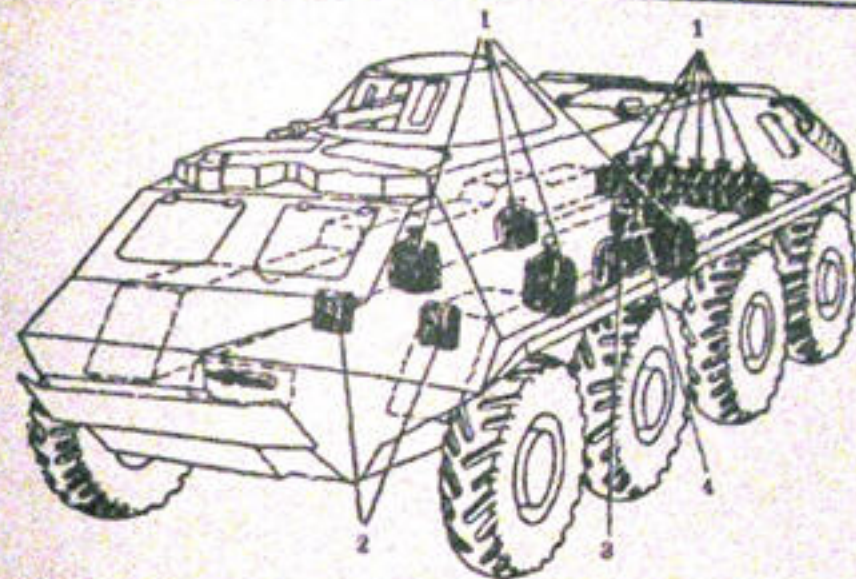

Мал. 131. Відхід:
1—6 — послідовність відходу

на нього у 70-х роках. Широке впровадження ядерної та високоточної, вдосконаленої звичайної зброї, використання у військовій справі останніх досягнень науки і техніки змінили зміст бою. Це вже не тільки зіткнення мотострільців, танків та авіації, а й потужні вогневі удари по противнику, застосування найновіших

Мал. 132. Зброя до ноги
Мал. 133. Зброя на спині
Мал. 134. Зброя на плечі
Мал. 135. Екіпіровка солдата

Мал. 136. Солдатська екіпіровка на БТР:
1 — речові мішки; 2 — сумки для гранат Ф-1; 3 — дегазувальний комплект; 4 — ложка для сухих пайків

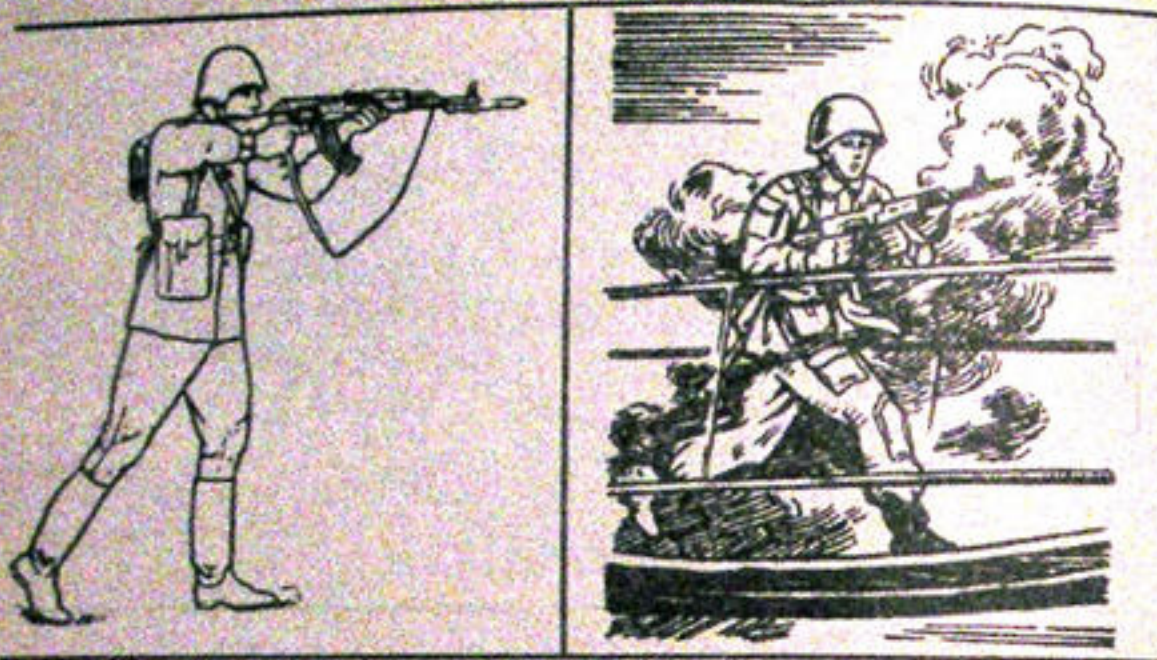
засобів знищення, висока маневреність, просторовий розмах. Проте у сучасному загальновійськовому бою вирішальна роль, як і раніше, належить воїнові, бо саме йому доводиться бути за пультом пускових установок, за важелями бойових машин, десантуватися з неба і з моря, брати штурмом укріплення і зрештою здобувати перемогу в бою.

ЗАПИТАННЯ

1. Яку приблизно вагу мають озброєння та екіпіровка солдата?
2. Що спільного і відмінного у поняттях «динамічність» і «швидкоплинність» бою?
3. Чим відрізняються поняття «кинджальний вогонь» і «зосереджений вогонь»?
4. Які роди і види військ можуть брати участь у сучасному загальновійськовому бою?

18. Дії солдата в бою

У сучасному бою солдат повинен уміти непомітно і швидко пересуватися будь-якою місцевістю під вогнем противника і водночас безперервно спостерігати за ним, вести прицільний вогонь із своєї зброї, вибирати позиції, які б надавали йому перевагу над противником, і швидко їх обладнувати, знищувати усіма способами танки і броньовані машини противника.

Мал. 137 Прискорений крок

Мал. 138. Біг

ПЕРЕСУВАННЯ НА ПОЛІ БОЮ

У всіх видах боїв основою бойових дій є пересування. Залежно від характеру місцевості, умов, обстановки і вогневих дій противника солдат, перебуваючи у пішому строю, може пересуватися: 1) кроком (бігом), 2) перебіганням, 3) переповзанням.

1. Прискорений крок або біг (на повний зріст або пригинаючись) застосовується для подолання ділянок місцевості, недоступної для спостереження і вогню противника. Темп прискореної ходьби — у середньому 130—140 кроків за 1 хв, довжина кроку — 80—90 см. Щоб подовжити крок, треба швидше і дужче розгинати ту ногу, що позаду, і більше виносити другу ногу стегнутом уперед (мал. 137, 138). Оскільки тривале пересування прискореним кроком дуже стомлює, при швидкісному пересуванні доцільно чергувати ходьбу і біг. У такий спосіб солдат рухається і в ході атаки, тримаючи зброю в положенні готовності до негайного відкриття вогню.

Ходьба пригинаючись застосовується для прихованого пересування місцевістю з невисокими укриттями (низькі кущі, висока трава, канава тощо). Потрібно зігнути ноги в колінах, податися корпусом уперед, дивитися перед собою і рухатися нешироким кроком. Усі рухи виконуються вільно, без напруження (мал. 139).

Мал. 139
Ходьба пригинаючись

Мал. 140.
На схил «ялинкою»

Рух угору здійснюється вкороченим кроком з нахилом корпусу вперед. При значній крутизні сходження краще робити зигзаги, тобто рухатися попеременно то правим, то лівим боком до схилу на трохи зігнутих ногах, упираючись ребрами підшов у виступи гори. На схили можна також сходити прямо, тримаючись руками за гілки, кущі, густу траву тощо; ноги ставити на всю ступню «ялинкою», з розведеними вбік носками (мал. 140, 141).

Вниз по схилу можна сходити вільним кроком, ногу ставити на п'яту, корпус відхиляти назад. Із крутого схилу можна спускатися боком, приставними кроками, тримаючись за нерівності схилу (мал. 142).

Пересування по грузькому і слизькому ґрунту здійснюється короткими кроками: ноги потрібно переставляти швидко, щоб вони не встигли глибоко загрузнути або зісковзнути з опори. Ному слід ставити на всю ступню, намагаючись вибрати для опори твердіші ділянки: борозни, виступи, корені (мал. 143).

Повільним бігом долають довгі дистанції. Корпус під час бігу нахилено вперед трохи більше, ніж при ходьбі. Темп бігу — 150—160 кроків за 1 хв, довжина кроку — 70—90 см (мал. 144).

Мал. 141. Рух зигзагом

Мал. 142. Спуск із крутого схилу

Мал. 143. Рух по болоту

Біг у середньому темпі здійснюється вільним маршовим кроком. Корпус у цьому випадку тримають трохи нахиленим уперед. Енергійно відштовхуються тією ногою, що позаду, і, зігнувши її в коліні, виносять стегном уперед-вгору і ставлять на всю ступню. Гомілка при цьому не виноситься дуже вперед, а ступня ставиться на землю далеко від проекції центра ваги тіла. Темп бігу — 165—180 кроків за 1 хв, довжина кроку — 85—90 см (мал. 145).

Швидкісним бігом перебігають з укриття до бойових і транспортних машин, розбігаються перед подоланням перешкод. Корпус нахиляється вперед значно більше, ніж під час бігу в середньому темпі, а відштовхування

Мал. 144.
Повільний біг

Мал. 145.
Біг у середньому темпі

Мал. 146. «Вперед — бігом!»

ногою і рух рукою ще енергійніші. Збільшення довжини кроку забезпечується за рахунок відштовхування ногою, що позаду, і швидкого перенесення її стегном уперед. Нога після відштовхування виноситься вперед зігнутою в коліні й м'яко ставиться на передню частину стопи з наступною опорою на всю ступню. Темп бігу — 180—200 кроків за 1 хв, довжина кроку — 120—150 см (мал. 146).

2. Перебігання застосовується для швидкого зближення з противником на відкритій місцевості. Довжина перебіжки залежить від рельєфу та інтенсивності вогню противника і в середньому має бути 20—40 кроків. Чим відкритіша місцевість і сильніший вогонь, тим коротшою має бути перебіжка (мал. 147).

Для перебігання з положення лежачи необхідно спочатку поставити зброю на запобіжник, за попереджувальною командою визначити шлях руху і можливе укриття, потім за виконавчою командою стрімко перебігти у визначене місце. На місці зупинки лягти на землю, відповісти трохи вбік і, досягнувши вказаного командою місця, приготуватися до ведення вогню.

3. Переповзання застосовується для непомітного наближення до противника і прихованого подолання ділянок місцевості, що мають незначні укриття, нерівності рельєфу і перебувають під спостереженням або обстрілом противника. Залежно від обстановки,

Мал. 147. Перебігання з положення лежачи

рельєфу місцевості та вогню противника солдат може переповзати:

по-пластунському: лягти на землю, правою рукою взяти зброю за ремінь біля верхньої антабки і покласти її на передпліччя правої руки; підтягти праву (або ліву) ногу і водночас просунути ліву (праву) руку якомога далі, відштовхуючись зігнутою ногою, перекинутися вперед, підтягнути другу ногу, висунути другу

Мал. 148. Переповзання по-пластунському

Мал. 149. Переповзання напівкарачки

Мал. 150. Переповзання на боку

руку і продовжувати рухатися так само, притискуючи до себе зброю (мал. 148);

напівкарачки: стати на коліна і, спираючись на передпліччя або кисті рук, підняти зігнуту праву (ліву) ногу до грудей, водночас ліву (праву) руку просунути вперед; просунути тіло вперед до повного випрямлення правої (лівої) ноги, водночас підтягнувши другу зігнуту ногу, і, просуваючи вперед другу руку, продовжувати рух; зброю тримати: при опорі на передпліччя — так само, як і при переповзанні по-пластунському; при опорі на кисті рук — у правій руці (мал. 149);

на боку: лягти на лівий бік, підтягти вперед ліву ногу і зігнути в коліні, спертися на передпліччя лівої руки, каблуком правої ноги впертися в землю якомога ближче до себе; розгинаючи праву ногу, просунути тіло вперед; не змінюючи положення, продовжувати рух; зброю тримати правою рукою, поклавши її на стегно лівої ноги (мал. 150).

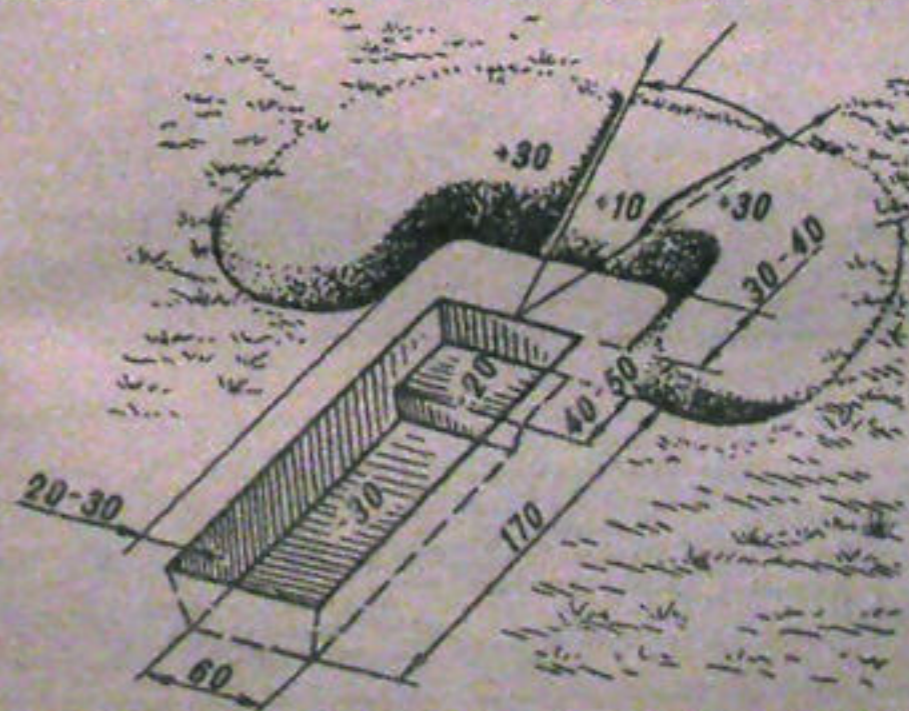
Добре навчений солдат здатен швидко і непомітно пересуватися на полі бою, що надає йому перевагу над противником.

ВИБІР ТА ОБЛАДНАННЯ ПОЗИЦІЇ ДЛЯ СТРІЛЬБИ І МІСЦЯ ДЛЯ СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Важливе значення для здобуття перемоги має і те, наскільки правильно солдат вибере місце для ведення вогню і спостереження за противником.

На місцевості солдат відшукує природне укриття (канави, вирви, колода тощо), потім оглядає все довкола і непомітно переміщується до нього. Перш ніж розпочати обладнання позиції, необхідно швидко вивчити місцевість, звернувши особливу увагу на низини, канави, борозни та інші укриття, що їх противник може використати для непомітного наближення.

Вивчивши місцевість і переконавшись у правильності вибору місця, солдат починає рити окоп для стрільби лежачи (мал. 151). Зброю кладе справа від себе на відстані простягнутої руки ствол у напрямі противника (мал. 152, а, б, в, г, д). Повернувшись на лівий бік, виймає піхотну лопатку і, тримаючи її за держак обома руками, ударами до себе підрізає дерен. Знявши дерен, складає його збоку, щоб після риття окопу його можна було використати для маскування

Мал. 151. Окоп для стрільби лежачи

Мал. 152. Риття окопу для стрільби лежачи:
а, б, в, г, д — послідовність дій

Мал. 153. Риття окопу

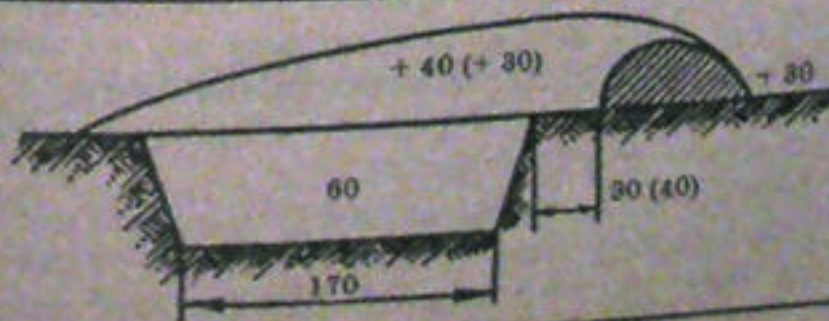
бруствера; землю викидає спочатку вперед, потім убік, щоб захистити себе від куль, осколків снарядів, мін.

Під час роботи голову треба тримати якомога ближче до землі, але так, щоб можна було вести постійне спостереження за противником (мал. 153).

Викопавши передню частину окопу на глибину 20 см, солдат пересувається трохи назад і продовжує рити його далі. Ширина готового окопу — 60 см, довжина — 170 см.

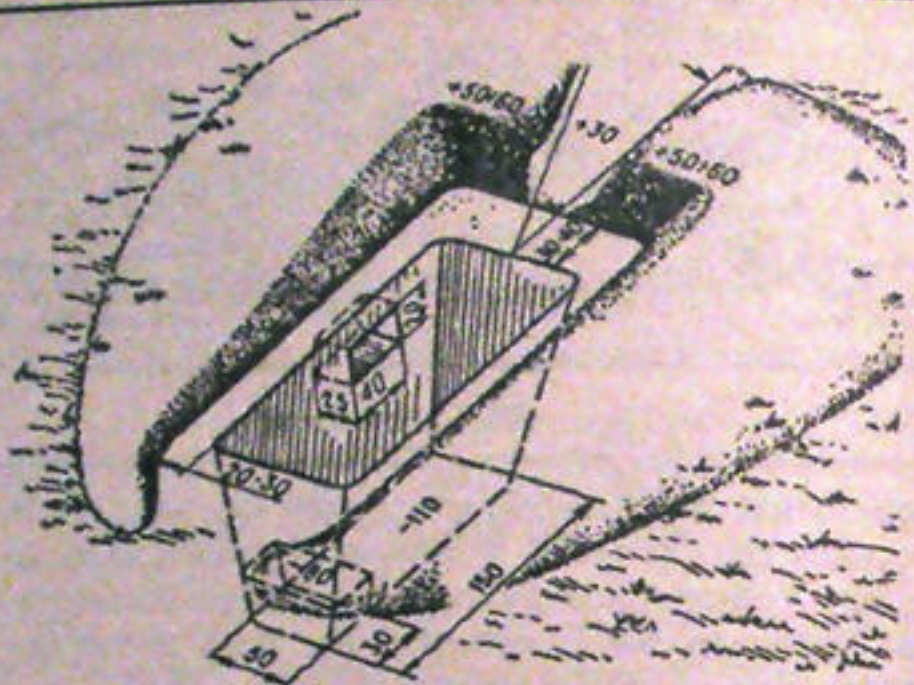
Надалі окоп удосконалюється: його поглиблюють і роблять придатним для стрільби з коліна (мал. 154) і стоячи (мал. 155). Глибина готового окопу: для стрільби лежачи — до 30 см, для стрільби стоячи — до 110 см. Висота бруствера — 30—60 см.

Якщо перед окопом є чагарник або висока трава, то з метою поліпшення огляду й обстрілу потрібно розчистити їх непомітно для противника. Крім того, слід підготувати автомати і кулемети для ведення вогню вночі. Для автомата робиться в бруствері жолобок з таким розрахунком, щоб покладений в нього автомат був наведений точно у вказаному командиром напрямі. Краї жолобка утрамбовують і обкладають дерном. Кілочки-обмежувачі забивають по два біля цівки і приклада автомата. По можливості кілочки замінюють рогатками.

Мал. 154. Окоп для стрільби з коліна

Мал. 155. Окоп для стрільби стоячи

Дещо інші вимоги висуваються до вибору і зайняття місця солдатом, якого призначено спостерігачем. Він мусить усе бачити й чути і при цьому залишатися непоміченим для противника. Місце має забезпечувати достатній огляд, маскування, укриття від вогню противника і мати зручні підходи. Не потрібно влаштуватися на вершинах, горбах, біля одинокого дерева чи будинку, в невеликому гаю, тобто поблизу тих об'єктів місцевості, які привертають увагу противника і допомагають йому орієнтуватися.

Найзручнішими для спостереження є окопи, канави, вирви від снарядів тощо. Місце для спостерігача в них обирається так, щоб позаду був насип, горбок чи пустир, і тоді постать спостерігача не вирізнятиметься на тлі неба.

Поблизу предметів на місцевості (стовпа, дерева) спостереження ведеться з тіньового боку в положенні лежачи (мал. 156, а, б). Подивіться на малюнок 157 і спробуйте визначити, де спостерігач обрав і зайняв місце для спостереження правильно, а де — ні (відповідь знайдете у кінці теми).

Для зручності спостереження і детального огляду місцевості призначений спостерігачеві сектор умовно розбивається на такі три зони спостереження: 1) близька, найдоступніша для спостереження неозброєним оком, на відстані 400—500 м; 2) середня, до 1000 м; 3) далека, до

межі видимості. Межі зон встановлюються за добре видимими орієнтирами або предметами на місцевості. Орієнтири визначаються справа наліво, від себе вдалину. Подивіться на малюнок 158 і спробуйте визначити, під яким номером буде визначено орієнтир: «дерево», «камінь», «далекий гай», «кущі» (відповідь у кінці теми).

Спостерігач спочатку оглядає усе довкола (в наступі — від себе до противника, в обороні — від противника до себе). Потім уважніше оглядає близьку зону (спостереження ведеться справа наліво за умовно визначеними орієнтирами від себе вдалину). Відкриті ділянки оглядаються швидше, закриті — детальніше. Про все помічене спостерігач доповідає командирові, не припиняючи спостереження. У доповіді спостерігач вказує орієнтир і відстань від нього (вправо, вліво, далі, ближче), те, що помічено, наприклад: «Орієнтир два — вліво 50, ближче — 100, біля пожовклого куща — кулемет противника».

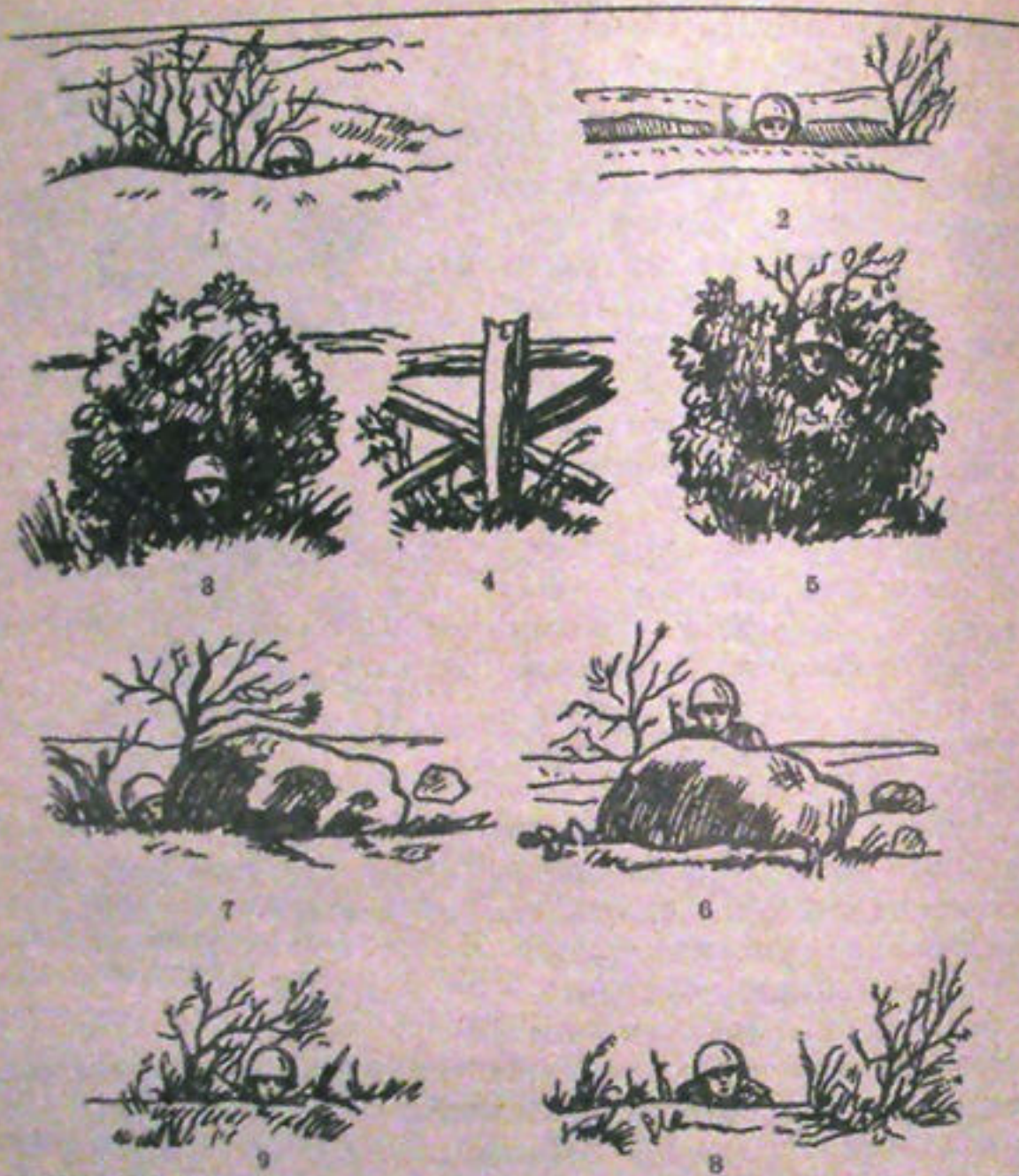
Спостереження є одним з основних способів ведення розвідки, від якої, як відомо, залежить успіх бою, а отже, дії солдата-спостерігача повинні бути грамотними і вмілими.

БОРОТЬБА З ТАНКАМИ ТА ІНШИМИ БРОНЬОВАНИМИ МАШИНАМИ ПРОТИВНИКА

У бою солдатові доводиться боротися не лише з живою силою противника, а й з його технікою, особливо танками і броньованими машинами, які є небезпечними цілями і повинні знищуватися в першу чергу. Танк не страшний солдатові, якщо він діє проти нього

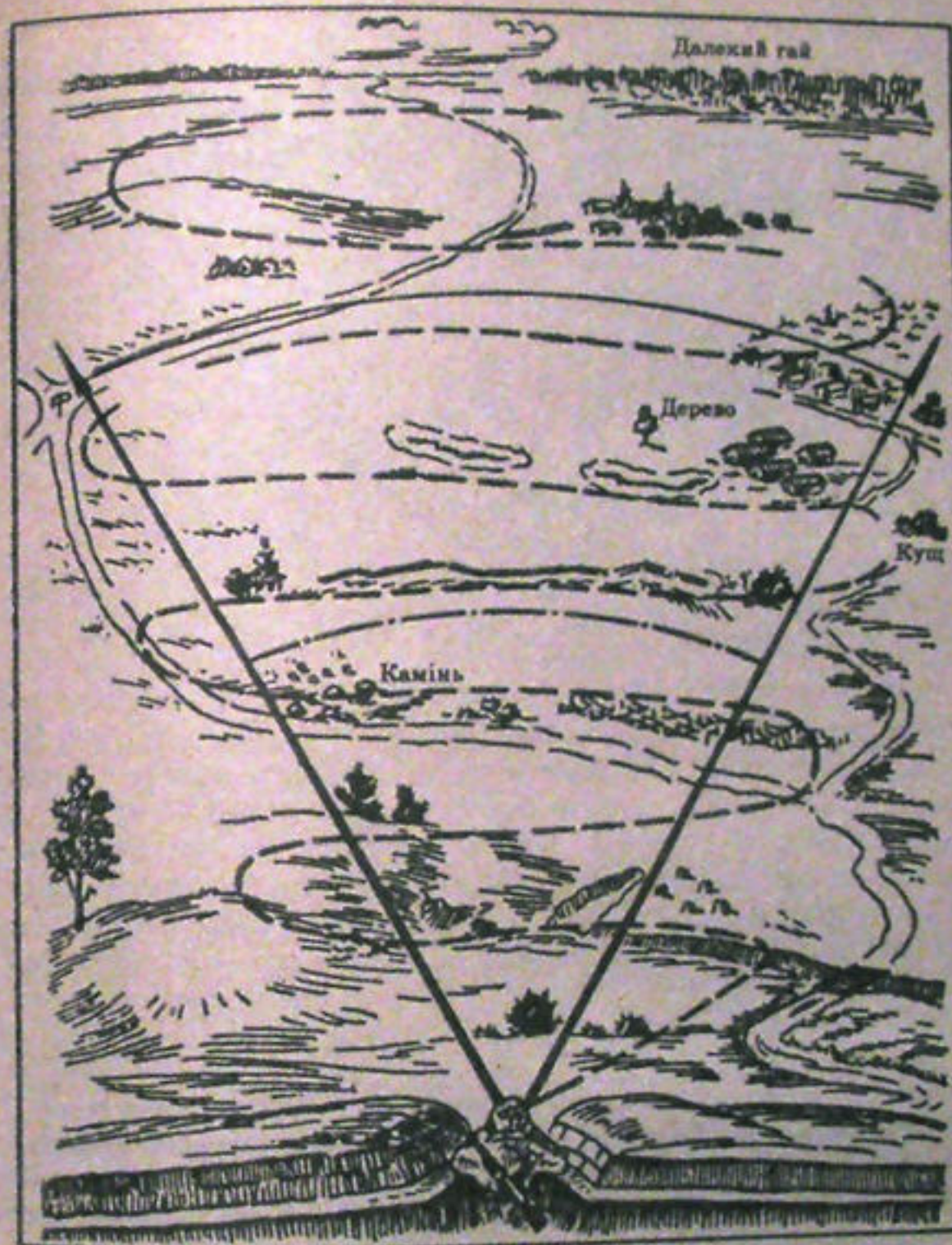

Мал. 156. Спостереження з положення лежачи:
а — під деревом;
б — за скиртою

Мал. 157. Чи правильно обрано місце спостереження?

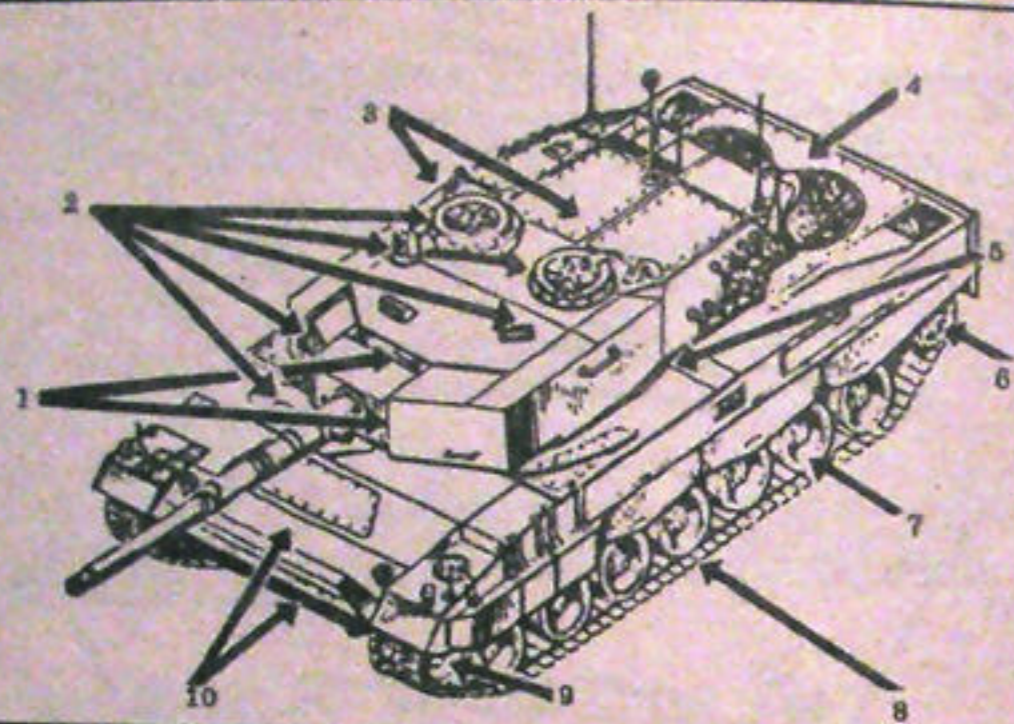
сміливо і розважливо, добре знає його тактико-технічні характеристики, уразливі місця і вмiло застосовує свою зброю. Сучасний танк М-1 «Абрамс», у якого потужний двигун, велика швидкість, могутнє озброєння, має такі слабкі сторони: поганий огляд місцевості; великі габарити; при попаданні в гусениці протитанковою гранатою танк не може рухатися; танк не може вражати ціль від 30 м і ближче, якщо вона нижча за корму корпусу. Подивіться на малюнок 159 і спробуйте визначити, де у танка важливі зони, що вражаються: а) ручним протитанковим гранатометом; б) протитанковими гранатами; в) зі стрілецької зброї (відповідь у кінці теми).

Мал. 158. Послідовність огляду місцевості в секторі спостереження

Вибір засобів і способів знищення броньованих об'єктів противника залежить від конкретних обставин. Для ураження танків та інших броньованих цілей в бою використовуються: ПТКРС, гранатомети, протитанкові гранати, протитанкові міни, а також вогонь зі стрілецької зброї по оглядових щільнях.

Якщо до позиції (окопу) наближається танк і його не вдалося знищити з гранатомета, то потрібно заче-

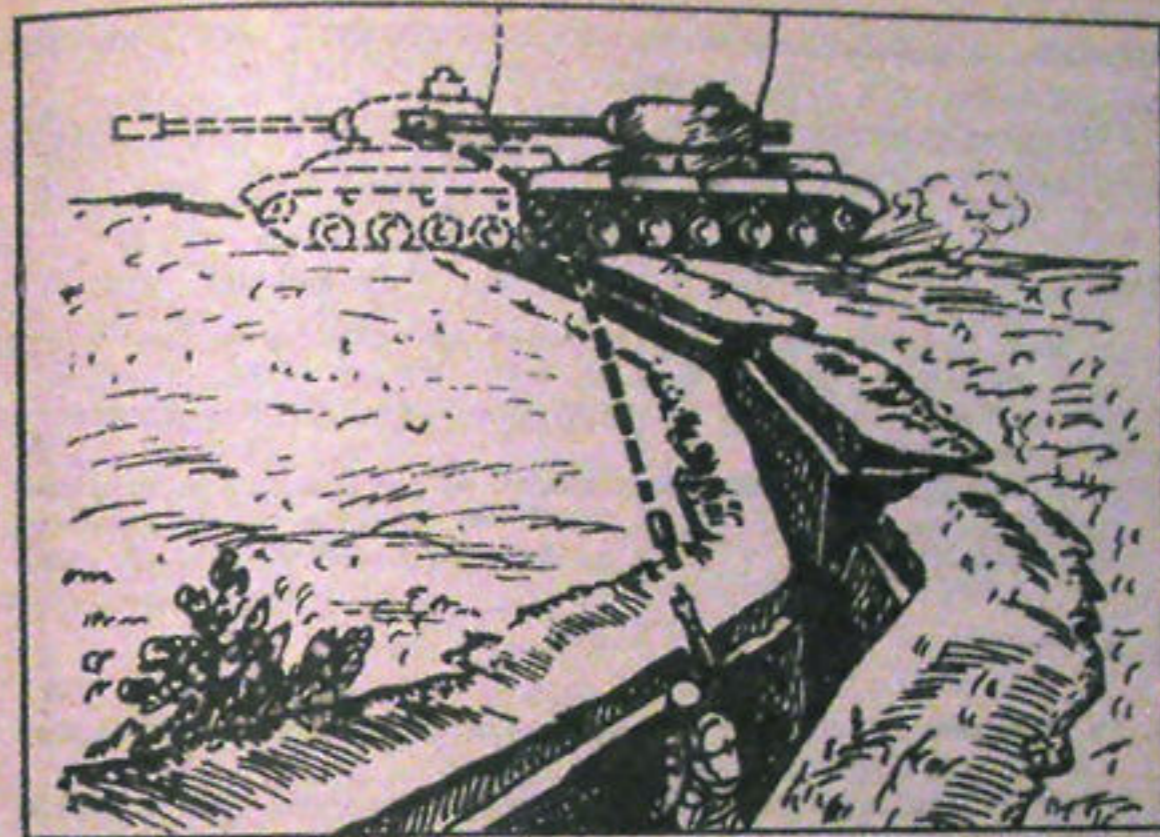
Мал. 159. Танк

кати, поки він підійде на відстань 25—30 м. На такій відстані вогневі засоби танка не можуть вразити солдата. Цей момент і потрібно використати для метання протитанкової гранати. Якщо кинута граната не завдасть шкоди танку, то треба відскочити траншеєю вбік або лягти на її дно, а коли танк пройде, швидко піднятися і кинути гранату в його борт або кормову частину (мал.160). Після вибуху приготуватися до стрільби по екіпажу, який намагатиметься залишити танк (мал. 161).

При метанні гранат по танках, БМП і бронетранспортерах противника правильна точка прицілювання має вирішальне значення, оскільки протитанкові гранати завдають шкоди тільки в разі безпосереднього попадання в броньовану ціль. Якщо танк рухається на солдата або від нього, треба кидати гранату назустріч чи навздогін, як по нерухомій вертикальній цілі, враховуючи при цьому, що за час польоту гранати машина встигне пройти 5—10 м.

Якщо танк рухається вздовж фронту на відстані 15—20 м від солдата зі швидкістю приблизно 15 км/год (це швидкість людини, яка спокійно біжить), то точку прицілювання слід умовно визначити на 1/2 корпусу танка від переднього обрізу бічної броні.

Можливі й інші способи боротьби з танками. Один з них, який широко використовувався під час другої

Мал. 160. Метання гранати в танк

світової війни нашими солдатами,— це осліплення танків: пропустивши танк, солдат сміливо стрибав на його броню і плац-накидкою накривав оглядові щілини.

У боротьбі з танками та іншими броньованими цілями противника вирішальну роль відіграють смі-

Мал. 161. Солдат чекає...

ливість, рішучість, навченість і непохитна впевненість солдата у своїх можливостях.

Характеристики зброї і техніки зарубіжних країн вміщено у додатках 1—4.

Відповіді

1. До мал. 157: правильно обране місце для спостереження: 1, 3, 4, 7, 9; неправильно — 2, 5, 6, 8.
2. До мал. 158: орієнтири: 1 — «кущ»; 2 — «камінь»; 3 — «дерево»; 4 — «далекий гай».
3. До мал. 159: зони ураження у танка: а) ручним протитанковим гранатометом — 1, 5, 6, 7, 8, 9; б) ручною протитанковою гранатою — 3, 4, 5, 7, 8, 9; в) зі стрілецької зброї — 1.

ЗАПИТАННЯ

1. Як ви гадаєте, за який час може подолати добре навчений солдат 100-метрову відстань по-пластунському?
2. Чому при переповзанні автомат тримають за ремінь біля верхньої антабки?
3. Чому під час бігу нога не виноситься вперед далі центра ваги тіла?
4. Де краще зайняти місце для спостереження?
5. Для чого необхідно після перебіжки відповзати вбік?
6. Які габарити танка М-1 «Абрамс»?

19. Дії солдата в бою

у складі мотострілецького відділення

Солдат у бою, як правило, діє у складі якого-небудь тактичного підрозділу і є його сполучною ланкою, адже якими б знаннями і навичками солдат не володів, він фізично не може водночас бути водієм і снайпером, знищувати танки і підносити боеприпаси.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ШТАТНА СТРУКТУРА МОТОСТРІЛЕЦЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ

Перше тактичне об'єднання солдатів для спільних дій називається *мотострілецьким відділенням* (МСВ). Його завдання — мобільно й ефективно боротися з особовим складом противника, його броньованими цілями, проводити розвідку, пересуватися з однією одиницею техніки й оберігати її.

До мотострілецького відділення як до організаційно-штатної одиниці входять (мал. 162):

К — командир відділення. Озброєний автоматом (АК). Накази віддає голосом або, перебуваючи у своїй бойовій машині піхоти (БМП) чи бронетранспортері (БТР), сигналами за допомогою переносної радіостанції (рації).

МВ — механік-водій БМП. Озброєний автоматом. Основне завдання — утримувати у технічно справному стані бойову машину і вміло водити її за будь-яких обставин. На бойовій машині є рація, прилад для визначення зараженості місцевості, система колективного захисту від зброї масового знищення (ЗМЗ).

В — водій БТР.

НО — навідник-оператор БМП (БТР). Озброєний автоматом. Основне завдання — вести вогонь з бортового озброєння, а саме:

на БМП — із протитанкових керованих ракет, що здатні уражати броньовані цілі на відстані понад 3,5 км; із 30-міліметрової автоматичної гармати, що здатна знищувати не тільки наземні цілі, а й повітряні; зі спареного з гарматою кулемета 7,62 мм;

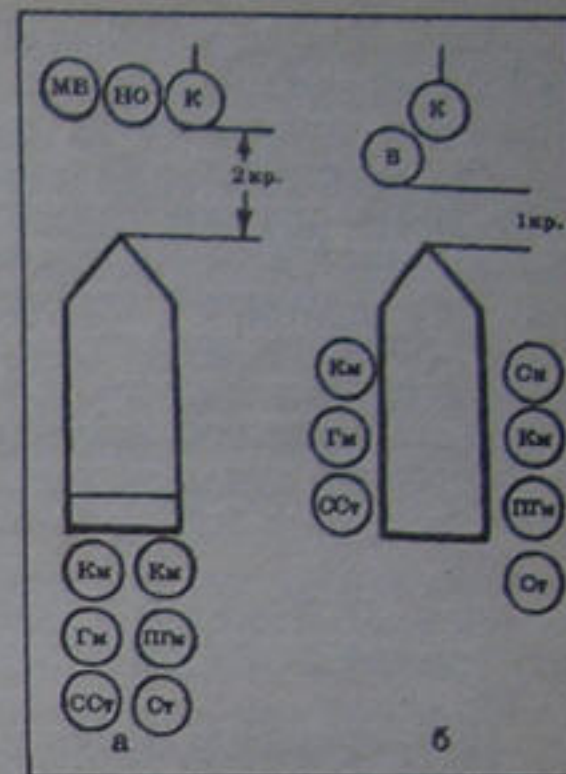
на БТР — із великокаліберного кулемета 14,5 мм, що здатний пробивати легкоброньовані цілі на відстані 2 км; зі спареного з ним кулемета 7,62 мм.

Км — кулеметник, озброєний ручним кулеметом (РКК). Завдання — вражати групові цілі противника.

Гм — гранатометник. Озброєний ручним протитанковим гранатометом (РПГ). Завдання — уражати броньовані цілі противника на відстані до 500 м.

СГм — старший гранатометник.

ПГм — помічник гранатометника. Озброєний автоматом. Основне завдання — переносити гранати, допомагати гранатометникові, прикривати його від вогню противника.

Мал. 162. Склад мотострілецького відділення: а — БМП; б — БТР

Сн — снайпер. Озброєний снайперською гвинтівкою (СГ). Завдання — знищувати важливі цілі противника (офіцерів, спостерігачів, гранатометників).

Ст — стрільці. Озброєні автоматами, що мають підствольні протипіхотні гранатомети. Основне завдання — знищувати живу силу противника.

ССт — старший стрілець.

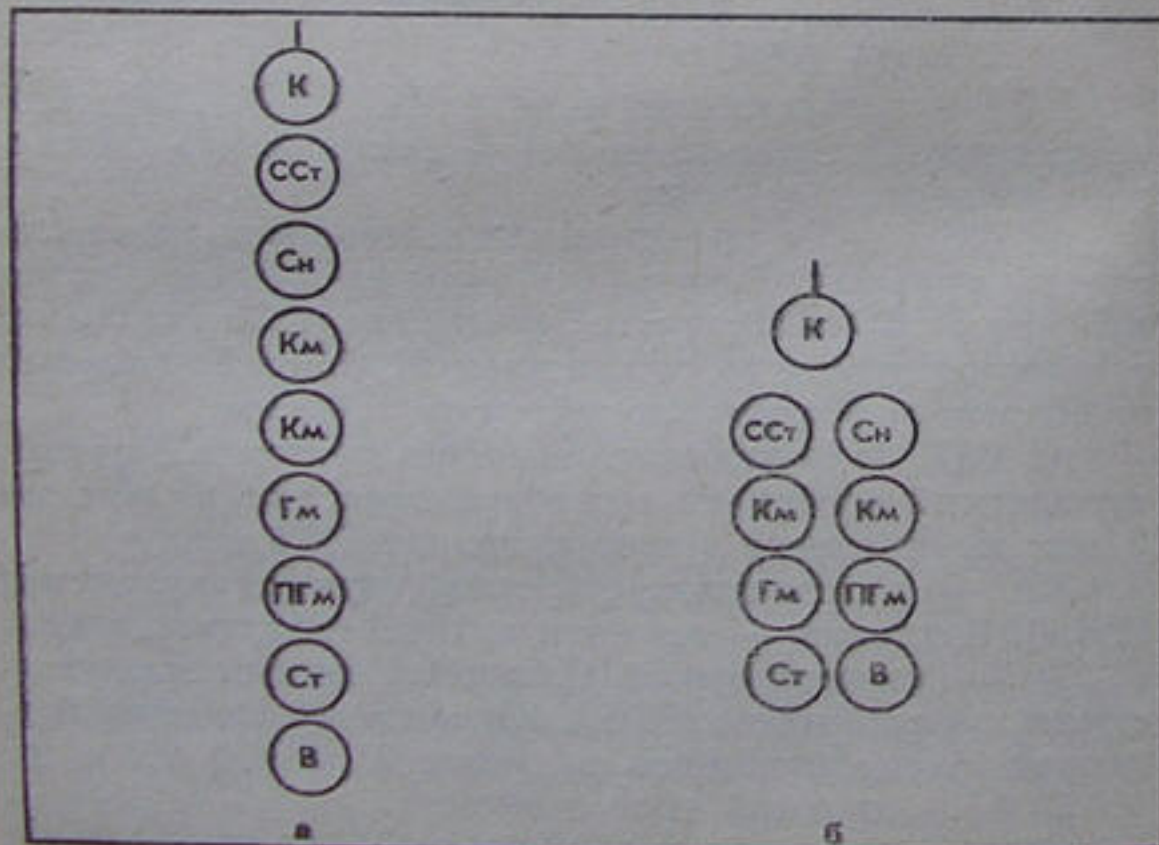
У кожного солдата є також одна наступальна й одна оборонна гранати, а на відділення видаються ще ручні та реактивні протитанкові гранати.

Особовий склад відділення — від 8 до 10 чоловік, воно має одну бойову машину і засоби радіозв'язку.

ПОХІДНИЙ І БОЙОВИЙ ПОРЯДОК МОТОСТРІЛЕЦЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ

При виконанні бойових завдань і залежно від обстановки мотострілецьке відділення може діяти у похідному або бойовому порядку.

Похідний порядок — це шиккування відділення в колону по одному або по два. Застосовується на марші, при розвитку наступу, переслідуванні противника, проведенні маневру (мал. 163). Похідний стрій повинен

Мал. 163. Похідний стрій відділення:
а — колона по одному; б — колона по два

забезпечувати високу швидкість руху, швидке розгортання в бойовий порядок, якомога меншу вразливість від вогню противника, підтримання стабільного управління.

Бойовий порядок — це шиккування мотострілецького відділення для ведення бою. Він має відповідати поставленому завданню і забезпечувати: успішне ведення бою; повне використання в бою всіх вогневих засобів, бойових можливостей відділення, наслідків вогневих дій і вигідних умов місцевості; здійснення маневру; стійкість і активність в обороні; якомога меншу вразливість від вогню противника; підтримання безперервної взаємодії.

Бойовий порядок відділення в наступі складається з цепу і БМП (БТР). Інтервали між солдатами в цепу — 6—8 м (8—12 кроків). Якщо цепом наступають 7 бійців, то фронт наступу відділення складатиме 50 м. Такі інтервали забезпечують успішне виконання поставленого завдання і необхідне розосередження відділення з метою зменшення втрат від вогню противника, дають можливість командувати голосом і підтримувати взаємодію між солдатами у цепу.

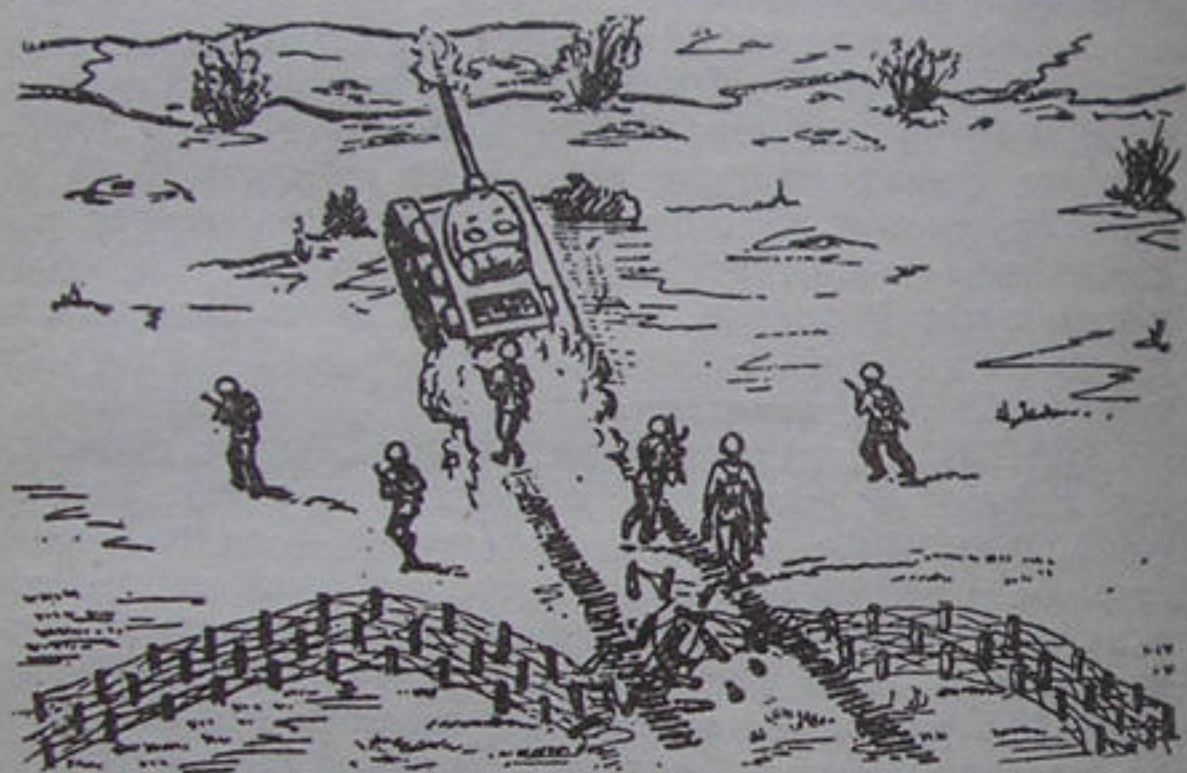
БМП (БТР) рухається за цепом на фланзі відділення, а іноді й усередині, підтримуючи наступ вогнем (мал. 164, 165). Під час атаки (*атака* — це поєднання стрімкого руху в бойовому порядку підрозділів і частин з вогнем найвищої щільності з метою знищення противника в найвирішальніший момент наступу) цеп звичайно рухається за танками на такій відстані, щоб не постраждати від розривів снарядів своєї артилерії

Мал. 164. Наступ цепом з БТР

Мал. 165. БМП в ґепу

Мал. 166. Ґеп за танком

і при цьому забезпечувати надійну підтримку танків вогнем стрілецької зброї (мал. 166).

Знання кожним солдатом свого місця у похідному і бойовому порядку, вміння швидко і чітко перешиковуватися забезпечують вирішальну перевагу над противником.

ДІ СОЛДАТА У СКЛАДІ ВІДДІЛЕННЯ ПІД ЧАС НАСТУПУ

Під час наступу солдат, використовуючи результати ядерного і вогневого удару по противнику, воює з

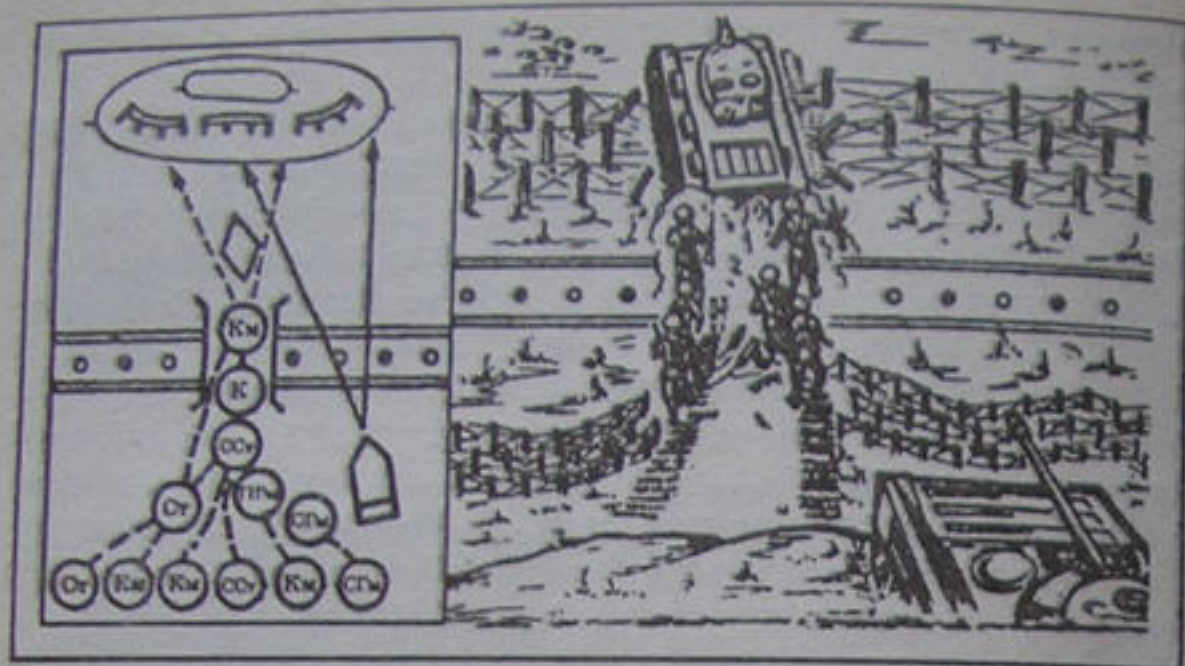
повною віддачею сил, тісно взаємодіючи з іншими солдатами відділення.

Перед наступом солдат повинен: чітко зрозуміти своє завдання і завдання свого відділення і взводу, цілі нападу і порядок відкриття вогню; знати номер (розпізнавальний знак) танка, з яким буде діяти відділення, порядок взаємодії з ним та іншими бойовими засобами; при атаці в пішому порядку — місце і порядок спішування, місце в ґепу відділення; запам'ятати встановлені командиром сигнали; перевірити справність зброї і підготувати її до бою, перевірити наявність боєприпасів і при необхідності поповнити їх; перевірити наявність і справність засобів індивідуального захисту; підігнати спорядження.

За командою командира відділення «Відділення, до спішування — готуйсь!» механік-водій (водій) збільшує швидкість руху бойової машини і наздоганяє танк; у цей час солдат дістає зброю з бійниці, ставить її на запобіжник і готується до спішування. За командою командира відділення «До машини!» механік-водій (водій) уповільнює хід або, якщо є укриття, робить коротку зупинку. Солдат зістрибує з машини і за командою командира відділення «Відділення, за мною — до бою!» займає своє місце в ґепу, відкриває вогонь на ходу, бігом або прискореним кроком у складі відділення наступає у вказаному напрямі (мал. 167).

Мал. 167. «Відділення — до бою!»

Мал. 168. Через міне поле

Атака повинна бути стрімкою: у цьому запорука успіху. Солдат, який рухається поволі, — зручна мішень для противника.

Через міне поле відділення пересувається за командою командира «Відділення, за мною в колону по одному (по два) в прохід крізь міне поле — бігом руш!» Кулеметник першим іде у прохід і прикриває вогнем рух відділення; решта солдатів шикуються в колону і стрімким кидком услід за танком, який прокладає прохід (або по прокладеному заздалегідь проходу), ведучи вогонь вправо-вліво, під прикриттям вогню БМП (ВТР) долають міне поле (мал. 168). Подолавши міне поле, солдат за командою командира «Відділення, до бою — вперед!» знову займає своє місце в цепу і, ведучи вогонь по противнику на ходу, стрімко просувається до об'єкта атаки. Наблизившись до траншеї противника на 30—40 м, солдат за командою командира відділення «Гранатою — вогонь!» кидає гранату в траншею і стрімким ривком, пригнувшись, із криком «Ура!», рішуче вривається на передній край, знищує противника вогнем в упор і невпинно продовжує атаку у вказаному напрямі (мал. 169).

Якщо солдат змушений вести бій у траншеї чи у ходах сполучення, то йому потрібно рухатися якомога швидше. Перед тим як увійти до траншеї чи ходів сполучення, солдат кидає туди гранату і робить 1—2 черги з автомата (мал. 170, 171). Дротяне загородження у вигляді «їжаків», «рогаток» тощо необхідно

Мал. 169. Атака

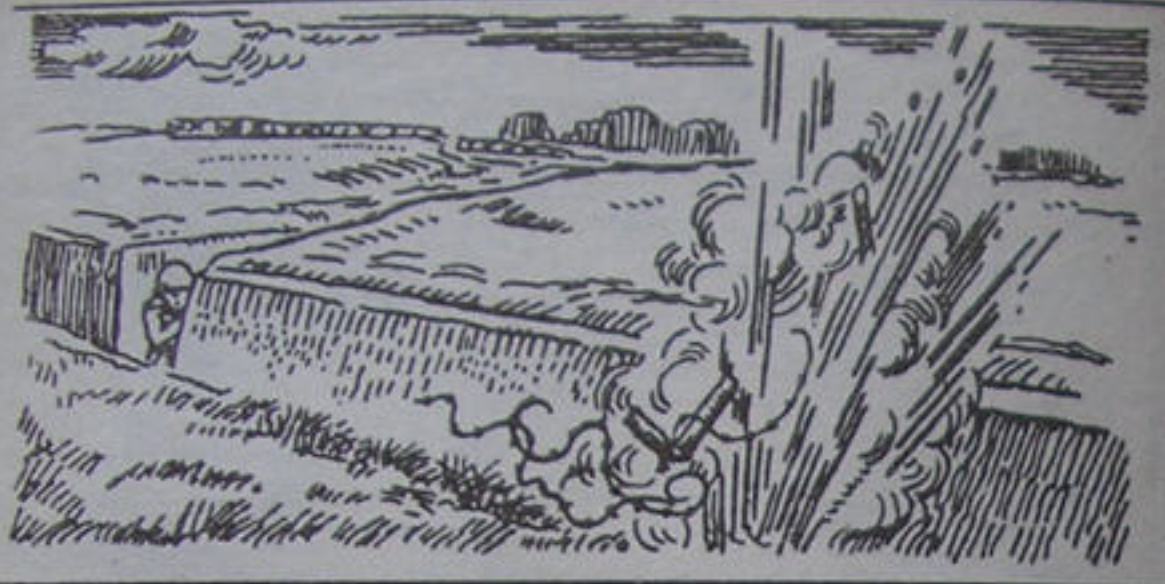
викинути нагору штиком або підірвати гранатою. Пересуваючись траншеєю противника, треба уважно дивитися, чи немає в ній мін-сюрпризів або інших вибухових пристроїв. Знищувати противника в таких умовах дуже складно. Солдат в основному змушений розраховувати на власну майстерність ведення рукопашного бою, на свою зброю і свої сили, вдаючись до таких прийомів, як уколи штиком, удари прикладом, магазином чи піхотною лопаткою, метання гранати, вогонь в упор.

Заражену ділянку місцевості відділення обходить, а в разі значного зараження проходить через неї в індивідуальних засобах захисту (мал. 172).

Знання солдатом свого завдання, вміння діяти в ході просування до переднього краю противника, здат-

Мал. 170. У ворожій траншеї

Мал. 171. Гранату кинуто

ність підтримати стрімку атаку, поєднувати вогонь з рухом уперед, безстрашно вступати в рукопашний бій — запорука перемоги в наступальному бою.

ДІЇ СОЛДАТА У СКЛАДІ ВІДДІЛЕННЯ В ОБОРОНІ

В обороні кожний солдат, уміло використовуючи свою зброю, фортифікаційні споруди, вигідні умови місцевості і постійно взаємодіючи із сусідами, може знищити велику кількість солдатів противника, а також успішно боротися з його наступаючими танками та іншими бронемашинами.

Мотострілецьке відділення обороняє позицію до 100 м по фронту, маючи на ній основні й запасні позиції для вогневих засобів. На позиції відділення стрільці, кулеметник і гранатометник розташовуються непомітно для противника. Всі підступи до позиції відділення перед фронтом і на флангах перебувають під активним, особливо фланговим, вогнем, а загородження і перешко-

Мал. 172. Солдат приготувався до проходження зараженої зони

Мал. 173. Вогнева позиція мотострілецького відділення

ди — добре видимі і прострілюються. Відділення повинне бути готовим до маневру в разі загрози обходу, до ведення вогню вночі та в інших умовах обмеженої видимості.

Вогневу позицію БМП (БТР) обладнують у центрі позиції відділення, або на його фланзі, або позаду позиції на відстані до 50 м (мал. 173).

Одержавши завдання на оборону, солдат займає зазначену позицію, швидко обладнує її в інженерному відношенні, замасковує підручними засобами, при цьому перебуває у постійній готовності до відбиття атаки наземного і повітряного противника. У встановлений час доповідає командирові відділення про готовність до ведення оборонного бою (мал. 174). З початком вогневої підготовки солдат, якщо він не спостерігач, за командою (сигналом) командира ховається у щілині або в бліндажі, перебуваючи у стані готовності негайно зайняти вогневу позицію. Призначений спостерігачем солдат перебуває на своєму посту, спостерігає за діями

Мал. 174. Солдат готується до оборони

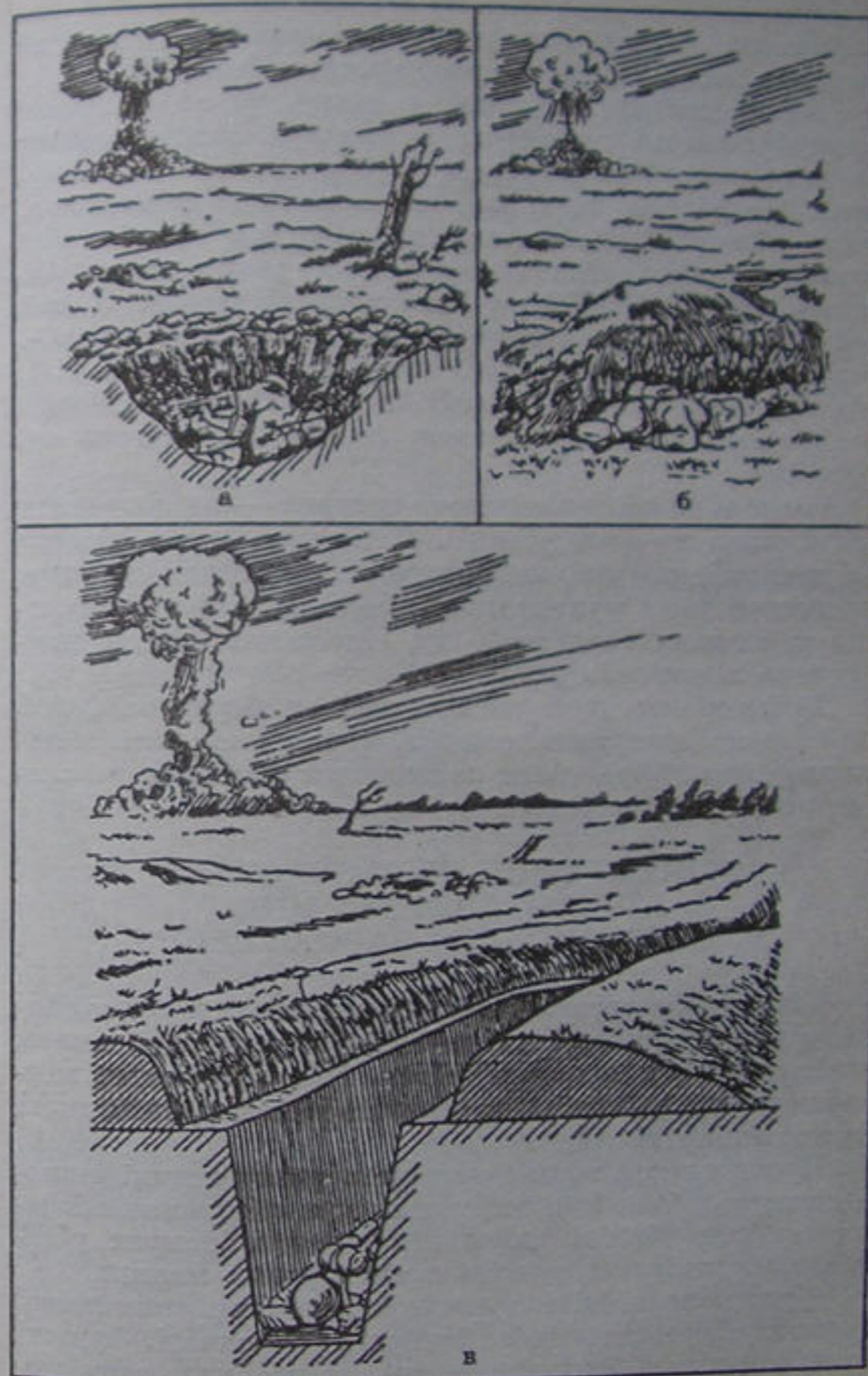

Мал. 175. Почалась вогнева підготовка

противника і доповідає командирові про результати спостереження (мал. 175).

При нанесенні противником ядерного удару солдат після вибуху вживає заходів щодо свого захисту (мал. 176): якщо перебуває в траншеї, то лягає на її дно долілиць, прикриваючи очі руками; якщо в бойовій машині піхоти, то зачиняє двері, бійниці, люки, жалюзі, а

Мал. 176. Захист від ядерного ураження:
а — у вирві; б — за пагорбом; в — у траншеї

механік-водій вмикає систему захисту від зброї масового знищення. В разі застосування противником отруйних речовин солдат швидко одягає протигаз (мал. 177).

Якщо противник пішов у атаку, то за сигналом спостерігача чи командою командира солдат займає вогневу позицію і готується до бою. Вогонь по атакуючій піхоті він відкриває за командою командира, коли піхота наближається на відстань прицільного вогню. До цього вогонь по противнику ведуть артилерія, танки, БМП, ПТКРС та інші вогневі засоби. У цей час солдат уважно спостерігає за діями противника, доповідає про важливі події командирові й обирає цілі, які він знищуватиме в міру їх наближення. Надалі, коли противник наблизиться, солдат веде вогонь самостійно.

Головне завдання кожного солдата — не допустити противника на свої позиції. Якщо все ж він підійде до траншеї, то солдат знищує його вогнем в упор, гранатами чи в рукопашному бою. Одне з найважливіших завдань солдата — це відсікання піхоти противника від танків (мал. 178).

Таким чином, успіх дій відділення в обороні залежить від стійкості, витримки солдата, його вміння використовувати свою зброю, діяти за штатним розписом, взаємодіяти з рештою особового складу відділення.

ОСНОВНІ ТИПИ ПРОТИПІХОТНИХ І ПРОТИТАНКОВИХ МІН, ЇХ ПРИЗНАЧЕННЯ І ЗАСТОСУВАННЯ

Мінно-вибухові загородження становлять основу інженерних перешкод і влаштовуються у вигляді мінних полів, груп мін та окремих мін. Для обладнання мінно-вибухових загороджень застосовуються протитанкові та протипіхотні міни.

Протитанкові міни бувають: протигусеничні і протиднищеві. Вони призначаються для мінування місцевості проти танків, самохідних артилерійських установок, бронетранспортерів, транспортних машин.

Протипіхотні міни призначені для знищення живої сили. Їх підрозділяють на фугасні та осколкові. Фугасні міни під час вибуху вражають, як правило, одну людину; осколкові можуть уразити кількох чоловік.

Протитанкові міни встановлюють на місцевості вручну та за допомогою мінних загороджувачів. При

Мал. 177. Солдат одягає протигаз потерпілому

Мал. 178. Противник пішов у атаку

установці міни вручну необхідно: вигвинтити з міни пробку; перевірити, чи не деформовано кришку міни; відкрутити ковпачок з детонатора і переконатися в наявності гумової прокладки; завести ключем годинниковий механізм вибухового пристрою; закрутити детонатор у міну; поставити міну в ямку чи на поверхню ґрунту; перевести вибуховий пристрій у бойове положення, для чого відкинути ключем кільце запобіжної чеки, видалити запобіжну чеку з-під кнопки вибухового пристрою і натиснути кнопку; міну замаскувати.

При встановленні протипіхотної міни (ПМД-6) необхідно вирити ямку розміром з міну з таким розрахунком, щоб встановлена міна виступала над поверхнею ґрунту на 1—2 см. Поставити міну з відкритою кришкою в ямку, закрутити в корпус запал, вставити детонатор в отвір передньої стінки корпусу міни таким чином, щоб капсуль-детонатор увійшов у запальне гніздо шашки. Притримуючи корпус міни, виїняти запобіжну чеку з вибухового пристрою, закрити кришку міни, не натискаючи при цьому на заплічники чеки вибухового пристрою, потім обережно, не тиснувши на кришку міни, замаскувати її.

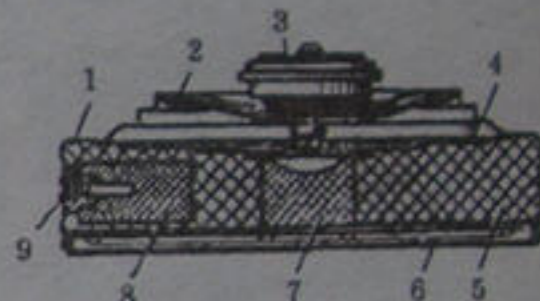
Установлення міни ПОМЗ-2 здійснюється з одним або двома розгалуженнями дротяних розтяжок. У першому випадку необхідно забити в ґрунт кілочок розтяжки і закріпити за нього одним кінцем розтяжку (кілочок повинен виходити з ґрунту на 10—15 см), потім розтягнути її в бік установки міни, забити другий кілочок, щоб він виходив з ґрунту на 5—7 см. Далі вкласти у корпус міни бурову шашку запальним гніздом у бік малого отвору, насадити міну на кілочок до упору в шашку, прикріпити карабінчик до дротяної розтяжки, обладнати запалом вибуховий пристрій і вставити його у верхній отвір корпусу міни. Потім зачепити карабінчик за бойову чеку, замаскувати міну під місцевість і, переконавшись, що бойова чека тримається надійно, виїняти запобіжну чеку.

При встановленні міни з двома розгалуженнями розтяжки спочатку туго натягують розтяжку довжиною 8 м з однією дротяною петлею і карабінчиком на ній. Решту операцій виконують так само, як і при встановленні міни з одним розгалуженням розтяжки.

Загальну будову протитанкових і протипіхотних мін та послідовність їх встановлення зображено на малюнках 179—189. Тактико-технічні характеристики мін наведено у таблиці 8.

Мал. 179. Протитанкова міна ТМ-62М

Мал. 180. Протитанкова міна ТМ-57

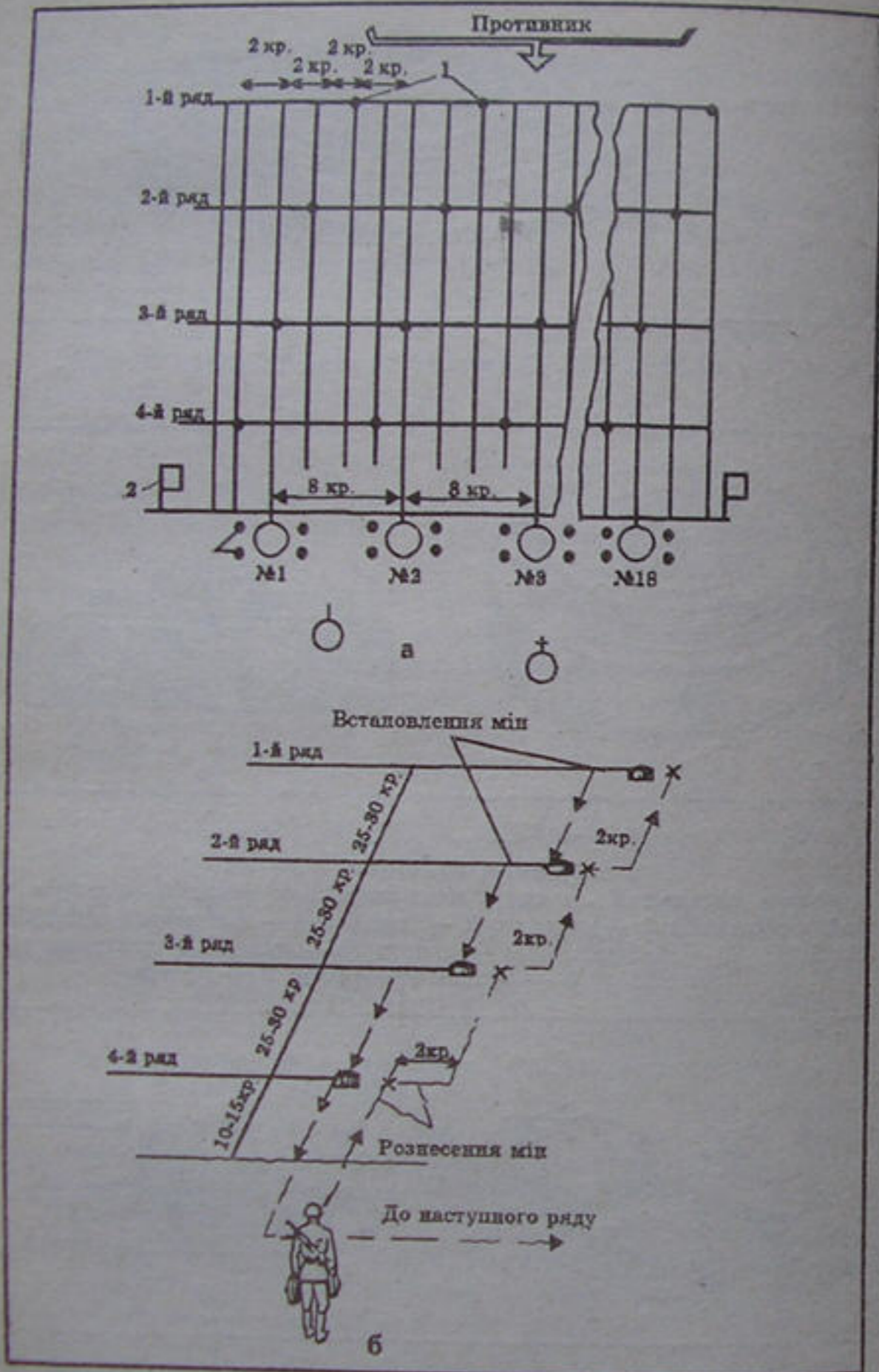
з вибуховим пристроєм МВЗ-57:

а — загальний вигляд у транспортному стані; б — розріз у бойовому стані: 1 — корпус; 2 — щиток; 3 — вибуховий пристрій МВЗ-57; 4 — діафрагма; 5 — заряд; 6 — дно; 7 — центральний детонатор; 8 — бічний детонатор; 9 — пробка

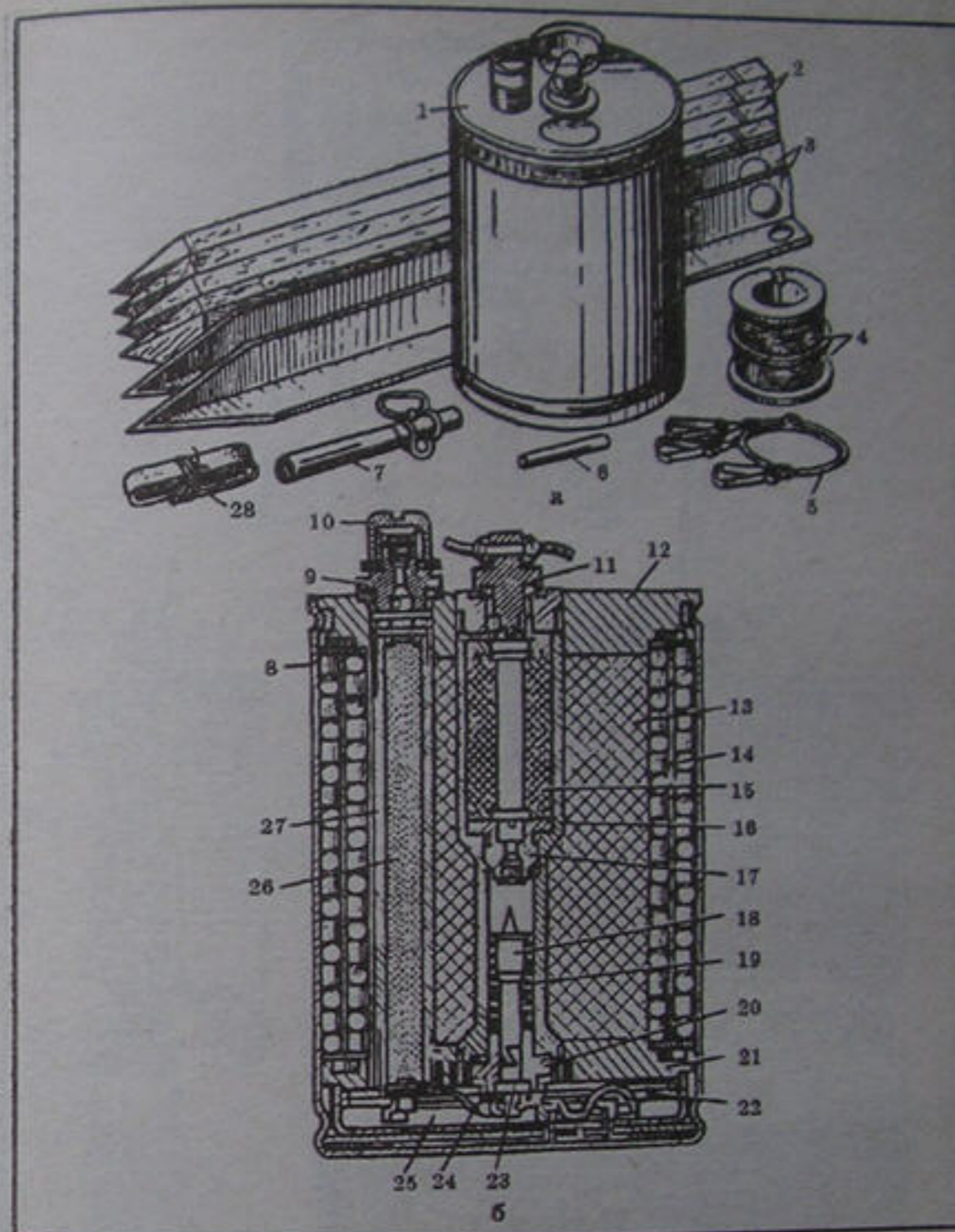

Мал. 181. Встановлення протитанкової міни в ґрунт із маскуванням дерном:

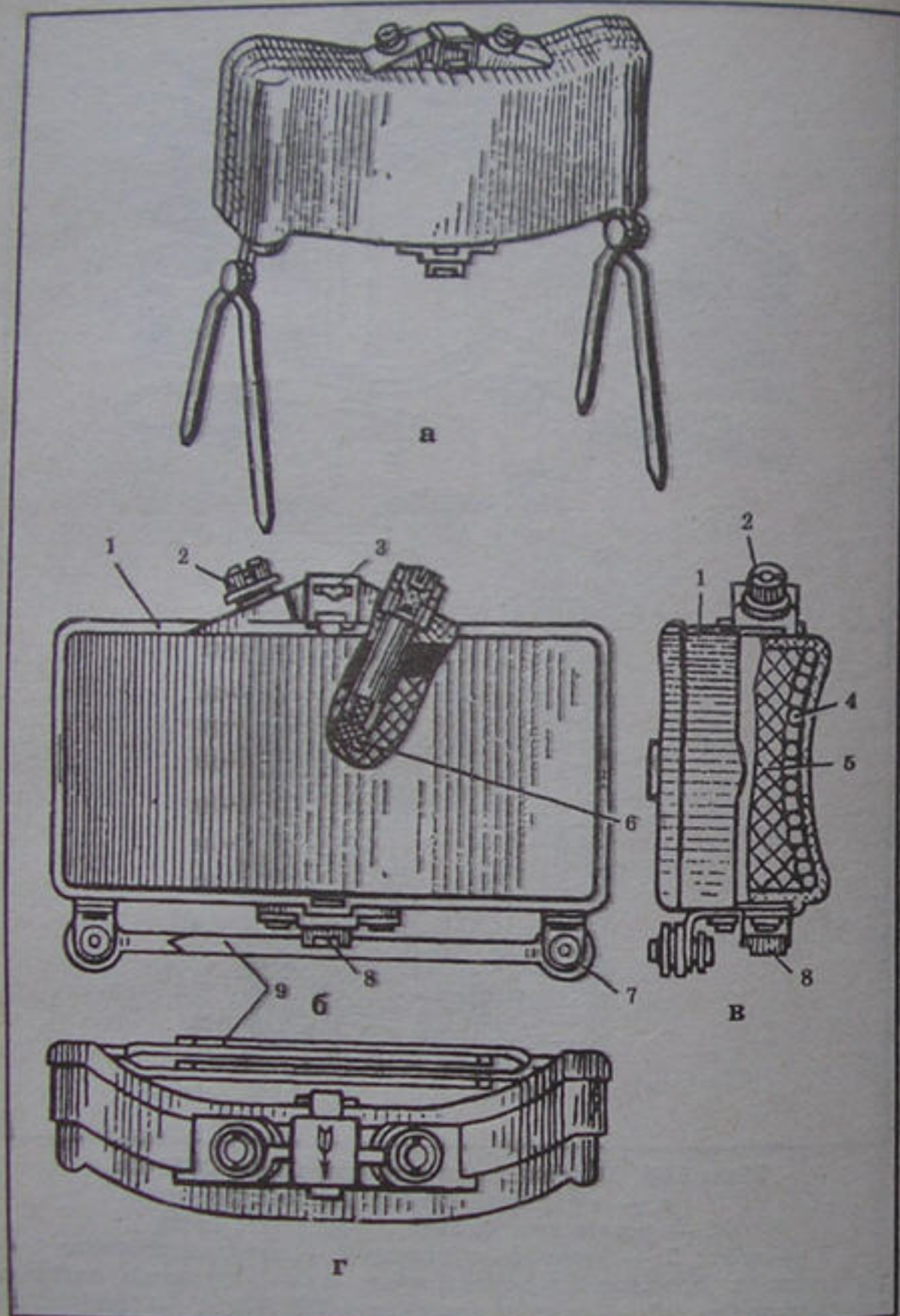
а — виривання ямки; б — маскування міни: 1 — обсіпання ґрунтом; 2 — маскувальний дерен; 3 — міна

Мал. 182. Встановлення протитанкових мін:
 а — план мінного поля; б — порядок дій номерів обслуги;
 1 — міни; 2 — прапорець; 1-18 — номери обслуги

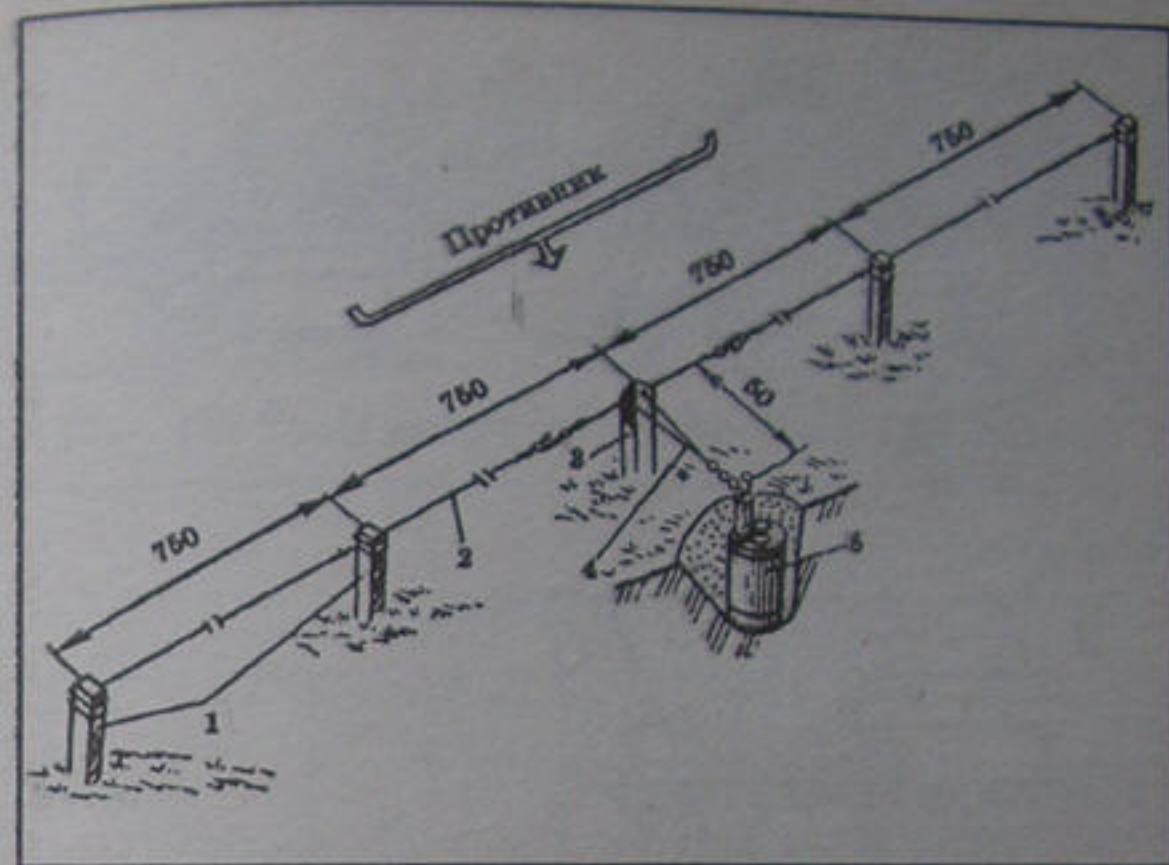

Мал. 183. Протитанкова осколкова міна ОЗМ-72:
 а — загальний вигляд комплекту;
 б — розріз неостаточно спорядженої міни;
 1 — міна; 2 — дерев'яні кілочки; 3 — металеві кілочки; 4 —
 котушки з дрітними розтяжками; 5 — сталевий канат з
 карабінчиками; 6 — капсуль-детонатор № 8-А; 7 — вибуховий
 пристрій МУВ-3; 8 — напрямний стакан; 9 — втулка з
 капсулем-запальником і кулькою; 10 — ковпачок; 11 — пробка;
 12 і 21 — кришки; 13 — заряд; 14 — корпус із осколками; 15 —
 додатковий детонатор; 16 — центральна втулка; 17 — втулка з
 капсулем-запальником; 18 — ударник; 19 — бойова пружина; 20 —
 втулка; 22 — натяжний сталевий канат; 23 — п'ятка ударника;
 24 — запобіжний ковпачок; 25 — камера; 26 — вибивний заряд;
 27 — трубка; 28 — капронова стрічка

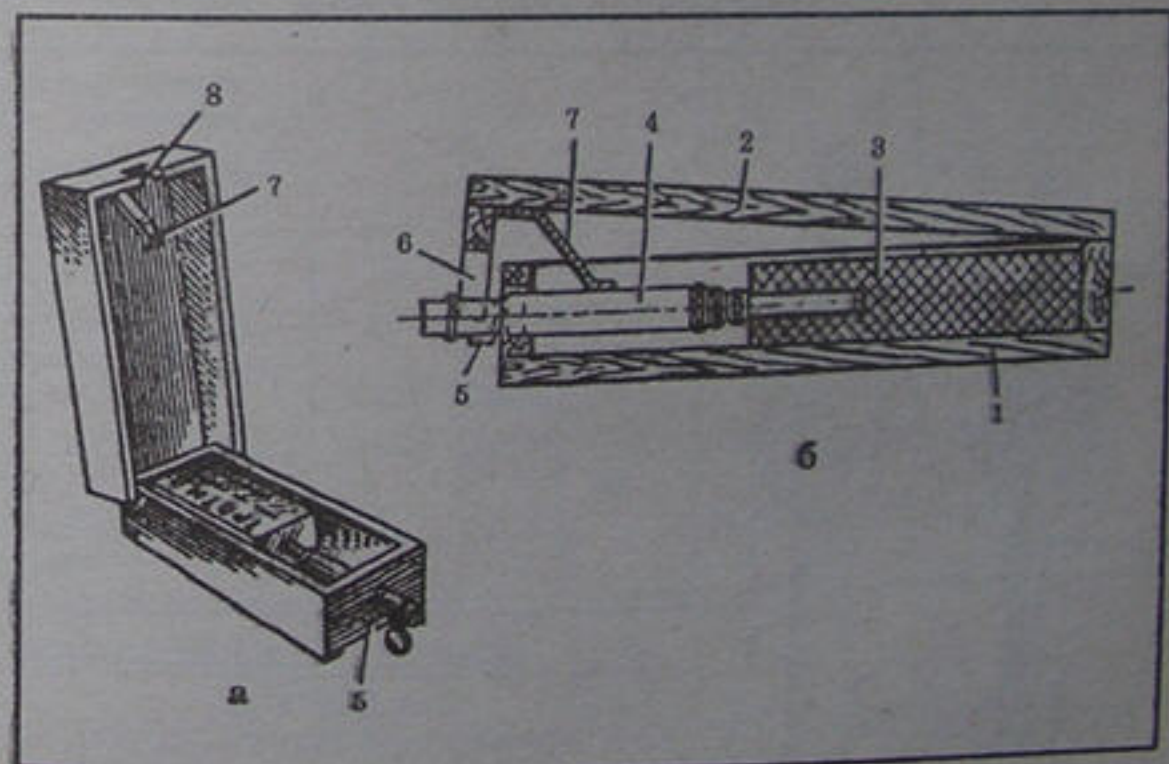

Мал. 184. Протицїхотна осколкова мїна МОН-50
неостаточно споряджена:

а — загальний вигляд з розкритими рїзками; б — вигляд спереду, з розрїзом по запальному гнїзду; в — вигляд збоку, з розрїзом передньої частини мїни; г — вигляд згори; 1 — корпус; 2 — пробка; 3 — прицїльна щїлина; 4 — осколки; 5 — заряд; 6 — додатковий детонатор; 7 — шарнїр; 8 — фланець; 9 — рїзки

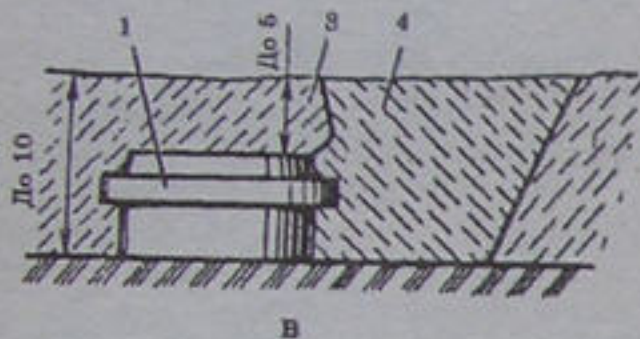
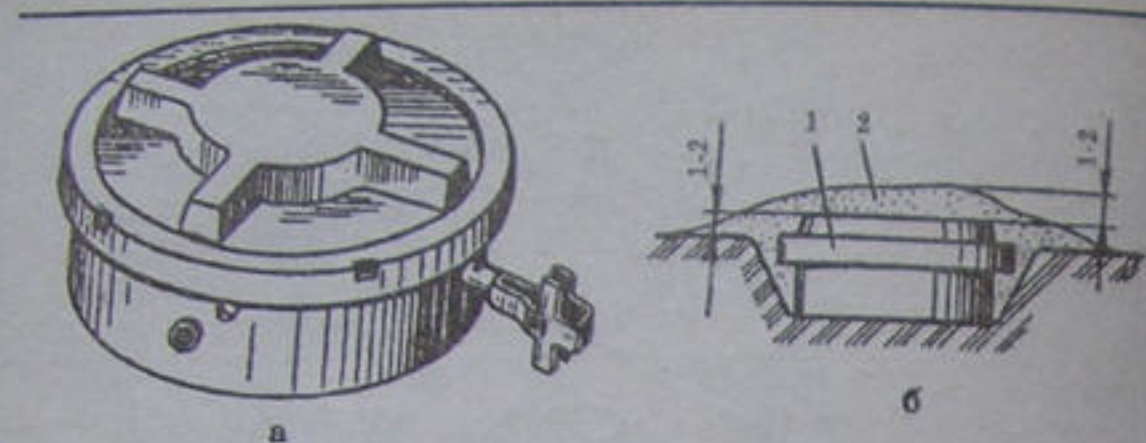

Мал. 185. Встановлення протицїхотної мїни ОЗМ-72 в ґрунт:
1 — дерев'яні кїлочки; 2 — дротина розтяжка; 3 — металевий кїлочок; 4 — сталевий канат з карабїнчиками; 5 — мїна ОЗМ-72 з вибуховим пристроєм МУВ-3 (МУВ-4)

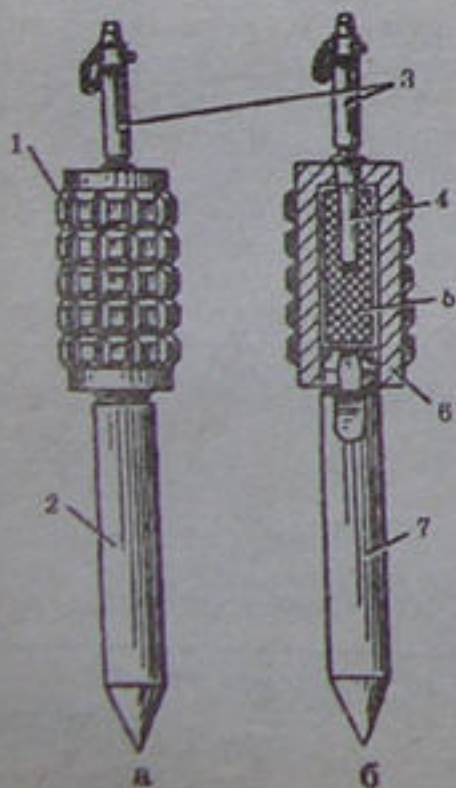
Мал. 186. Протицїхотна мїна ПМД-6М:

а — загальний вигляд; б — з реарїзі; 1 — корпус; 2 — кришка; 3 — тротїлова шашка; 4 — вибуховий пристрій МУВ-2; 5 — Т-подібна чека; 6 — прямокутний паз; 7 — металева пластинка

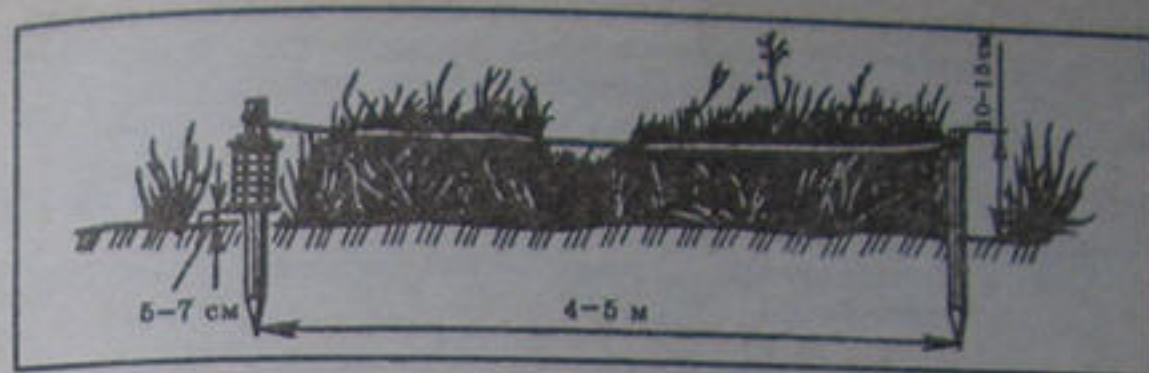
Мал. 187. Протишіхотна міна ПМН-2:

а — загальний вигляд; б — встановлення в ґрунт; в — встановлення в сніг на поверхні ґрунту при сніжному покриві до 10 см; 1 — міна; 2 — маскування крихким снігом; 3 — сніг; 4 — маскування ямки крихким снігом

Мал. 188. Протишіхотна осколкова міна ПОМЗ-2:

а — загальний вигляд; б — в розрізі; 1 — корпус міни, 2 — встановлювальний кілочок, 3 — вибуховий пристрій, 4 — запал, 5 — заряд (бурова тротилова шашка), 6 — корпус міни, 7 — встановлювальний кілочок

Мал. 189. Схема встановлення протишіхотної міни ПОМЗ-2

Таблиця 8

ХАРАКТЕРИСТИКИ МІН

Показники	Протитанкові міни		Протишіхотні міни				
	ТМ-62М	ТМ-57	МОН-50	ПОМЗ-2	ОЗМ-72	ПМД-6	МПН-3
Маса міни, кг	9,5—10	9	2	1,77	5	0,493	0,4
Маса заряду вибухових речовин, кг	7,0	6,5	0,7	0,075	0,66	0,2	0,1
Радіус суцільного ураження, м	—	—	—	4	25	—	—
Ширини зони і суцільного ураження на відстані 50 м, м	—	—	—	45	—	—	—
Зусилля, необхідне для спрацювання, Н	1500	2000	—	5	—	60	50
Матеріал корпусу	метал	метал	пласт-маса	чавун	чавун	дерево	пласт-маса
Вибуховий пристрій	—	МВЗ-57	—	МУВ-2	—	МУВ-2	механічний

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що спільного і відмінного у діях ВМП і БТР під час атаки переднього краю противника?
2. Спробуйте обґрунтувати, чому під час атаки поруч з командиром перебувають кулеметник і гранатометник.
3. Чому окоп відділення має своєрідну конфігурацію?
4. Чому в бойовому порядку відділення переднього краю противника відстань між солдатами повинна бути 6—8 м?

5. Чому бойова машина піхоти може бути в цю відділення, а бронетранспортер, як правило, пересувається за цим відділення на значній відстані і з короткими зупинками?
6. Чому, долаючи мінно-вибухові загородження противника, відділення рухається за танком колоною по два?
7. Чому БМП (БТР) в обороні, як правило, має позицію позаду відділення на 50 м?
8. Чому в протитанкових і протипіхотних мінах бувають корпуси з різних матеріалів?

ОСНОВИ ВІЙСЬКОВОЇ ТОПОГРАФІЇ ТА ТУРИЗМУ

20. Військова топографія

Топографія — наука, що вивчає засоби вимірювання місцевості і відображення її на папері у вигляді планів і карт.

Військова топографія — розділ топографії, що включає розробку засобів вивчення і розвідки місцевості з метою використання її в бойових умовах.

У бойовій обстановці солдатів доводиться діяти на різній місцевості. Він повинен сам визначати цілі і відстані для стрільби, напрям свого руху, місце свого знаходження та ін. Вивчення військової топографії сприяє розвитку таких важливих якостей, як спостережливість, точність, увага, вміння аналізувати свої спостереження і робити висновки про можливий вплив місцевості на виконання бойових завдань.

Місцевість — це частина земної поверхні з усіма її елементами: рельєфом, ґрунтами, водами, рослинністю, шляхами сполучення, сільськогосподарськими і соціально-культурними об'єктами. З погляду військової топографії місцевість є одним із елементів бойової обстановки (мал. 190).

Місцевість поділяється:

- за особливостями рельєфу — на рівнинну, пагорбкову, горбкову;
- за ступенем пересічення — на слабопересічену, середньопересічену, дуже пересічену;
- за прохідністю — на легкопрохідну, прохідну, важкопрохідну, непрохідну;

Мал. 190. Місцевість

за умовами спостереження і маскування — на відкриті, напіввідкриті, закриті;

за природними умовами — на пустельну, степову, напіввідкриті, лісисто-болотисту.

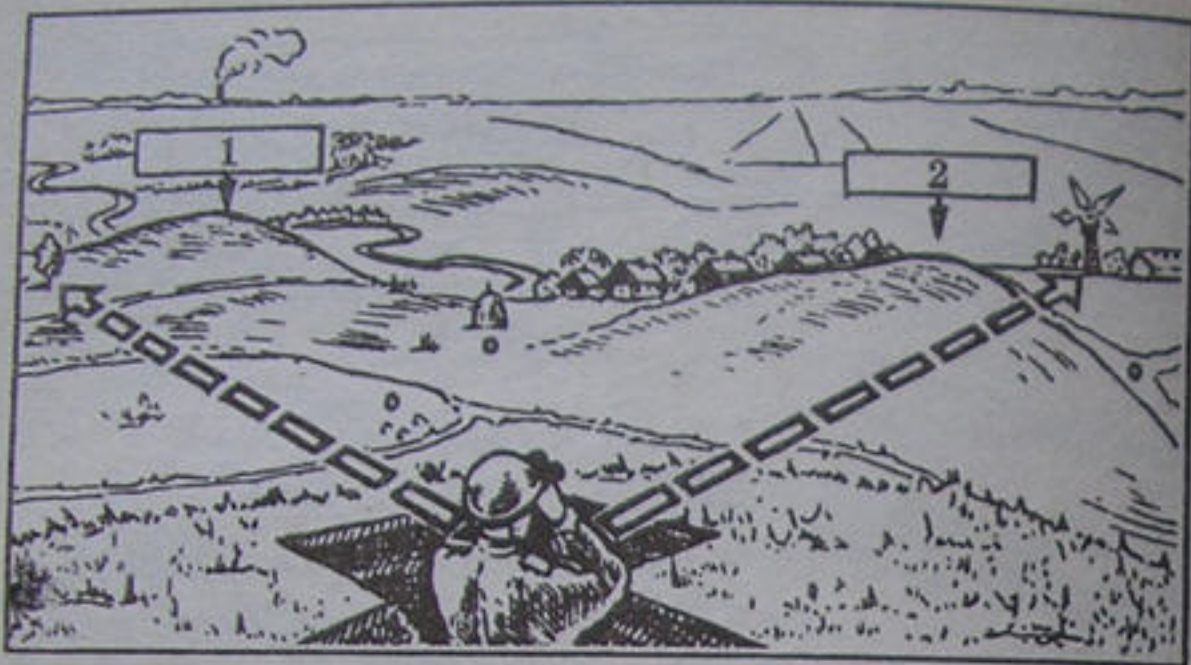
Природні та виготовлені людьми об'єкти на земній поверхні — це *місцеві предмети*, що використовуються у військовій справі для визначення місцевості, орієнтування, цілевизначення й управління військами в бою. До місцевих предметів належать: населені пункти, промислові та сільськогосподарські підприємства, рослинний і ґрунтовий покрив, берегова лінія великих за площею акваторій, ріки, озера, канали, об'єкти шляхів сполучення і зв'язку.

Орієнтування на місцевості — це визначення свого місцезнаходження, положення топографічних і тактичних об'єктів на місцевості відносно сторін горизонту, рельєфу і місцевих предметів, розміщення своїх військ і військ противника (мал. 191).

Рельєф — це сукупність нерівностей поверхні суходолу, дна океанів і морів (мал. 192).

ВИЗНАЧЕННЯ СТОРІН ГОРИЗОНТУ ЗА КОМПАСОМ

Компас — прилад, що вказує напрям географічного або магнітного меридіана; служить для орієнтування відносно сторін горизонту (мал. 193). Щоб визначити

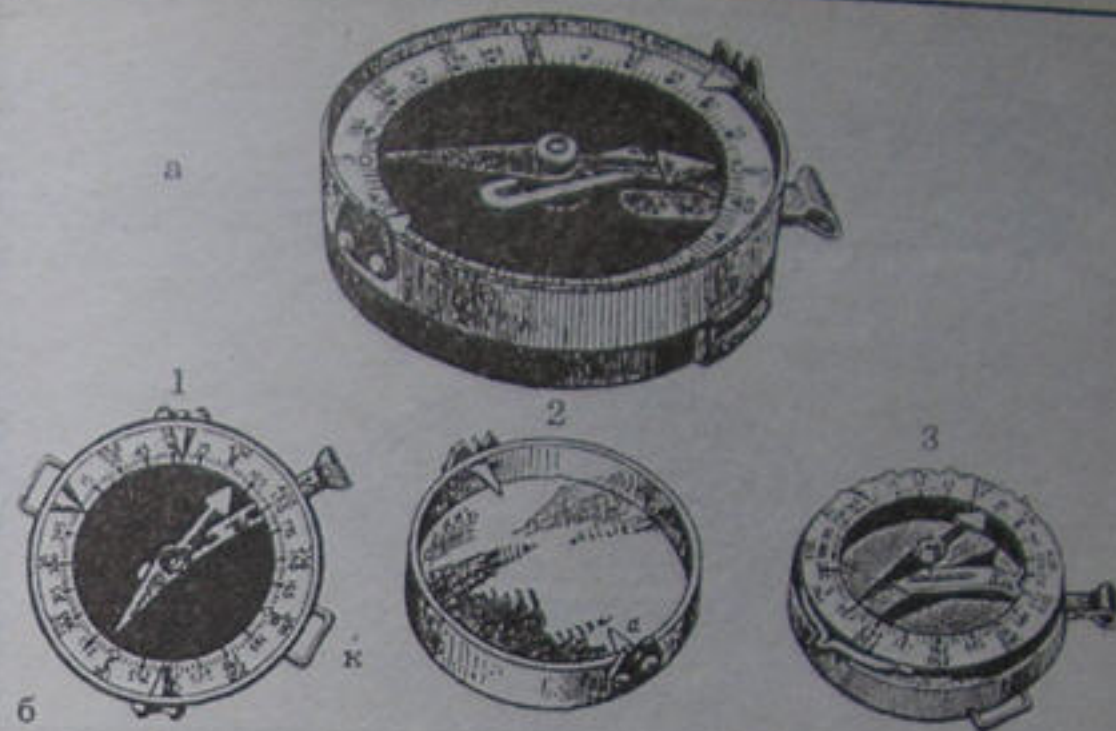
Мал. 191. Орієнтування на місцевості:
1 і 2 — поля невидимості

сторони горизонту (сторони світу), потрібно спочатку з'єднати мушку з нульовою поділкою лімба компаса. Потім слід зорієнтувати компас; для цього встановити його в горизонтальне положення і розблокувати стрілку, повертати компас доти, доки північний кінець магнітної стрілки стане проти нульової поділки лімба. Це є орієнтоване положення компаса. Напрямок стрілки на нульовій поділці лімба буде напрямом на північ. Потім візуванням через проріз і мушку відзначають місцевий предмет (орієнтир) і використовують його для визначення напрямку на північ. Визначивши напрям на північ, легко визначити й інші сторони горизонту.

Орієнтир — це місцевий предмет, який виділяється і який добре видно, або елемент рельєфу, який вико-

Мал. 192. Рельєф (горбиста місцевість)

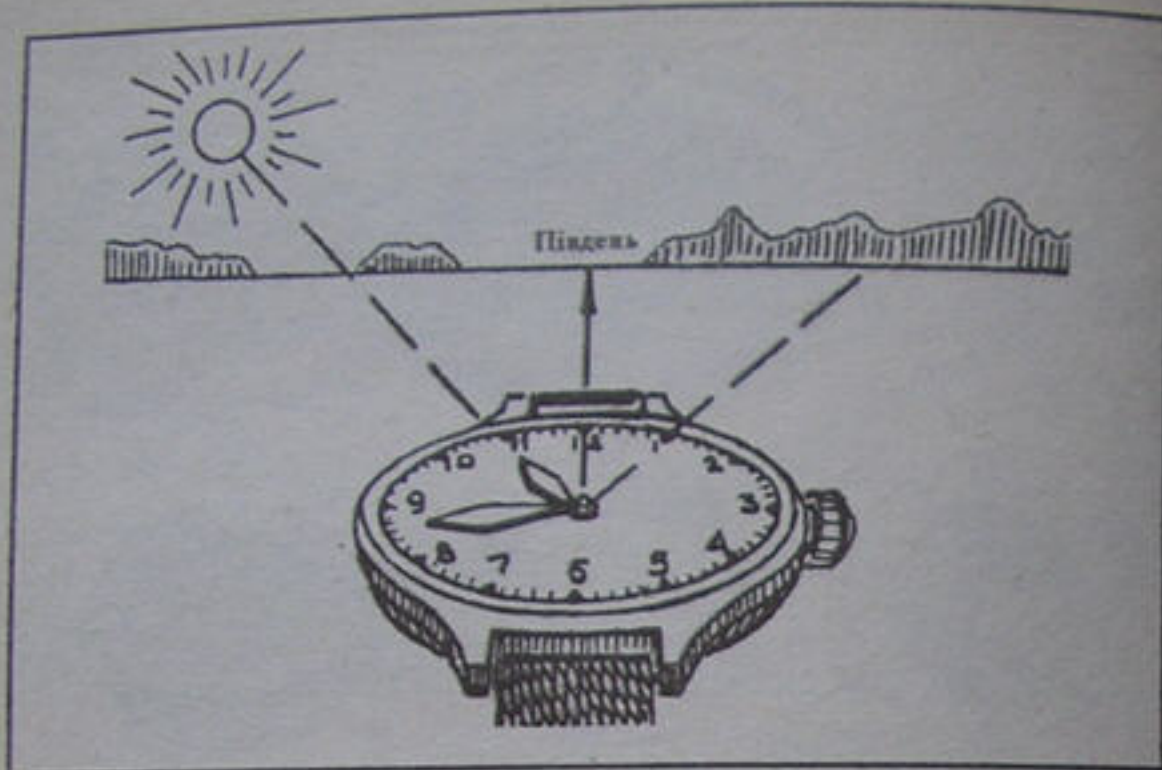
Мал. 193. Компас системи Адріанова:
а — загальний вигляд (збоку); б: 1 — загальний вигляд (зверху); 2 — кришка компаса зі стовпцями для візування; 3 — лімба і стрілка компаса

ристовують у військах для визначення місця свого знаходження, напряму руху, для цілевизначення, управління підрозділами та вогнем у бою (мал. 194).

Мал. 194. Орієнтир

Мал. 195. Орієнтування за Сонцем і годинником

ОРІЄНТУВАННЯ ЗА СОНЦЕМ

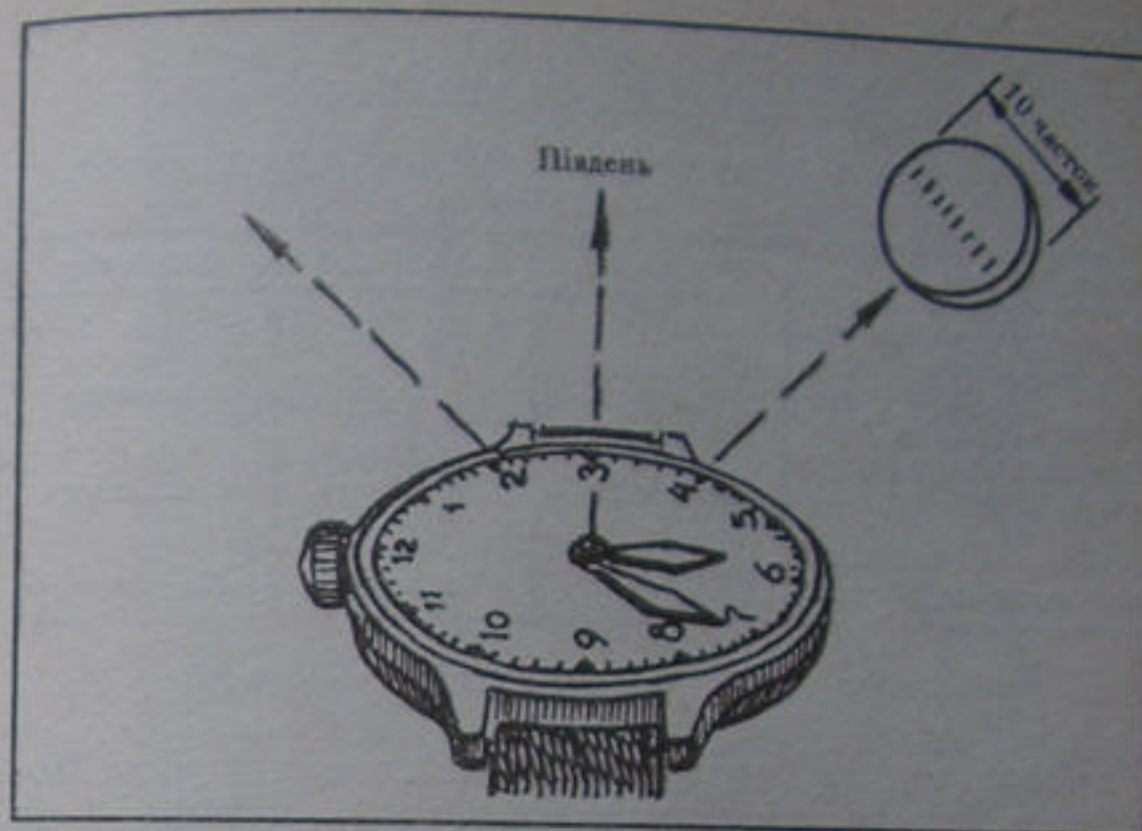
Тримавши годинник перед собою, повертати його в горизонтальній площині так, щоб годинна стрілка була спрямована на те місце горизонту, над яким знаходиться Сонце; тоді пряма, що ділить пополам кут між годинною стрілкою і цифрою 1 на циферблаті, покаже своїм кінцем напрям на південь (мал. 195 і табл. 9).

Таблиця 9

ОРІЄНТУВАННЯ ЗА СОНЦЕМ

Для наших широт можна вважати, що Сонце знаходиться:

Положення Сонця	Лютий, березень, квітень, серпень, вересень, жовтень	Травень, червень, липень	Листопад, грудень, січень
На сході	О 7-й год	О 8-й год	Не видно
На півдні	О 13-й год	О 13-й год	О 13-й год
На заході	О 19-й год	О 18-й год	Не видно

Мал. 196. Орієнтування за Місяцем і годинником

ОРІЄНТУВАННЯ ЗА МІСЯЦЕМ І ГОДИННИКОМ

1. Розділити «на око» величину радіуса диска Місяця на шість рівних частин і визначити, скільки таких частин уміститься у поперечнику видимого серпа Місяця.

2. Якщо видима частина Місяця збільшується (видно праву частину диска), то знайдене число треба відняти від години спостереження. Якщо видима частина Місяця зменшується (видно ліву частину диска), то знайдене число додається до години спостереження. Знайдена сума (різниця) — це та година, о котрій у тому напрямі, де зараз знаходиться Місяць, знаходиться Сонце.

3. Визначивши цю годину і прийнявши Місяць за Сонце, знайти напрям на південь, як це робиться при орієнтуванні за Сонцем і годинником. Спрямовувати на Місяць треба при цьому не годинну стрілку, а те місце на циферблаті, що відповідає визначеній годині (мал. 196 і табл. 10).

ОРІЄНТУВАННЯ ЗА МІСЯЦЕМ

Приблизно вважається, що Місяць знаходиться:

Фази Місяця	О 19-й год	О 1-й год	О 7-й год
Перша чверть (видно праву половину Місяця)	На півдні	На заході	Не видно
Повний Місяць (видно увесь Місяць)	На сході	На півдні	На заході
Остання чверть (видно ліву половину Місяця)	Не видно	На сході	На півдні

ОРІЄНТУВАННЯ ЗА ПОЛЯРНОЮ ЗІРКОЮ

Уночі напрям меридіана можна визначити за Полярною зіркою, яка завжди знаходиться в напрямі на північ. Отже, якщо стати обличчям до Полярної зірки, то прямо перед нами і буде північ. Полярна зірка знаходиться в сузір'ї Великого Воза, яке складається із семи яскравих, широко розміщених зірок. Треба уявно продовжити пряму, що проходить крізь дві крайні зірки Великого Воза (мал. 197), на відстань, приблизно у п'ять разів більшу за відстань між ними. У кінці цієї прямої легко знайти Полярну зірку і зірки Альфа і Бета Великого Воза.

ОРІЄНТУВАННЯ ЗА МІСЦЕВИМИ ПРЕДМЕТАМИ

Визначення сторін світу за різноманітними ознаками є менш надійним, ніж описані вище способи. Але більшість цих ознак пов'язана з положенням місцевого предмета щодо Сонця.

Мурашники майже завжди знаходяться з південної сторони дерева, пенька чи куща.

Трава на північних околицях лісу, у північній частині луків, а також з південної сторони біля деяких дерев, пеньків, великих каменів звичайно густіша.

Кора деяких дерев із північної сторони грубіша, інколи покрита мохом. Якщо ж мох росте по всьому стовбуру, то на північній стороні його більше, особливо біля коріння.

Мох покриває велике каміння і скелі з північної сторони.

Крім того, сторони світу можна визначити за такими ознаками:

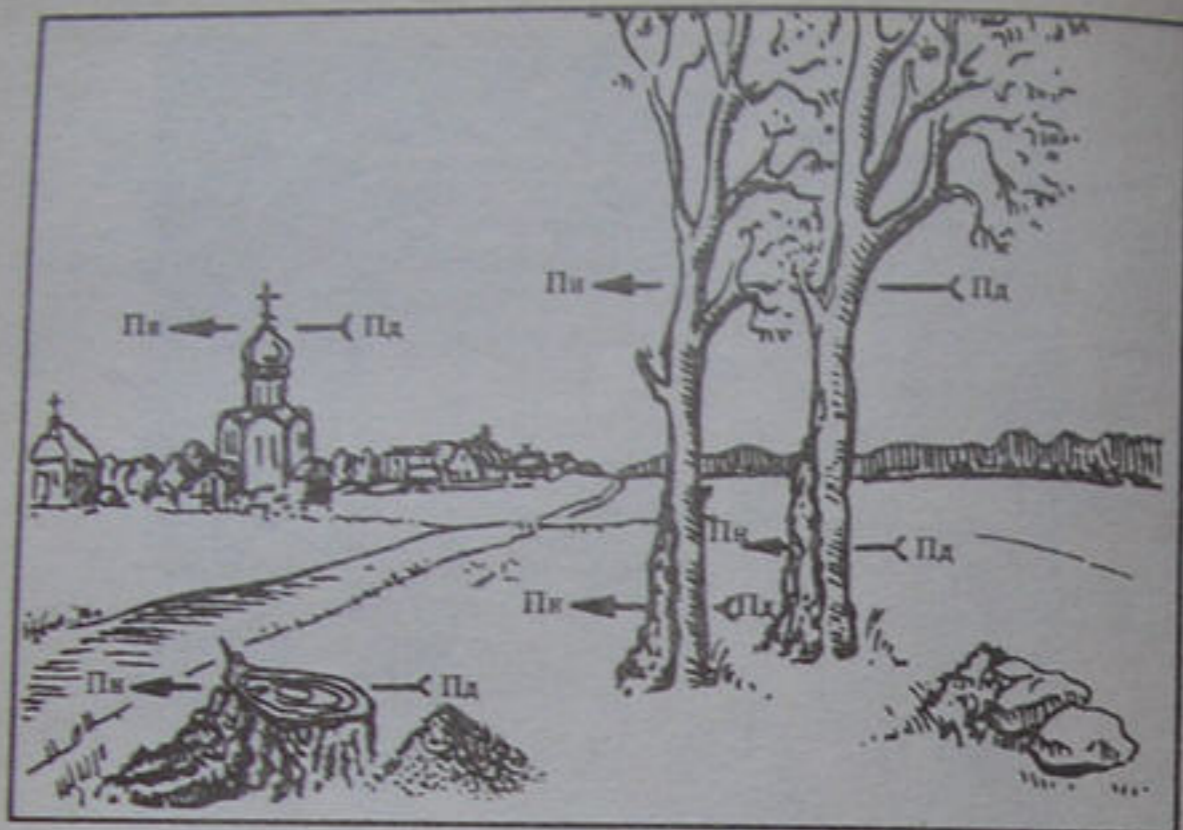
Мал. 197. Орієнтування за Полярною зіркою

вівтар православних церков завжди звернений на схід, дзвіниці звичайно — на захід;

хрести на банях церков зорієнтовані на північ—південь, причому піднятий кінець поперечної перекладнини вказує на північ;

вівтарі костьолів звернені на захід;

кумирні звернені на південь (мал. 198).

Мал. 198. Орієнтування за ознаками на місцевих предметах

ДОПОВІДЬ ПРО СВОЄ МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ

Зорієнтувавшись на місцевості і визначивши сторони горизонту, солдат доповідає про своє місцезнаходження відносно місцевих предметів, називає місцевий предмет, біля якого він безпосередньо перебуває, і відстань до орієнтирів, за якими він визначив сторони горизонту.

Наприклад: «Перебуваю на північній частині узлісся: на північ 1600 м — роздоріжжя, ближче 600 м — зруйнована хата, на захід 1700 м — ґрунтова дорога, на схід 1800 м — окремі дерева».

АЗИМУТ І ЙОГО ВИЗНАЧЕННЯ

Азимут — це кут між площиною точки спостереження і вертикальною площиною, що проходить через цю точку і спостережуваний об'єкт.

Залежно від меридіана, від якого здійснюється відлік кута, розрізняють істинний (астрономічний), геодезичний і магнітний азимут. Визначається азимут від північного напрямку щодо меридіана за рухом годинникової стрілки від 0 до 360°.

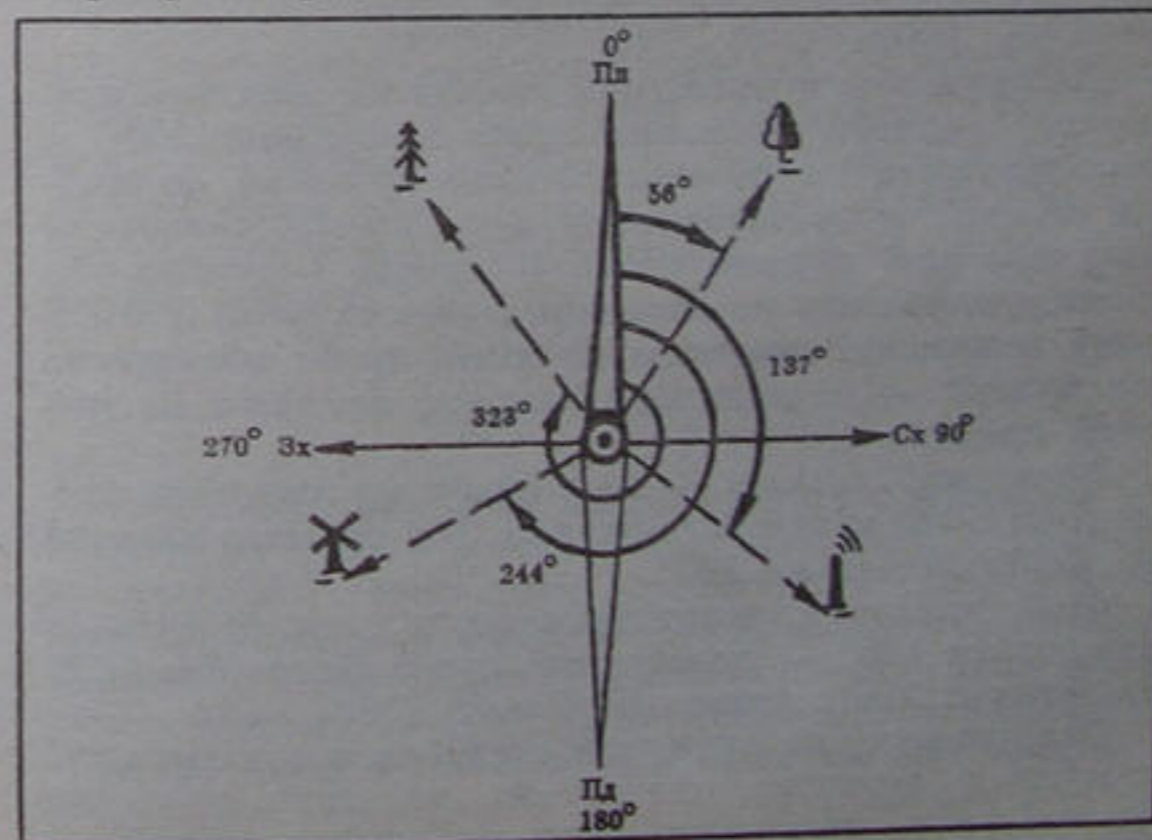
Азимутом також користуються для визначення цілі, орієнтування на місцевості, підготовки даних для артилерійської стрільби.

РУХ ЗА АЗИМУТОМ

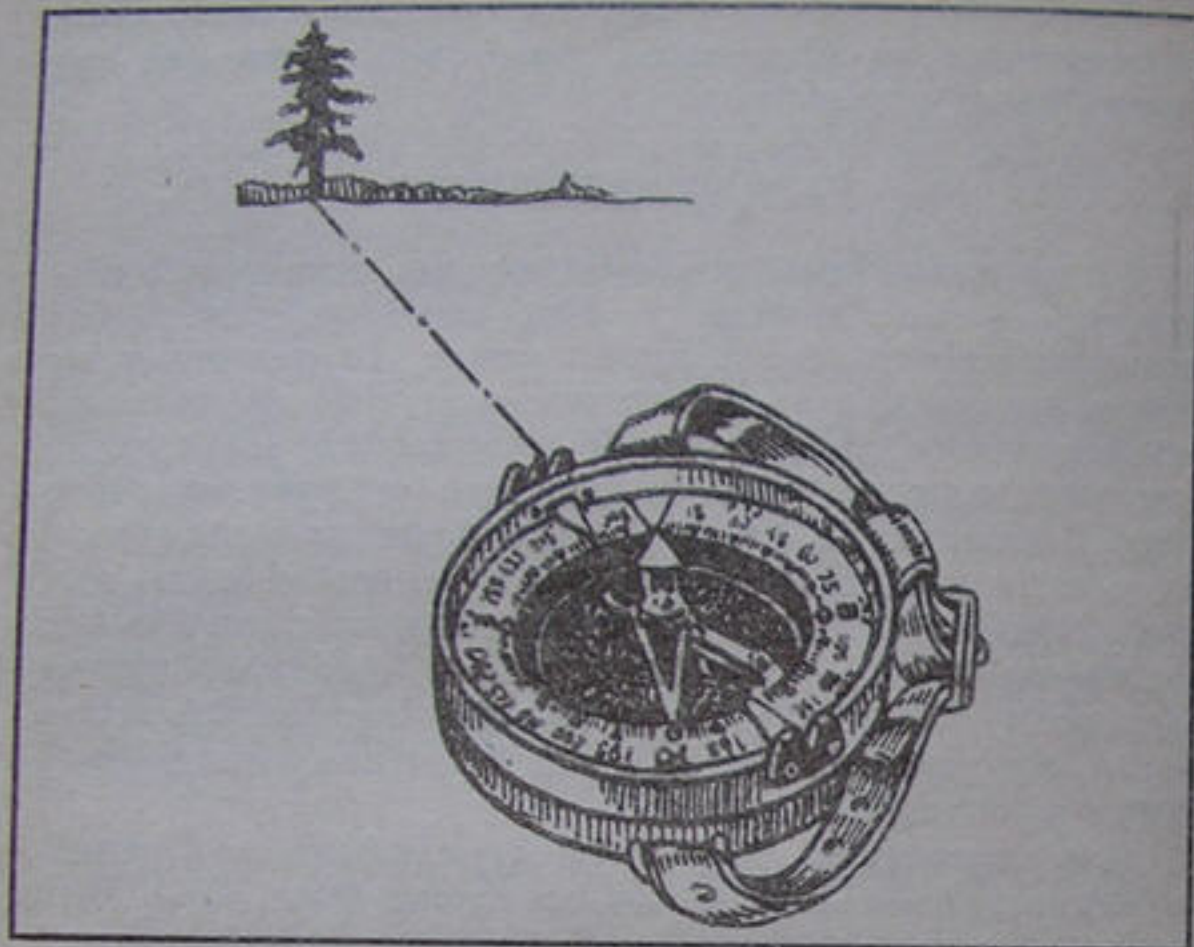
Якщо доводиться пересуватися по незнайомій місцевості — без шляхів, у лісі, вночі, у тумані, без видимих орієнтирів, а карти немає, то напрям руху можна визначити за магнітним азимутом по компасу.

Для цього, виходячи із завдання і необхідного напрямку шляху, треба попередньо вибрати маршрут руху і визначити азимут кожної ділянки шляху — від одного повороту до іншого, а також відстань, яку треба пройти по кожному з цих напрямів, щоб вийти до зазначеного пункту. Таким чином, *рух за азимутом* полягає в умінні знайти за допомогою компаса зазначений або накреслений напрям і, дотримуючись його, вийти у потрібний пункт.

Для визначення напрямку на місцевий предмет звичайно користуються *магнітним азимутом* (мал. 199). Ним називають горизонтальний кут, що вимірюється за годинниковою стрілкою від північного напрямку меридіана до напрямку на предмет. Він має значення від 0 до 360°.

Мал. 199. Визначення магнітного азимута

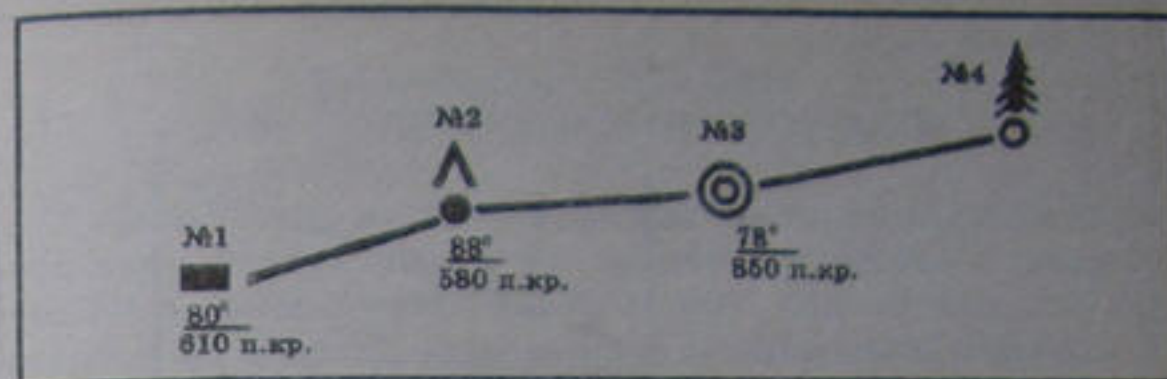
Мал. 200. Азимут напрямку на сосну дорівнює 330°

Щоб визначити магнітний азимут на місцевий предмет за допомогою компаса, треба стати обличчям до цього предмета і зорієнтувати компас, потім, утримуючи компас в орієнтованому положенні, встановити візир так, щоб візирна риска — проріз — мушка збіглися з напрямом на місцевий предмет (мал. 200). У цьому положенні позначка на лімбі проти покажчика біля мушки — це величина прямого азимута на місцевий предмет.

Зворотний азимут — це напрям від місцевого предмета до свого місцезнаходження. Від прямого азимута він відрізняється на 180° .

Щоб визначити зворотний азимут, треба до прямого кута додати 180° — у тому разі, якщо він менше 180° , або відняти 180° , якщо він більше 180° .

Під час руху за азимутом потрібно знати магнітні азимуту з кожного пункту на маршруті руху та відстані між пунктами руху «в парах кроків» — «п.кр.» (у чоловіка середнього зросту два кроки приблизно дорівнюють 1,5 м). Ці дані командир

Мал. 201. Схема маршруту руху

відділення й оформляє у вигляді схеми маршруту руху або таблиці (мал. 201).

Коли переходять від одного пункту до другого, то дотримуються напряму на орієнтири, а відстань підраховують «у парах кроків». На початкових зворотних пунктах за визначеним азимутом за допомогою компаса знаходять напрям руху. В цьому напрямі вибирають і запам'ятовують або більш віддалений орієнтир (допоміжний), або розміщений ближче до зворотного пункту маршруту руху (проміжний) орієнтир. Якщо з проміжного орієнтиру не видно зворотного пункту, то визначають наступний орієнтир.

Уночі як проміжні (або допоміжні) орієнтири використовують силуети місцевих предметів, вогні, яскраві зірки. Якщо такої можливості немає, то компас з вільно опущеною стрілкою весь час тримають перед собою в орієнтованому положенні, а за напрям руху приймають пряму, що проходить через проріз мушки.

ОБХІД ПЕРЕШКОД

Якщо під час руху за азимутом на відкритій місцевості на шляху зустрінеться яка-небудь перешкода, то потрібно: запам'ятати орієнтир на протилежному боці перешкоди в напрямі руху, визначити до нього відстань і додати її до пройденого шляху. Після цього, обійшовши перешкоду, підійти до вибраного орієнтиру і, визначивши за компасом напрям шляху, продовжувати рух.

На закритій місцевості чи в умовах обмеженої видимості (ніч, туман) обхід перешкоди можна здійснювати за компасом таким чином (мал. 202):

ЗНАЧЕННЯ ТУРИЗМУ ДЛЯ ДОПРИЗОВНОЇ ПІДГОТОВКИ

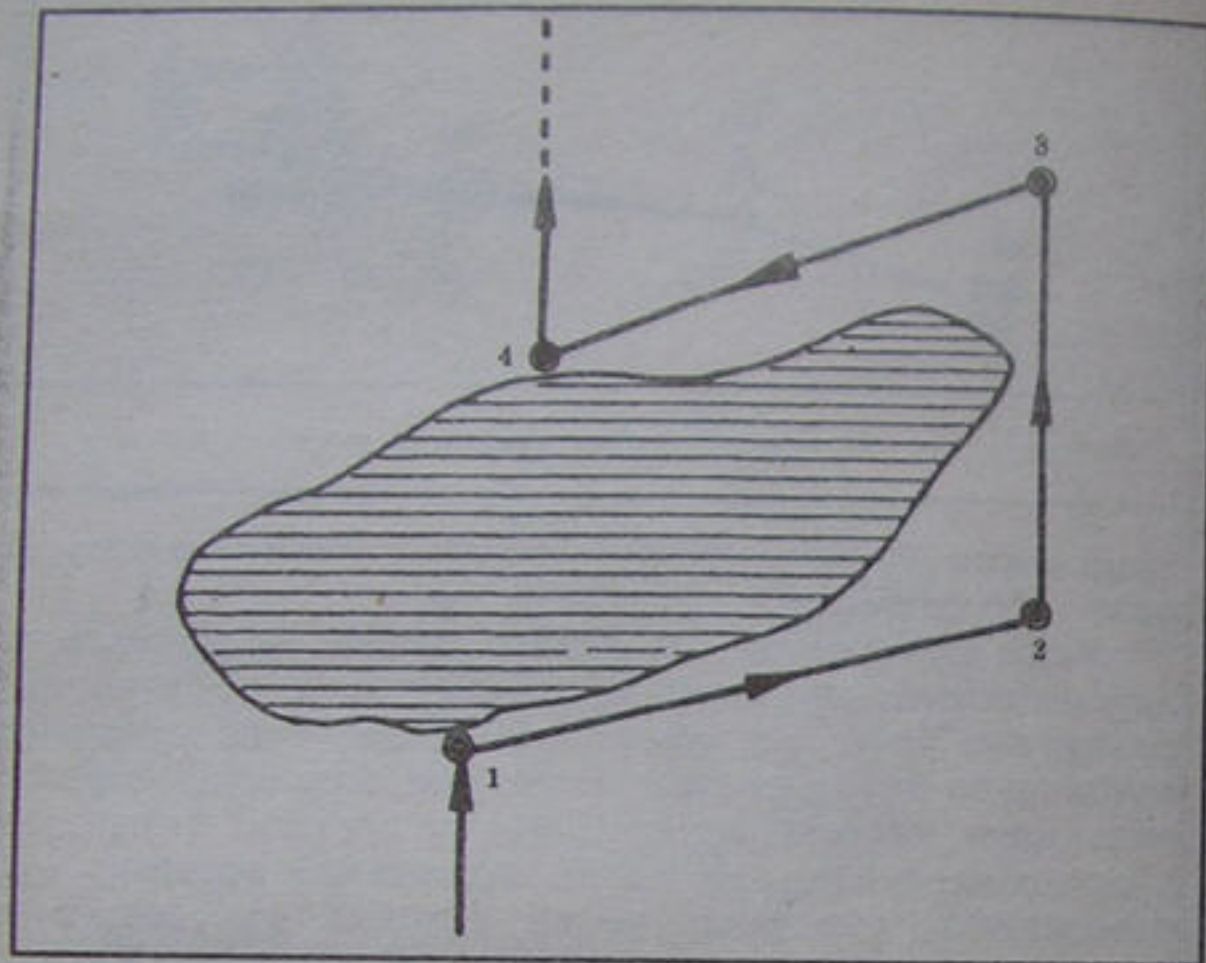
Туризм — це не тільки форма масового відпочинку, фізичного загартування та зміцнення здоров'я допризовників, а й ефективний спосіб підготовки їх до військової служби, формування необхідних навичок і вмінь. Важлива роль у вихованні якостей особистості майбутнього воїна належить воєнізованим походам з елементами допризовної підготовки. Багатоденні воєнізовані походи проводяться на другому році вивчення курсу допризовної підготовки як польові заняття.

ОСОБИСТА ГІГІЄНА ТА ХАРЧУВАННЯ У ПОХОДІ

Юнак, який хоче взяти участь у туристичному поході, повинен бути фізично підготовленим, здоровим і мати на це дозвіл лікаря. Попередньо потрібно здійснити такі профілактичні заходи: вилікувати хворі зуби, пройти огляд у отоларинголога, позбутися мозолів на ногах, зробити профілактичні щеплення та ін.

У туристичному поході слід дотримуватися правил особистої гігієни (дбати про чистоту обличчя, тіла, рук, ніг, зубів, одягу, взуття) та режиму дня (графіка руху на маршруті, харчування, відпочинку). Харчування має компенсувати затрати енергії; в раціоні повинні бути вуглеводи, жири, білки, вітаміни, мінеральні солі, питна вода. При визначенні потреби у продуктах організатори воєнізованих походів (викладачі допризовної підготовки, вчитель фізкультури) орієнтуються на власний досвід, можливості школи, мету туристської групи, тривалість походу.

Надзвичайно важливе значення у поході має питна вода. На одного туриста на добу необхідно мати до 3 л води. У воді, як відомо, можуть бути хвороботворні мікроби та організми, а тому її необхідно кип'ятити. У спеку не слід часто пити, бо надмірна кількість води виділяється з організму з потом, забираючи з собою потрібні організму солі. Щоб поновити сольовий баланс, організм збільшує потребу в питній воді, а це викликає спрагу. Доцільно на сніданок напиться вдовсталь, в обід випити до 0,5 л рідини, увечері знову

Мал. 202. Обхід перешкод

а) дійшовши до перешкоди (точка 1), визначити за компасом азимут нового напрямку руху вздовж перешкоди праворуч або ліворуч і продовжувати рухатися за цим азимутом, вимірюючи відстань, до кінця перешкоди (точка 2);

б) у точці 2 записати пройдену відстань (1—2) і визначити напрям за початковим азимутом, зробити поворот і рухатися на точку 3 (кінець перешкоди), рахуючи кроки;

в) прийшовши в точку 3, рухатися ліворуч (праворуч) до точки 4 за зворотним азимутом до напрямку 1—2, поки не буде пройдено шлях, що дорівнює відстані між точками 1 і 2;

г) у точці 4 визначити напрям за початковим азимутом і продовжувати рух за ним, додавши до пройденої відстані довжину відрізка 2—3 (ширину перешкоди в напрямі маршруту).

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке військова топографія?
2. Які існують способи орієнтування на місцевості?
3. Що таке азимут?

напитися доскоchu. В дорозі краще не пити; можна прополоскати рот і обмежуватися лише 1—2 ковтками води.

Продукти, підготовлені для походу, розкладають у поліетиленові кульки по 1—2 кг і складають їх у великий мішок. Розподіляти продукти потрібно так, щоб кожний турист мав при собі весь запас продуктів (хліб, крупа, цукор тощо) і міг би користуватися ним окремо.

Для приготування їжі та зберігання харчів у похід найкраще брати зручні, легкі алюмінієві відра, каструлі, казани з кришками.

СПОРЯДЖЕННЯ ДЛЯ ПОХОДУ

Туристичне спорядження має бути міцним, легким, зручним, безпечним. Вибирають його відповідно до мети, тривалості, складності походу, кліматичних умов.

Особисте спорядження — бавовняний (лижний, тренувальний) костюм чи бавовняний одяг на зразок військового, легкий плащ у вигляді накидки з капюшоном (прогумована тканина, хлорвінілова плівка), легка шапка з полями чи козирком, легкі черевики (кросовки або кеди з товстою устілкою із повсті чи поролону), рюкзак, предмети особистого туалету, комплект білизни, дві пари шкарпеток, нитки, голка, кухоль, столова (краще дерев'яна) ложка, миска, сірники, ніж.

Групове спорядження — легка сокира у чохлі (одна на 3—5 чоловік), 2 алюмінієві каструлі чи відра з дужками з дроту (ємність — по 0,7 л на людину), казани, складаний чи столовий ніж, аптечка (йод, бинти, вата, стрептоцидова емульсія, лейкопластир), чохла для посуду, сталевий ланцюжок (2—3 м), сталевий трос діаметром 3 мм, гачок з дроту для підвішування над вогнищем казанів, ополоник з довгою березовою ручкою, шиури, страхові карабіни та ін.

У похід тривалістю більше одного дня беруть намет (один на 3—4 чоловіки), спальний мішок чи легку вовняну ковдру на кожного, светр, запасні шкарпетки, електричний ліхтар, карту. У кожного туриста має бути компас, щоб орієнтуватися на маршруті походу.

Важливо правильно скласти речі в рюкзак (мал. 203): на дно покласти картон, спочатку скласти важкі речі (кульки з продуктами, консерви), потім — решту так, щоб рюкзак був збалансованим. У тій

Мал. 203. Рюкзак

частині рюкзака, що буде біля спини, укладають м'які речі. Навет у чохлі прив'язують зверху або знизу рюкзака. Навантаження на одного юнака залежно від його фізичного розвитку — 14—18 кг.

ОРГАНІЗАЦІЯ ПОХОДУ. ОБЛАДНАННЯ ТАБОРУ

Починається похід у визначений час із шиккування взводу (роти). Керівник і старшина перевіряють готовність до воєнізованого походу кожного учасника і групи в цілому. Перед початком руху оголошується маршрут, роз'яснюються завдання і тактична обстановка, повідомляються дані про «противника» та ін. Похід організовується у формі військово-спортивної гри, мета якої — удосконалення навичок і вмінь з тактичної, вогневої, фізичної, психологічної підготовки, військової топографії.

Обов'язки і ролі під час гри розподіляє керівник. Він же проводить аналіз і оцінку дій кожного допризовника, підрозділу. Враховуються побажання учнів, їх підготовленість і можливості групи.

Сприятливий вплив на розвиток організму юнака похід матиме за умови рівномірного фізичного навантаження, чергування його з відпочинком. Середня відстань, яку може подолати юнак за день з рюкзаком середньої ваги, — 20—25 км. Похід здійснюється в нежаркий період доби — на початку і в кінці дня. Опівдні влаштовується тривалий відпочинок групи.

Розбивати табір доцільно завидна. Краще раніше лягати відпочивати і раніше вставати для продовження

походу. Через кожні 50 хв руху робиться 10-хвилинна перерва; після третього переходу — 20-хвилинна перерва. Спочатку темп руху має бути повільним. Через 15—20 хв від початку руху робиться зупинка для приведення у порядок спорядження.

Для походу призначаються ведучий і замикальний. Перший вибирає шлях і завдає оптимальний темп руху. Замикальний не допускає відставання, допомагає тим, хто стомився, подає сигнали ведучому.

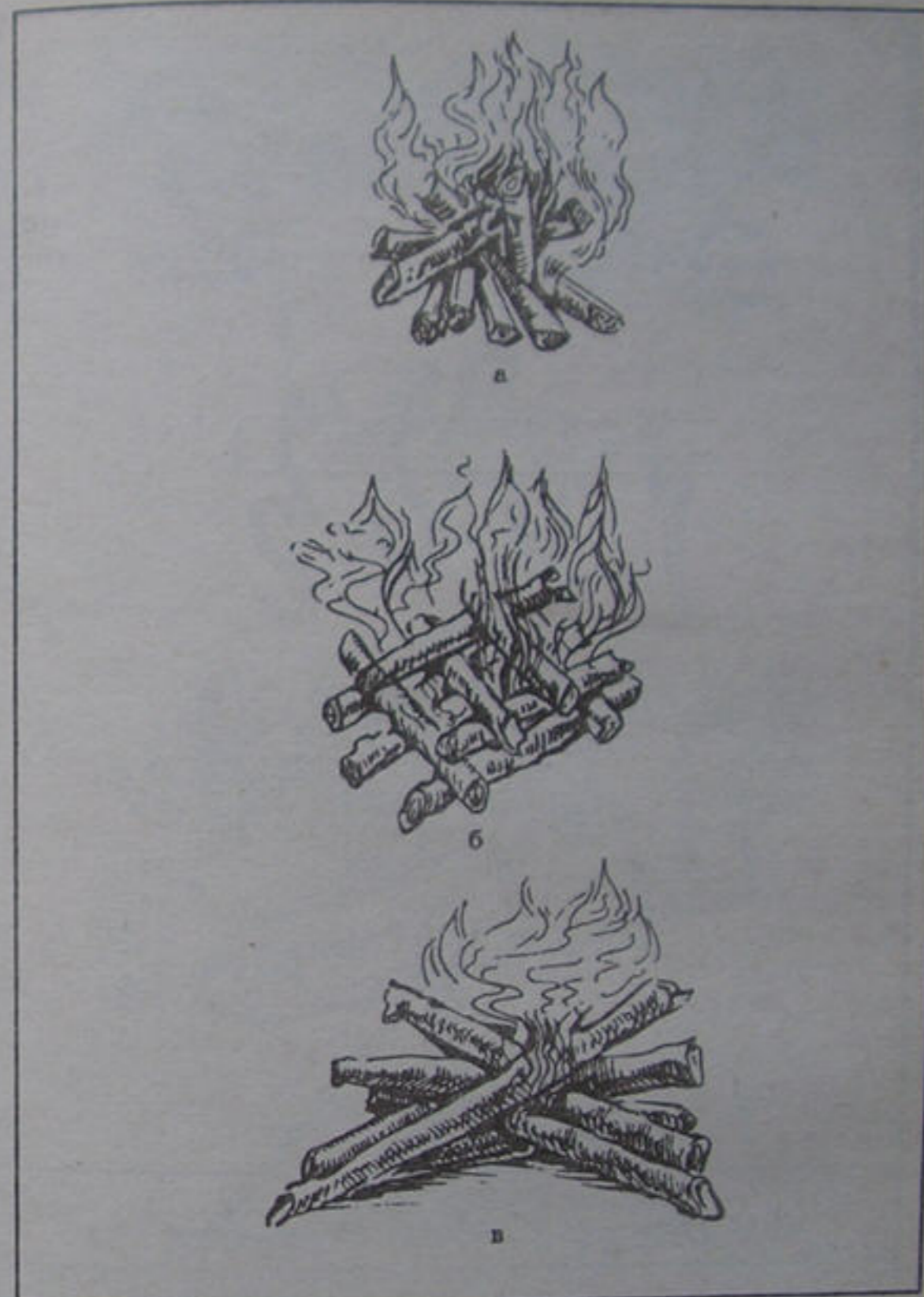
Необхідно вміти правильно вибрати безпечне і зручне для відпочинку місце, швидко поставити намет, а якщо його немає — спорудити тимчасове укриття, в будь-яку погоду розкласти багаття, приготувати їжу. Для відпочинку вибирається захищене від вітру, сухе, рівне місце, неподалік від якого є дерева, вода; на обідній привал слід розміщуватися в тіні.

Для ночівлі треба вибрати місце в рідкому хвойному лісі, де ґрунт засипаний сухою хвоєю, дерева далеко від багаття, на рівній ділянці з м'яким ґрунтом, краще на тому місці, яке зранку освітлюється сонцем. Не можна обладнувати табір у густому чагарнику чи хвойних заростях, тому що тут існує небезпека виникнення пожежі, а також багато комарів. Поблизу намету не повинно бути сухих, гнилих дерев, що їх може повалити вітер. Не слід розміщувати табір біля самої води, в незручному чи небезпечному місці.

Ставити намет починають із закріплення його нижньої частини. Під дно намету кладуть сухе листя, гілля, траву, папороть, мох, на дно всередині намету — плащі, накидки, порожні рюкзаки пряжками донизу, інші речі. Розтягуючи верх, стежать, щоб не утворювалося складок, провисань. Для захисту від дощу навколо намету викопують рівчак глибиною 8—10 см з відводом води по схилу.

Після заходу сонця вхід у намет закривають, щоб від роси чи туману не відсиріли речі та продукти. Продукти розкладають всередині намету біля стінок. Освітлювати намет краще електричним ліхтарем (свічкою небезпечно).

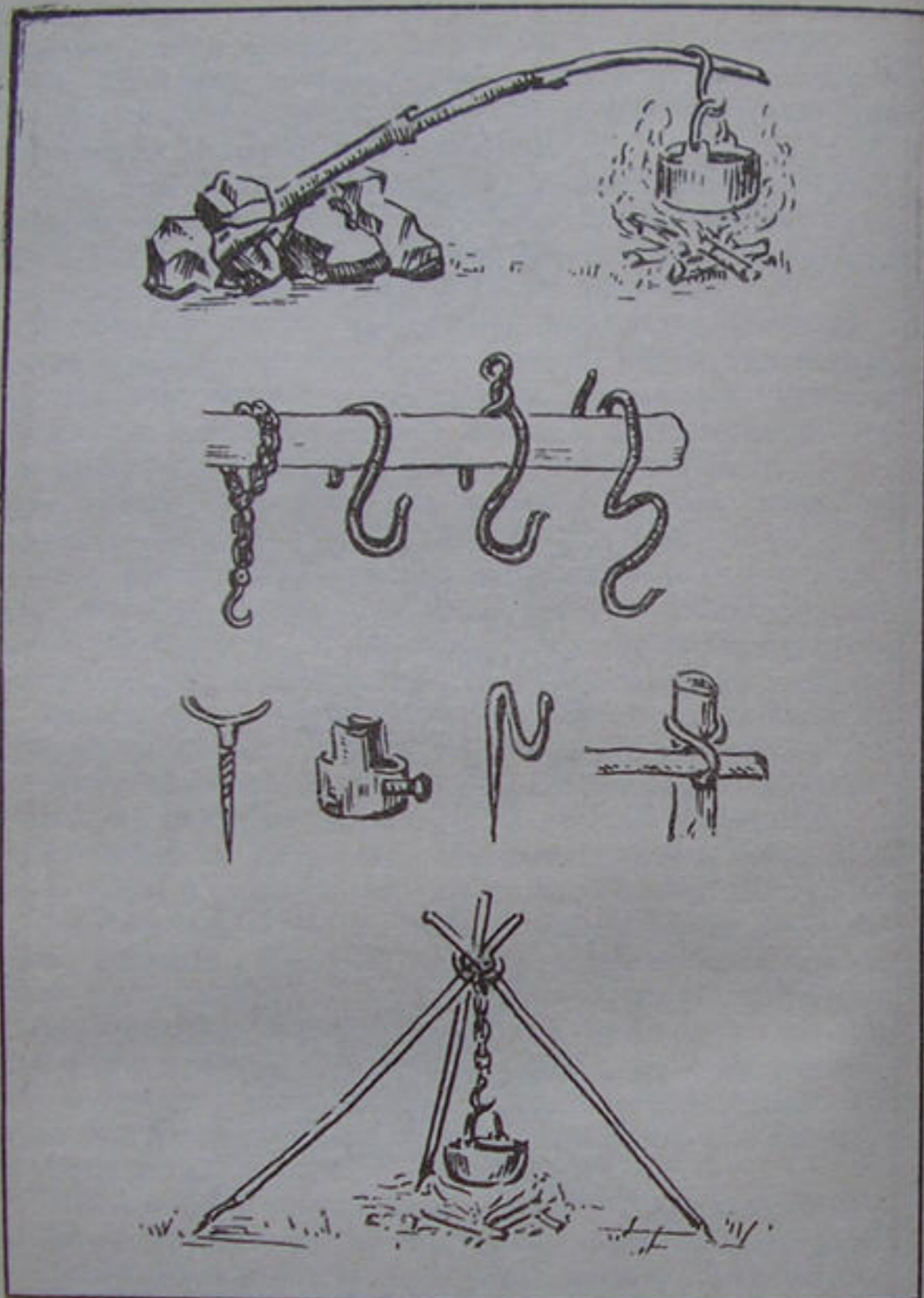
Багаття розпалюють дрібними сухими сосновими, ялиновими гілками, корою, недогарком свічки, трісками тощо (мал. 204). Під час дощу багаття розводять під накриттям з брезенту або плащ-накидки. У суху погоду навколо багаття прибирають суху траву, мох, хвою, щоб запобігти пожежі. Категорично забороня-

Мал. 204. Багаття:

а — «двоюруский курінь»; б — «колодязь»; в — «тайгос»

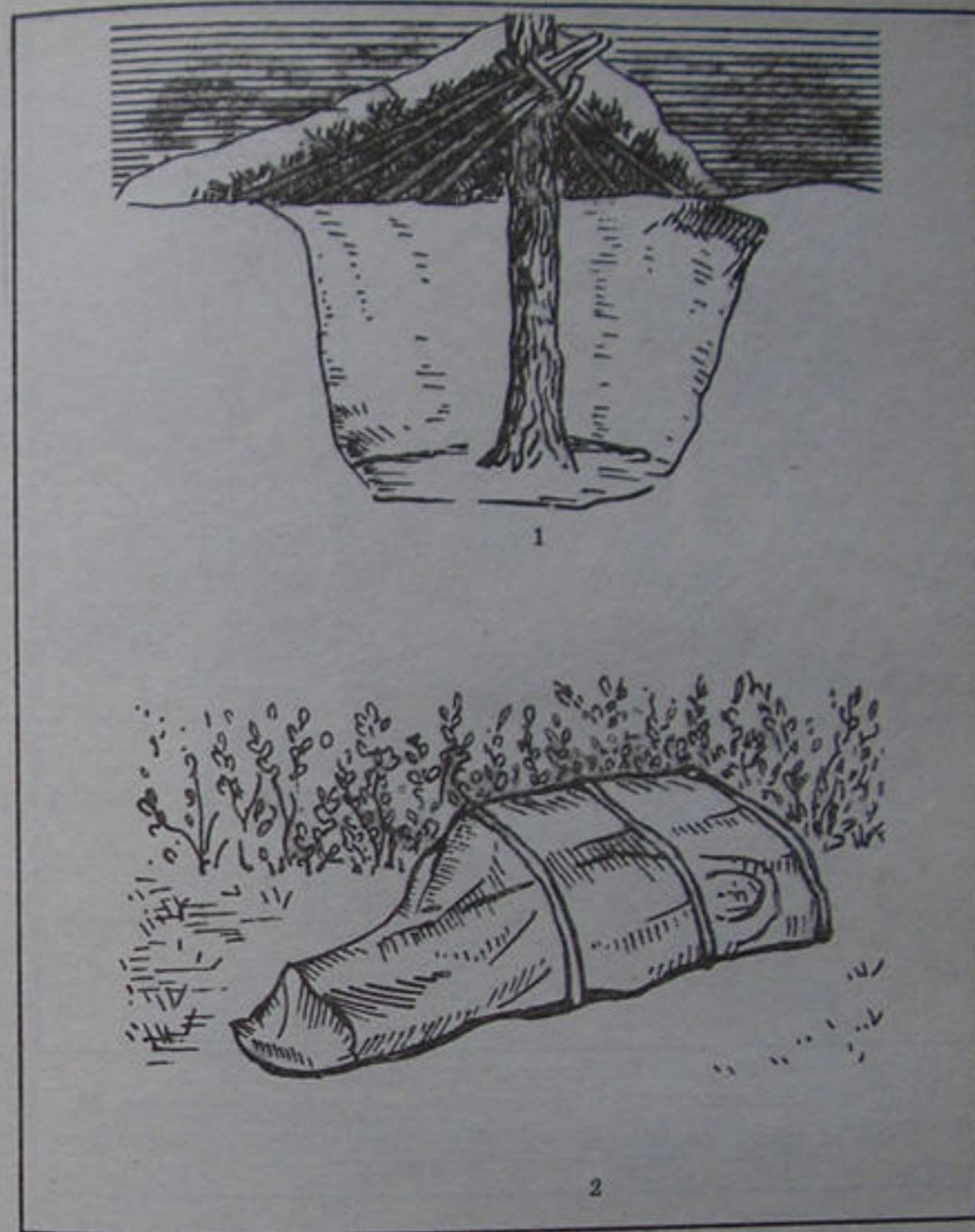
ється розводити багаття на торфовищі. Перед сном багаття гасять і заливають водою. Якщо потрібно зберегти вогонь, то на ніч призначають чергового або засипають багаття попелом. Для підвішування казанів, каструль, відер над багаттям натягують сталевий трос;

Мал. 205. Як повісити казан над багаттям

можливі й інші способи (мал. 205). Для просушування речей збоку від багаття на висоті 1,5 — 2 м натягують шнур чи будують загорожу у вигляді плоту.

В одноденних і дводенних походах можна організувати ночівлю і без наметів. Знаходять сховища від вітру і дощу — природні порожнини, обриви, скелі;

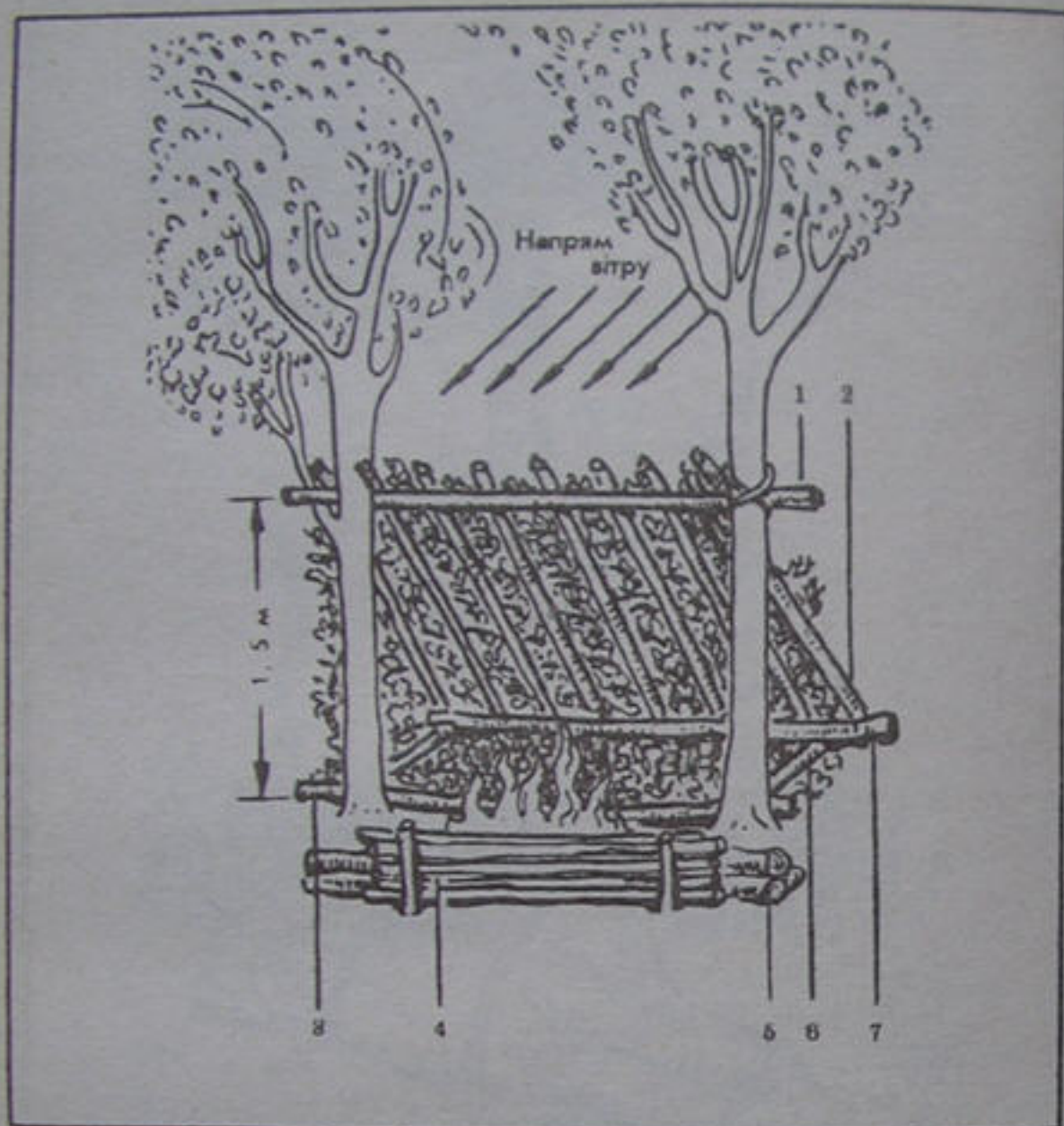

Мал. 206. Ночівля без намету:
1 — поліетиленова плівка; 2 — прутья, зігнуті дугою

їх використовують як рефлектор тепла, що йде від багаття, розкладеного у кількох метрах від місця відпочинку (мал. 206, 207, 208).

У походах слід строго дотримуватися правил безпеки. Забороняється купатися у необстежених місцях, відразу після маршу, у холодних водоймищах. Потрібно бути обережними під час рубання і заготівлі дров, розкладання вогню, готування їжі. Під час грози необхідно припинити рух, швидко, оперативно зійти з

Мал. 207. Ночівля під деревами:

1 — перекладина; 2 — кроква; 3 — опорна жердина; 4 — рефлектор тепла; 5 — багаття з колод; 6 — бічна частина; 7 — задні опорні жердини

висоти; не слід ховатися під поодинокими високими деревами, бігати; металеві предмети потрібно залишити на відстані від людей.

Табір розташовують на зручній галявині, рівній або з невеликим схилом для стікання дощової води. Не слід розміщувати табір під кам'яними схилами (може посипатися каміння), поблизу ліній електропередач. Забороняється при розпалюванні вогню використовувати легкозаймісті матеріали (бензин, гас, ацетон та ін.), розкладати вогонь у наметі.

Із числа учасників походу призначається проінструктований лікарем учень (санітар) з метою надання в разі необхідності долікарської допомоги.

Мал. 208. Ночівля біля скелі

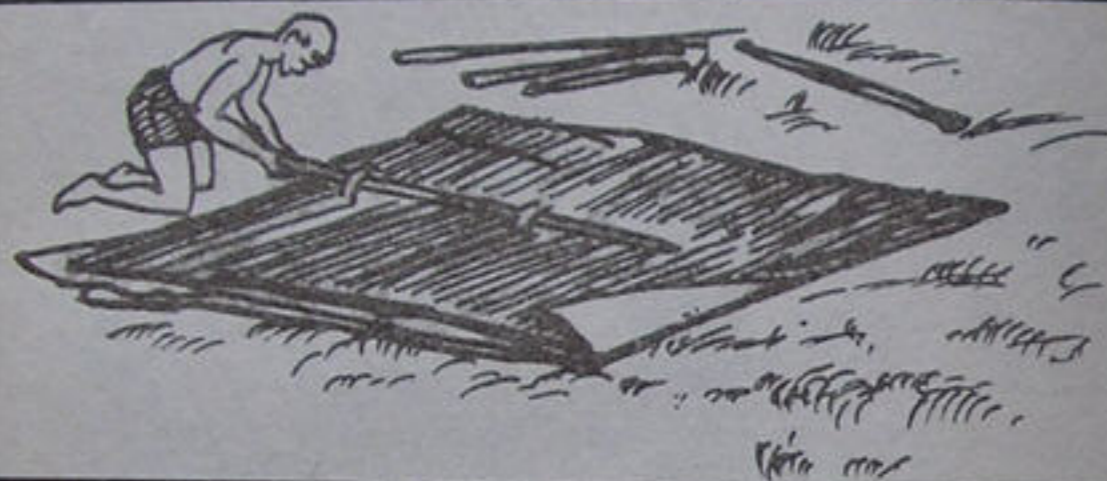
ПРАКТИЧНІ ПОРАДИ

Встановлення намету

Покласти підстилку на обране для намету місце і закріпити її за кутові петлі (мал. 209); скласти верхню перекладину і протягнути її крізь петлі гребеня намету (мал. 210); протягнути вістря вертикального штифта в отвір на верхній перекладині і у відповідний отвір на гребені

Мал. 209. Підстилка під намет

Мал. 210. Верхня перекладина намету

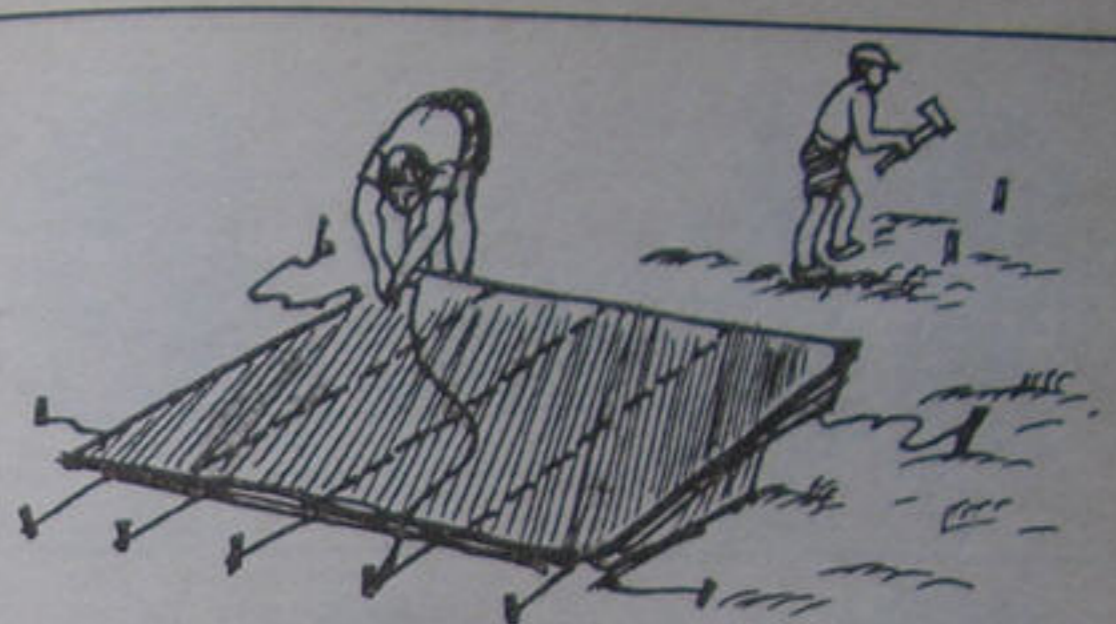

Мал. 211. Вертикальний шток намету

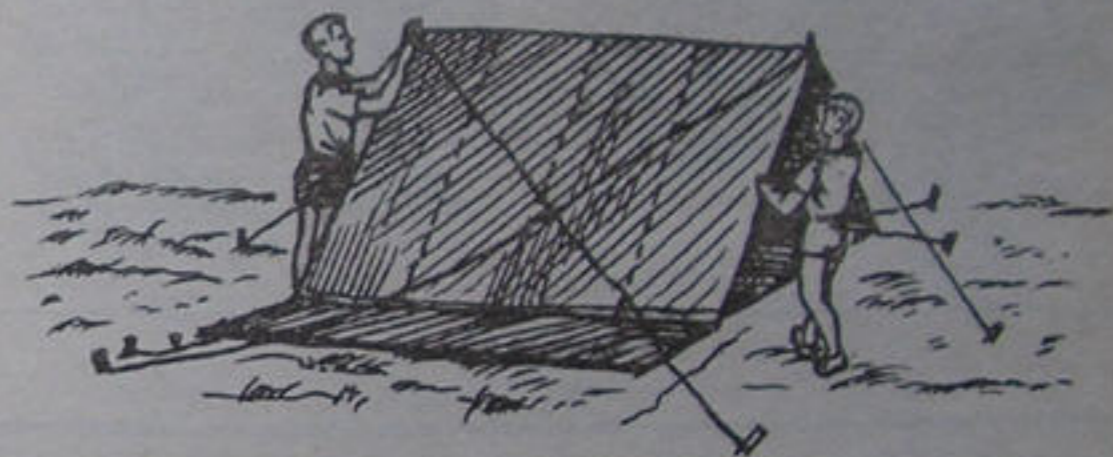
намету (мал. 211). Прив'язати кутові розтяжки і перехрестя до кілочків і закріпити петлі основних розтяжок на вістрях штоків (мал. 212). Розтягнути намет, натягуючи основні розтяжки, забити решту кілочків і закріпити розтяжку так, щоб на наметі не було складок (мал. 213). Навет встановлено, і в ньому можна жити (мал. 214).

Заготівля дров для вогнища

Слід пам'ятати, що тверді породи дерев (ясен, бук, глід, дуб, гостролист) горять добре, повільно, довго

Мал. 212. Закріплення розтяжок намету

Мал. 213. Встановлення намету

Мал. 214. Навет готовий

Мал. 215. Тверді породи:
1 — ясен; 2 — бук; 3 — глід; 4 — дуб; 5 — гостролист

(мал. 215). Швидко загоряються і добре горять дерева з м'якою деревиною: береза, ліщина, ялина, модрина, сосна (мал. 216). Погано горять каштан і платан; зовсім не придатні для багаття в'яз і верба (мал. 217).

Перш ніж користуватися великою сокирою, потрібно попрацювати сокиркою. Піднімаючи сокиру для удару, плавно пересувають праву руку по держаку до основи сокири (мал. 218).

Відрубуючи гілки від стовбура, треба стояти з протилежного від напрямку сокири боку (мал. 219).

На рубання дерева треба мати спеціальний дозвіл. Перший удар — у напрямі падіння дерева (мал. 220, 221).

Пилка безпечніша і легша від сокири, нею можна обрізати і перепилювати невеликі гілки (мал. 222).

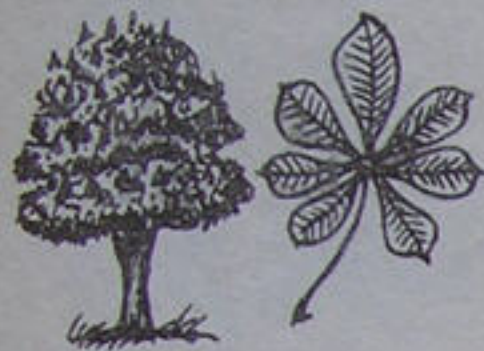
Загострюючи сокиру, треба тримати пальці якомога далі від робочої поверхні точильного каменя (мал. 223).

Мал. 216. М'які породи:
1 — береза; 2 — ялина; 3 — модрина; 4 — сосна; 5 — ліщина

Готуючись рубати дрова, треба взути черевики з міцного матеріалу.

Перевірте, чи немає над головою яких-небудь перешкод (мал. 224). Стати треба зручно і міцно, не напружуватись і дивитися на точку, на яку ви націлюєтесь сокирою (мал. 225).

1

2

3

4

Мал. 217. Сирі дерева:

1 — каштан; 2 — платан; 3 — в'яз; 4 — верба

Несучи сокиру, слід тримати її за держак лезом від себе (мал. 226). Якщо ви передаєте сокиру іншій людині, однією рукою тримайте її за держак, другою — за основу (мал. 227).

Найкращий кут удару — 45° (мал. 228).

Після роботи сокиру треба загнати у колоду, на якій рубали дрова (мал. 229).

Відчувши втому, припиніть роботу і відпочиньте (мал. 230).

Розпалювання багаття

Хмиз можна знайти під сухою модриною, березою, ялиною (мал. 231).

Зніміть дерен із площі в 1 м^2 і покладіть його у сирому місці. Увіткніть вертикально в землю кілочок (мал. 232). Якщо земля сира, покладіть на неї шматок фольги. Поставте «курінчиком» хмиз навколо кілочка

Мал. 218. Замах сокирою

Мал. 219. Відрубання гілок

Мал. 220. Напрям сокири

Мал. 221. Підрубання дерева

(мал. 233). Поставте тоненькі палички щільно навколо хмизу, залишаючи трохи місця з боку вітру, щоб запалити сірником (мал. 234). Запаліть сірника, прикриваючи долонею полум'я (мал. 235). Запаліть хмиз, додайте трісочок (сухих гілочок) до кожного язика полум'я, доки воно не розповсюдиться на товстіші гілки. Якщо потрібно, роздмухайте вогонь, присунувшись близько до багаття (мал. 236).

Приготування їжі

Колоди для багаття треба покласти з обох його боків так, щоб не заважали доступу повітря і щоб на

Мал. 222. Розпилювання гілок

Мал. 223. Загострення сокири

Мал. 224. Перевірка безпеки

них можна було поставити казанок, решітку (мал. 237).

Їжу готують на жевріючих вуглинах (мал. 238). М'ясні та інші продукти краще готувати в грубці. Для цього треба викопати невелику яму і розкласти у ній багаття. Коли воно перегорить, скласти продукти так, як показано на малюнку 239. Через 1,5—2 год їжа готова.

Мал. 225. Будь уважним!

Мал. 226. Будь обережним!

Мал. 227. Передача сокири

Мал. 228. Кут удару сокири:
а — 1-й удар; б — 2-й удар; в — небезпечний кут

Мал. 229. Сокира «відпочиває»

Мал. 230. Стомився — відпочинь!

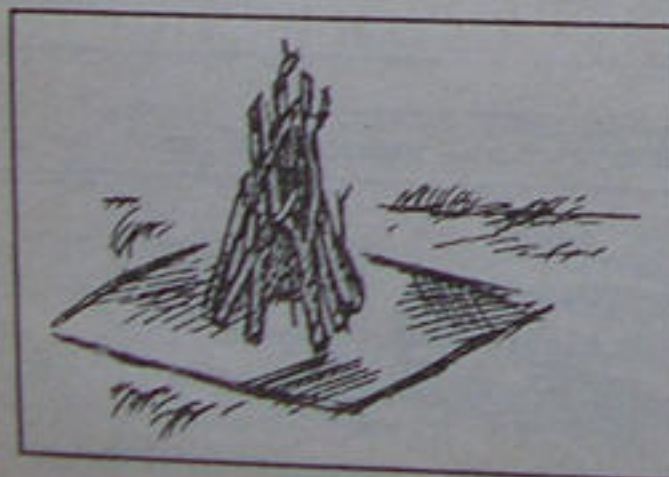
Мал. 231. Сухі гілочки для багаття

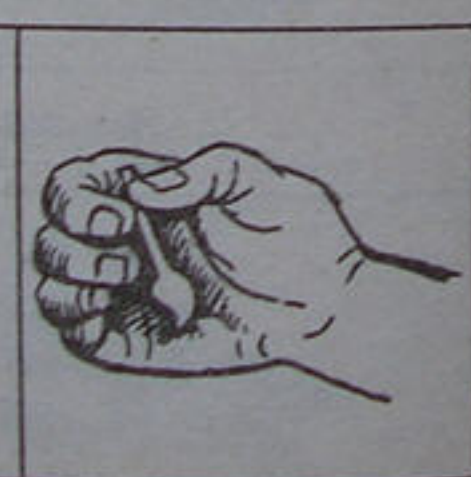
Мал. 232. Кілочок для багаття

Мал. 233. «Курінчик» для багаття

Мал. 234. Місце для сірника

Мал. 235. Вогонь сірника

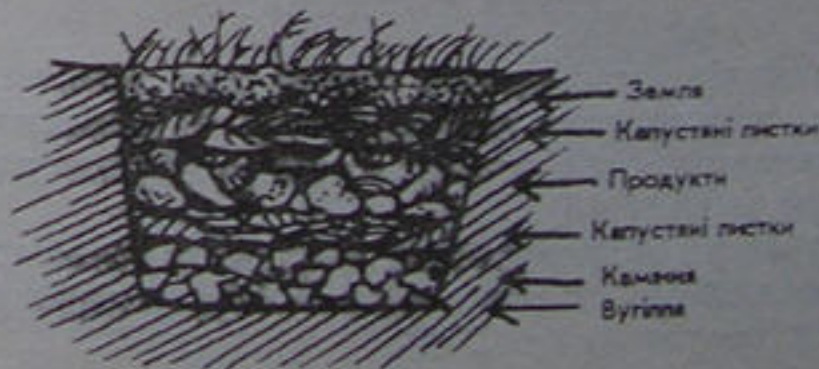
Мал. 236. Роздмухування вогню

Мал. 237. Колоди для багаття

Мал. 238. Сковорода на вуглиах

Мал. 239. «Грубка» в землі

Мал. 240. Яйце в картоплі

Мал. 241. Смачного!

У великій картоплині вирізати середину і вилити туди сире яйце. Накрити зверху зрізаною верхівкою картоплини і спекти на вуглинах (мал. 240).

Із борошна і води зробити тісто і спекти його на рожні.

Можна засмажити шашлик із м'яса і овочів.

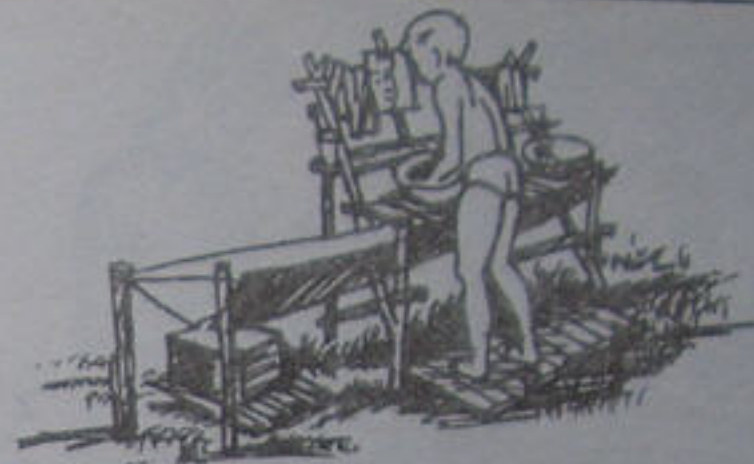
Яблука, насаджені на палички, можна спекти на вуглинах (мал. 241).

Гігієна туриста

На привалі обладнується місце для вмивання: із дзеркалом, підставкою для склянки із зубними щітками, підставкою для ніг (мал. 242). Можна влаштувати і душ (мал. 243).

Мийте посуд відразу після їди, не залишаючи «на потім» (мал. 244). Коли готуєте їжу, нагрійте воду для миття посуду (мал. 245).

Коли чергуєте на кухні, мийте казанки (гарячою водою) відразу, як вони спорожніють, щоб жир не присох до них (мал. 246).

Мал. 242. Місце для вмивання

Мал. 243. Душ

Мал. 244. Миття посуду

Мал. 245. Вода для миття посуду

Мал. 246. Не залишайте брудний посуд на ніч

Обладнання табору

Табір другого загону поряд, але його не видно й не чути. Купка дров, місце для рубання дров. Майданчик для «їдальні». Місце для вмивання. Вода. Кухня. Газовий балон. Траншейне вогнище. Піч. Яма для попелу. Мотузка для сушіння одягу. Харчовий намет; харчі зберігаються на полицях у коробках (мал. 247).

Мал. 247. Обладнання діючого табору

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що таке туризм?
2. Розкажіть про особисте спорядження туриста і групове туристичне спорядження.
3. Яка послідовність встановлення намету?
4. Які корисні знання та вміння можна набути у туристичних походах?
6. Як востанові походи готують старшокласників до служби в армії?

МЕДИКО-САНІТАРНА ПІДГОТОВКА

22. Надання першої медичної допомоги

Завдання першої медичної допомоги полягає в тому, щоб найпростішими засобами врятувати життя потерпілому, полегшити його страждання, запобігти розвитку можливих ускладнень, зменшити тяжкість перебігу травми чи захворювання.

Перша медична допомога може бути надана на місці ураження самим потерпілим (самодопомога) чи його товаришем (взаємодопомога). Це — тимчасова зупинка кровотечі, накладання стерильної пов'язки на рану або опікову поверхню, штучне дихання, непрямий масаж серця, введення заспокійливих ліків, гасіння одягу, що загорівся, транспортна іммобілізація, надівання протигаза, виведення (винесення) потерпілого із зараженого місця, часткова санітарна обробка.

Надання першої медичної допомоги якомога швидше має вирішальне значення для врятування життя і подальшого перебігу ураження. Першочергову допомогу надають дітям і тим потерпілим, які можуть загинути, якщо не допомогти їм вчасно.

Для першої медичної допомоги використовують табельні і підручні засоби. До *табельних засобів* належать: перев'язувальні матеріали, кровоспинні джгути, спеціальні шини для іммобілізації, а також деякі медикаменти: розчин йоду спиртовий 5-процентний, спиртовий розчин зелені брильянтової, нашатирний спирт, аптечка індивідуальна (АІ-2). Як *підручні засоби* можуть використовуватися: при накладанні пов'язок — чисте простирадло, сорочка, тканина (краще неокольорова); для зупинки кровотечі (замість джгута) — ремінь, пасок, скручена у джгут тканина; при переломах (замість шин) — смужки твердого картону або фанери, дошки, палиці тощо.

ПОНЯТТЯ ПРО РАНИ. КЛАСИФІКАЦІЯ РАН ТА ЇХ УСКЛАДНЕНЬ

Раною називається пошкодження шкіри, слизової оболонки чи глибокої тканини, що супроводжується болем та кровотечею і має вигляд зяючого отвору.

Рани бувають: вогнепальні, різані, рубані, колоті, вдарені, рвані, вкушені, розміжчені.

Вогнепальні рани виникають внаслідок кульового або осколкового поранення. Вони бувають: наскрізні, якщо є вхідний і вихідний ранові отвори в шкірі; сліпі, якщо куля або осколок застряє у тканині тіла; дотичні, якщо куля або осколок, пролітаючи по дотичній, пошкоджує шкіру і м'які тканини тіла, але не застряє в них.

Різані й колоті рани мають невелику зону пошкодження, рівні краї, стінки ран зберігають життєздатність, дуже кровоточать, менше піддаються інфікуванню. Колоті проникаючі рани при невеликій зоні пошкодження шкіри чи слизової оболонки можуть мати значну глибину і бути дуже небезпечними через пошкодження внутрішніх органів і занесення до них інфекції. Рубані рани бувають різної глибини, з удареними місцями і розміжченими м'якими тканинами тіла. Вдарені, рвані та розміжчені рани мають складну форму, нерівні, насичені кров'ю краї, мертвілі тканини, де створюються сприятливі умови для розвитку інфекції. Рвані рани є наслідком грубої механічної дії, що призводить до розриву шкіри; можливі відокремлення клаптиків шкіри, пошкодження сухожилля, м'язів і судин, значне забруднення. Вкушені рани завжди інфіковані слиною.

Усі рани, крім операційних, вважаються первісно інфікованими. Мікроби потрапляють до рани разом із предметом, яким заподіяно рану, а також із землею, шматками одягу, повітрям і при дотиках до рани руками. Потрапляючи до рани, мікроби можуть викликати її нагноєння. Найнебезпечніші ті мікроби, що розвиваються в рані за умови відсутності повітря і спричинюють газову гангрену. Небезпечним ускладненням ран є зараження їх збудником стовбняка. Профілактика зараження рани — це якомога швидше накладання на неї асептичної пов'язки для запобігання доступу мікробів.

Рани можуть бути поверхневими або проникаючими в порожнину черепа, грудну клітку, черевну порожнину. Проникаючі рани — найнебезпечніші.

ВИДИ КРОВОТЕЧ. ПЕРША МЕДИЧНА ДОПОМОГА ПРИ КРОВОТЕЧАХ

Найнебезпечнішим ускладненням ран є кровотечі, які безпосередньо загрожують життю. *Кровотечами* називають вихід крові з ушкоджених кровоносних судин.

Залежно від характеру пошкодження судин розрізняють артеріальні, венозні, капілярні та паренхіматозні кровотечі. Надзвичайно небезпечна артеріальна кровотеча, внаслідок якої за короткий проміжок часу з організму може вилитися значна кількість крові. Ознаки артеріальної кровотечі: яскраво-червоний колір крові, витікання крові пульсуючим струменем. При венозній кровотечі колір крові темніший, витікання крові безперервне, явного струменя не спостерігається. Капілярна кровотеча виникає внаслідок пошкодження дрібних судин шкіри, підшкірної клітковини і м'язів. У цьому випадку кровоточить уся поранена поверхня. Паренхіматозна кровотеча виникає при пошкодженні внутрішніх органів (печінки, селезінки, нирок, легень) і завжди небезпечна для життя.

Кровотечі бувають зовнішні і внутрішні. При зовнішній кровотечі кров витікає через рану в шкірі та у видимих слизових оболонках або з порожнин. При внутрішній кровотечі кров виливається в тканини й органи тіла; це називається *крововиливом*. Швидка втрата одного-двох літрів крові, особливо при тяжких комбінованих ураженнях, може призвести до смерті.

Залежно від виду кровотечі та засобів, що є під рукою, при наданні першої медичної допомоги здійснюють тимчасову або повну зупинку кровотечі.

Тимчасово кровотечу можна спинити одним із таких способів: накласти тугу пов'язку; затиснути пальцем судину, що кровоточить; накласти кровоспинний джгут і максимально зігнути кінцівку.

Накладання тугої пов'язки — найпростіший спосіб зупинки незначної кровотечі. Для такої пов'язки використовують індивідуальний пакет. Проте тугу пов'язку не слід накладати занадто туго. Якщо після накладання пов'язки нога чи рука посиніє, то це означає, що пов'язка здавила вени, відтік крові до серця утруднений і вона застоюється. У такому випадку кровотеча може тільки посилитися. Збліднення кінцівки нижче місця накладання тугої пов'язки означає повне припинення кровообігу.

Затиснути артерію пальцями з метою зупинки кровотечі можна за будь-яких обставин. Затискання проводиться не в рані, а вище — ближче до серця, перед накладанням джгута або пов'язки (мал. 248).

Щоб уміло й швидко спинити кровотечу цим способом, потрібно добре знати місця затискання артерій. Знаходять артерію за пульсом. Намацавши артерію, притискають її до найближчих кісток вище місця поранення до припинення пульсу і зупинки кровотечі.

Коли поранено обличчя, слід притиснути такі судини: на лобі — вискову артерію спереду від вуха; якщо рана на підборідді або щоці — зовнішню щелепну артерію; при пораненні шиї або голови — сонну артерію збоку від гортані до хребта.

При кровотечах у районі плеча і плечового пояса потрібно притиснути підключичну артерію — до першого ребра в надключичній ямці або пахвову артерію — до плечової кістки в підпахвовій ямці.

При кровотечах із ран передпліччя притискають плечову артерію з внутрішнього боку плеча до плечової кістки.

При кровотечах із ран стегна, гомілки і стопи притискають стегнову артерію.

Джгут для зупинки крові застосовують при сильній кровотечі з поранених кінцівок. Його накладають вище рани і якомога ближче до неї. Не можна накладати джгут у середній третині плеча через небезпеку придушення нерва і розвитку згодом паралічу руки. Місце, де накладається джгут, спочатку захищають одягом, рушником, ватно-марлевою пов'язкою або іншими матеріалами. Потім дуже розтягують гумовий джгут, роблять ним навколо кінцівки одне-два кільця і кінці фіксують гачком (мал. 249). Якщо джгут накладено правильно, то кровотеча припиняється, пульс затихає і кінцівка блідне.

Мал. 248. Точки затискання артерій для зупинки кровотечі

Мал. 249. Накладання кровоспинного джгута

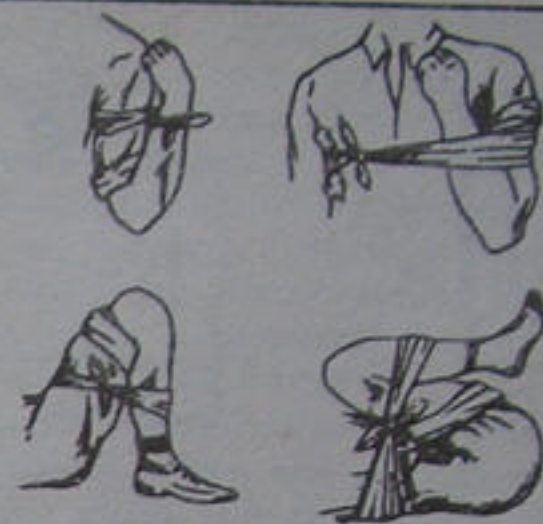
Мал. 250. Накладання закрутки

Якщо джгута немає, то для зупинки кровотечі треба вміти використовувати закрутку, яку можна зробити з будь-якої достатньо міцної тканини, тасьми, стрічки, мотузки. Як і при накладанні джгута, місце, де накладається закрутка, захищають м'якою прокладкою (ватаю, одягом). Закрутку намотують на кінцівку, кінці зав'язують вузлом, у кільце, що утворилося, вставляють палицю і закручують доти, поки не припиниться кровотеча. Після цього палицю фіксують бинтом або іншим способом (мал. 250).

Наклавши на кінцівку джгут або закрутку, рану закривають первинною пов'язкою і на ній позначають час накладання джгута або закрутки. Можна записати час на клаптику паперу і прикріпити його до пов'язки останніми обертами бинта або засунути під джгут.

Влітку джгут накладають на кінцівку не більш ніж на годину, взимку — на півгодини. Наприкінці цього часу потрібно, притиснувши пальцями відповідну артерію, ослабити джгут. Коли кінцівка порожевіє і потеплішає, джгут знову затягують. Усього джгут накладається не більш ніж на 2 години. У холодну пору року кінцівку із джгутом слід утеплити.

Щоб тимчасово спинити кровотечу при пораненнях кінцівок, треба максимально зігнути кінцівку і зафіксувати її в цьому положенні (мал. 251). Наприклад, якщо поранено гомілку, в підколінну ямку кладуть валик, зроблений з вати і марлі, ногу згинають у колінному суглобі і в такому положенні затягують її ремнем (бинтом, рушником, косинкою). Так само при пораненні передпліччя руку згинають і фіксують у ліктьовому суглобі. На верхню частину стегна накласти джгут неможливо. Тому ватно-марлевий валик кладуть у пахову ділянку, стегно максимально притискають

Мал. 251. Фіксація кінцівки

до живота і закріплюють у такому положенні. Якщо рана в районі пахви або верхньої частини плеча біля плечового суглоба, то потрібно якнайдалі завести руку назад, притиснути до спини і зафіксувати.

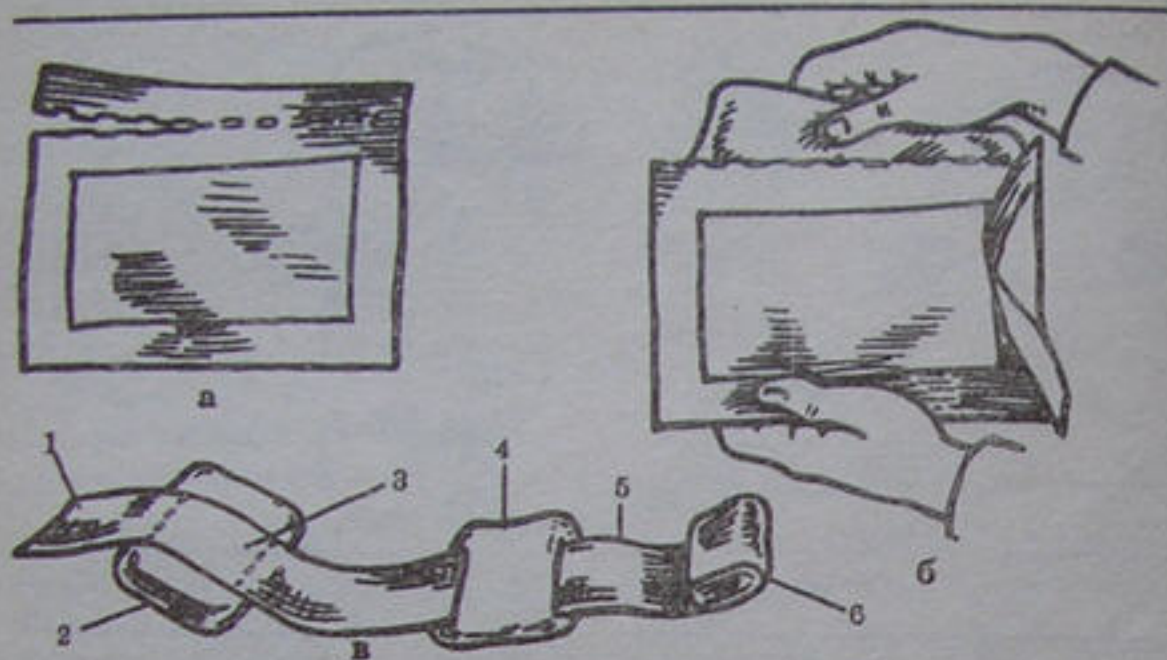
У разі появи перших ознак внутрішньої кровотечі: раптової блідості на обличчі, збліднення і похолодання кистей і стоп, почастишання пульсу, запаморочення голови, шуму у вухах, холодного поту — потерпілого слід негайно відправити до лікувальної установи. Якщо існує така можливість, у тому місті тіла, де підозрюється внутрішня кровотеча, потрібно прикласти гумовий пузир з льодом чи холодною водою.

Будь-яка, навіть невеличка рана становить загрозу для життя потерпілого, оскільки вона може бути джерелом зараження різноманітними мікробами або причиною сильної кровотечі. Основний засіб профілактики цих ускладнень при наданні першої медичної допомоги — якнайшвидше накладання на рану стерильної пов'язки.

ПРАВИЛА НАКЛАДАННЯ ПОВ'ЯЗОК

Пов'язка — це перев'язувальний матеріал, яким закривають рану. Процес накладання пов'язки на рану називають *перев'язкою*.

Накладаючи пов'язку, треба намагатися не завдати зайвого болю. Бинт тримають у правій руці і розкручують його, не відриваючи від пов'язки, яку підтримують лівою рукою. Бинтують зліва направо, кожним наступним обертом (туром) перекриваючи попередній наполовину. Пов'язку накладають не дуже туго (за

Мал. 252. Пакет перев'язувальний індивідуальний:

а — розкриття зовнішнього чохла по надрізу;

б — виймання внутрішньої упаковки;

в — перев'язувальний матеріал у розгорнутому вигляді:

1 — кінець бинта, 2 — подушечка нерухома, 3 — кольорові нитки, 4 — подушечка рухома, 5 — бинт, 6 — скочування бинта

винятком тих випадків, коли потрібна спеціальна туга), щоб не порушити кровообігу, проте й не слабко, щоб не сповзала з рани.

Пакет перев'язувальний індивідуальний складається з двох ватно-марлевих подушечок розміром $32 \times 17,5$ см, бинта розміром $10 \text{ см} \times 7 \text{ м}$ (мал. 252). Одна подушечка пришита на кінці бинта, а друга вільно пересувається по ньому. Подушечки і бинт стерильні, упаковані в пергаментний папір. Зовнішній чохол пакета виготовляється з прогумованої тканини. Така подвійна упаковка перев'язувального матеріалу забезпечує надійне збереження його стерильності. У пакет вкладається шпилька. На чохла написано правила користування пакетом. Накладаючи пов'язку, пакет беруть у ліву руку, правою рукою по лінії надрізу відкривають зовнішній чохол і виймають внутрішню упаковку. Вийнявши шпильку, знімають папір і розгортають перев'язувальний матеріал, не торкаючись руками внутрішньої поверхні подушечок, тобто тієї поверхні, що прикладатиметься до рани. Той, хто надає допомогу, може братися руками лише за прошиту кольоровими нитками поверхню подушечок. Подушечку прибинтовують, кінець бинта закріплюють шпиль-

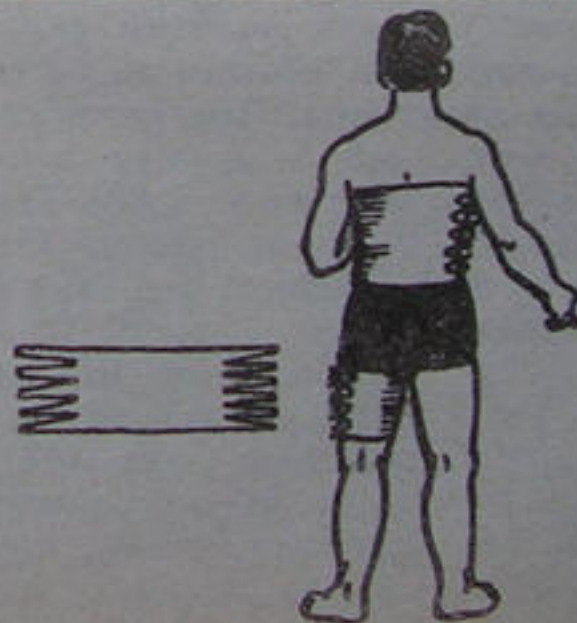
кою. При наскрізних ранах рухоми подушечку пересувають по бинту на потрібну відстань, щоб закрити вхідний і вихідний отвори рани. Зовнішній чохол пакета, внутрішня поверхня якого стерильна, використовується для накладання герметичних пов'язок.

Бинт — це смужка марлі в скатаному вигляді. Скатана частина бинта називається головкою, вільний кінець — початком. Стерильні бинти герметично упаковані у пергаментний папір.

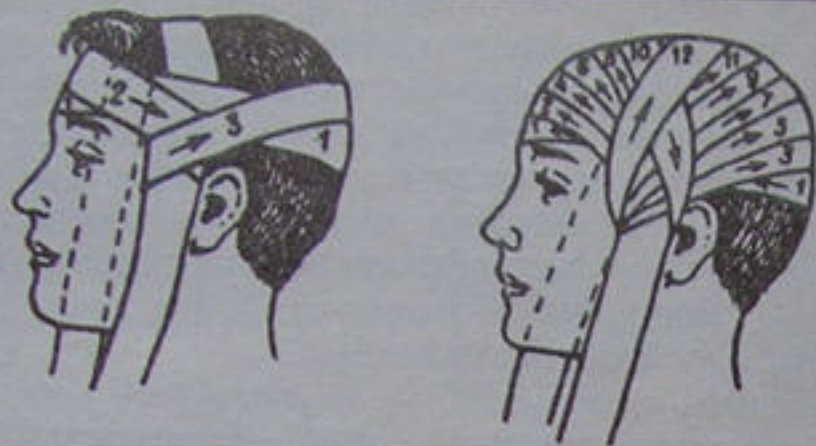
Серветки стерильні — це складені в декілька шарів чотирикутні шматки марлі, герметично упаковані в пергаментний папір (по 20 штук в упаковці). Розмір великих серветок — 70×68 см, маленьких — 68×35 см.

Пов'язки на голову, груди, плечові, ліктьові, колінні, гомілковостопні суглоби, на кисті й стопи, на промежину накладають косинкою. Якщо косинки не стерильні, то на поранену поверхню спочатку накладають стерильні бинти чи серветки і фіксують їх косинкою.

Якщо табельних перев'язувальних матеріалів недостатньо чи немає зовсім, використовують підручні засоби. Особливо зручні економні пов'язки за Маштафаровим. Для них користуються шматками тканини (з простирадла, сорочки тощо) різної величини, надрізавши їх кінці для шворок. Спочатку на рану накладають стерильний бинт або серветку (якщо необхідно, то і вату), а потім шматком тканини зі шворками закріплюють пов'язку (мал. 253).

Мал. 253. Пов'язка за Маштафаровим

Мал. 254. Пов'язка на голову «чепець»

НАКЛАДАННЯ ПОВ'ЯЗОК НА ГОЛОВУ І ГРУДИ

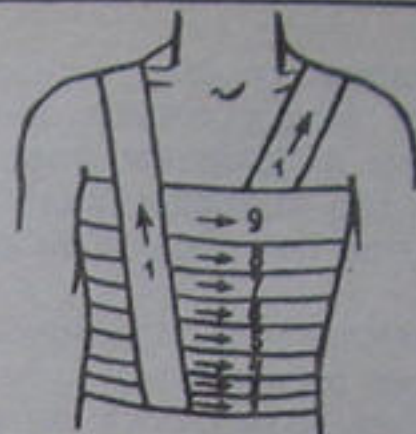
При травмах голови можуть накладатися різного виду бинтові пов'язки і пов'язки з використанням косинок, стерильних серветок і липучого пластиру. Вибір пов'язки залежить від розміщення і характеру рани.

Якщо поранено волосисту частину голови, то накладають пов'язку «чепець» (мал. 254), закріплюючи її смужкою бинта (зав'язкою) за нижню щелепу. Від бинта відрізають шматок завдовжки до 1 м, кладуть його середню частину на тім'я поверх стерильної серветки, що закриває рану, кінці опускають вертикально донизу попереду вух і утримують в натягнутому стані. Навколо голови роблять коловий закріплюючий хід, дійшовши до зав'язки, обертають бинт навколо неї і ведуть косо на потилицю. Чергуючи ходи бинта через потилицю і через лоб і щоразу направляючи його більш вертикально, закривають усю волосисту частину голови. Після цього двома-трьома коловими ходами закріплюють пов'язку. Кінці зав'язки бантом зав'язують під підборіддям.

При пораненні шиї, гортані або потилиці накладають хрестоподібну пов'язку (мал. 255). Коловими ходами бинт спочатку закріплюють навколо голови, потім вище лівого

Мал. 255. Хрестоподібна пов'язка на потилицю

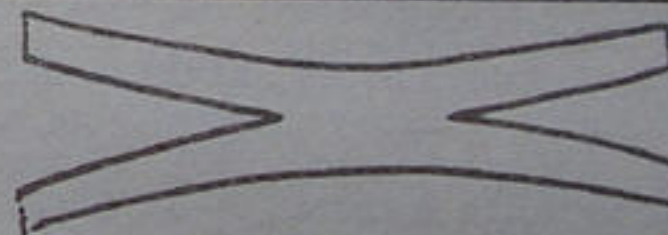
Мал. 256. Спіральна пов'язка на груди

Мал. 257. Хрестоподібна пов'язка на груди

вуха і позаду нього опускають бинт косо вниз на шию. Далі бинт ведуть по правій бічній поверхні шиї, закривають ним її передню поверхню і повертаються на потилицю, проходять вище правого і лівого вух, повторюючи зроблені ходи. Пов'язка закріплюється ходами бинта навколо голови.

На груди накладають спіральну або хрестоподібну пов'язку. Для спіральної пов'язки (мал. 256) відрізають шматок бинта завдовжки до 1,5 м, кладуть його на здорове передпліччя і залишають його кінці вільно висіти на грудях. Потім, починаючи знизу зі спини, спіральними ходами бинтують грудну клітку. Кінці відрізаного бинта зв'язують.

Мал. 258. Працюподібна пов'язка

Хрестоподібну пов'язку на груді (мал. 257) накладають знизу двома-трьома коловими фіксуєчими ходами бинта (1—2), далі — зі спини справа на ліве передпліччя (3), потім коловим фіксуєчим ходом (4) знизу через праве передпліччя (5), знову навколо грудної клітки і т. д. Кінець бинта останнього колового ходу закріплюють шпилькою.

На ніс, лоб і підборіддя накладають пращоподібну пов'язку (мал. 258). Під пов'язку на поранену поверхню обов'язково підкладають стерильну серветку чи бинт.

НАКЛАДАННЯ ПОВ'ЯЗОК НА ЖИВІТ І ВЕРХНІ КІНЦІВКИ

Серед травм живота найнебезпечнішими для життя потерпілого є проникаючі рани. Вони можуть призвести до випадіння внутрішніх органів, петель кишок і сальника, до виникнення сильних кровотеч.

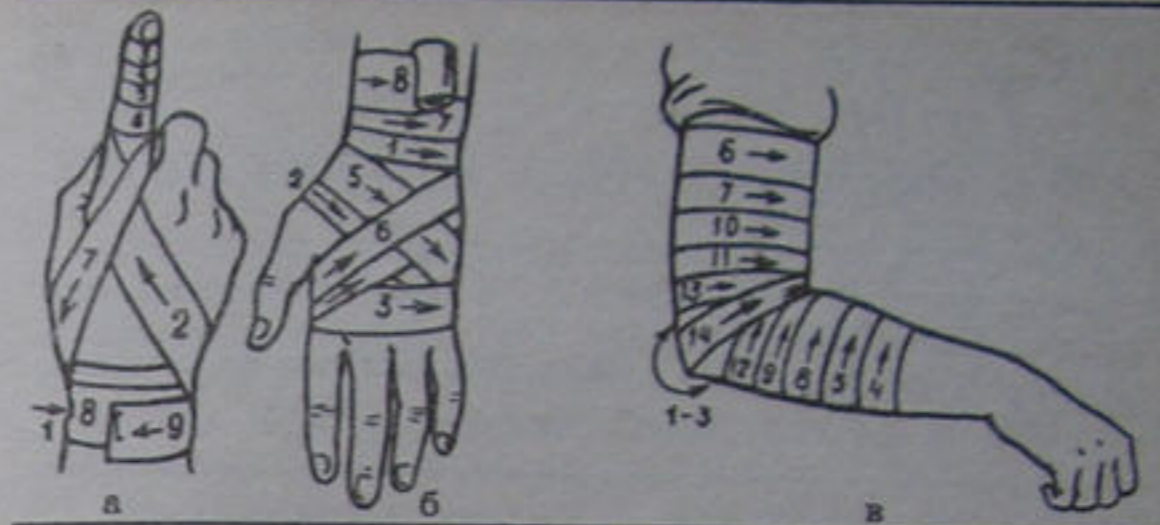
Якщо випали внутрішні органи, їх не можна вправляти у черевну порожнину. Рану закривають стерильною серветкою чи стерильним бинтом навколо внутрішніх органів, що випали. На серветку кладуть м'яке ватно-марлеве кільце і накладають не дуже тугу пов'язку. Потерпілому з проникаючою раною живота ні в якому разі не можна давати пити, дозволяється лише змочити губи водою. На верхню частину живота накладається стерильна пов'язка (попередними коловими ходами знизу вгору).

На нижній частині живота звичайно пов'язка сповзає, тому на живіт і пахову частину тіла накладають колосоподібну пов'язку (мал. 259). Її починають з колових ходів навколо живота (1—3), потім хід бинта по зовнішній поверхні стегна (4) переводять у хід навколо стегна (5), знову проводять по зовнішній поверхні стегна (6) і далі знову роблять колові ходи навколо живота (7).

На значні опіки живота накладають косиночні пов'язки.

Мал. 259. Колосоподібна пов'язка на нижню частину живота

Мал. 260. Пов'язки:
а — спіральна на палець; б — хрестоподібна на кисть;
в — спіральна на ліктьовий суглоб

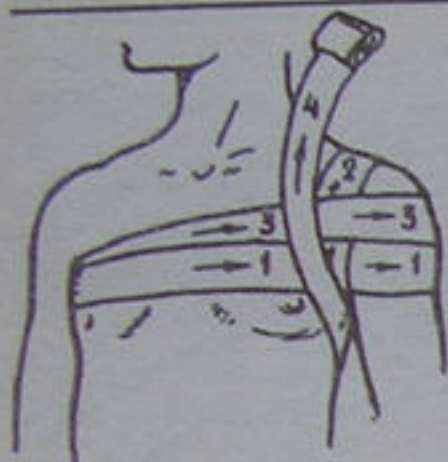
На верхні кінцівки накладають спіральні, колосоподібні, хрестоподібні пов'язки.

Спіральну пов'язку на палець (мал. 260,а) починають ходом навколо зап'ястка (1), далі бинт ведуть із тильного боку кисті до нігтьової фаланги (2), роблять спіральні ходи бинта від кінця до початку пальця (3—6) і зворотним ходом по тильній поверхні кисті (7) закріплюють бинт на зап'ястку (8—9).

Хрестоподібну пов'язку накладають на пошкоджену долонну або тильну поверхню кисті; починають із фіксованого ходу на зап'ястку (1), а далі з тильного боку на долоню (мал. 260,б).

На плече і передпліччя накладають спіральні пов'язки, бинтуючи знизу вгору і періодично перекручуючи бинт. Пов'язку на ліктьовий суглоб (мал. 260,в) починають двома-трьома ходами бинта через ліктьову ямку (1—3) і далі ведуть спіральними ходами бинта, поперемінно чергуючи їх то на передпліччя (4,5,8,9,12), то на плече (6,7,10,11,13) з перехрещуванням у ліктьовій ямці (14).

Колосоподібну пов'язку на плечовий суглоб (мал. 261) накладають, починаючи від здорового боку з пахової ямки по грудях (1) і зовнішній поверхні пошкодженого плеча ззаду через пахову ямку на плече (2), далі по спині через здорову пахову ямку на груди (3) і, повторюючи ходи бинта, поки вони не закриють весь суглоб, закріплюють кінець бинта на грудях шпилькою.

Мал. 261. Пов'язка на плечовий суглоб

НАКЛАДАННЯ ПОВ'ЯЗОК НА НИЖНІ КІНЦІВКИ

Пов'язку на п'яту (мал. 262) накладають так: першим ходом бинта через ту її частину, що найбільше виступає (1), далі по черзі вище (2) і нижче (3) першого ходу бинта, а далі для фіксації роблять косі (4) і вісімкоподібні (5) ходи бинта.

На гомілковостопний суглоб накладають вісімкоподібну пов'язку (мал. 263). Перший фіксуючий хід бинта роблять вище щиколотки (1), далі — вниз на підощву (2) і навколо стопи (3), потім бинт ведуть по тильній поверхні стопи (4) вище щиколотки, повертаються (5) на стопу і на щиколотку (6) й закріплюють кінець бинта коловими ходами (7 і 8) вище щиколотки.

На гомілку і стегно спіральні пов'язки накладають так само, як на передпліччя і плече.

Пов'язку на колінний суглоб починають з колового ходу через надколінну чашечку, а потім ходи бинта

Мал. 262.
Пов'язка на п'яту

Мал. 263. Вісімкоподібна пов'язка на гомілковостопний суглоб

йдуть поперемінно нижче і вище, перехресшуючись у підколінній ямці.

ПЕРША МЕДИЧНА ДОПОМОГА ПРИ ПЕРЕЛОМАХ

Переломи виникають внаслідок різких рухів, ударів, падіння з висоти, інших причин. Бувають закритими і відкритими. При закритих переломах не порушується цілісність шкірного покриву, при відкритих — у місцях перелому залишається рана (мал. 264). Найнебезпечніші відкриті переломи.

Розрізняють переломи із зміщенням і без зміщення кісткових уламків.

Під час аварій, катастроф, землетрусів, ядерного ураження у потерпілого можуть бути численні переломи кісток. Найтяжчими є переломи, що супроводжуються опіками і радіаційним ураженням.

Переломи, що виникають внаслідок дії кулі або осколка снаряда, називаються вогнепальними. Вони характеризуються розтрощенням кісток на великі й дрібні осколки, розміщенням м'яких тканин тіла в місцях перелому і відриванням частин кінцівки.

Мал. 264. Переломи кісток:
а — відкритий (гомілки); б — закритий (передпліччя)

Мал. 265. Користування шприц-тюбиком

Основні ознаки переломів — біль, припухлість, синці, незвична рухомість у місцях перелому, порушення функцій кінцівки.

У тяжких випадках переломи супроводжуються шоком. Особливо часто розвивається шок при відкритих переломах з артеріальною кровотечею.

Травматичний шок — це загрозливе для життя ускладнення важких уражень, що характеризується розладом діяльності центральної нервової системи, порушенням кровообігу, обміну речовин, інших важливих функцій організму.

Причиною шоку можуть бути тяжкі травми, особливо повторні.

Щоб зменшити больове відчуття і запобігти виникненню травматичного шоку, потерпілому необхідно ввести болезаспокійливі ліки, які є в аптечці індивідуальній.

Шприц-тюбик (мал. 265) складається з поліетиленового корпусу, ін'єкційної голки і захисного ковпачка; призначений для одноразового внутрим'язового або підшкірного введення протибольових ліків.

Щоб зробити укол, правою рукою беруть шприц-тюбик за корпус, лівою — за ребристий обідок і корпус прокручують до кінця. Знімають ковпачок з голки. Не торкаючись голки руками, роблять укол у м'які частини тіла. Міцно тримаючи пальцями корпус шприц-тюбика, вводять ліки і, не відриваючи руки, виймають голку. Використаний шприц-тюбик приклеюють до одягу потерпілого на груди, щоб на наступних етапах евакуації було відомо, що йому введено болезаспокійливі ліки.

Основне правило надання першої медичної допомоги при переломах — здійснення в першу чергу тих заходів, від яких залежить збереження життя потерпілого, а саме: зупинка артеріальної кровотечі, попередження

травматичного шоку, накладання стерильної пов'язки на рану, проведення іммобілізації табельними чи підручними засобами.

Іммобілізація — це забезпечення нерухомості кісток у місці перелому; вона зменшує біль, що дає змогу уникнути травматичного шоку. Проводячи іммобілізацію, необхідно щадити потерпілого. Нерухомість у місці перелому досягається накладанням спеціальних шин або підручних засобів і фіксацією двох найближчих суглобів (вище і нижче місця перелому). Така іммобілізація називається транспортною.

Підручними засобами іммобілізації можуть служити смужки фанери, палиці, тонкі дошки, різноманітні побутові предмети, за допомогою яких можна забезпечити нерухомість у місці перелому.

При переломах ключиці на зону надпліч накладають два ватно-марлевих кільця і зв'язують їх на спині. Руку підвішують на косинці.

При переломі кісток передпліччя руку потрібно обережно зігнути в ліктьовому суглобі під прямим кутом, повернути долонею до грудей і в такому положенні зафіксувати шиною або підручними засобами. Шину накладають від основи пальців до верхньої третини плеча (мал. 266). При цьому досягається нерухомість у променевоzap'ястковому і ліктьовому суглобах. Руку підвішують на косинці.

Переломи стегнової кістки, особливо відкриті, — дуже важка травма, що часто супроводжується кровотечею і шоком. Підручні засоби (наприклад, дошки) при іммобілізації стегна накладають на його бічні поверхні (одну — на внутрішню, другу — на зовнішню) і фіксують до кінцівки і тулуба широким бинтом, поясным ременем, рушником. На кісткові виступи гомілковостопного і колінного суглобів, а також у пахову впадину і в пах підкладають вату.

Мал. 266. Способи іммобілізації при переломах

ПЕРША МЕДИЧНА ДОПОМОГА ПРИ ОПІКАХ

Опіки виникають під дією високих температур. Опіки від світлового випромінювання, полум'я, кип'ятку і гарячої пари називаються *термічними*, а від дії на шкіру і слизові оболонки сильних кислот і лугів, які спричинюють не тільки місцеве ураження, а й загальне отруєння організму, — *хімічними*.

Важкими є опіки від напалму та інших запалювальних речовин. Напалм прилипає до одягу і, продовжуючи горіти, вражає не лише шкіру, а й підшкірну клітковину та м'язи й утворює глибокі опіки.

Залежно від глибини ураження шкіри і тканин тіла розрізняють чотири ступені опіків: легкий (I) — почервоніння шкіри; середньої тяжкості (II) — утворення пухирів; тяжкий (III) — змертвіння всієї товщини шкіри; надзвичайно тяжкий (IV) — обвуглювання тканин тіла.

При великих (понад 10—15% поверхні тіла) опіках II—III ступенів виникає важке загальне ураження організму — *опікова хвороба*, яка нерідко ускладнюється опіковим шоком. Особливістю опікового шоку є його довготривалість (24—72 години). Опікова хвороба характеризується гострою інтоксикацією, порушенням в організмі водно-сольового обміну. Все це часто призводить до запалення легенів, ураження печінки, нирок, гострих виразок шлунково-кишкового тракту.

При опіках насамперед потрібно погасити одяг, якщо він горить, для чого на ураженого слід накинути пальто, ковдру тощо. Потім необхідно дати потерпілому випити теплої підсоленої води. Обпечену частину тіла звільняють від одягу, обрізаючи і залишаючи на місці ті його шматки, що прилипли до тіла. Не можна розрізати або роздушувати пухирі, торкатись обпаленої поверхні руками, змазувати її жиром, маззю чи іншими речовинами. На опікову поверхню накладається стерильна пов'язка.

При великих опіках, які займають значну поверхню тіла, ураженого слід загорнути в чисте простирадло, вжити всіх необхідних заходів для запобігання шоку і терміново транспортувати його до медичного закладу.

ПЕРША МЕДИЧНА ДОПОМОГА ПРИ ВІДМОРОЖЕННІ

Відмороження — це пошкодження тканин організму внаслідок дії на них низьких температур. Відмо-

роження можливі навіть за температури вище 0°C, особливо при періодичних відлигах. До відмороження призводить мокре і тісне взуття, тривале перебування в нерухомому стані на холоді і в снігу, під холодним дощем. Найчастіше відморожуються кінцівки, насамперед нижні.

Залежно від глибини ураження тканин тіла розрізняють чотири ступені відморожень: легкий (I) — набряклість, синюшність; середньої тяжкості (II) — хворобливість шкіри; тяжкий (III) — утворення пухирів (заживлення без наслідків); надзвичайно тяжкий (IV) — змертвіння м'яких тканин тіла і навіть кісток.

Надаючи першу медичну допомогу, потерпілого кладуть у ванну з теплою водою, а коли такої можливості немає, то захищають від холоду на місці: дають йому гарячий чай, каву, а мокрий одяг, мокре взуття замінюють сухим. Якщо ще не настали зміни в тканинах (пухирі на шкірі, змертвіння), то відморожені місця протирають спиртом чи одеколоном й обережно розтирають ватним тампоном або вимитими сухими руками до почервоніння шкіри. Якщо ж зміни вже є, то пошкоджені місця протирають спиртом і накладають стерильну пов'язку. Не рекомендується при відмороженнях будь-якого ступеня розтирати ушкоджені місця шкіри снігом, бо це може погіршити стан потерпілого.

ПЕРША МЕДИЧНА ДОПОМОГА ПРИ ЕЛЕКТРОТРАВМАХ

Ураження електричним струмом виникають у побуті й на виробництві найчастіше через порушення правил користування джерелами електроенергії; іноді трапляються ураження блискавкою. Проходження електричного струму викликає в організмі загальні й локальні зміни. Ураження відбувається тоді, коли людина виявляється увімкненою в електричне коло і струм проходить крізь неї в землю, а також під час дії індукційного струму. Тяжкість ураження залежить від величини струму, віку і стану здоров'я потерпілого. Мають також значення ступінь опірності тканин і навколишнє середовище. Так, електричний струм добре проходить крізь вологі тканини тіла і погано — крізь шкіру долень і п'ят. Більш виражені зміни відбуваються зі шкірою підвищеної вологості, стомленою і виснаженою.

Постійний струм напругою до 40 В не викликає смертельного ураження. При напрузі 220—380 В вмирають 20—30%, при 1000 В — 50%. Дія струму напругою 3000 В і більше практично завжди призводить до смерті потерпілого. Змінний струм напругою 127 — 220 — 380 В і частотою 50 Гц небезпечніший, ніж постійний.

Суха шкіра має достатній опір і не ушкоджується струмом напругою 60 В. При напрузі 220 В шкіра пошкоджується завжди. При напрузі понад 500 В виникають «пробої» шкіри; тоді електричному струму чинять опір лише внутрішні органи.

При ураженні блискавкою дуже небезпечним є пряме попадання в голову. 80—90% потерпілих непритомніють. Порушення серцевої діяльності при ураженні блискавкою менш небезпечне, ніж при ураженні електричним струмом, у зв'язку з короткочасністю дії і високою напругою в зоні розряду. Зупинка дихання найчастіше виникає як вторинне явище, що спричиняється рефлекторною зупинкою серця, ушкодженням ребер і мозку після падіння потерпілого.

При наданні першої допомоги слід насамперед, дотримуючись правил безпеки, припинити дію електричного струму на потерпілого (вимкнути струм, перервати або відвести дріт). Усе це треба зробити дуже швидко, але й обережно, користуючись предметами, що не проводять струм (палицею, сухою мотузкою). Слід одягнути гумові рукавиці, взути калоші або гумові чоботи, якщо вони є. При зупинці дихання проводять штучну вентиляцію легень. В разі зупинки серця роблять його закритий масаж; перед цим потрібно один-два рази вдарити кулаком у нижню частину грудної клітки.

ПЕРША МЕДИЧНА ДОПОМОГА ПРИ РАПТОВОМУ ПРИПИНЕННІ СЕРЦЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ І ДИХАННЯ

Нерідко зовнішній вигляд людини, яка потрапила в біду, значні ушкодження, нерухомість її тіла можуть створити враження, що вона померла. Тому необхідно знати ознаки, які вказують на те, що потерпілий живий і потребує медичної допомоги:

дзеркало, прикладене до рота, пітніє — отже, потерпілий дихає;

зіниця звужується при наближенні джерела світла (запаленого сірника, електричного ліхтарика) і розширюється при віддаленні;

палець руки набрякає, якщо його перев'язати ниткою — отже, система кровообігу діє, фіксуються застійні явища;

шкіра запалюється (червоніє) під дією запаленого сірника чи цигарки.

При раптовому припиненні серцевої діяльності і дихання настає стан клінічної смерті. Якщо відразу ж розпочати непрямий масаж серця і штучне дихання (штучну вентиляцію легень), то є шанс урятувати потерпілого. Штучну вентиляцію легень виконують різними способами; з них найрозповсюдженіший — «з рота в рот».

Перш ніж розпочати штучне дихання, потрібно покласти потерпілого на спину і переконатися, що його повітропроникні шляхи вільні для проходження повітря. З цією метою його голову максимально відхиляють назад. Якщо щелепи стиснуті, то треба висунути нижню щелепу вперед і, натискуючи на підборіддя, розкрити рот, потім серветкою очистити ротову порожнину від слини та блювотної маси і розпочати штучне дихання: накласти на відкритий рот потерпілого розкриту серветку (носову хустинку), затиснути йому ніс, зробити глибокий вдих, щільно притулити свої губи до губ потерпілого (для герметичності) і з силою видихнути повітря йому в рот (мал. 267, а). Вдувати треба таку кількість повітря, щоб воно щоразу якомога повніше розправляло легені потерпілого (це можна побачити, стежачи за рухом грудної клітки). При пораненні (ушкодженні) нижньої щелепи штучне дихання можна здійснити іншим способом: вдувати повітря через ніс потерпілого (рот має бути закритим). Повітря вдувають ритмічно 16—18 разів за 1 хв до поновлення природного дихання або до встановлення цілком певних ознак смерті.

При раптовому припиненні серцевої діяльності, ознаками якого є відсутність пульсу, серцебиття і реакції зіниць на світло (зіниці широко розкриті), негайно розпочинають непрямий масаж серця: потерпілого кладуть на спину на тверду, жорстку поверхню. Стають з лівого боку від нього і кладуть свої долоні одна на одну на ділянку нижньої третини грудної клітки потерпілого. Енергійними ритмічними поштов-

а

б

Мал. 267. Штучне дихання і непрямий масаж серця:
а — вдих; б — видих

хами (50—60 разів за 1 хв) натискають на груди, після кожного поштовху відпускаючи руки, щоб дати можливість випростатися грудній клітці. Передня стінка грудної клітки повинна зміщуватися на глибину не менше ніж 3—4 см.

Непрямий масаж серця виконується в поєднанні зі штучним диханням (мал. 267, б). У цьому випадку допомогу потерпілому надають двоє або троє. Перший робить непрямий масаж, другий — штучне дихання способом «з рота в рот», а третій стоїть справа від потерпілого, підтримує його голову і має бути готовим замінити будь-кого з тих, хто надає допомогу, щоб штучне дихання і непрямий масаж серця здійснювалися безперервно. Під час вдихання повітря натискати на грудну клітку не можна, це потрібно робити поперемінно: 4—5 натискань на грудну клітку (на видиху), потім одне вдихання повітря в легені (вдих).

Штучне дихання у поєднанні з непрямим масажем серця є найпростішим способом реанімації (оживлення)

людини, котра перебуває у стані клінічної смерті. Коли потерпілі — літні люди, слід пам'ятати, що кістки в такому віці крихкі, тому рухи повинні бути не дуже енергійними. Здійснюючи непрямий масаж маленьким дітям, на грудну клітку натискають пальцем.

Якщо припинення дихання і серцевої діяльності сталося внаслідок ураження електричним струмом, то спочатку потерпілого звільняють від дії струму, від тісного одягу, а потім негайно починають реанімацію.

Після поновлення серцевої діяльності і дихання потерпілого зігрівають, на рани й опіки накладають стерильні пов'язки.

СПОСОБИ ПЕРЕНЕСЕННЯ ПОТЕРПІЛИХ ЗА ДОПОМОГОЮ ТАБЕЛЬНИХ І ПІДРУЧНИХ ЗАСОБІВ

Розрізняють такі способи перенесення: на руках, на плечах, на спині, однією або двома особами з використанням носильних лямок і підручних засобів, на санітарних носилках.

Якщо допомога надається однією особою, то, щоб перенести потерпілого на руках, носій стає на коліно збоку від нього, бере його однією рукою під спину, а другою — під стегна; потерпілий охоплює носія за шию і притуляється до нього. Далі носій підводиться на ноги і несе потерпілого на руках перед собою. Такий спосіб допустимий для потерпілих без переломів кінцівок і ребер.

Можна переносити потерпілого на спині: носій сядовить його на підвищення, стає до нього спиною між його ногами і схиляється на одне коліно. Потерпілий охоплює носія за плечі, а той бере його обома руками під стегна і зводиться на ноги.

На невелику відстань зручно переносити потерпілого на плечі. Його кладуть на праве плече носія головою вниз. Носій правою рукою охоплює його ноги, а лівою тримає за праве передпліччя або кисть. Проте цим способом не можна скористатися, якщо у потерпілого переломи кінцівок або грудної клітки.

Існують такі способи перенесення на руках двома особами: на «замку», «один за одним» і з положення лежачи. При перенесенні на «замку» носії стають поруч і з'єднують руки таким чином, щоб утворилося сидіння («замок»). Якщо потрібно притримувати потерпілого,

Мал. 268. Перенесення потерпілої на «замку» з рук

то «замок» робиться двома або трьома руками. На «замку» з чотирьох рук потерпілий сам тримається за шиї носіїв (мал. 268).

При перенесенні «один за одним» один з носіїв підходить до потерпілого з боку голови і підхоплює його під руки зігнутими в ліктях руками, другий носій стає між ногами потерпілого спиною до нього, охоплює його ноги під колінами (перший носій не повинен з'єднувати свої руки на грудях потерпілого, щоб не утруднювати йому дихання). Обидва носії одночасно підводяться і переносять потерпілого.

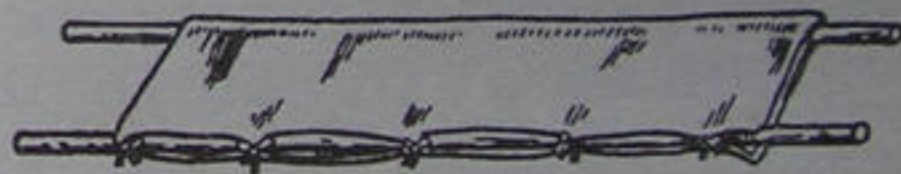
При перенесенні з використанням лямки складену в кільце лямку одягають на великі пальці розведених рук. При цьому одну руку треба зігнути в ліктьовому суглобі під прямим кутом; лямка не повинна провисати. Якщо немає носильних лямок, їх можна виготовити з поясних ременів.

Перенесення здійснюється двома способами. Перший: носильну лямку, складену кільцем, підводять під потерпілого, який лежить на землі, так, щоб одна

половина лямки була під сідницями, а друга — на спині. По обидва боки потерпілого утворюються петлі. Носій лягає спереду потерпілого, одягає собі на плечі петлі, зв'язує їх вільним кінцем лямки в себе на грудях і кладе потерпілого собі на спину, потім стає на одне коліно і піднімається на весь зріст. Потерпілий сидить на лямці, притиснутий до носія. Якщо у потерпілого поранено грудну клітку, то цей спосіб не годиться.

Другий спосіб: носильну лямку складено вісімкою, її перехрестя просовують під сідниці потерпілого і кладуть його на здоровий бік. Носій лягає, притулившись до потерпілого спиною, одягає вільні кінці (петлі) лямки собі на плечі і кладе собі на спину потерпілого, який тримається за плечі носія. Із положення лежачи носій підводиться так само, як і в першому випадку.

При перенесенні способом «поруч» два носії стають поряд, одягають на себе лямку, складену вісімкою, так, щоб перехрестя лямки виявилось між ними на рівні кульшових суглобів, а петлі були перекинуті в одного носія через праве, а в другого — через ліве плече. Далі носії стають один на праве, другий на ліве коліно, піднімають і кладуть потерпілого на свої зімкнуті коліна, підводять лямку під його сідниці й разом зводяться на ноги.

Мал. 269. Носилки з підручних матеріалів

Переносячи потерпілого на невелику відстань, два носії можуть також використовувати підручні засоби для утворення сидіння: рушники, палиці, поясні ремені, стільці. Можна переносити за допомогою жердини, простирадла, лямки (мотузки), ковдри.

Носилки можна також виготовити з підручних матеріалів: з двох жердин, з'єднаних дерев'яними розпірками і сплетених лямками (мотузкою, ременем), з матрацного чохла і двох жердин, з двох мішків і двох жердин тощо (мал. 269).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які завдання першої медичної допомоги? Кому її надають в першу чергу?
2. Які підручні засоби можна використовувати при наданні першої медичної допомоги?
3. Які бувають рани?
4. Що необхідно зробити для запобігання інфікуванню рани?
5. Які бувають види кровотеч?
6. Назвіть найпростіші способи тимчасової зупинки кровотечі.
7. Які правила накладання пов'язок при пораненнях?
8. Як надається перша медична допомога при переломах? При відмороженнях? При опіках? При ураженнях електричним струмом?

ЦИВІЛЬНА ОБОРОНА

«Цивільна оборона України є державною системою органів управління, сил і засобів, що створюється для організації і забезпечення захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, екологічного, природного та воєнного характеру» (закон «Про цивільну оборону України», ст. 1).

Громадяни України мають право на захист свого життя і здоров'я від наслідків аварій, катастроф, значних пожеж, стихійного лиха. Уряд України, інші органи виконавчої влади, адміністрації підприємств, установ і організацій, незалежно від форм власності і господарювання, повинні забезпечувати реалізацію цього права. Держава, як гарант цього права, створює систему цивільної оборони. Мета її — захист населення від небезпечних наслідків аварій і катастроф, від стихійного лиха, сильнодіючих отруйних речовин, зброї. Заходи цивільної оборони поширюються на всю територію України, на всі верстви населення. Розподіл цих заходів за обсягом і відповідальністю за їх виконання здійснюється за територіально-виробничим принципом.

НАДЗВИЧАЙНІ СИТУАЦІЇ ТЕХНОГЕННОГО, ЕКОЛОГІЧНОГО, ПРИРОДНОГО ТА ВОЄННОГО ХАРАКТЕРУ

23. Аварії (катастрофи), стихійні лиха, зброя

АВАРІЇ (КАТАСТРОФИ)

Аварія — це порушення нормальної роботи певного механізму, що призводить до значних ушкоджень, знищення матеріальних цінностей, ураження і загибелі

людей. Катастрофа — це аварія значних масштабів з трагічними наслідками.

Небезпечними наслідками великих аварій є пожежі та вибухи. Вибухають під великим тиском котли, балони, трубопроводи на промислових підприємствах, вугільний пил і газ у шахтах, пара лакофарбових речовин на меблевих і деревообробних підприємствах. На об'єктах нафтової, хімічної і газової промисловості аварію спричинюють загазованість атмосфери, розливання нафтопродуктів, агресивних рідин та сильнодіючих отруйних речовин (СДОР). Найнебезпечніші аварії можуть виникнути на підприємствах, які виробляють, використовують або зберігають сильнодіючі отруйні, вибухо- і вогненебезпечні речовини і матеріали. Це підприємства хімічної, нафтопереробної, нафтохімічної та інших споріднених галузей промисловості; підприємства, що мають холодильні установки, в яких використовується аміак; це також залізничні станції, на яких є колії відстою рухомого складу зі СДОР; це склади і бази із запасами отрутохімікатів.

Здебільшого аварії виникають через: порушення технології виробництва, правил експлуатації обладнання, машин і механізмів; низьку трудову і технологічну дисципліну; недотримання заходів безпеки; незадовільне впровадження прогресивних систем пожежогасіння; відсутність належного нагляду за станом обладнання, а також через стихійні лиха.

Сильнодіючі отруйні речовини (СДОР)

Нині у світі нараховується до 6 млн хімічних речовин; 90% з них — це органічні сполуки, більшість яких токсичні. У промисловій технології щодо токсичних хімікатів вживається поняття «шкідлива речовина»; при контакті з організмом людини вона може викликати травми, отруєння, захворювання, інші відхилення у стані здоров'я.

Цивільна оборона до групи сильнодіючих отруйних речовин (СДОР) відносить не всі шкідливі речовини, а тільки ті, що заражають повітря в небезпечних концентраціях, здатних викликати масові ураження людей, тварин і рослин.

За фізичними властивостями до групи СДОР належать:

тверді леткі речовини: солі синильної кислоти, гразан, етилмеркурфосфат, етилмеркурхлорид, меркурран;

рідкі леткі речовини, що зберігаються в місткостях під тиском: у підгрупі А — аміак, окис вуглецю; у підгрупі Б — хлор, сірчистий газ, сірководень, фосген, бромметил;

рідкі леткі речовини, що зберігаються в місткостях без тиску: у підгрупі А — нітро- й аміносполуки ароматичного ряду, синильна кислота; у підгрупі Б — нітроакрилова кислота, нікотин, октаметил, тіофос, метафос, сірковуглець, тетраетилсвинець, дифосген, дихлоретан, хлорпікрин;

димучі кислоти — сірчана, азотна, соляна, плавикова, хлорангідриди сірчаної, сірчистої та піросірчаної кислот.

Розглянемо основні характеристики найпоширеніших сильнодіючих отруйних речовин, що знаходяться у великих кількостях на підприємствах, які їх виробляють або використовують.

Хлор — газ жовто-зеленого кольору з різким характерним запахом. Малорозчинний у воді. Важчий за повітря, тому накопичується в низинах. У великих кількостях використовується для відбілювання тканин і паперової маси, знезараження питної води та ін. Перевозиться в зрідженому стані під тиском у цистернах і балонах. Потрапивши в атмосферу, димить.

Аміак — безбарвний газ із характерним різким запахом (нашатирий спирт). Легший за повітря. Добре розчиняється у воді. Рідкий аміак використовується як робоча речовина у холодильних машинах. Аміачна вода застосовується як добриво. Перевозиться у зрідженому стані під тиском у цистернах і балонах. Потрапивши в атмосферу, димить.

Сірководень — безбарвний газ із неприємним запахом. Важчий за повітря. Розчиняється у воді. Його пара утворює з повітрям вибухонебезпечні суміші.

Двоокис сірки (сірчистий газ, сірчистий ангідрид) — безбарвний газ із характерним різким запахом. Добре розчиняється у воді. У великих кількостях використовується для виготовлення сірчаної кислоти, застосовується в паперовому і текстильному виробництві, для дезінфекції приміщень.

Акрилонітрил (нітрил акрилової кислоти) — безбарвна, легколетка, низькокипляча рідина з неприємним запахом. Розчиняється у воді. Пара важча за повітря. При взаємодії акрилонітрилу з повітрям утворюються вибухонебезпечні суміші. Під час горіння акрилонітрилу виділяються отруйні гази.

Синильна кислота — безбарвна, прозора, дуже летка рідина. Пара її в звичайному стані безбарвна, має своєрідний п'який запах (гіркою мигдалю). Добре змішується з водою.

Фосген — безбарвний газ. При температурі нижче 8°C конденсується (у безбарвну рідину). Запах нагадує запах прілих фруктів чи сіна. Фосген важчий за повітря. Малорозчинний у воді. Отруйна тільки пара фосгену.

Бензол — безбарвна рідина з характерним запахом. Його пара важча за повітря і утворює з ним вибухонебезпечні суміші.

СТИХІЙНІ ЛИХА

Стихійне лихо — це надзвичайне природне явище, що діє з великою руйнівною силою, завдає значної шкоди району, в якому відбувається, порушує нормальну життєдіяльність населення, знищує матеріальні цінності. Розглянемо основні види стихійних лих.

Пожежі — це стихійне поширення вогню, що вийшов з-під контролю людини. Пожежі трапляються у лісах і на торф'яниках, у житлових і виробничих приміщеннях, в енергетичних мережах і на транспорті. Пожежі завдають величезних матеріальних збитків і нерідко призводять до загибелі людей.

Повені — значні затоплення суходолу, коли вода у річках піднімається вище звичайного рівня внаслідок рясних опадів, швидкого танення снігів, утворення льодових заторів або коли вітер гонить воду з боку моря в гирла річок.

Землетруси — явища, що проходять у певних ділянках земної кори. Це одне із жахливих стихійних лих. Воно виникає зненацька. І хоча тривалість основного поштовху не перевищує кількох секунд, його наслідки сягають величезних масштабів. Попередити землетрус, зупинити його чи уникнути неможливо. Люди не вміють точно передбачити його початок. На земній кулі щороку відбувається понад 100 землетрусів;

вони призводять до загибелі тисяч людей і до різноманітних руйнувань.

Селеві потоки — це стрімкий рух з гір селю — суміші води, каміння, щебеню, піску і глини; вони затоплюють, знищують усе на своєму шляху.

Зсуви відбуваються частіше по берегах річок і водоймищ. Основною причиною їх виникнення є надлишкове насичення підземними водами глинистих порід до текучого стану, внаслідок чого вниз по схилах зсовуються величезні маси ґрунту, а разом з ним — усі споруди.

Снігові замети утворюються взимку під час снігопадів і можуть бути настільки великими, що набувають характеру стихійного лиха.

ЗБРОЯ

Хімічна зброя — це зброя масового ураження, дія якої ґрунтується на токсичних властивостях деяких хімічних речовин. До неї належать бойові отруйні речовини, засоби їх застосування і доставки до цілі.

Отруйні речовини (ОР) — хімічні сполуки, здатні уражати людей і тварин на великих площах, проникати в споруди, заражати місцевість і водойми. Існує така класифікація отруйних речовин за характером токсичної дії:

- 1) нервово-паралітичної дії — зарин, зоман, Ві-Екс;
- 2) шкірно-наривні — іприт;
- 3) загальноотруйної дії — синильна кислота, хлорціан;
- 4) задушливі — фосген;
- 5) психохімічні — Бі-Зет;
- 6) подразнювальні — хлорацетонфенон, адамсит, Сі-Ар, Сі-Ес.

Залежно від тривалості збереження уражальної здатності отруйні речовини розподіляються на стійкі і нестійкі. Стійкі отруйні речовини зберігають уражальну дію до кількох діб і навіть тижнів. Це — Ві-Екс, зоман, іприт. Нестійкі отруйні речовини швидко випаровуються. При бойовому застосуванні на відкритій місцевості вони зберігають уражальну дію протягом кількох десятків хвилин. Це — синильна кислота, хлорціан, фосген.

Залежно від швидкості дії на організм і появи ознак ураження отруйні речовини ділять на швидкодіючі і повільнодіючі.

Швидкодіючі отруйні речовини не мають періоду прихованої дії. Вони уражають уже через кілька хвилин (зарин, зоман, синильна кислота, хлорціан, Сі-Ес, Сі-Ар). Повільнодіючі отруйні речовини мають період прихованої дії і призводять до ураження через деякий час (Ві-Екс, іприт, фосген, Ві-Зет).

Застосовуються отруйні речовини у краплиннорідкому стані, у вигляді газу (пари) та аерозолі (туману, диму).

Засоби доставки отруйних речовин — це ракети, авіабомби, артилерійські снаряди і міни, хімічні фугаси, а також виливні авіаційні прилади (ВАП).

Звичайні хімічні боеприпаси споряджаються однією готовою отруйною речовиною, добутою в стаціонарних заводських установках. На відміну від них бінарні боеприпаси споряджаються двома ізольованими (звідси і термін) нетоксичними або малотоксичними вихідними компонентами. Під час польоту хімічного бінарного боеприпасу до цілі вихідні компоненти змішуються і вступають між собою в хімічну реакцію з утворенням високотоксичних отруйних речовин, наприклад зарину. Компоненти для отримання відповідної отруйної речовини можуть бути системою «рідина — рідина» або «рідина — тверде тіло». Всі ці системи включають також хімічні добавки. Використовуються каталізатори, що прискорюють швидкість хімічної реакції, та стабілізатори, які забезпечують стійкість вихідних компонентів та одержаних отруйних речовин. Засоби доставки такі самі, як і для звичайних отруйних речовин.

Бактеріологічною (біологічною) зброєю називають спеціальні боеприпаси і бойові прилади із засобами доставки, споряджені біологічними засобами. Вона призначена для масового знищення живої сили, сільськогосподарських тварин і посівів, а також псування деяких видів військових матеріалів і спорядження. Основу біологічної зброї становлять *біологічні засоби* — хвороботворні мікроорганізми (бактерії, віруси, рикетсії, грибки) і вироблювані деякими бактеріями отрути (токсини).

Як біологічні боеприпаси можуть використовуватись авіаційні бомби, касети, контейнери, розпилювальні прилади, боеприпаси реактивної артилерії, бойові частини ракет, портативні прилади (генератори аерозолей, розпилювальні пенали і т.п.) для диверсійного використання біологічних засобів.

Розрізняють такі види біологічних засобів: з класу бактерій — збудники чуми, сибірської виразки, сапу, туляремії, холери, меліоїдозу та ін.;

з класу вірусів — збудники жовтої пропасниці, натуральної віспи, різних видів енцефалітів, пропасниці Денге та ін.;

з класу рикетсій — збудники висипного тифу, плямистої пропасниці Скелястих гір, пропасниці цицигамуші та ін.;

з класу грибків — збудники бластомікозу, кокцидіоїдомікозу, гістоплазмозу та ін.

Для ураження сільськогосподарських тварин можуть використовуватись збудники таких захворювань, як чума великої рогатої худоби і свиней, а також збудники деяких захворювань, небезпечних для людини, наприклад сибірська виразка, сап, меліоїдоз.

Для ураження сільськогосподарських рослин можливе використання збудників іржі злаків, картопляної гнилі, грибкового захворювання рису та інших рослин, а також комах-шкідників (колорадський жук, саранча, гессенська муха).

До *звичайних засобів ураження* відносять різного виду осколкові боеприпаси та запалювальну зброю.

Осколкові боеприпаси призначені головним чином для ураження людей. Найефективніші боеприпаси цього типу — кулькові бомби. Особливістю таких боеприпасів є величезна кількість (від кількох сотень до кількох тисяч) осколків масою від часток грама до кількох грамів. Кулькові протипіхотні бомби можуть бути розміром від тенісного до футбольного м'яча і містити до 6 тис. металевих або пластмасових кульок діаметром 5—6 мм. Радіус ураження такої бомби залежно від калібру — від 1,5 до 15 м. Кулькові бомби скидають з літаків у спеціальних упаковках (касетах), що містять 96—640 бомб. Від дії виштовхувального заряду касета над землею руйнується, кулькові бомби розлітаються і вибухають на площі до 250 тис. м². Оснащуються вони різними підривачами — інерційними, натискної, натяжної або уповільненої дії. Наприклад, коли з касети розсіюють протипіхотні міни, то кожна міна при ударі об землю викидає дротики-вусики. Якщо до них доторкнутися, то міна підлітає на висоту людського зросту і вибухає у повітрі. Такі боеприпаси завдають багато поранень (ефект граду).

Запалювальна зброя призначена для ураження живої сили, знищення населених пунктів, промислових об'єктів, лісових масивів. Основу запалювальних боеприпасів становлять запалювальні речовини і суміші. Їх підрозділяють на такі групи:

запалювальні суміші на основі нафтопродуктів (напалми);

металізовані запалювальні суміші (пірогелі);

терміт і термітні сполуки;

звичайний або пластифікований фосфор.

Основу запалювальних боеприпасів різних типів становлять авіаційні запалювальні бомби і баки, а також касети, заправлені запалювальними бомбами, та вогневі фугаси.

Боеприпас об'ємного вибуху, або «вакуумна бомба» — авіаційна касета, наповнена рідким окисом етилену. Під час вибуху утворюється аерозольна хмара діаметром до 15 м. Вона переміщується з киснем повітря і підривається у кількох місцях спеціальними детонаторами. У зоні детонації за кілька десятків мікросекунд розвивається температура 2500—3000 °С. У момент вибуху всередині хмари з паливно-повітряної суміші утворюється відносна порожнеча. Головним уражальним чинником боеприпасу об'ємного вибуху є ударна хвиля. Ці боеприпаси за своєю потужністю займають проміжне становище між ядерними і фугасними боеприпасами. Надлишковий тиск у фронті ударної хвилі на відстані 100 м від центра вибуху може досягти 100 кПа (1 кгс/см²).

Ядерною називається зброя, енергія для вражальної дії якої виділяється при ядерних реакціях поділу або синтезу. Засобами доставки ядерних і термоядерних боеприпасів є: головні частини ракет, авіаційні ядерні бомби та артилерійські снаряди. Ядерна зброя призначена для масового ураження людей, знищення або руйнування адміністративних і промислових центрів, різних об'єктів, споруд, техніки.

Уражальна дія ядерного вибуху залежить від потужності боеприпасу, виду вибуху (наземний, підземний, повітряний, підводний, висотний), типу ядерного заряду. Потужність ядерного боеприпасу характеризується тротиловим еквівалентом, тобто масою тротилу, енергія вибуху якого еквівалентна енергії вибуху даного ядерного боеприпасу, і вимірюється у тоннах. За потужністю ядерні боеприпаси розподіляються на по-

надмалі (менше 1 тис. т), малі (1—10 тис. т), середні (10—100 тис. т), великі (100 тис. т — 1 млн т) і понадвеликі (більше 1 млн т).

Уражальні чинники ядерного вибуху — це ударна хвиля, світлове випромінювання і проникаюча радіація.

Ударна хвиля — це поширення стиснутого повітря в усі боки від центра вибуху з надзвуковою швидкістю. Вражальна дія ударної хвилі характеризується величиною надлишкового тиску. *Надлишковий тиск* — це різниця між максимальним тиском у фронті ударної хвилі і нормальним атмосферним тиском перед фронтом хвилі. Одиниця надлишкового тиску і швидкісного натиску повітря у Системі вимірювань (СВ) — паскаль (Па), позасистемна одиниця — кілограм-сила на квадратний сантиметр (кгс/см²). Один кгс/см² дорівнює 100 кПа.

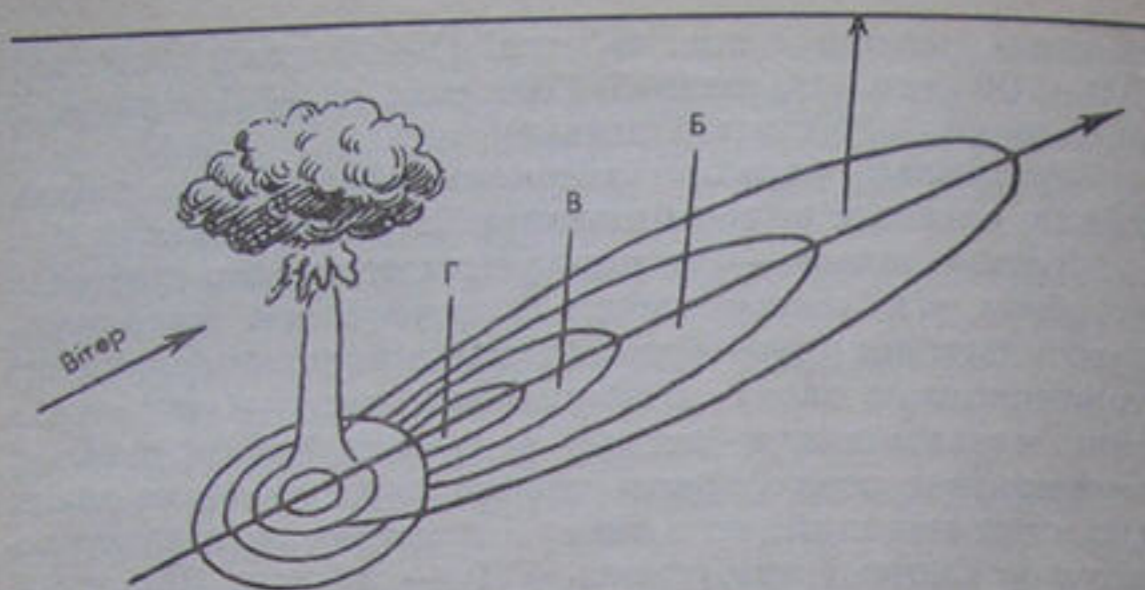
Світлове випромінювання — це потік променевої енергії, що включає фіолетові, видимі та інфрачервоні промені. Джерелом світлового випромінювання є місце вибуху, що світиться. Тривалість світлового випромінювання — 10—12 секунд.

Проникаюча радіація — потік гамма-випромінювання і нейтронів, що випускаються із зони і хмари ядерного вибуху. Час дії проникаючої радіації — 15—20 с, а потім хмара піднімається на висоту 2—3 км, де гамма-нейтронне випромінювання поглинається товщею повітря і практично не досягає поверхні землі.

Доза випромінювання — це кількість енергії іонізуючих випромінювань, поглинутих одиницею маси опромінюваного середовища. Розрізняють експозиційну, поглинуту та еквівалентну дозу випромінювання.

Експозиційна доза — це доза випромінювання у повітрі. Вона характеризує потенційну небезпеку іонізуючих випромінювань при загальному і рівномірному опроміненні тіла людини. У СВ експозиційна доза вимірюється у кулонах на 1 кілограм (кл/кг). Позасистемною одиницею експозиційної дози випромінювання є рентген (Р). Один рентген дорівнює $2,58 \cdot 10^{-4}$ кл/кг. *Рентген* — це доза гамма-випромінювання, під впливом якої в 1 см³ сухого повітря за нормальних умов (температура 0°С, тиск 760 мм рт.ст.) утворюються іони, що несуть одну електростатичну одиницю кількості електрики кожного знака. Доза в один рентген дорівнює $2,08 \cdot 10^9$ пар іонів в 1 см³ повітря.

Впливу радіоактивного зараження може зазнавати не тільки район, що прилягає до місця вибуху, а й

Мал. 270. Схема радіоактивного зараження місцевості в районі вибуху і за рухом хмари

місцевість, віддалена на десятки і сотні кілометрів. При цьому на великих площах протягом тривалого часу існує зараження, що становить загрозу для людей і тварин. На радіоактивно забрудненій місцевості джерелами радіоактивного забруднення є: осколки (продукти) поділу ядерної речовини; радіоактивність, що виникає у ґрунті та інших матеріалах; нерозділена частина ядерного заряду. Під час вибуху ядерного боеприпасу радіоактивні продукти піднімаються разом із хмарою вибуху, змішуються з частинками ґрунту, під дією висотних вітрів переміщуються на великі відстані, випадають, заражаючи місцевість, і утворюють так званий слід радіоактивної хмари. Слід радіоактивної хмари має форму еліпса й умовно ділиться на чотири зони зараження: помірного (А), сильного (Б), небезпечного (В) і надзвичайно небезпечного (Г) (мал. 270 і табл. 11).

Таблиця 11

РАДІОАКТИВНІСТЬ НА КОРДОНАХ ЗОН ЗАРАЖЕННЯ

Зона	Доза випромінювання, рад	Рівень радіації, рад/год
А	40	8
Б	400	80
В	1200	240
Г	4000	800

На схемах і картах зовнішні кордони зон радіоактивного забруднення наносяться різними кольорами: А — синім, Б — зеленим, В — коричневим, Г — чорним.

Електромагнітний імпульс (ЕМІ) — це потужне електромагнітне поле, що виникає під час ядерного вибуху й існує короткий час. Уражальна дія ЕМІ обумовлена виникненням електричних напруг і струмів великої величини у дротах і кабелях повітряних ліній зв'язку, сигналізації, електропередач, в антенах радіостанцій.

Нейтронна зброя — це різновид ядерної зброї; її основним уражальним чинником є проникаюча радіація. Боеприпаси з потужним виходом нейтронного потоку у складі проникаючої радіації прийнято називати нейтронними. До заряду нейтронного боеприпасу, крім атомного запалу, входять важкі ізотопи водню — дейтерій і тритій. Коли підривають атомний запал, розвиваються високий тиск і висока температура, що створює умови, необхідні для протікання термоядерних реакцій синтезу дейтерію і тритію. Основна частка енергії, що вивільняється під час реакції, передається нейтронам, які виходять назовні у вигляді смертоносною радіації.

Уражальні чинники нейтронного боеприпасу з енергетичним співвідношенням основного та ініційованого зарядів 50:50% наводяться в таблиці 12.

Таблиця 12

РОЗПОДІЛ ЕНЕРГІЇ ЗА УРАЖАЛЬНИМИ ЧИННИКАМИ

Уражальні чинники	Нейтронний боеприпас, %	Звичайний ядерний боеприпас, %
1. Ударна хвиля	40	50
2. Світлове випромінювання	25	35
3. Проникаюча радіація	30	6
4. Радіоактивне зараження	5	10

За вражальною дією на людей вибух нейтронного боеприпасу потужністю 1 кт (кілотонна) еквівалентний вибуху сучасного тактичного атомного боеприпасу потужністю 10—12 кт.

24. Характеристика осередків ураження, що виникають внаслідок аварій (катастроф), стихійних лих і застосування сучасних засобів ураження

Осередки ураження на підприємствах з вибухо- і пожежонебезпечною технологією виникають внаслідок витoku газоподібних або зріджених вуглеводневих продуктів, при перемішуванні яких з повітрям утворюються вибухо- і пожежонебезпечні суміші таких газів, як пропілен, метан, пропан, бутан, етилен, бутилен та інші, що призводить до руйнування і пошкодження приміщень, споруд, технологічних установок, місткостей, трубопроводів. Вибух або згорання відбувається при певному вмісті газу в повітрі. Під час вибуху газоповітряної суміші утворюється ударна хвиля, подібна до ударної хвилі при вибуху фугасних боєприпасів. За надлишкового тиску 20—40 кПа незахищені люди можуть дістати легкі ушкодження (удари, контузії). Дія ударної хвилі з надлишковим тиском 40—60 кПа призводить до уражень середньої важкості (непритомність, ушкодження органів слуху, сильні вивихи кінцівок, кровотеча з носа і з вух). Важкі травми виникають за надмірного тиску понад 60 кПа і характеризуються сильними контузіями усього організму, переломами кінцівок, ураженням внутрішніх органів.

Із численних осередків уражень, що виникають під час стихійних лих, найзначнішими за масштабами наслідків є ті, що утворюються при землетрусах і повенях.

Осередком ураження при землетрусі називається територія, в межах якої сталися руйнування споруд та інших об'єктів, поранення і загибель людей і тварин, пошкодження сільськогосподарських угідь. Осередки масового ураження виникають під час землетрусу, інтенсивність якого за шкалою Ріхтера становить 7—8 балів і вище. Осередки ураження при землетрусах за характером руйнування можна порівняти з осередком ядерного ураження.

Осередком ураження при повенях називається територія, в межах якої сталися затоплення місцевості, руйнування споруд та інших об'єктів, поранення і загибель людей і тварин, знищення врожаю сільськогосподарських культур, псування сировини, палива,

продуктів харчування, добрив тощо. Масштаби повеней залежать від висоти води та тривалості її стояння на небезпечному рівні, від площ затоплення, пори року.

Осередок хімічного ураження може виникнути під час землетрусу, якщо він призвів до руйнування місткостей, у яких зберігаються СДОР, або при виробничій аварії з викидом СДОР. При цьому утворюється заражена хмара; її називають первинною. Вторинна хмара складається з пари СДОР. Отже, розрізняють первинне і вторинне хімічне зараження. Фізико-хімічні і технічні характеристики зараження, перші ознаки отруєння сильнодіючими отруйними речовинами наведено в таблиці 13.

Таблиця 13

ОЗНАКИ ОТРУЄННЯ СДОР

	Назва СДОР							
	Хлор	Аміак	Сірководень	Двоокис сірки	Акрилонітрил	Синильна кислота	Фосген	Бензол
Відносна щільність	2,5	0,6	1,7	2,2	1,83	0,5	3,6	2,7
Середня уражальна токсодоза, мг/л·хв	0,6	15	5	20	10	0,75	0,6	20
Ознаки ураження:								
головний біль			+		+	+		+
різь в очах	+	+	+	+				
подразнення в носі			+	+		+	+	
присмак у роті			+	+		+	+	
нудота			+		+	+	+	+
блювота	+		+		+		+	+
прискорене серцебиття		+	+		+			
біль у грудях	+	+	+			+		
задуха	+	+	+	+		+		
набрякання легенів							+	
загальна слабкість					+	+		+
зниження температури						+		+

Токсодоза — кількісна характеристика токсичності СДОР (ОР), що відповідає певному ефекту ураження. При інгаляційних ураженнях вона дорівнює $C_{сер} \cdot t$, де $C_{сер}$ — середня концентрація СДОР (ОР) у повітрі (мг/л); t — час перебування людини на зараженому повітрі (хв). Знаючи середню концентрацію СДОР в осередку ураження і час перебування там людей без засобів захисту, можна розрахувати, яку вони дістануть токсодозу.

Факт застосування хімічної зброї можна встановити за такими ознаками:

поява у місцях вибухів авіабомб або снарядів характерної, іноді забарвленої хмари;

маслянисті краплі, плями і мазки у вирвах від авіаційних бомб і снарядів або біля вирв; поява маслянистої райдужної плівки на поверхні води;

в'янення рослинності, пожовтіння або побуріння листя; темні смуги, що тягнуться за літаком, осідаючи на землю.

ВПЛИВ ОТРУЙНИХ РЕЧОВИН (ОР) НА ОРГАНІЗМ ЛЮДИНИ

Нервово-паралітичні ОР викликають головний біль, загальну слабкість, міоз (різке звуження зіниць), при важчому ураженні — судоми, запаморочення.

Шкірно-наривні ОР уражають шкірне покриття, органи дихання, очі, а потрапивши в організм з водою і їжею, — органи травлення, що призводить до загального отруєння організму. При попаданні крапель на шкіру через 2—6 год з'являються почервоніння, потім пухирці, а через 2—3 доби — виразки.

При вдиханні загальноотруйних речовин відчувається: запах гіркої мигдалю, металевий присмак, оніміння кінчика язика, запаморочення, тривожність, жар у роті, поколювання навколо очей.

Задущливі ОР спричиняють: кашель, стиснення у грудях, запаморочення, болі в серці, нудоту, блювоту. Згодом ці явища минають і настає стан уявного благополуччя (прихований період). Після нього з'являються задуха, головний біль, кисневе голодання, серцева слабкість, підвищення температури тіла до 38—39°.

Психохімічні ОР викликають сухість у роті, приливання крові до шкіри, прискорене серцебиття, по-

гіршення зору, головний біль, запаморочення, психічний розлад (порушення свідомості, мислення, слухові галюцинації, марення).

ОР подразнювальної дії викликають жар і біль у роті, горлі та очах, сильне сльозовиділення, кашель, утруднення дихання.

БАКТЕРІОЛОГІЧНЕ ЗАРАЖЕННЯ

Застосування бактеріологічної зброї призводить до масових інфекційних захворювань, небезпечних для людини (табл. 14).

Таблиця 14

ІНФЕКЦІЙНІ ЗАХВОРЮВАННЯ

Хвороби	Шляхи передачі інфекції	Прихований період, діб	Тривалість утрати працездатності, діб
Чума	Повітряно-краплинний контакт з легеневиими хворими; через укуси бліх, від хворих гризунів	3	7—14
Сибірська виразка	Контакт із хворими тваринами, їх шерстю, шкірами; вживання зараженого м'яса, вдихання інфікованого пилу	2—3	7—14
Сап	Те саме	3	20—30
Туляремія	Вдихання пилу, інфікованого збудниками; контакт із хворими гризунами; вживання інфікованої води	3—6	40—60
Холера	Вживання зараженої води та їжі	3	5—30
Жовта лихоманка	Через укуси комарів, від хворих тварин і людей	4—6	10—14
Натуральна віспа	Повітряно-краплинний контакт; через інфіковані предмети	12	12—24
Плямиста лихоманка Скелястих гір	Через укуси кліщів-переносників (від хворих гризунів)	4—8	90—180
Ботулізм	Вживання їжі, що містить токсини	0,5—1,5	40—80

ВПЛИВ НА ЛЮДЕЙ І БУДІВЛІ УРАЖАЛЬНИХ ЧИННИКІВ ЯДЕРНОГО ВИБУХУ

Ураження, що виникають під дією ударної хвилі від ядерного вибуху, діляться на легкі, середні, важкі і надто важкі (смертельні).

Легкі ураження виникають при надлишковому тиску у фронті ударної хвилі 20—40 кПа і характеризуються легкою контузією, тимчасовою втратою слуху, легкими ушкодженнями та вивихами.

Середні ураження виникають при надлишковому тиску 40—60 кПа і характеризуються травмами мозку з непритомністю, пошкодженням органів слуху, кровотечами з носа та вух, переломами і вивихами кінцівок.

Важкі і надто важкі ураження виникають при надлишкових тисках відповідно 60—100 кПа та понад 100 кПа і супроводжуються травмами мозку з довготривалою непритомністю, пошкодженням внутрішніх органів, тяжкими переломами кінцівок. Побічний вплив ударної хвилі виявляється в ураженні людей уламками будівель, камінням, деревами, битим склом та іншими предметами.

Світлове випромінювання, впливаючи на людей, викликає опіки ділянок тіла, очей, тимчасову втрату зору. Залежно від значення світлового імпульсу розрізняють опіки шкіри чотирьох ступенів: перший ступінь — почервоніння, припухлість і набрякання шкіри; другий ступінь — утворення пухирів; третій ступінь — омертвіння шкіри й утворення виразок; четвертий ступінь — омертвіння не тільки шкіри, а й шарів тканин, обвуглення.

Проникаюча радіація, поширюючись у середовищі, іонізує її атоми, а при проходженні через живу тканину іонізує атоми і молекули, що входять до складу клітин (табл. 15). Це призводить до порушення нормального обміну речовин, зміни характеру життєдіяльності клітин, окремих органів і систем організму. Внаслідок такого впливу виникає променева хвороба. За ступенем важкості променевої хвороби ділять на чотири групи.

Променева хвороба I ступеня (легка група) виникає при сумарній дозі 100—200 рад. Прихований період триває 3—5 тижнів, після чого з'являються загальна слабкість, нудота, запаморочення, підвищення температури. Після одужання працездатність, як правило, зберігається.

Променева хвороба II ступеня (середня група) виникає при сумарній дозі 200—400 рад. Протягом перших 2—3 діб спостерігається первинна реакція організму (нудота і блювання). Потім триває прихований період (15—20 діб). Ознаки захворювання виявляються яскравіше. Одужання за умови активного лікування настає через 2—3 місяці.

Променева хвороба III ступеня (важка група) виникає при дозі 400—600 рад. Первинна реакція різко виражена. Прихований період — 5—10 діб. Хвороба проходить інтенсивно і важко. У сприятливому випадку одужання може настати через 3—6 місяців.

Променева хвороба IV ступеня (надто важка група) виникає при дозі понад 600 рад. У більшості випадків закінчується смертю.

Таблиця 15

ВИМІРЮВАННЯ ІОНІЗУЮЧИХ ВИПРОМІНЮВАНЬ

Одиниця вимірювання	Позначення	Визначення
Рентген	Р	Це доза рентгенівського або гамма-випромінювання, під дією якого в 1 см ³ сухого повітря за нормальних умов (температура 0°С, тиск 760 мм рт. ст.) утворюються іони, що несуть одну електростатичну одиницю кількості електрики кожного знака. Доза в 1 Р відповідає утворенню 2,08·10 ⁹ пар іонів в 1 см ³ повітря. Потужність експозиційної дози вимірюють у рентгенах на годину (Р/год)
Рад	рад	Одиниця поглиненої дози. Доза в 1 рад означає, що у кожному грамі речовини опромінення поглинено до 100 ерг енергії. Достойство рада як дозиметричної одиниці полягає в тому, що нею можна користуватися для вимірювання доз будь-якого виду випромінювання у будь-якому середовищі
Бер	бер	Біологічний еквівалент рентгена. Це така поглинена доза будь-якого випромінювання, яка викликає той самий біологічний ефект, що й 1 рентген гамма-випромінювання
Грей	Гр	Одиниця поглиненої дози випромінювання. Один грей — це така поглинена доза, при якій 1 кг опроміненої речовини поглинає енергію в 1 джоуль (Дж). Отже, 1 Гр = 1 Дж/кг

Одиниця вимірювання	Позначення	Визначення
Кюрі	Ki	Одиниця радіоактивності, що визначається як кількість будь-яких радіоактивних ядер, де проходить $3,7 \cdot 10^{10}$ (37 млрд) розпадів в секунду
		1 Р = 1 рад = 1 бер 1 Гр = 100 рад Похідні одиниці рентгена: мілірентген (мР) 1 мР = 10^{-3} Р; мікрорентген (мкР) 1 мкР = 10^{-6} Р.

Осередком ядерного ураження називається територія, що зазнала безпосереднього впливу вражальних чинників ядерного вибуху. Осередки ядерного ураження умовно поділяють на зони з приблизно однаковими за характером руйнуваннями. Це — зона повних руйнувань, зона великих руйнувань, зона середніх руйнувань, зона слабких руйнувань.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть небезпечні для населення аварії.
2. Назвіть основні причини аварій.
3. Назвіть основні види стихійних лих.
4. Назвіть сильніотруйні отруйні речовини, які застосовуються на підприємствах.
5. Дайте характеристику СДОР.
6. Дайте характеристику ОР за токсичною дією.
7. Назвіть основні види біологічних засобів ураження.
8. Назвіть звичайні засоби ураження.
9. Назвіть уражальні чинники ядерного вибуху.
10. Дайте коротку характеристику осередку ураження при землетрусі.
11. Що таке токсодоза?
12. Як впливають отруйні речовини на організм людини?
13. Назвіть основні шляхи передачі інфекції.
14. Чим небезпечна проникаюча радіація?
15. Що таке бер? Що таке рад?

ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ У НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

25. Прилади радіаційної, хімічної розвідки і дозиметричного контролю

Для організації захисту населення від уражальної дії зброї масового знищення, зокрема від радіоактивного і хімічного зараження, проводяться вимірювання стану навколишнього середовища за допомогою спеціальних приладів.

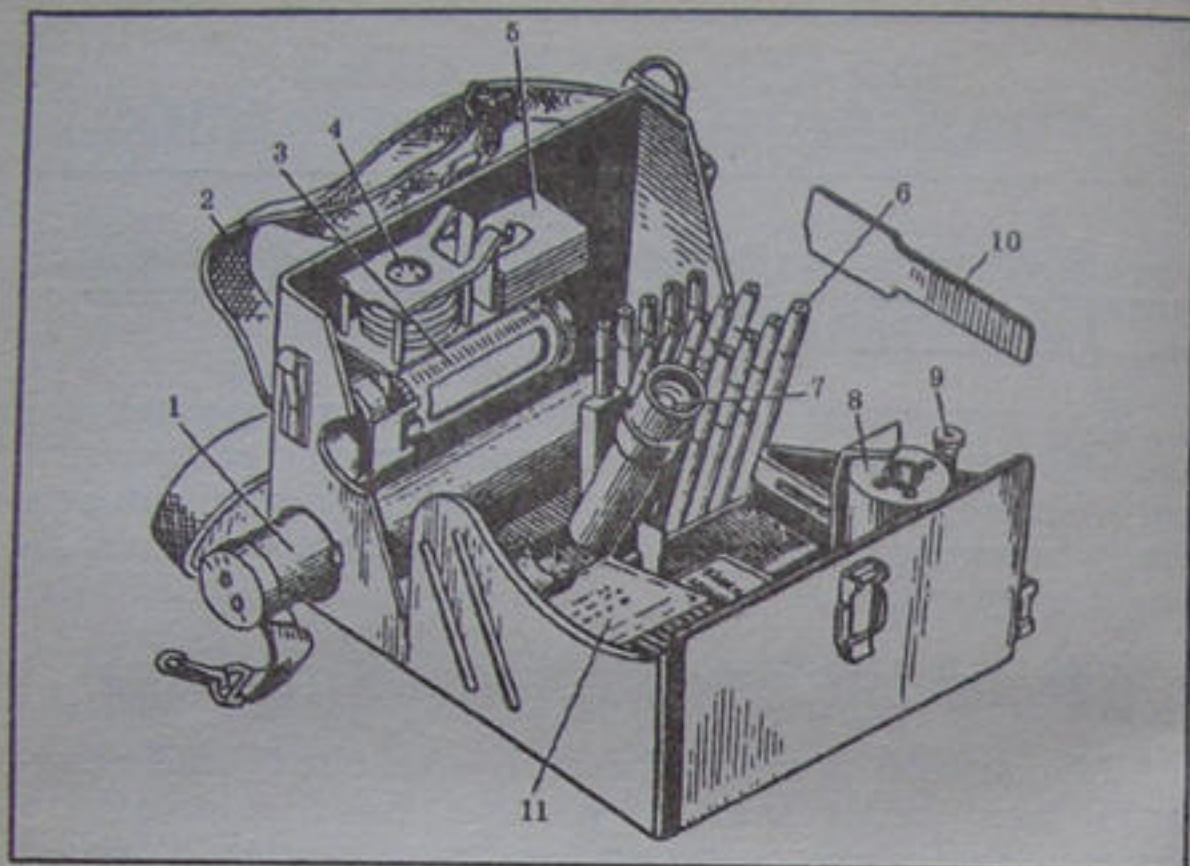
ВІЙСЬКОВИЙ ПРИЛАД ХІМІЧНОЇ РОЗВІДКИ

Військовий прилад хімічної розвідки (ВПХР) служить для визначення у повітрі, на місцевості, на техніці наявності отруйних речовин: зарину, зоману, іприту, фосгену, дифосгену, синильної кислоти, хлорціану, а також парів V-газів у повітрі (мал. 271).

Принцип визначення наявності і типу ОР полягає у примусовому, за допомогою всмоктувального насоса, прокачуванні крізь індикаторні трубки повітря. Зміна кольору наповнювача індикаторних трубок свідчить про наявність, приблизну концентрацію і групу ОР.

Індикаторні трубки (мал. 272) бувають трьох видів: із червоним кільцем і червоною крапкою для визначення ОР типу зарин, зоман, V-гази; з трьома зеленими кільцями для визначення ОР типу фосген, дифосген, синильна кислота, хлорціан; із жовтим кільцем — для визначення ОР типу іприт.

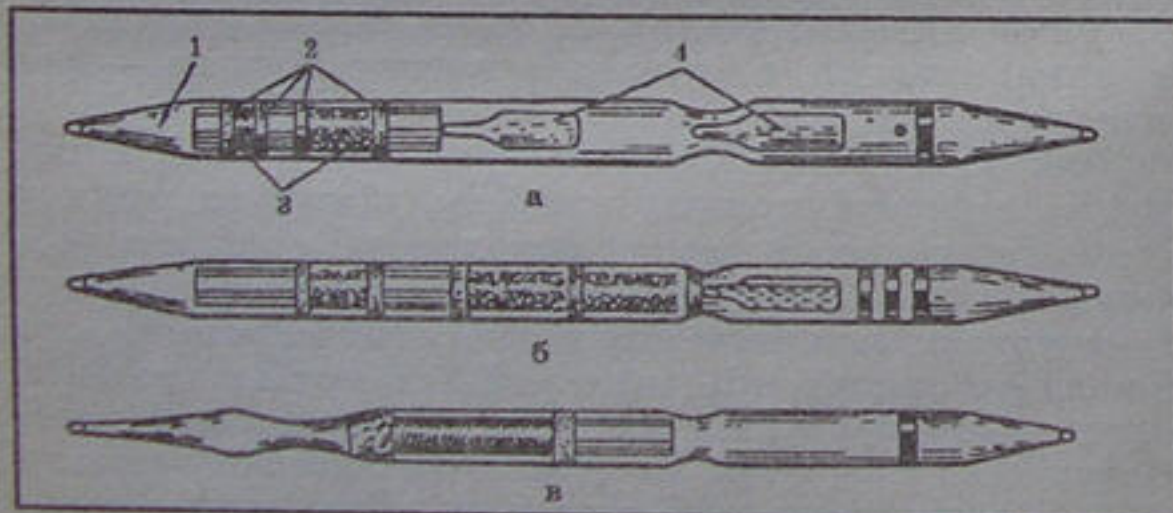
Для визначення отруйних речовин у повітрі потрібно: відкрити кришку приладу, відсунути засувку і вийняти насос. З касети вийняти дві трубки з червоним кільцем і червоною крапкою, надрізати їх кінці й розкрити. Ампуловідкривачем з маркіровкою, що відповідає маркіровці індикаторних трубок, розбити верхні ампули трубок, взяти їх за маркіровані кінці й енергійно струснути 2—3 рази. Встановити дослідну трубку немаркірованим кінцем у гніздо насоса і накачати повітря (5—6 качань). Контрольну трубку помістити у гніздо в корпусі приладу. Потім розбити нижні ампули обох трубок, струснути і спостерігати за зміною забарвлення наповнювача. Якщо червоний

Мал. 271. Військовий прилад хімічної розвідки (ВПКР):

1 — ручний насос; 2 — плечовий ремінь з тасьмою; 3 — насадка до насоса; 4 — захисні ковпачки для насадки; 5 — протидимні фільтри; 6 — патрон грілки; 7 — електричний ліхтар; 8 — корпус грілки; 9 — штир; 10 — лопатка; 11 — індикаторні трубки в касетах

колір наповнювача у дослідній трубці зберігається, а в контрольній пожовтіє, то це означає наявність ОР. Одночасне пожовтіння наповнювача в обох трубках — відсутність ОР в небезпечних концентраціях. Визна-

Мал. 272. Індикаторні трубки для визначення ОР:

а — зарину і V-газів; б — фосгену, синильної кислоти і хлорціану; в — іприту; 1 — корпус трубки; 2 — ватні тампони; 3 — накопичувач; 4 — ампули з реактивами

чення цих ОР у безпечних концентраціях проводять так само, але роблять 50—60 накачувань і нижні ампули розбивають через 2—3 хв.

Незалежно від того, що покаже трубка з червоним кільцем і червоною крапкою, слід продовжити визначення ОР за допомогою трубок, що залишилися: спочатку з трьома зеленими кільцями, потім з одним жовтим кільцем.

Відкрити індикаторну трубку з трьома зеленими кільцями, розбити ампулу, енергійно струснути її, вставити у гніздо насоса і зробити 10—15 качань. Вийняти трубку з гнізда і порівняти забарвлення наповнювачів з кольоровим еталоном на лицьовому боці касети. Визначити наявність у повітрі парів іприту за допомогою індикаторної трубки із жовтим кільцем. Відкрити трубку, вставити у гніздо насоса і зробити 60 качань. Спостерігати зміну забарвлення наповнювача через 1 хв; порівняти його зі зразком на касеті.

Для обстеження повітря за допомогою індикаторних трубок із червоним кільцем і червоною крапкою при низьких температурах ($+5^{\circ}\text{C}$ і нижче) потрібно підготувати грілку до роботи: вставити до упору в центральне гніздо грілки патрон, ударом руки по головці ампуловідкривача розбити ампулу, що у патроні, занурити ампуловідкривач до кінця і не виймати його з патрона до припинення виділення пари; вставити дві трубки у бічні гнізда грілки, після відтавання ампул трубки негайно вийняти і помістити в штатив; відкрити трубки, розбити верхні ампули, енергійно 2—3 рази струснути і прокачати повітря через дослідну трубку.

Контрольну трубку тримати у штативі і виконати такі дії: підігріти обидві трубки у грілці протягом 1 хв, після чого розбити нижні ампули дослідної і контрольної трубок і струснути їх одночасно; спостерігати за змінами забарвлення наповнювача трубок.

У концентраціях, що не викликають небезпеки, порядок роботи з трубками такий самий: після всмоктування повітря витримати трубки протягом 2—3 хв, у грілці — 1 хв, поза грілкою (у штативі) — 1—2 хв.

Слід пам'ятати, що перегрівання трубки призводить до її псування.

Насадкою до насоса визначають ОР в диму, на ґрунті, в озброєнні, на бойовій техніці, обмундируванні та інших предметах, а також у сипучих продуктах.

Догляд і зберігання приладу здійснюється згідно з інструкцією щодо його експлуатації.

РАДІОАКТИВНІ ВИПРОМІНЮВАННЯ І МЕТОДИ ЇХ ВИМІРЮВАННЯ

Під час вибуху ядерного боєприпасу утворюється велика кількість *радіоактивних речовин*, ядра атомів яких здатні розпадатись і перетворюватись у ядра інших елементів, випускаючи при цьому невидимі випромінювання. Вони уражають місцевість і людей, а також будівлі й різні предмети. Випромінювання радіоактивних речовин можуть бути трьох видів: гамма, бета, альфа.

Гамма-випромінювання — це електромагнітні хвилі, аналогічні рентгенівським променям. Поширюються у повітрі зі швидкістю 300 000 км/с. Здатні проникати через товщу різноманітних матеріалів. Становлять основну небезпеку для людей, бо іонізують клітини організму.

Бета-випромінювання — це потік електронів, які називаються бета-частинками. Швидкість їх руху може досягати в деяких випадках швидкості світла. Проникаюча здатність їх менша за гамма-випромінювання, але іонізуюча дія в сотні разів більша.

Альфа-випромінювання — це потік ядер атомів гелію, які називаються альфа-частинками. В них дуже висока іонізуюча дія. Область розповсюдження альфа-частинок у повітрі сягає всього 10 см, а в твердих та рідких тілах — ще менше. Одяг, засоби індивідуального захисту повністю затримують альфа-частинки. Внаслідок високої іонізуючої дії альфа-частинки дуже небезпечні у разі проникнення всередину організму.

Нейтрони утворюються тільки в зоні ядерного вибуху, їх іонізуюче випромінювання не має ні кольору, ні запаху, — людина їх не відчуває.

Основні методи виявлення і вимірювання іонізуючих випромінювань — фотографічний, хімічний, сцинтиляційний та іонізаційний.

Фотографічний метод засновано на впливі іонізуючих випромінювань на світлочутливий шар фотоплівки, щільність потемніння якої пропорційна дозі опромінення.

Хімічний метод ґрунтується на здатності іонізуючих випромінювань спричинювати хімічні зміни

деяких речовин, що супроводжуються появою нового забарвлення розчину цих речовин.

Сцинтиляційний метод використовує явище світіння (сцинтиляції) деяких речовин під впливом іонізуючих випромінювань. Кількість спалахів пропорційна інтенсивності випромінювання.

Іонізаційний метод використовує явище іонізації атомів речовин під впливом іонізуючого випромінювання, внаслідок якого електрично нейтральні атоми розпадаються й утворюють іони. Якщо в опромінювану речовину помістити електроди і подати до них напругу від джерела постійного струму, то виникає іонний струм, сила якого пропорційна інтенсивності випромінювання. Цей метод є основним, і його нині використовують в усіх дозиметричних приладах.

ПРИНЦИПИ ДІЇ ДОЗИМЕТРИЧНИХ ПРИЛАДІВ

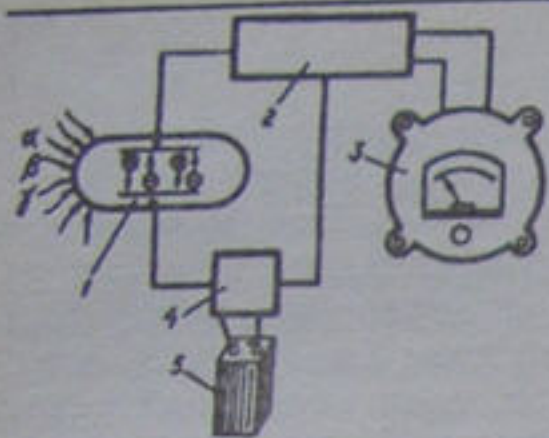
Прилади, призначені для виявлення і вимірювання радіоактивних випромінювань, називаються *дозиметричними* (мал. 273). Їх основними елементами є приймальний пристрій (1), підсилювач іонізаційного струму (2), вимірювальний прилад (3), перетворювач струму (4), джерело живлення (5).

Приймальний пристрій складається з іонізаційної камери і газорозрядного лічильника.

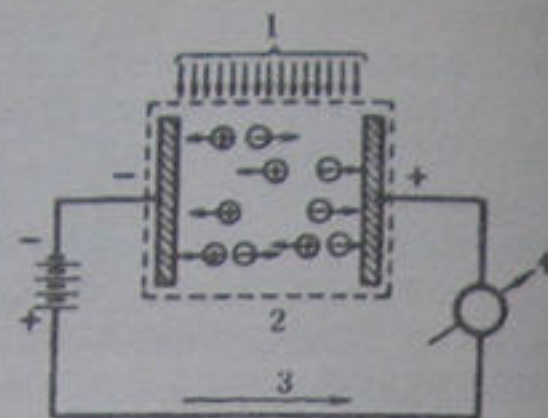
Іонізаційна камера — це заповнений повітрям замкнутий простір з двома ізольованими один від одного електродами, корпус камери вкрито зсередини шаром струмопровідної речовини. Цей шар разом з осердям є позитивним електродом камери, а негативним — металеве кільце, вихід з якого — через ізолятор. До електродів працюючої камери надходить напруга від джерела постійного струму, тому між її електродами виникає електричне поле. Під дією іонізуючих випромінювань деякі молекули повітря втрачають електрони і стають позитивно зарядженими іонами. Іони й електрони під впливом електричного поля переміщуються, і в ланцюгу камери виникає іонізуючий струм (мал. 274). Величина цього струму пропорційна величині радіоактивного випромінювання.

Газорозрядний лічильник — це порожнистий металевий циліндр, що служить катодом; його заповнено сумішшю інертних газів з невеликою кількістю галогенів. Анодом є металева нитка, натягнена всередині

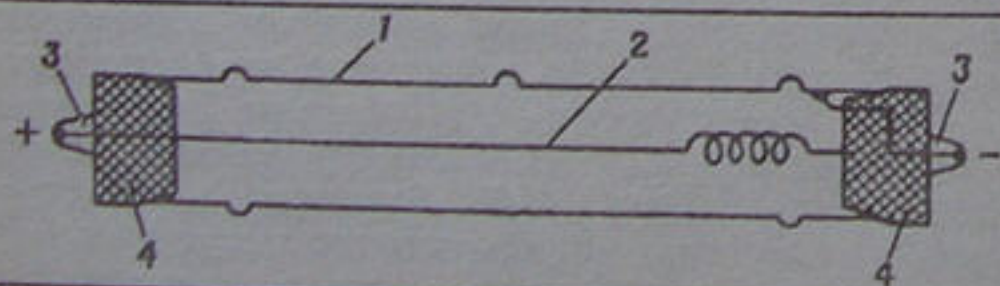

Мал. 273. Дозиметричний прилад

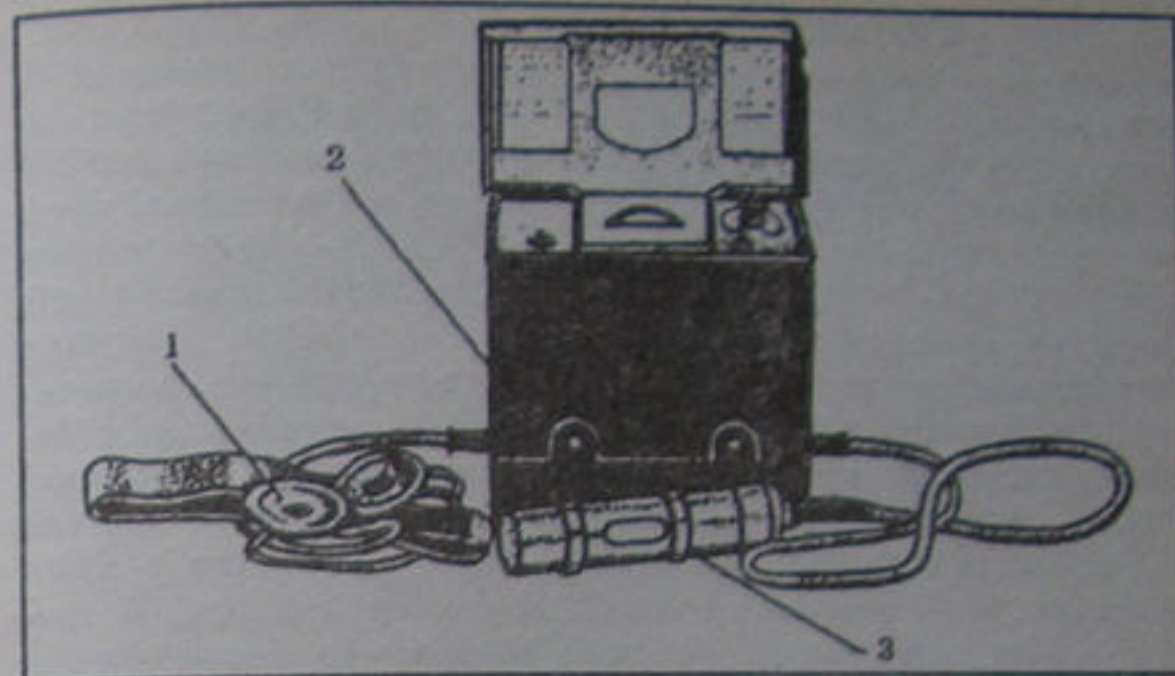

Мал. 274. Іонізаційна камера:
1 — випромінювання, 2 — іонізаційна камера, 3 — напрям струму, 4 — гальванометр

циліндра і з'єднана з позитивним полюсом джерела живлення. Виводи анода і катода зроблені через ізолятори, розташовані у торцях корпусу лічильника. На відміну від іонізаційних камер газорозрядні лічильники працюють у режимі ударної іонізації (мал. 275). Іонізуючі випромінювання, потрапивши у лічильник, утворюють у ньому первинні електрони і позитивні іони; електрони під дією електричного поля переміщуються до анода лічильника і, здобувши кінетичну енергію, самі вибивають електрони з атомів газового середовища. Це явище й називається ударною іонізацією. Вибиті вторинні електрони також розганяються і разом з первинними підсилюють ударну іонізацію. Якщо у лічильник потрапляє хоча б одна частка іонізуючого випромінювання, це викликає утворення лавин вільних електронів, і до анода лічильника прямує багато електронів. Інертні гази створюють у корпусі газорозрядного лічильника умови для виникнення ударної іонізації, розрядження забезпечує швидке набування електронами необхідної кінетичної енергії.

Мал. 275. Газорозрядний лічильник з металевим корпусом:
1 — корпус лічильника (катод); 2 — нитка лічильника (анод);
3 — виводи; 4 — ізолятори

Мал. 276. Прилад ДП-5В у футлярі:
1 — телефон; 2 — футляр; 3 — блок детектування

Вимірювач потужності дози (рентгенметр) ДП-5В (мал. 276) призначається для вимірювання рівнів гамма-радіації і радіоактивної зараженості різноманітних предметів гамма-випромінюванням. Потужність експозиційної дози гамма-випромінювання визначається у мілірентгенах (або рентгенах) на 1 год для тієї точки простору, де знаходиться блок детектування приладу. Крім того, приладом ДП-5В можна виміряти і рівень бета-випромінювання.

Діапазон змін по гамма-випромінюванню — від 0,05 мР/год до 200 Р/год. Прилад має шість піддіапазонів вимірювань (табл. 16).

Таблиця 16

ПІДДІАПАЗОНИ ВИМІРЮВАНЬ ДП-5В

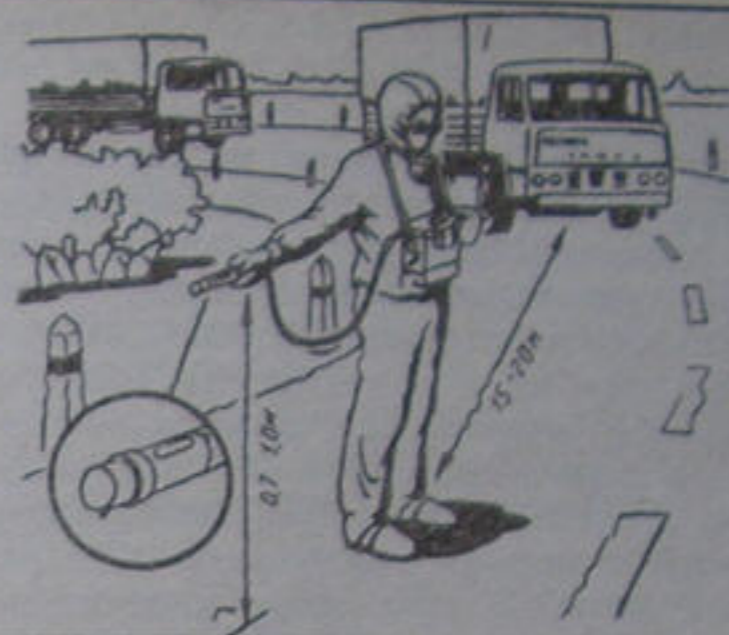
Піддіапазони	Положення ручки перемикача	Шкала	Одиниця виміру	Межа вимірювання
1	200	0—200	Р/год	5—200
2	X 1000	0—5	мР/год	500—5000
3	X 100	0—5	мР/год	50—500
4	X 10	0—5	мР/год	5—50
5	X 1	0—5	мР/год	0,5—5
6	X 0,1	0—5	мР/год	0,05—0,5

При вимірюванні потужностей гамма-випромінювання й сумарного бета- і гамма-випромінювання в межах від 0,05 до 500 мР/год відлік ведеться за верхньою шкалою (0—5) з наступним множенням на відповідний коефіцієнт піддіапазону, а відлік величини потужностей доз від 5 до 200 Р/год — за нижньою шкалою (5—200). На 2—6 піддіапазонах прилад має звукову індикацію через головні телефони. Похибка вимірювань становить $\pm 30\%$ від вимірюваної величини. Справність приладу перевіряється контрольним бета-препаратом, прикріпленим в заглибленні на екрані блока детектування. Живлення приладу здійснюється від трьох елементів типу 1,6 ПМЦ-х-1,05, два з яких використовуються для живлення схеми приладу, а третій — для освітлення шкали. Передбачено живлення від зовнішніх джерел постійного струму напругою 12 або 24 В; при цьому використовується розподільвач напруги.

Підготовка приладу до роботи. Вийняти прилад із футляра, здійснити зовнішній огляд, встановити джерело живлення, додержуючи полярності, перемикач піддіапазонів установити навпроти чорного трикутника (контроль режиму). Стрілка приладу має бути у режимному секторі (якщо це не так, то треба поміняти місцями джерела живлення). Перевірити справність приладу від бета-препарату, для чого поворотний екран зонда поставити у положення «К», підключити головні телефони і поступово переводити ручку перемикача піддіапазонів в усі положення від $\times 1000$ до $\times 0,1$. Показання приладу на піддіапазоні $\times 10$ звірити із записом у формулярі. Якщо вони не виходять за межі допустимої похибки, приладом можна користуватися. Екран зонда встановити у положення «Г», ручку перемикача піддіапазонів — проти чорного трикутника, приєднати штангу. Прилад готовий до роботи.

Для вимірювання гамма-радіації на місцевості екран зонда встановлюється у положення «Г». Зонд — на витягнутій у бік руці на висоті близько 1 м від поверхні землі (мал. 277). Вимірювання проводиться послідовно на всіх піддіапазонах, починаючи з першого.

Визначення гамма-зараження об'єктів проводиться, як правило, на незараженій місцевості. При вимірюванні зонд розміщують на відстані 1—1,5 см від поверхні об'єкта (мал. 278, 279).

Мал. 277. Вимірювання гамма-фону випромінювання на робочому місці дозиметриста

Мал. 278. Визначення забрудненості об'єкта

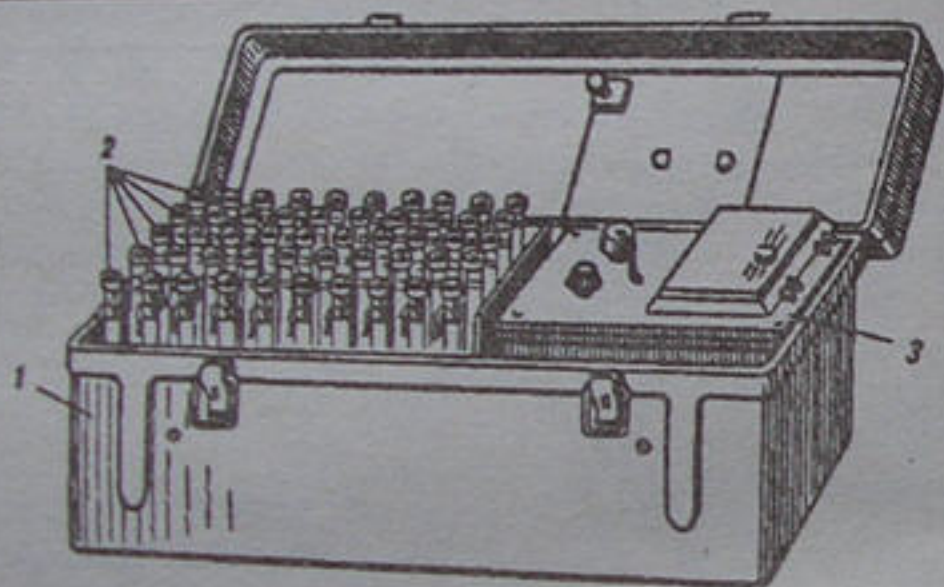

Мал. 279. Вимірювання радіоактивного забруднення води

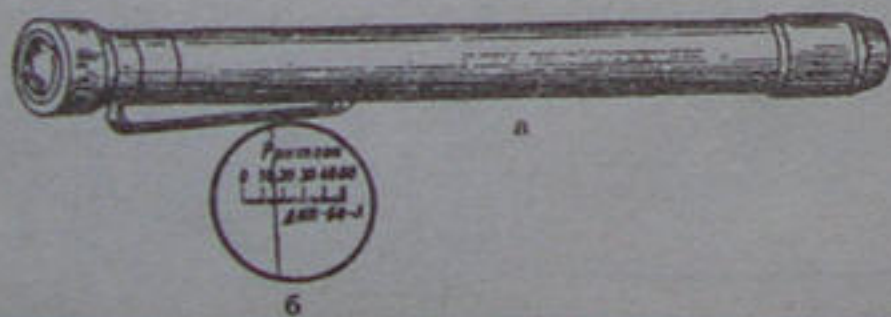
КОМПЛЕКТ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ДОЗИМЕТРІВ ДП-22В (ДП-24)

Комплект вимірювачів дози радіації (дозиметрів) ДП-22В (ДП-24) призначається для вимірювання індивідуальних експозиційних доз гамма-випромінювання за допомогою кишенькових прямопоказуючих дозиметрів ДКП-50А. До комплекту ДП-22В (ДП-24) входять 50 (5) індивідуальних дозиметрів ДКП-50А, зарядний пристрій ЗД-5, ящик і технічна документація (мал. 280).

Дозиметр ДКП-50А (мал. 281) забезпечує вимірювання індивідуальних доз гамма-випромінювання в діапазоні від 2 до 50 Р при потужності експозиційної дози від 0,5 до 200 Р/год. Похибка вимірювання становить $\pm 10\%$. Принцип дії подібний до принципу дії

Мал. 280. Комплект індивідуальних дозиметрів ДП-22В:
1 — укладальний ящик, 2 — дозиметри ДКП-50А, 3 — зарядний пристрій ЗД-5

Мал. 281. Індивідуальний дозиметр ДКП 50-А:
а — загальний вигляд; б — шкала

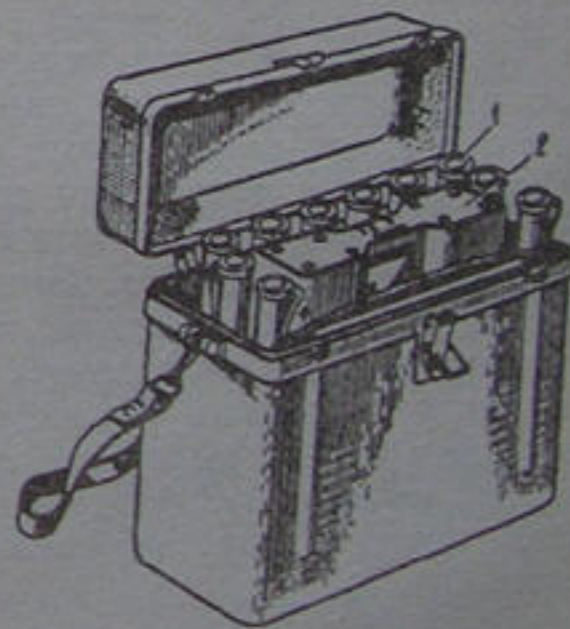
електроскопа. Основна частина дозиметра — малогабаритна іонізаційна камера з «повітроеквівалентними» стінками, до яких підключено конденсатор з електро-скопом. Під впливом гамма-випромінювання у робочо-му відділенні камери виникає іонізаційний струм, що зменшує потенціал конденсатора і камери. Зменшення потенціалу пропорційне експозиційній дозі опромінен-ня. Відхилення рухомої системи електроскопа — пла-тинової нитки — вимірюється відрахунковим мікро-скопом зі шкалою, відградуваною у рентгенах.

Зарядний пристрій забезпечує плавну зміну напруги для зарядки конденсатора — від 180 до 250 В. Жи-влення здійснюється від двох елементів 1,6 ПМЦ-У-8.

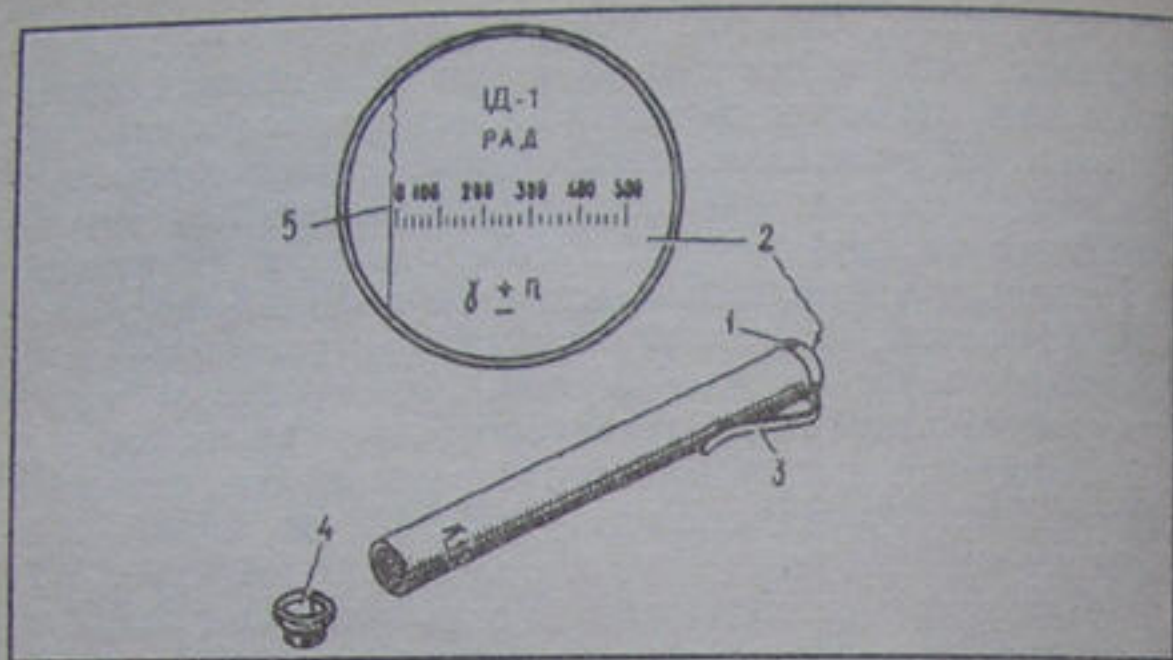
Для приведення дозиметра у робочий стан потрібно: відгвинтити захисну оправу дозиметра і ковпачок за-рядного гнізда ЗД-5; повернути ручку регулятора на-пруги ЗД-5 проти годинникової стрілки до упору, вста-новити дозиметр у зарядне гніздо; натиснути на дози-метр і, спостерігаючи в окуляр, плавним обертом ручки регулятора напруги за годинниковою стрілкою встано-вити зображення нитки на «0» шкали. Вийняти до-зиметр із зарядного гнізда, закрутити захисну оправу. Під час встановлення візирної нитки на «0» стежити, щоб нитка рухалась справа наліво. Якщо нитка пере-міщується зліва направо, то треба відгвинтити фасонну гайку дозиметра, повер-нути окуляр зі шкалою на 180° і загвинтити гайку.

Дозу іонізуючого випромінювання вимі-рюють за шкалою дози-метра, спостерігаючи через окуляр крізь сві-тло, що проходить.

Комплект індивіду-альних дозиметрів ІД-1 (мал. 282) служить для вимірювання поглину-тих доз гамма-нейтрон-ного випромінювання у межах від 2 до 500 рад при потужності дози від 10 до 360 000 рад/год. Ціна поділки на шкалі

Мал. 282. Комплект ІД-1:
1 — індивідуальний дозиметр; 2 — зарядний пристрій

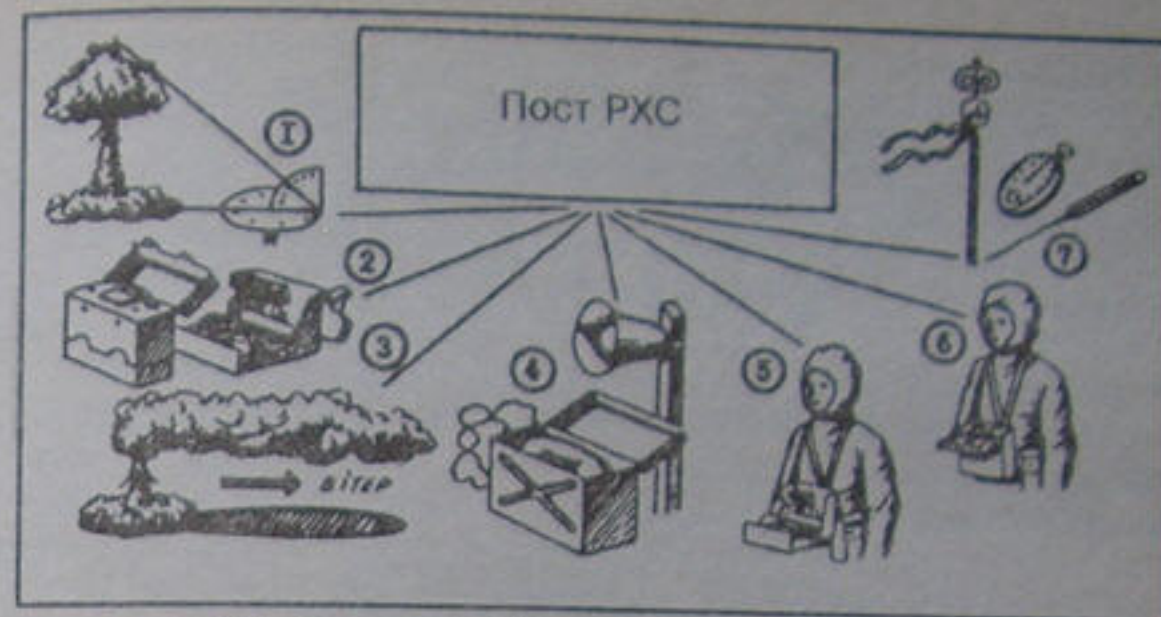
Мал. 283. Індивідуальний дозиметр ІД-1:
1 — окуляр; 2 — шпала; 3 —
тримач; 4 — заглушка; 5 —
платинова нитка

дозиметра — 20 рад (мал. 283). Дозиметр перезаряджається від зарядного пристрою ЗД-6.

ПОСТ РАДІАЦІЙНОГО І ХІМІЧНОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Для спостереження за радіаційним і хімічним станом на кожному об'єкті народного господарства створюються пости радіаційного і хімічного спостереження (РХС). Вони є основними джерелами інформації про обстановку для начальників цивільної оборони, об'єктів та начальників штабів. Завдання поста РХС ставить начальник штабу об'єкта народного господарства, а начальник поста організує його виконання: доводить завдання до відома підлеглих, визначає порядок обладнання поста, перевіряє справність приладів, організує зв'язок з пунктом управління об'єкта, встановлює порядок спостереження і керує діями спостерігачів.

Пост складається з трьох чоловік. Це — начальник поста, розвідник-дозиметрист і розвідник-хімік. Основні завдання поста (мал. 284): визначення місця та інших параметрів ядерного вибуху; визначення радіоактивного, хімічного і бактеріологічного зараження;

Мал. 284. Пост радіаційного і хімічного спостереження.

Основні завдання:

1 — визначення параметрів вибуху; 2 — виявлення зараження; 3 — фіксація напрямку руху хмари; 4 — оповіщення; 5 — визначення типу ОР (СДОР); 6 — уточнення концентрації ОР (СДОР), рівня радіації; 7 — метеорологічні спостереження

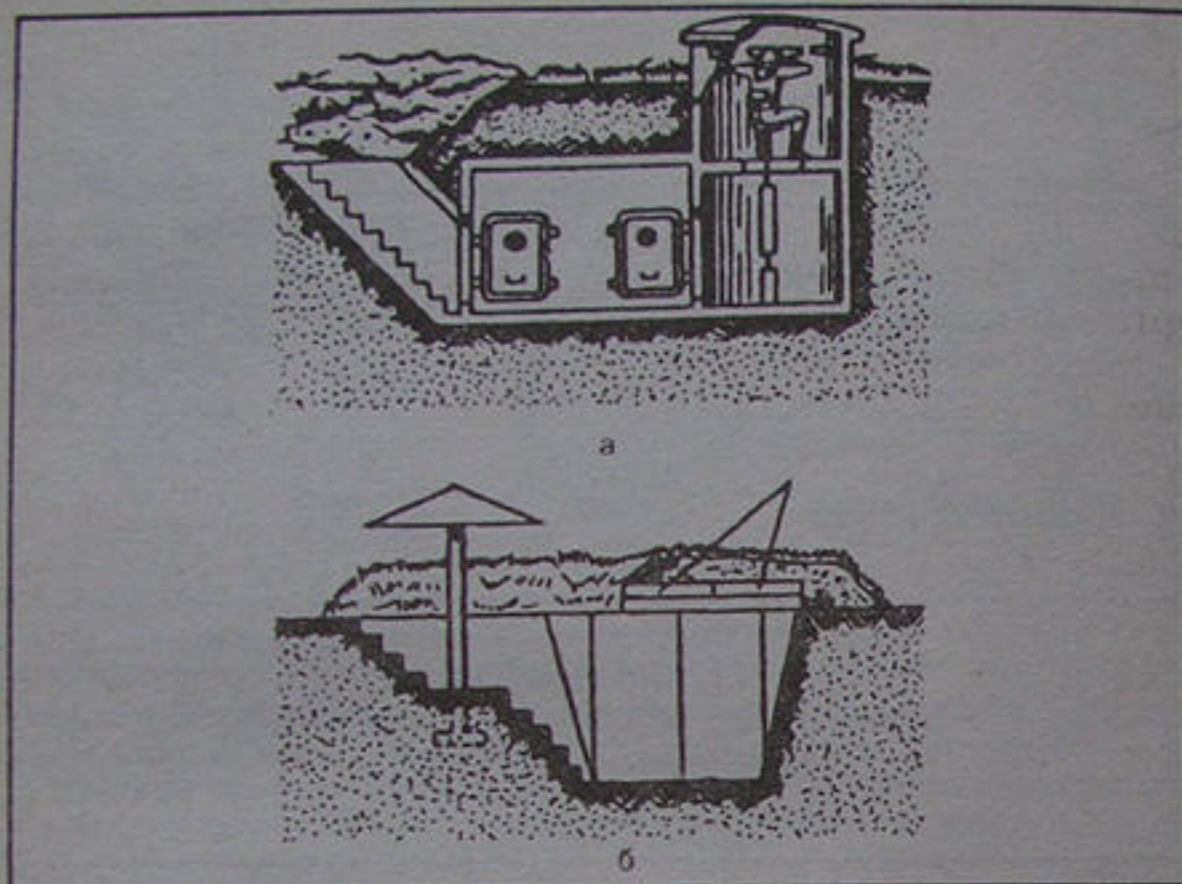
фіксація годин початку і закінчення випадання радіоактивних речовин і напрямку руху радіоактивної хмари чи хмари зі СДОР; подача сигналів оповіщення; визначення типу ОР, СДОР; уточнення концентрації ОР, СДОР, рівня радіації; метеорологічні спостереження.

На посту мають бути: фільтрувальні протигази, засоби медичного захисту (ІПП-8, АІ-2), засоби захисту шкіри, прилади радіаційної та хімічної розвідки і дозиметричного контролю опромінення, а також журнал спостережень, компас, годинник, схема орієнтирів, таблиця сигналів оповіщення, бінокль, засоби подачі сигналів і зв'язку.

Для захисту особового складу поста обладнується найпростіше укриття — перекрита щілина або спеціальна захисна споруда із залізобетонних елементів (мал. 285).

Постійне спостереження веде черговий спостерігач. Решта особового складу перебуває в укритті у готовності до виконання завдання.

Начальник поста зобов'язаний: вивчити район спостереження, уточнити порядок підтримання зв'язку і доповідей про результати спостережень та їх черговість; скласти схему орієнтирів і поставити завдання спостерігачам; перевірити справність засобів зв'язку і до-

Мал. 285. Укриття поста РХС:
а — захисна споруда; б — перекрита щілина

повісти про початок спостереження; робити записи у журналі про результати спостережень.

Черговий спостерігач повинен: вести безперервне спостереження у визначеному районі (секторі), проводити метеорологічні спостереження, періодично включати прилади і стежити за їх показаннями.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. У чому полягає принцип визначення наявності отруйних речовин у повітрі?
2. Назвіть основні методи виявлення і вимірювання іонізуючих випромінювань.
3. Підготуйте прилад ДП-5В до роботи.
4. На чому засновано принцип вимірювання експозиційних доз дозиметром ДКП-50А?
5. Які основні завдання поста радіаційного і хімічного спостереження?

26. Оповіщення населення в надзвичайних ситуаціях у мирний і воєнний час

З-поміж комплексу заходів щодо захисту населення під час надзвичайних ситуацій важливе місце належить організації своєчасного оповіщення. Це — завдання органів цивільної оборони.

Завивання сирени, переривчасті гудки підприємств і сигнали транспортних засобів означають попереджувальний сигнал «Увага всім!». За цим сигналом потрібно увімкнути радіо, радіотрансляційні і телевізійні приймачі для прослуховування термінових повідомлень.

У мирний час передається інформація про аварії на атомній електростанції чи на хімічно небезпечній ділянці, повідомлення про можливий землетрус чи повінь, штормове попередження.

Тексти інформації можуть бути такими:

Увага! Говорить штаб цивільної оборони. Громадяни! Трапилась аварія на заводі «Оболонь» з виливанням СДОР — аміаку. Хмара отруєного повітря поширюється в напрямі житлового масиву Оболонь. Населенню, яке проживає чи працює на вулицях Маршала Малиновського, Північній, проспекті Оболонському, залишатися у своїх приміщеннях і провести додаткову герметизацію. Населенню, яке проживає чи працює на вулицях Приозерній, Мате Залки і майдані Дружби Народів, негайно покинути житлові будинки, приміщення підприємств, організацій, установ і вийти в район станції Петрівка. Про почуту інформацію повідомте сусідів. Надалі діяти за вказівкою штабу цивільної оборони.

Увага! Говорить штаб цивільної оборони. Громадяни! У зв'язку з підвищенням рівня води у річці Дніпро очікується підтоплення будинків у районі вулиць... Населенню, яке проживає на цих вулицях, зібрати необхідні речі, продукти харчування, воду, відключити газ, електроенергію і вийти... Про почуту інформацію повідомте сусідів, допоможіть вийти літнім і хворим людям. У разі раптового підвищення рівня води зайняти місце на узвишші (верхні поверхи будинків, дахи, дерева) і чекати на допомогу. Будьте уважні до повідомлень штабу цивільної оборони.

Коли виникає загроза нападу противника, місцеві органи влади і штаб ЦО через засоби масової інформації передають постанови і розпорядження про порядок дій населення. З цього часу радіоточки, телевізори повинні бути постійно увімкнені для прийому нових повідомлень.

Якщо існує безпосередня небезпека ударів ворога з повітря або загроза хімічного чи радіоактивного зараження, спочатку подається сигнал «Увага всім!», а потім по радіо і телебаченню передається коротке повідомлення про порядок дій і правила поведінки. Наприклад:

Увага! Говорить штаб цивільної оборони. Громадяни! Повітряна тривога! Відключіть світло, газ, воду, потушіть вогонь у печах. Візьміть засоби індивідуального захисту, документи, запас продуктів і води. Попередьте сусідів, допоможіть хворим і літнім людям. Якнайшвидше йдіть до захисної споруди або сховайтеся за нерівностями на місцевості, зберігайте спокій і порядок. Будьте уважні до повідомлень штабу цивільної оборони.

27. Дії населення в надзвичайних ситуаціях у мирний і воєнний час

ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ І ДІЇ ПІД ЧАС ПОЖЕЖІ

Для запобігання виникненню пожеж кожний громадянин зобов'язаний суворо додержувати встановлених правил щодо їх попередження у житлових будинках, на підприємствах, у лісах, на торф'яниках, у полі та в інших місцях.

На об'єктах народного господарства, з урахуванням виробничих умов, встановлюється протипожежний режим і розробляються інструкції як для всього об'єкта, так і для окремих цехів, дільниць, бригад. В інструкціях наводяться норми зберігання різних матеріалів, зазначаються місця, де не можна курити і влаштовувати відкрите полум'я, описується порядок дій у разі виникнення пожежі.

У навчальних закладах, дитячих, лікувальних і культурних установах особлива увага приділяється питанню евакуації людей на випадок пожежі.

Ефективним засобом гасіння загорянь є вогнегасник. Потрібно знати, що для гасіння вогню не завжди можна користуватися водою. Не можна направляти водяний струмінь на електропровід, що горить, або на електрообладнання, бо людину може вразити струм, оскільки вода є провідником. Перш ніж гасити, слід зняти напругу; можна застосовувати вуглекислотні та порошкові вогнегасники. Горючу суміш і запалювальні речовини гасять піском, хімічною або повітряно-механічною піною, спеціальними порошковими сумішами.

У задимлене приміщення слід заходити обов'язково удвох, йти, тримаючись за стіни, щоб не втратити орієнтир. Працювати в ізольованих або фільтрувальних протигазах, але з гоппкалітовим патроном. Двері в палаюче приміщення відкривати обережно і користуватися ними як прикриттям. Людей із задимленого,

палаючого приміщення вивести назовні, попередньо накинувши їм на голову вологу тканину або одяг. Якщо вихід відрізано вогнем, людей евакуюють через вікна, балкони, застосовуючи ручні, механічні, стаціонарні драбинки і різні автопідйомники. Використовують також рятувальні мотузки.

Більшість лісових, торф'яних і польових пожеж виникають поблизу населених пунктів і доріг через необережне поводження з вогнем, від непогашених вогнищ чи іскор, що вилітають із вихлопних труб автомобілів, тракторів. Особливо легко загоряються хвойні ліси, сухі торф'яники, дозрілі хліба, суха трава. Тому не можна розводити вогнища у лісах, особливо хвойних, на торф'яниках, у заростях очерету, поблизу посівів зернових. Не дозволяється курити у лісі (можна на спеціально обладнаних майданчиках), біля валків скошеного хліба, під час роботи на комбайнах, тракторах, підбирачах, автомобілях. Усі машини повинні бути обладнані іскрогасниками.

ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ І ДІЇ ПІД ЧАС ПОВЕНІ

Про загрозу повені (затоплення) населення оповіщається завчасно. У період повеней радіотрансляційна мережа у квартирах повинна діяти цілодобово. З місць, яким загрожує повінь, населення евакуюється. Підсилюють кріплення окремих конструкцій, механізмів і обладнання. Коли вода почала підніматися, людей і матеріальні цінності, як правило, вивозять автотранспортом, худобу переганяють.

Перш ніж покинути будинки, переносять на верхні поверхи або горища все, що може зіпсувати вода, вимикають світло і газ. Захопивши із собою документи, найнеобхідніші речі, невеликий запас продуктів і води, прибувають на місце збору. В разі необхідності евакуацію продовжують на ботах, баржах, катерах, човнах, інших плавальних засобах. Під час посадки людей човен або інший засіб повинен бути закріплений. Входити в човен слід по одному, ступаючи на середину настилу. Розсаджуватись — за вказівкою старшого. Під час руху не можна мінятися місцями, сидати на борт човна. Переправа людей по воді без плавальних засобів дозволяється тільки там, де є визначений брід глибиною не більше 1 м. Потрапивши у воду, треба відразу ж пливти

до найближчого незатопленого місця. Слід бути дуже уважним, щоб не вдаритись об предмети, які можуть бути під водою або плавати поряд. У залитому водою чагарнику, густій високій траві не варто робити різких рухів, бо можна заплутатись — краще пливати на спині. Якщо ногу судомить, треба випрямити її і за великий палець потягнути на себе.

Надаючи допомогу тому, хто тоне, підпливати до нього треба ззаду, стежачи, щоб він не схопив вас за ногу, руку, шию чи тулуб і не потягнув углиб. Брати його можна за комір, голову, передпліччя, руки або під пахви, повернувши обличчям догори. Пливати з потопаючим слід на боці або спині, працюючи ногами і вільною рукою. На човні до потопаючого підходять проти течії, а піднімати його найзручніше з корми. Якщо у воді опинилось кілька чоловік, у першу чергу підбирають тих, хто потребує негайної допомоги, іншим дають рятувальні засоби.

Врятованих треба перевдягнути в сухий, теплий одяг, дати заспокійливі засоби. Якщо людина не дихає, їй роблять штучне дихання.

ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ І ДІЇ ПІД ЧАС ЗЕМЛЕТРУСУ

Виведення населення у безпечні місця проводиться організовано, з урахуванням обстановки. Із службових приміщень і житлових будинків треба виходити швидко, не заважаючи іншим.

Якщо сильні підземні поштовхи застали вас на вулиці, слід якнайдалі відійти від будинків. Не можна залишатися поблизу об'єктів, що мають легкозаймисті і сильнодіючі отруйні речовини, на мостах і шляхопроводах. Не можна триматися за високі стовпи і паркани, ховатись на нижніх поверхах і в підвальних приміщеннях будинків. Усі транспортні засоби зупиняються, пасажирів залишають їх і відходять на безпечну відстань. Особливу організованість слід проявити, виходячи з вокзалів, театрів, магазинів; необхідно точно виконувати розпорядження адміністрації.

Під час бурі, шторму треба сховатись у підвалах, підпіллях, погребах, канавах, траншеях, улоговинах, укриттях цивільної оборони. Від селю порятунок у тому, щоб терміново і завчасно залишити зону, яку він може затопити.

ДІЇ ПІД ЧАС АВАРІЇ

В разі виникнення виробничої аварії начальник цивільної оборони об'єкта терміново організовує оповіщення керівництва і всіх працівників підприємства про небезпеку. Якщо трапилось витікання СДОР, то оповіщується також населення, яке мешкає поблизу об'єкта і в напрямі можливого поширення отруйних газів. Населення повинно слухати повідомлення штабу ЦО і діяти за його вказівкою. Організовується розвідка, яка встановлює місце аварії, вид СДОР, ступінь зараження території та повітря, стан людей у зоні зараження, кордони зон забруднення, напрям і швидкість вітру в приземному шарі, напрям поширення зараженого повітря.

Уражених після надання їм допомоги доставляють у незаражений район, а в разі необхідності — до лікувального закладу.

Продукти харчування і вода у зоні зараження перевіряються, і приймається рішення про їх дегазацію або знищення.

Необхідно пам'ятати, що чим швидше люди покинуть заражену місцевість, тим менша небезпека ураження. Покидати заражену територію треба швидко, намагаючись не піднімати пилу і не торкатися навколишніх предметів. На зараженій території не можна знімати засоби захисту, курити, їсти, пити. Після виходу з району зараження потрібно пройти санітарну обробку, змінити білизну або весь одяг. Ці ж самі правила поведінки стосуються населення, яке опинилось у зоні хімічного зараження отруйними речовинами.

Крім того, необхідно вміти захистити органи дихання від СДОР і вміти надавати першу допомогу при отруєнні (табл. 17).

ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ ТА ДІЇ У ЗОНІ БАКТЕРІОЛОГІЧНОГО ЗАРАЖЕННЯ

У зоні бактеріологічного зараження запроваджують спеціальний режим — карантин або обсервацію.

Карантин — суворий режим ізоляції певної групи населення з метою запобігання розповсюдженню інфекційних захворювань. У зоні карантину не дозволяється виходити зі своїх житлових приміщень. Продукти харчування і предмети першої необхідності до-

ДІЇ ПРИ ЗАРАЖЕННІ СДОР

	Назва СДОР							
	Хлор	Аміак	Сірководень	Двоокис сірки	Акрілонітрел	Синильна кислота	Фосген	Бензол
Перша допомога:								
свіже повітря	+	+	+	+	+	+	+	+
тепло	+	+	+		+		+	+
кисень	+	+	+		+	+	+	+
штучне дихання	+		+					+
промивання 2%-ним содовим розчином шкіри та слизистих	+			+				
промивання 2%-ним розчином борної кислоти шкіри, слизистих та очей		+	+					
тепле молоко з содою			+					
антидот						+		
Захист органів дихання								
ЦП-5, ЦП-7			+	+	+	+	+	+
промислові протигази	+	+	+	+	+	+	+	+
ізолюючі протигази	+	+	+	+	+	+	+	+

ставляються додому. Вихід (виїзд) з районів, у яких оголошено карантин, забороняється.

Обсервація — медичне спостереження за певною групою населення. В зоні обсервації медична служба цивільної оборони виявляє захворювання, проводить профілактичні заходи, робить спеціальні щеплення. Обмежується спілкування між людьми. Навчальні та культурно-освітні заклади можуть продовжувати свою роботу, але за умови суворого виконання встановлених правил.

Населення, яке перебуває у зоні бактеріологічного зараження, повинно суворо додержувати вимог медичної служби ЦО. Надзвичайно важливо не порушувати режиму харчування. Можна їсти тільки ті продукти,

що зберігалися у холодильнику або в закритій тарі. Їжу слід обов'язково піддавати тепловій обробці, воду для пиття — кип'ятити.

Велике значення в цих умовах має чистота жител, дворів, місць загального користування. Необхідно суворо виконувати вимоги особистої гігієни: щодня митися, щотижня міняти натільну і постільну білизну, постійно стежити за чистотою рук, волосся. В усіх випадках, перебуваючи у зоні бактеріологічного зараження, потрібно зберігати спокій і додержувати встановлених правил.

ПРАВИЛА ПОВЕДІНКИ І ДІЇ В ЗОНІ РАДІОАКТИВНОГО ЗАБРУДНЕННЯ (ЗАРАЖЕННЯ)

Радіоактивно зараженою може виявитися місцевість не тільки після ядерного вибуху, а й внаслідок аварії на атомній електростанції, на інших об'єктах, що виробляють або використовують розщеплені матеріали.

Характерна особливість радіоактивного зараження місцевості після ядерного вибуху — швидкий спад рівнів радіації через безперервний розпад радіоактивних речовин. Так, через 7 год після вибуху рівень радіації на місцевості зменшується у 10 разів, через добу — приблизно у 40 разів, через 49 годин — у 100 разів. Найдужче спадають рівні радіації у першу добу, яка становить найбільшу небезпеку для людей.

У тих населених пунктах і районах, де виявлено радіоактивне зараження, усі мешканці повинні надягнути респиратори, протипилові тканинні маски, ватно-марлеві пов'язки або протигази, взяти документи, запас їжі і води, медикаменти, предмети першої необхідності й піти до захисної споруди. (Цього не було зроблено у Прип'яті, Чорнобилі та в навколишніх населених пунктах після аварії на ЧАЕС у 1986 р.) Якщо обставини змусили когось сховатись у квартирі або виробничому приміщенні, потрібно, не гаючи часу, зачинити вікна і двері, завісити їх цупкою тканиною, затулити всі щілини.

Якщо ж люди опинилися в зоні зараження або їм потрібно залишити її, кожна людина повинна прийняти радіозахисний засіб. Складною і дуже відповідальною

проблемою в таких умовах є харчування. Готувати їжу найкраще на незараженій території. В разі крайньої потреби можна готувати на відкритій місцевості з рівнем радіації не вищим 1 Р/год, а якщо рівень радіації — до 5 Р/год, то у наметах. Коли радіація вища за 5 Р/год — лише у закритих герметичних і дезактивованих приміщеннях або у захисних спорудах.

Слід пам'ятати, що і після зняття обмежень треба додержувати заходів перестороги, оскільки частина радіоактивних речовин (в основному ізомери цезію-137 і стронцію-90) надовго залишається на ґрунті, рослинності, у воді, на поверхні будівель. Вони можуть потрапити до організму з їжею і водою. Тому для приготування їжі придатні тільки ті продукти, що зберігалися у погребях, підпіллях, холодильниках, кухонних столах, шафах, закритому скляному посуді, були загорнуті в пилонепроникні матеріали.

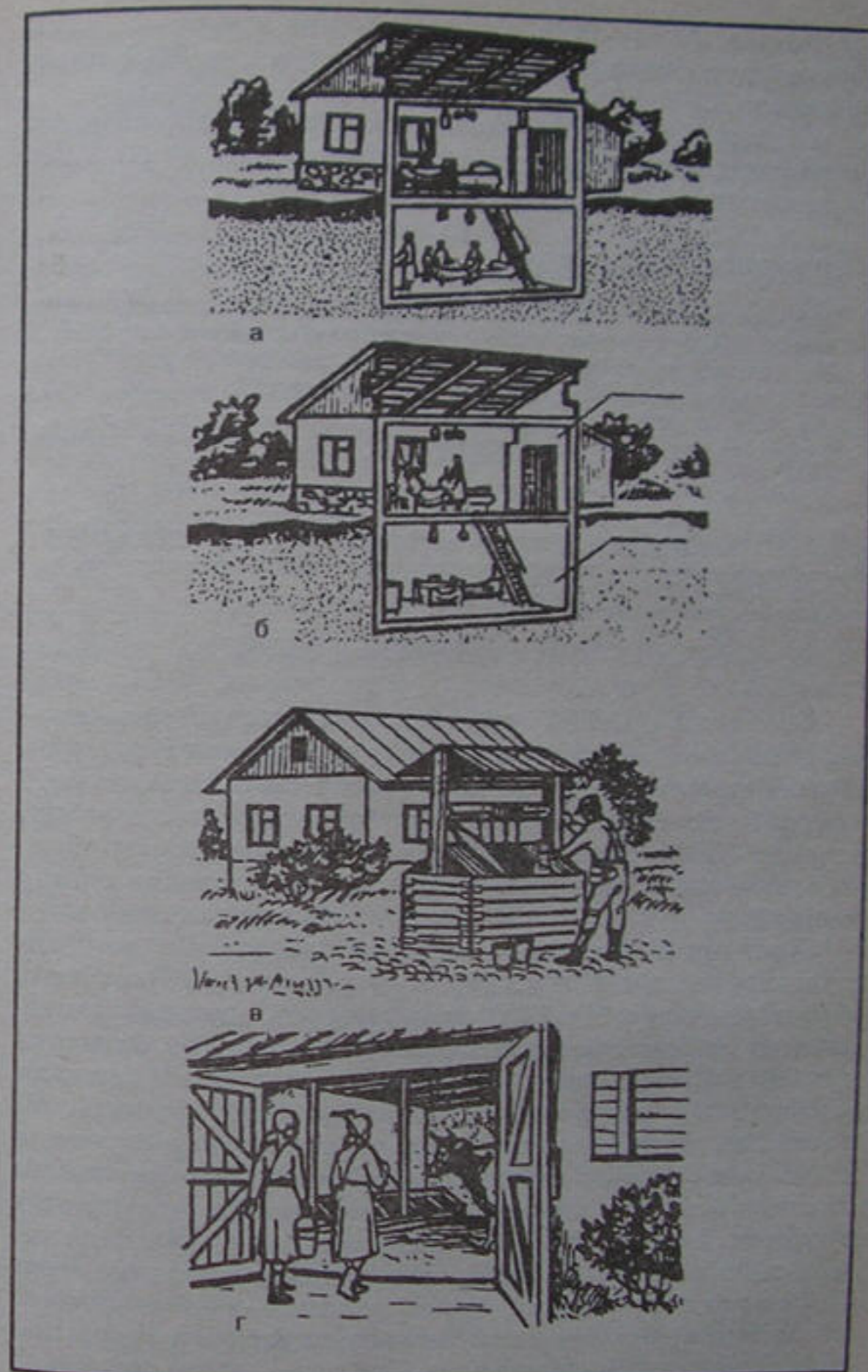
Щоб запобігти масовому радіаційному опроміненню (чи хоча б знизити його дози до допустимих норм), штаби ЦО у цих зонах запроваджують режими радіаційного захисту, тобто визначають час безперервного перебування людей у захисних спорудах, тривалість перебування у будинках і на відкритій місцевості. Якщо підприємство і в цих умовах продовжує свою діяльність, то для кожного цеху встановлюється час роботи, час відпочинку в захисних спорудах або житлових приміщеннях. Вибір режиму залежить від рівнів радіації, захисних властивостей сховищ, наявності протирадіаційних укриттів та інших умов.

Нині розроблено і рекомендовано вісім типових режимів захисту для різних категорій населення: режими 1—3 — для непрацюючого населення, режими 4—7 — для робітників і службовців, режим 8 — для особового складу невоєнізованих формувань.

Кожний режим радіаційного захисту ділиться на три етапи: перший — перебування у захисних спорудах; другий — перебування у захисних спорудах і будинках; третій — перебування у приміщеннях та обмежений час перебування на відкритій місцевості (мал. 286).

Для непрацюючого населення розроблено такі режими (з урахуванням $K_{осл.}$ — коефіцієнта ослаблення):

Режим №1 — для населення, яке проживає в дерев'яних будинках з $K_{осл.} = 2$ і використовує ПРУ з $K_{осл.} = 50$.

Мал. 286. Етапи радіаційного захисту: а — перший; б — другий; в і г — третій

Режим №2 — для населення, яке проживає у цегляних одноповерхових будинках з $K_{осл.} = 10$ і використовує ПРУ з $K_{осл.} = 50$.

Режим №3 — для населення, яке проживає у багатоповерхових цегляних будинках з $K_{осл.} = 20$ і використовують ПРУ з $K_{осл.} = 200-400$.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

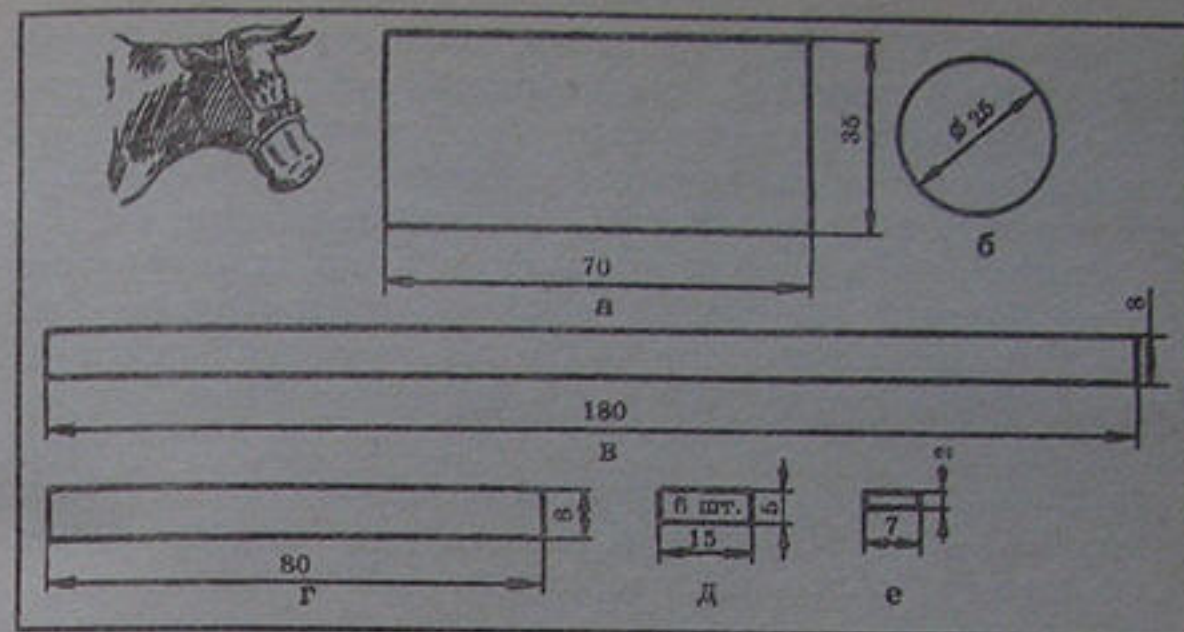
1. Як подається сигнал цивільної оборони? Перекажіть повідомлення штабу ЦО, що передаються у різних надзвичайних ситуаціях.
2. Які основні правила поведінки під час пожежі?
3. Які основні правила поведінки під час повені?
4. Що таке карантин та обсервація?
5. Розкажіть про правила поведінки в зоні радіоактивного зараження

28. Захист сільськогосподарських тварин і рослин від ураження

СПОСОБИ ЗАХИСТУ ТВАРИН

Основний спосіб групового захисту тварин — укриття їх в обладнаних тваринницьких приміщеннях. Можна також обладнати для тварин силосні та сінажні траншеї, овоче- і картоплесховища, підземні виробки, печери. Якщо приміщень немає, то тварин, що були на пасовищах, ховають у лісі, ярах, улоговинах, під навісом.

Для профілактики і захисту тварин від радіоактивних речовин (РР), отруйних речовин (ОР) і бактеріологічних засобів (БЗ) застосовують спеціальні препарати: радіопротектори проти ураження РР, антидоти від ОР і біопрепарати (вакцини і сироватки) для профілактики і лікування інфекційних захворювань. Ці речовини вводяться тваринам усередину через рот або підшкірно. Найпростішими засобами індивідуального захисту великих тварин є захисні маски для органів дихання і накидки для шкірного покриву, панчохи для кінцівок. Вони використовуються при перегонах (перевезеннях) тварин через ділянки радіоактивного зараження. Захисна маска виготовляється з трьох шарів мішкковини і двох шарів фільтрувального матеріалу (вата, клоччя, мох), має форму циліндра з дещо розширеним дном. На вільному краї роблять валик для щільного прилягання маски до морди тварини. Маска

Мал. 287. Захисна маска для тварини (загальний вигляд) і розкрій мішкковини для пошиву маски (розміри в см): а — для корпуса (3 шт.); б — на дно (3 шт.); в — колова тасьма; г — потилична тасьма (2 шт.); д — для гнізд (6шт.); е — петлі (4 шт.)

затримує до 85 % радіоактивного пилу. Якщо просочити маску спеціальними сумішами, вона захищатиме і від деяких отруйних речовин (мал. 287).

У тваринницьких приміщеннях усі щілини замазують цементним розчином, у дерев'яних будівлях щільно зашивають дошками або конопатять клоччям чи ганчір'ям. Вікна заклеюють синтетичною плівкою ззовні, усередині закривають щільними навісними щитами (віконницями), віконні проміжки без рам можна закласти цеглою. Двері по периметру ущільнюють смужками гуми або повстю, оббивають плівкою або толем. На двірний проміжок зсередини навішують зволожений брезент. У приточні вентиляційні труби вставляють найпростіші фільтри з тирси, моху, сіна, загорнутих у мішкковину. На вентиляційні отвори ставлять щільні засуви. Для підсилення захисної потужності дерев'яних стін до них ззовні підсипають ґрунт (сніг) до висоти вікон.

У приміщенні створюють запас кормів і води на 5—7 діб (у кормових проходах, коморах, тамбурах, на горіщах).

Для виробничого персоналу, який залишається на фермі, обладнується спеціальна кімната, пристосована для захисту. У ній повинні бути продукти харчування, питна вода. Потрібно мати й аварійне освітлення, спецодяг, аптечку для надання першої допомоги людям і

тваринам. На території ферми влаштовується проти-радіаційне укриття. Передбачається місце, де можна було б провести ветеринарну обробку тварин. Радіоактивний пил з тіла тварини змивають чистою водою або водою з милом, лугами, пральним порошком.

Для обробки тварин, уражених отруйними речовинами і бактеріологічними засобами, застосовують спеціальні хімічні речовини — дегазатори, що розкладають (нейтралізують) ОР, і дезінфектори, що згубно діють на мікроби (віруси). Ці речовини за своєю дією розподіляються на хлорувальні й окислювальні. Хлорувальні — це хлорне вапно, двохтретиноосновна сіль гіпохлориду кальцію, хлораміни, нейтральний гіпохлорид кальцію, а також різні солі дихлорізоціанурової та трихлорізоціанурової кислот. Окислювальні речовини — марганцевокислий калій, перекис водню. Можуть застосовуватися розчини формаліну, їдконого натру.

ЗАХИСТ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОСЛИН

Ураження і загибель рослин спричинюють проникаюча радіація, радіоактивний пил, гербіциди (паракват, ефіри 2,4-Д або 2,4,5-Т, какодилова кислота та інші, що застосовуються у чистому вигляді і в різних сумішах). Біологічні засоби ураження рослин — це збудники грибкових захворювань сільськогосподарських культур: стеблової, жовтої, бурої іржі злакових, пірякуляріозу рису, фітофторозу картоплі, а також деякі комахи-шкідники та бур'яни.

Щоб захистити рослини від радіоактивних речовин, зменшити забруднення ними врожаю, проводять спеціальні агрохімічні та агротехнічні заходи. *Агрохімічні заходи* — це внесення мінеральних та органічних добрив у підвищених дозах, додатковий полив, культивування, боротьба з бур'янами та ін. *Агротехнічні заходи* — це змивання з рослин радіоактивного пилу дощувальними установками, переорювання забруднених угідь — звичайне або глибоке (до 60 см) — спеціальними плугами з перевертанням пласта землі. Якщо рослини повністю загинули, їх збирають з полів, вивозять у відведені місця і спалюють, а ділянки переорюють.

Засоби боротьби з хворобами і шкідниками рослин — обприскування, обпилювання, фумігація, протруєння насіння. *Обприскування* — це нанесення на рослини отрутохімікатів у краплинорідкому стані.

При обпилюванні рослин наноситься хімічна речовина у порошок (дуст). При *фумігації* в атмосферу, що оточує уражені місця в закритих приміщеннях, вводиться хімічна речовина в пароподібному або газоподібному стані. *Протруєння* — це передпосівний обробіток насіння такими отрутохімікатами проти збудників хвороб і шкідників, як цинеб, купрозан, карбофос, метафос, хлорокис міді, бордоська рідина, полікарбонин, гранозан та ін. Отрутохімікати зберігаються під охороною на особливих складах на певній відстані від населених пунктів. Доступ стороннім особам на ці склади забороняється.

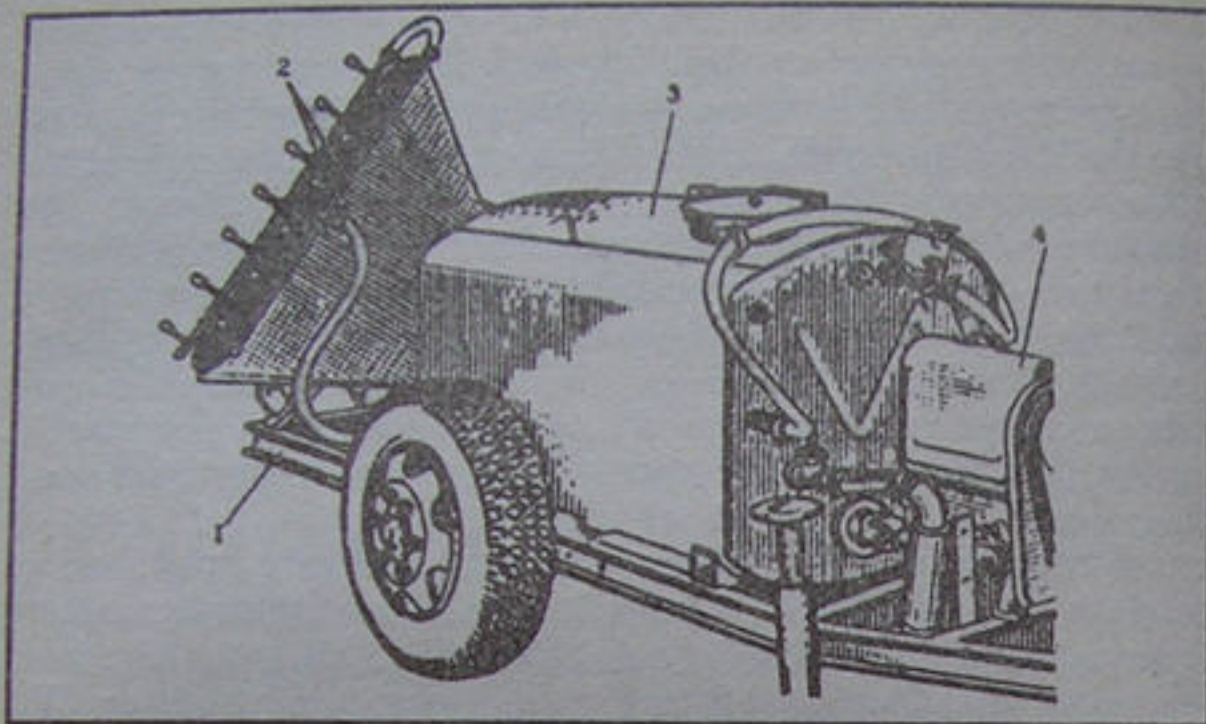
Робочі розчини отрутохімікатів приготуються у день їх застосування на спеціально відведених для цього майданчиках. Перевезення здійснюється спеціальним транспортом. Особи, зайняті обробітком посівів або насіння, проходять спеціальний інструктаж. Під час робіт не дозволяється їсти, пити, курити; не можна працювати без респіратора і спецодягу. До робіт не допускаються підлітки до 18 років, вагітні жінки, матері, які годують немовлят. Після перевезення хімікатів та обробітку ними посівів транспорт і техніку промивають чистою водою. Усі роботи з хімічного захисту рослин проводяться тільки під керівництвом фахівців.

Для обробітку посівів сільськогосподарських культур застосовуються обпилювачі та обприскувачі різних типів. Наприклад, для обробітку польових культур, садів, виноградників, бавовни, а також закритого ґрунту використовують обприскувачі ОВТ-1 (мал. 288), ОНК-В, ОВ-3, ОВС-А та ін.; на невеликих ділянках застосовують ручні обприскувачі ОРД-В, ОРП-Г. З цією самою метою застосовують літаки (АН-2) і вертольоти (Ка-26, Мі-2) сільськогосподарської авіації.

Найбільш економним і ефективним вважається аерозольний спосіб обробітку посівів аерозольними генераторами (АГ-Л6, АГ-УД-2).

ЗАХИСТ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

Зберігання продукції на герметизованих складах і в підземних виробках — один з надійних способів захисту. Корми для тварин — сінаж і силос — захищені від ураження РР, ОР і БЗ у сінажних і силосних траншеях, ямах, баштах.

Мал. 288. Обприскувач ОВТ-1:

1 — рама з ходовими колесами; 2 — вентиляторний розпилювальний пристрій; 3 — резервуар; 4 — насос

Якщо продукція зберігається не в приміщенні, її слід заховати в тару. Для цього використовують мішки — багатошарові паперові, лляні з прокладкою з поліетиленової плівки, бочки, щільні картонні або дерев'яні ящики.

Зерно, сіно, соломку можна заховати під навісом, накрити поліетиленовою плівкою або брезентом, дрібними гілками, солом'яними чи очеретяними матами.

Картоплю, моркву, буряк, турнепс добре захищають овочесховища, особливо напівзаглиблені. У польових умовах їх зберігають в ямах, траншеях, прикритих землею, або ж складують у бурти, а зверху накривають шаром соломи і засипають землею.

При транспортуванні надійний захист сільськогосподарської продукції забезпечує спеціальний транспорт: борошновози, рефрижератори, цистерни. Вони герметичні і не допускають уражень. Залізничні вагони потрібно герметизувати, приділяючи особливу увагу дверям і вікнам. На судах герметизують завантажувальні люки. Звичайним вантажним автотранспортом продукцію треба перевозити у тарі. Якщо зерно насипають у кузов автомобіля, то його герметизують: зверху накривають брезентом або поліетиленовою плівкою, кінці закріплюють на бортах дерев'яними планками.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Як здійснюється захист сільськогосподарських тварин?
2. Як проводиться захист рослин від радіоактивних речовин?
3. Як проводиться боротьба із збудниками хвороб і шкідниками рослин?
4. Розкажіть про основні способи захисту сільськогосподарської продукції.

29. Засоби індивідуального захисту

Засоби індивідуального захисту (ЗІЗ) використовуються для захисту людини від отруйних речовин, сильнотоксичних отрут, радіоактивних речовин і бактеріологічних засобів і за своїм призначенням діляться на засоби захисту органів дихання та засоби захисту шкіри.

ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ОРГАНІВ ДИХАННЯ

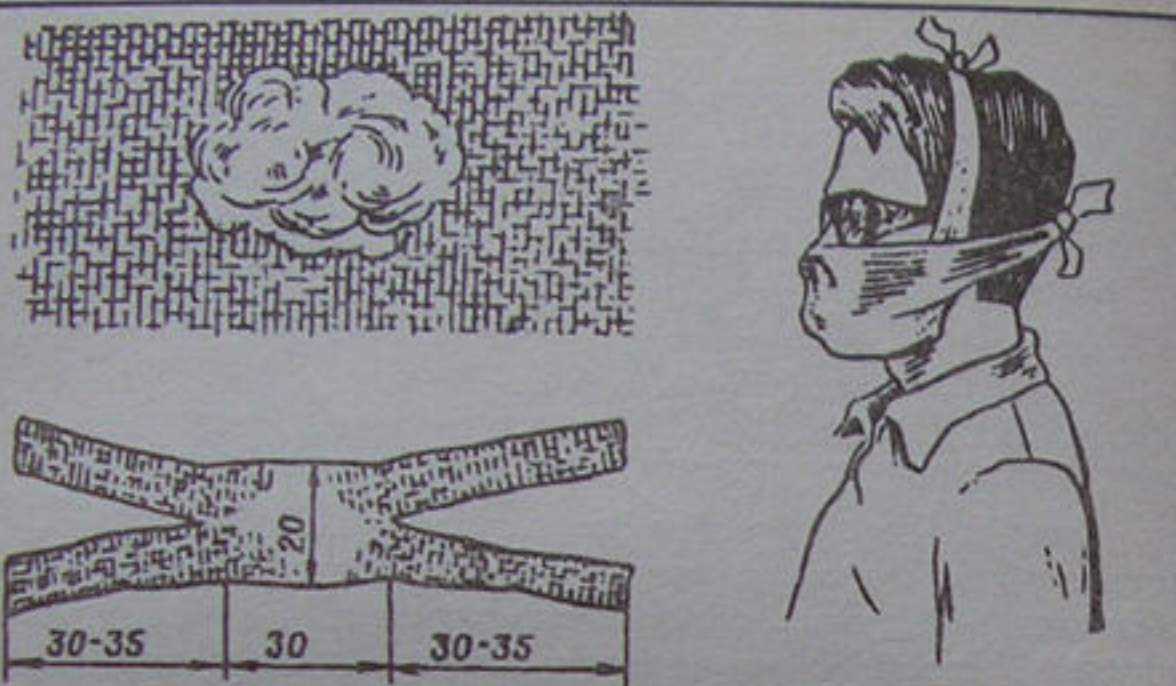
Найпростіші засоби захисту органів дихання — протипилова тканинна маска і ватно-марлева пов'язка. Вони захищають органи дихання від радіоактивного пилу і деяких видів бактеріологічних засобів, а для захисту від отруйних речовин непридатні.

Протипилова тканинна маска (мал. 289) складається з двох частин — корпусу і кріплення. Корпус маски шують з 4—5 шарів тканини. Зовнішні шари роблять з тканини без ворсу, а внутрішні — для кращої фільтрації — з ворсом. Кріпленням служать смужки тканини, пришиті збоку корпусу. Маски виготовляються семи розмірів, відповідно до висоти обличчя: до 80 мм — перший розмір, 80—90 мм — другий, 91—100 мм — третій, 101—110 мм — четвертий, 111—120 мм — п'ятий, 121—130 мм — шостий, 131 мм і більше — сьомий розмір. Готову маску перевіряють і приміряють. Роз-

Мал. 289. Протипилова тканинна маска ПТМ-1:

- 1 — корпус маски; 2 — оглядові отвори;
3 — кріплення; 4 — гумова тасьма; 5 — поперечна гумова смужка; 6 — зав'язки

Мал. 290. Виготовлення ватно-марлевої пов'язки (розміри у см)

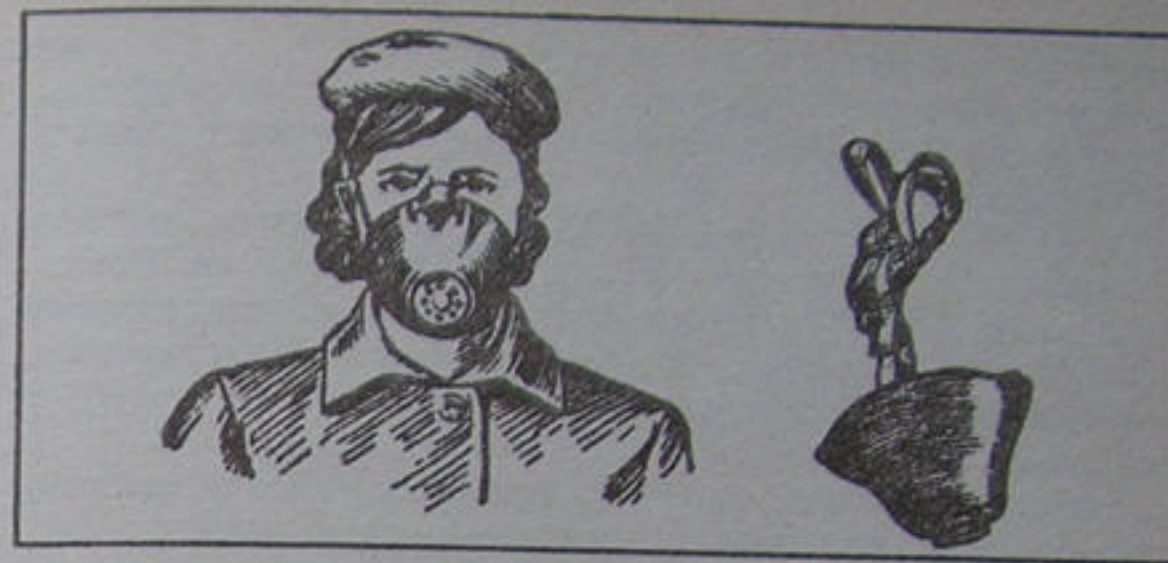
крій виконують за викройками або лекалами, при цьому обов'язково роблять припуски приблизно в 1 см. Викройку (лекало) накладають на шматок тканини вздовж дольової нитки.

Ватно-марлева пов'язка (мал. 290) виготовляється із шматка марлі розміром 100×50 см. Його розстеляють на столі, посередині на площі 30×20 см кладуть шар вати завтовшки 1—2 см (якщо немає вати, то її замінюють марлею в 5—6 шарів). Вільний край марлі по довжині загинають з обох боків на вату, а на кінцях роблять розрізи (30—35 см).

Пов'язка повинна добре закривати ніс і рот, тому верхній її край має бути на рівні очей, а нижній — заходити за підборіддя. Нижні кінці зав'язують на тім'ї, верхні — на потилиці. Для захисту очей необхідно надіти спеціальні окуляри, які щільно прилягають до обличчя.

Респіратори застосовують для захисту органів дихання від радіоактивного і ґрунтового пилу. Найбільш поширені респіратори Р-2 і ШВ-1 («Пелюсток»).

Респіратор Р-2 складається із фільтрувальної напівмаски з наголовником. Напівмаска має два клапани вдиху і один — видиху. У клапана видиху є запобіжний екран. Зовнішня частина напівмаски виготовлена з поліуретанового пінопласту зеленого кольору, а внутрішня — з тонкої повітронепроникної плівки, до якої

Мал. 291. Респіратор Р-2

вмонтовано два клапани вдиху. Між поліуретаном і поліетиленом є фільтр із полімерних волокон. Респіратор має носовий затискач, щоб притиснути напівмаску до перенісся (мал. 291).

Принцип дії респілятора ґрунтується на тому, що при вдиху повітря послідовно проходить крізь фільтрувальний поліуретановий шар маски, де очищається від грубодисперсного пилу, потім крізь фільтрувальний полімерний волокнистий матеріал, де очищається від тонкодисперсного пилу. Після очищення повітря крізь клапани вдиху потрапляє у підмасковий простір та в органи дихання. При видиханні повітря з підмаскового простору виходить через клапан видиху.

Респіратори Р-2 виготовляються трьох розмірів відповідно до висоти обличчя: 99—109 мм — перший розмір, 109—110 мм — другий розмір, понад 110 мм — третій розмір.

Зберігаються респіратори у запаяному поліетиленовому пакеті. Щоб підігнати респіратор Р-2 до свого обличчя, треба перевірити його справність, надіти напівмаску на обличчя так, щоб підборіддя і ніс були всередині, одна тасьма наголовника, що не розтягується, була б на тім'ї голови, а друга — на потилиці; за допомогою пряжок, що є на тасьмах, відрегулювати її довжину (для чого треба зняти напівмаску) таким чином, щоб надіта напівмаска щільно прилягала до обличчя; кінці носового затискача притиснути до носа.

Респіратори надягають за командою «Респіратор надіти!» або самостійно. Знявши респіратор, треба провести його дезактивацію: видалити пил із зовнішньої

частини напівмаски щіткою або витрусити, внутрішню поверхню напівмаски протерти тампоном і просушити. Респіратор покласти в поліетиленовий пакет і закрити його кільцем.

Респіратор ШБ-1 («Пелюсток») широко застосовувався під час ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС і надійно захищав від радіоактивного зараження. Це респіратор одноразового користування, безрозмірний; фільтрувальним елементом у ньому є тканина Петрянова.

Фільтрувальний протигаз призначений для захисту органів дихання, очей, шкіри обличчя від впливу ОР, РР, БЗ і деяких СДОР, а також від різних шкідливих домішок, що є у повітрі.

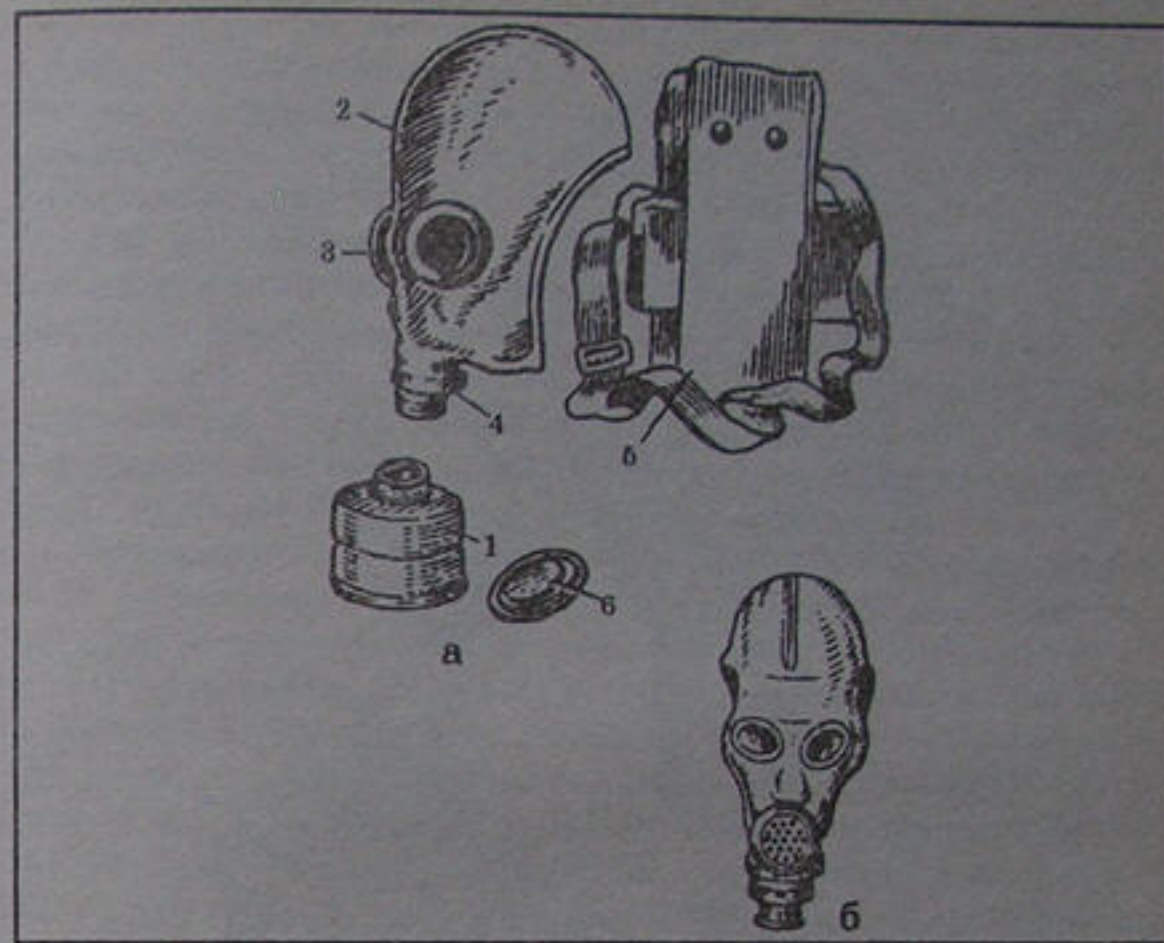
У системі цивільної оборони країни для захисту населення використовуються такі фільтрувальні протигazi: для дорослого населення — ЦП-5, ЦП-5М, ЦП-7, ЦП-7В; для дітей — ПДФ-Д, ПДФ-Ш, ПДФ-2Д, ПДФ-2Ш, КЗД (камера захисна дитяча).

До складу комплекту цивільного фільтрувального протигазу ЦП-5 входять два основні елементи: лицьова частина ШМ-62У і фільтрувально-поглинальна коробка ЦП-5. Крім того, протигаз комплектується сумкою для зберігання і перенесення та коробкою з плівками, що не запотівають (мал. 292).

Усередині фільтрувально-поглинальної коробки ЦП-5 є протиаерозольний фільтр і шихта. Лицьова частина ШМ-62У — шолом-маска, виготовлена з натурального або синтетичного каучуку. У шолом-маску вмонтовано окулярний вузол і клапанну коробку, яка має один клапан вдиху, два — видиху і служить для розподілу потоків повітря. Плівки, що не запотівають, виготовлені з целюлози і мають однобічне желатинове покриття. Їх вставляють з внутрішнього боку скелець протигазу желатиновим покриттям до очей і фіксують затискними кільцями. Желатин рівномірно всотує конденсовану вологу, завдяки чому зберігається прозорість плівок.

Протигаз ЦП-5М має шолом-маску ШМ-66МУ з переговорним пристроєм мембранного типу і вирізи для вух.

Нині для захисту дорослого населення, у тому числі й особового складу невоєнізованих формувань, дедалі більше використовується новий цивільний протигаз ЦП-7 (мал. 293). Він складається з фільтруваль-

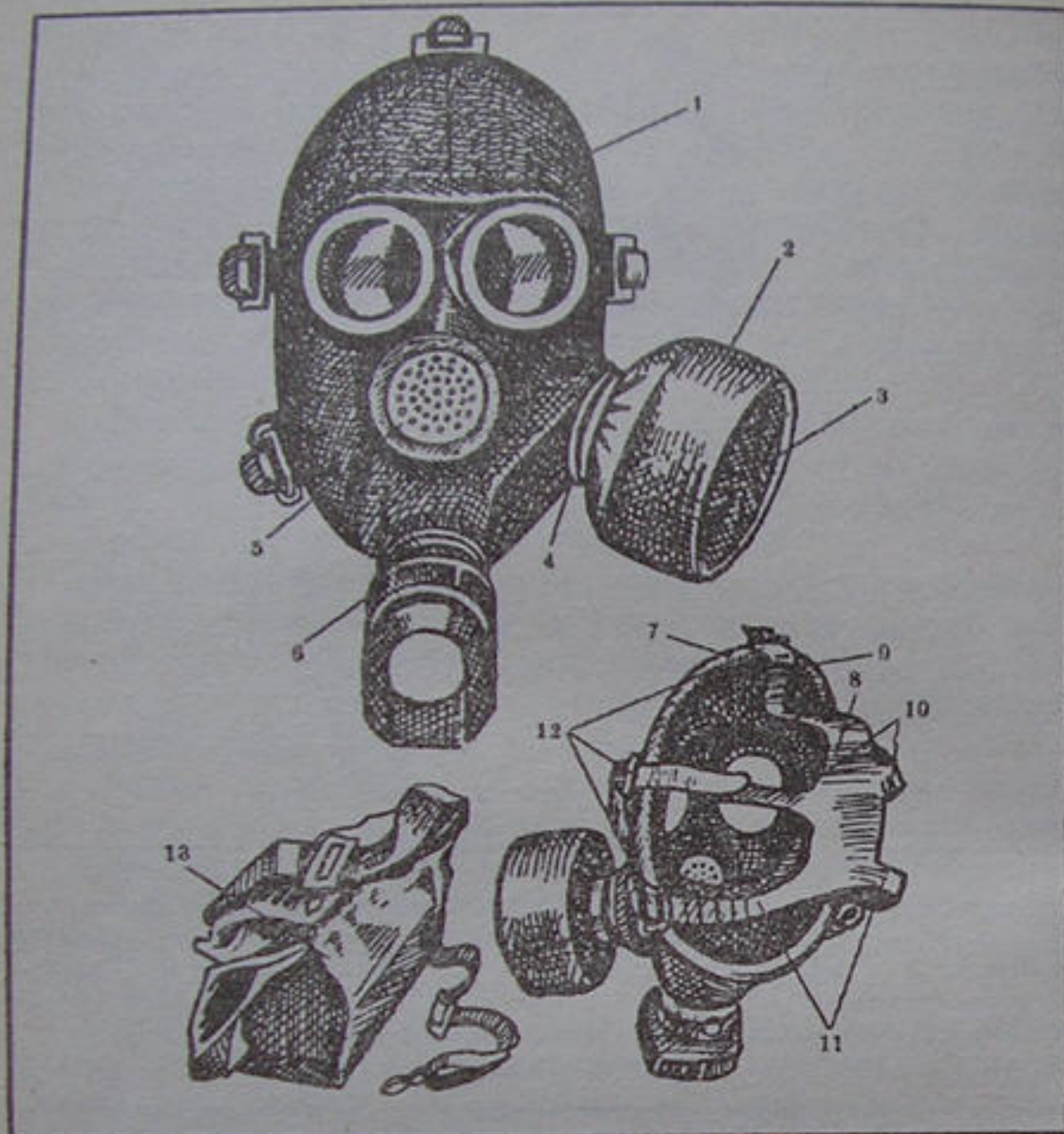
Мал. 292. Протигаз ЦП-5:

а: 1 — фільтрувально-поглинальна коробка; 2 — лицьова частина; 3 — окулярний вузол; 4 — клапанна коробка; 5 — сумка для протигазу; 6 — коробка з плівками, що не запотівають; б — шолом-маска з мембранною коробкою, що входить у комплект (ЦП-5М)

но-поглинальної коробки ЦП-7К, лицьової частини МЦП, плівок, що не запотівають, захисного трикотажного чохла і сумки. Його маса без сумки — до 900 г, маса фільтрувально-поглинальної коробки ЦП-7К — 250 г, лицьової частини МЦП — 600 г. Опір диханню при вдиху, коли швидкість постійного струменя повітря дорівнює 30 л/хв, становить не більше 16 мм водяного стовпчика, коли 250 л/хв — не більше 200 мм вод. ст.

Лицьову частину МЦП виготовляють трьох розмірів (арабська цифра з правого боку маски в підборідді у кружечку діаметром 12 мм). Вона складається з маски об'ємного типу з «незалежним» обтюратором, окулярного вузла, переговорного пристрою, вузлів клапанів вдиху і видиху, обтічника, наголовника і притискних кілець для кріплення плівок, що не запотівають.

«Незалежний» обтюратор — це смужка тонкої гуми для забезпечення герметичності лицьової частини про-

Мал. 293. Протигаз ЦП-7:

1 — лицьова частина; 2 — фільтрувально-поглинальна коробка; 3 — трикотажний чохол; 4 — вузол клапана вдишу; 5 — переговорний пристрій (мембрана); 6 — вузол клапана видиху; 7 — обтюратор; 8 — наголовник (потилічна пластина); 9 — лобна лямка; 10 — скроневі лямки; 11 — щічні лямки; 12 — пряжки; 13 — сумка

тигаза. Обтюратор щільно прилягає до обличчя і може розтягуватися самостійно, незалежно від корпусу маски, при цьому механічна дія лицьової частини на голову людини незначна.

Наголовник призначений для закріплення лицьової частини. Він має потилічну пластину і 5 лямок: лобову, дві скроневі і дві щічні. Лобова і скронева лямки приєднуються до корпусу маски трьома пластмасовими, а щічні — металевими пряжками, що самі затягують-

ся. На кожній лямці з інтервалом в 1 см нанесено упори ступінчастого типу для надійного закріплення лямки у пряжках. На кожному упорі є цифра, що вказує його порядковий номер. Це дає змогу точніше фіксувати стан лямки при підгонці маски.

На фільтрувально-поглинальну коробку одягається трикотажний чохол, який захищає її від дощу, бруду, снігу, грубодисперсних часток аерозолі.

У наш час з'явилася можливість користуватися протигазом як засобом індивідуального захисту хворих з легеневиими і серцево-судинними захворюваннями певного ступеня важкості.

Наявність переговорного пристрою у нового протигазу забезпечує спілкування на відстані, а також полегшує користування технічними засобами зв'язку.

Підбираючи лицьову частину потрібного типорозміру ЦП-7, вимірюють горизонтальний і вертикальний обхвати голови. Горизонтальний обхват вимірюють по замкненому колу, що проходить по надбрівних дугах, потім на 2—3 см вище вушних раковин і позаду через ту точку голови, що найбільше виступає. Вертикальний обхват вимірюють по замкненій лінії, що проходить через маківку, підборіддя і щоки. Розмір лицьової частини встановлюють за сумою цих двох вимірів і за положенням (номерама) упорів лямки наголовника, в якому вони (упори) зафіксовані: перша цифра — номер лобної лямки, друга — скроневих лямки, третя — щічних лямки (табл. 18). Наприклад, якщо сума обхватів голови становить 1240—1260 мм, положення лямки: лобної — №3, скроневих — №6, щічних — №7, то потрібна лицьова частина 2-го розміру.

Таблиця 18

ВИЗНАЧЕННЯ РОЗМІРУ ЛИЦЬОВОЇ ЧАСТИНИ ПРОТИГАЗА

Розмір лицьової частини	1-й		2-й		3-й		
Номери упорів лямки	4-8- 8	3-7- 8	3-7- 8	3-6- 7	3-7- 7	3-5- 6	3-4-5
Сума горизонтального і вертикального обхватів голови, мм	до 1185	1190— 1210	1215— 1235	1240— 1260	1265— 1285	1290— 1310	1315 і більше

Положення лямки наголовника встановлюють під час підгонки протигазу.

Перш ніж надягати протигаз, треба прибрати волосся з лоба і скронь, бо, потрапивши під обтюратор, воно призводить до порушення герметичності. Жінки зачісують волосся назад, знімають гребінці, шпильки.

Протигаз ЦП-7 одягається у такій послідовності: взяти лицьову частину обома руками за щічні лямки так, щоб великі пальці зсередини тримали лямки; зафіксувати підборіддя у нижньому заглибленні обтюратора; рухом рук догори і назад натягнути наголовник і підтягнути до упору щічні лямки.

Лицьова частина МЦП-В протигаса ЦП-7В має пристосування, за допомогою якого можна пити воду. Це гумова трубка з мундштуком і ніпелем, розміщена під переговорним пристроєм. Пристосування приєднується спеціальною кришкою до фляги.

Дитячий фільтрувальний протигаз ПДФ-Д призначається для дітей віком від 1,5 до 7 років, а протигаз ПДФ-Ш — для дітей шкільного віку від 7 до 17 років. Ці протигазы комплектуються фільтрувально-поглинальними коробками ЦП-5 і різняться між собою лише лицьовими частинами. На зміну їм починають надходити досконаліші протигазы ПДФ-2Д (табл. 19) для дітей дошкільного і ПДФ-2Ш (табл. 20) — шкільного віку (мал. 294). До комплекту цих протигазів увіходить: фільтрувально-поглинальна

Таблиця 19

ПРОТИГАЗ ПДФ-2Д

Сума обхватів голови, мм	Розмір	Положення упорів
До 980	1-й	4-8-8
985—1005	1-й	4-7-8
1010—1030	1-й	3-6-7
1035—1055	1-й	3-5-6
1060—1080	2-й	4-7-8
1085—1105	2-й	3-6-7
1110—1130	2-й	3-5-6
1135—1155	2-й	3-4-5
1160—1180	2-й	3-3-4
1185—1205	2-й	3-2-3

Таблиця 20

ПРОТИГАЗ ПДФ-2Ш

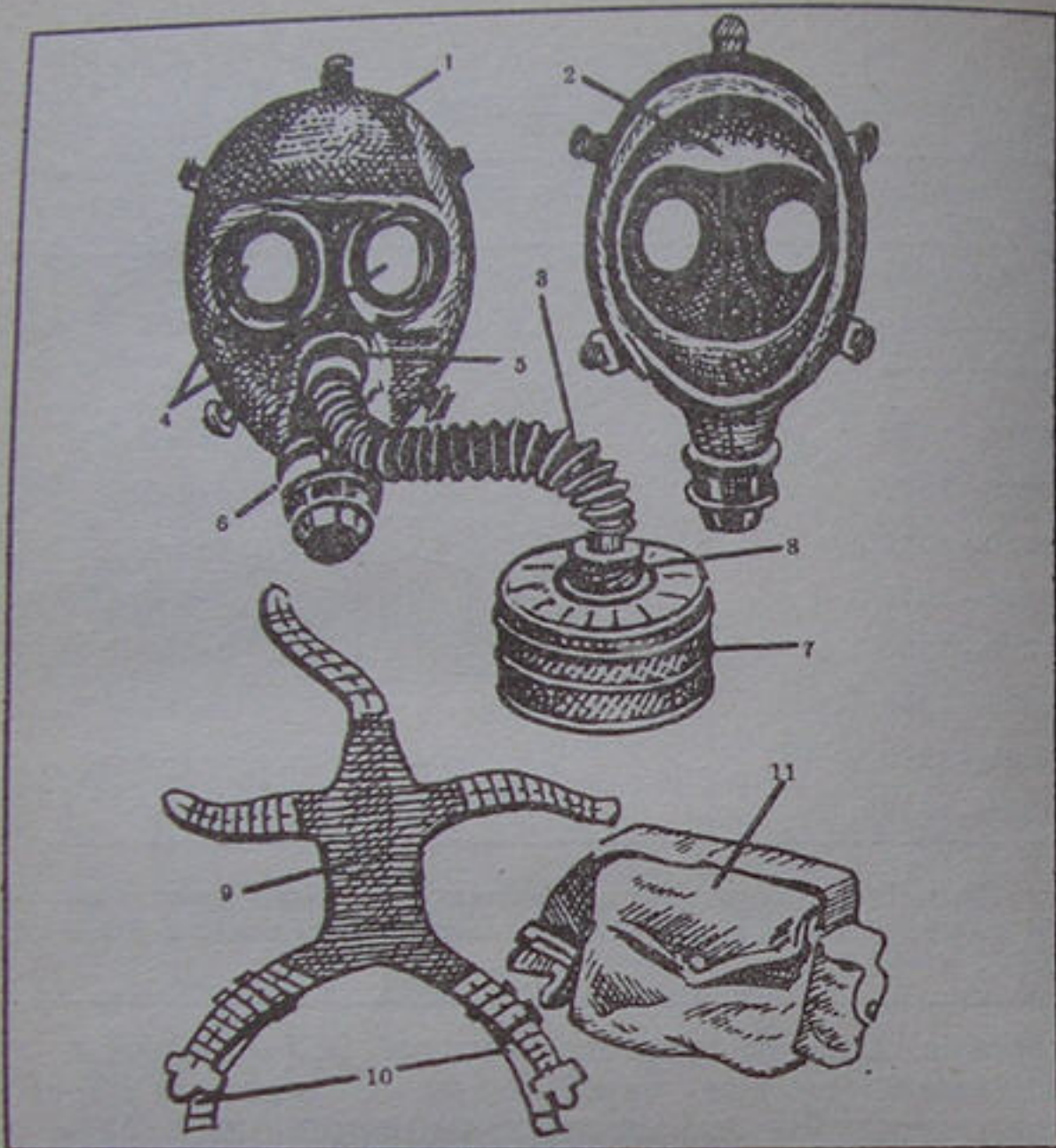
Сума обхватів голови, мм	Розмір	Положення упорів
1035—1055	2-й	4-7-9
1060—1080	2-й	4-7-8
1085—1105	2-й	3-6-7
1110—1130	2-й	3-5-6
1135—1155	2-й	3-4-5
1160—1180	3-й	3-5-6
1185—1205	3-й	3-4-5
1210—1230	3-й	3-3-4
1235—1255	3-й	3-2-3
1260—1280	3-й	3-1-2
1285—1305	3-й	3-1-1

Примітка. Коли сума горизонтального і вертикального обхватів голови більша ніж 1305 мм, потрібно застосувати протигаз ЦП-7.

коробка ЦП-7К, лицьова частина МД-4, коробка з плівками, що не запотівають, і сумка. ПДФ-2Д комплектується лицьовими частинами 1-го і 2-го, а ПДФ-2Ш — 2-го і 3-го розмірів. Маси комплектів: дошкільного — до 750 г, шкільного — до 850 г.

Фільтрувально-поглинальна коробка ЦП-7К за конструкцією аналогічна коробці ЦП-5, але має менший опір вдиху. Лицьова частина складається з корпусу (маска об'ємного типу з «незалежним» обтюратором, відформованим як одне ціле з нею) і з'єднувальної трубки. Корпус лицьової частини має окулярний вузол, вузли клапанів вдиху і видиху, наголовник. З'єднувальна трубка закінчується накидною гайкою з ніпельним кільцем. Протигаз носять у сумці з двома відділеннями — для фільтрувально-поглинальної коробки і лицьової частини. Усередині сумки — кишеня для коробки з плівками, що не запотівають. Протигазы носять так, щоб плечова тасьма була на правому плечі, а сумка — на лівому боці, верхнім обрізом на рівні пояса.

Мал. 294. Дитячі протигази:

1 — корпус; 2 — обтюратор; 3 — з'єднувальна трубка; 4 — окулярний вузол; 5 — вузол клапана вдиху; 6 — вузол клапана видиху; 7 — фільтрувально-поглинальна коробка; 8 — накидна гайка; 9 — наголовник; 10 — гарантійні тасьми; 11 — сумка

Підбираються дитячі протигази у такий самий спосіб, як і протигаз ЦП-7.

Підбирати і збирати протигаз для дітей дошкільного і молодшого шкільного віку повинні тільки дорослі (також одягати і знімати його). Діти середнього і старшого шкільного віку можуть це виконувати самостійно.

Підготовка протигаза до експлуатації: перевірити комплектність та цілість частин і вузлів, з'єднати лицьову частину з фільтрувально-поглинальною коробкою (загвинтити накидну гайку з'єднувальної трубки

до упору на горловину коробки), вставити плівки, що не запотівають.

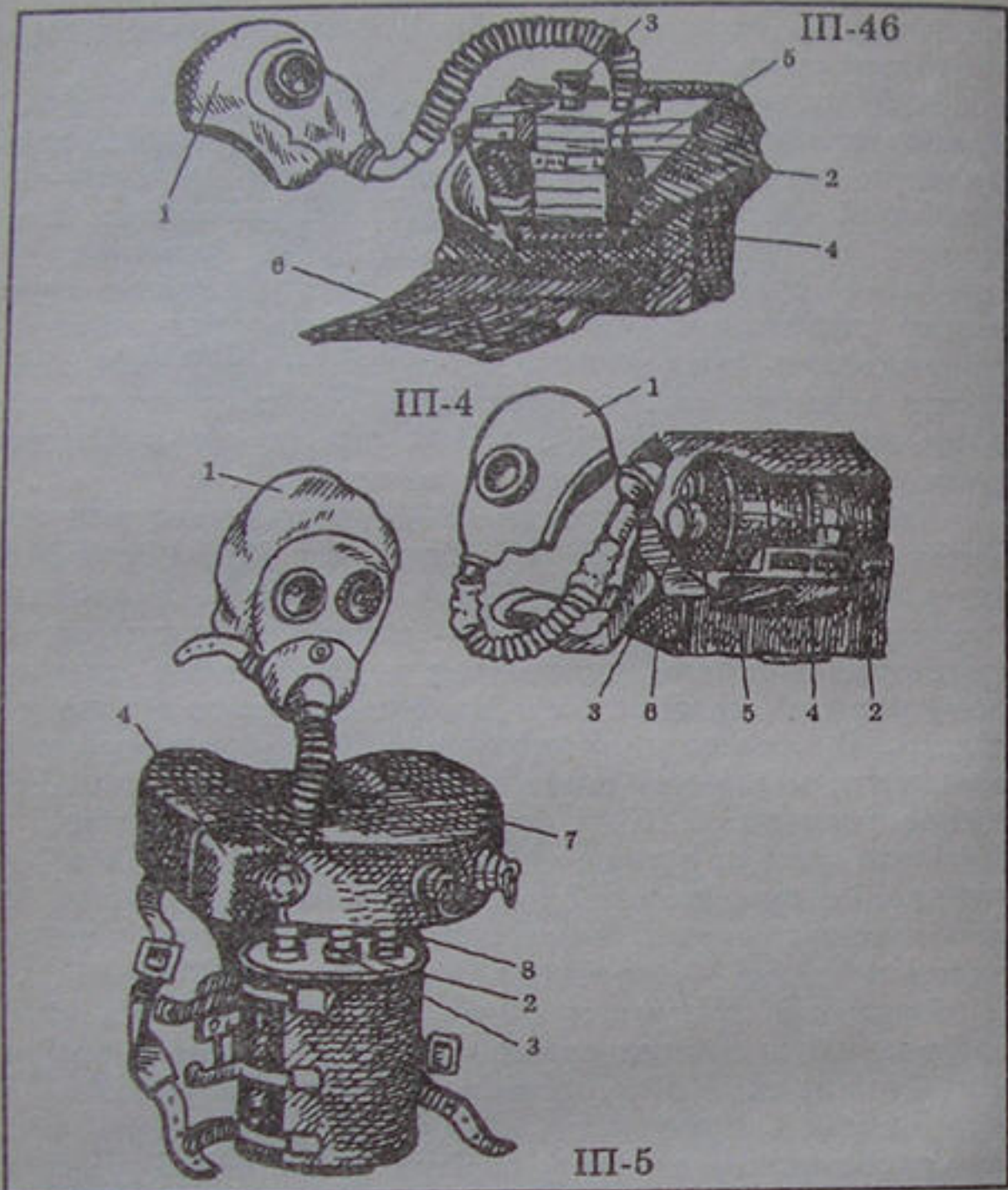
Щоб перевірити, чи правильно складено і підібрано протигаз, потрібно: надіти протигаз, закрити долонею отвір у дні коробки і зробити плавний глибокий вдих. Якщо повітря не проходить під маску, то лицьова частина підібрана правильно і протигаз складено правильно; якщо повітря при вдиху проходить, то необхідно знову перевірити правильність складання і повторно — герметичність. Якщо повітря знову проходить, то підтягнути на одну поділку скроневи і щічні лямки або замінити розмір лицьової частини на менший.

Камера захисна дитяча (КЗД) призначена для захисту дітей у віці до 1,5 року від ОР, РР, ВЗ в інтервалі температур від +30 °С до -30 °С. Основним вузлом камери є оболонка — мішок з прогумованої тканини. Оболонка монтується на розбірному металевому каркасі, який разом з піддоном утворює розкладне ліжко. В оболонку вмонтовані два дифузно-сорбуючі елементи, через які повітря ззовні, очищаючись, проникає усередину. Щоб можна було бачити дитину, в оболонці камери є два віконця, а для догляду за нею — рукавиці з прогумованої тканини. Камеру переносять за допомогою плечової тасьми. Безперервний час перебування в камері — до 6 год. Маса камери — до 4 кг.

Ізолюючі протигази ІП-46, ІП-4, ІП-5 (мал. 295) забезпечують захист органів дихання, очей і шкіри від будь-яких СДОР, незалежно від властивостей і концентрації. Вони дають змогу працювати навіть там, де зовсім немає кисню у повітрі. У протигазі ІП-46М або ІП-5 можна виконувати неважку роботу під водою на глибині до 7 м. Принцип роботи ізолюючих протигазів ґрунтується на виділенні кисню з хімічних речовин при поглинанні вуглекислого газу і вологи, які видихаються людиною.

Ізолюючий протигаз складається з лицьової частини, регенеративного патрона, дихального мішка і сумки. Оскільки цей протигаз забезпечує повну ізоляцію органів дихання від навколишнього середовища, то час перебування в ньому залежить від запасу кисню в регенеративному патроні і характеру виконуваної роботи: при важких фізичних навантаженнях — протягом 45 хв, при середніх — 70 хв, а при легких або в стані відносного спокою — 3 год.

ПРОМИСЛОВІ ПРОТИГАЗИ

Мал. 295. Ізолюючі протигаз:

1 — лицьова частина; 2 — регенеративний патрон; 3 — пусковий пристрій; 4 — дихальний мішок; 5 — каркас; 6 — сумка; 7 — чохол; 8 — нагрудник

Промислові протигазы призначені для захисту робітників і службовців від СДОР, що застосовуються у виробництві. Промислові протигазы комплектуються лицьовими частинами від цивільних протигазів, а залежно від складу шкідливих речовин їх коробки спеціалізовані за призначенням. Коробки різного призначення відрізняються кольором і буквеними позначеннями (табл. 21).

Марка коробки	Колір коробки	СДОР, від яких захищає протигаз
А	Коричневий	Від фосфор- і хлорорганічних отрутохімікатів, парів, органічних сполук (бензин, ацетон, бензол, сірководень, тетраетилсвинець, толуол, спирт, ефір)
В	Жовтий	Від фосфор- і хлорорганічних отрутохімікатів, кислих газів і парів (сірчастий газ, хлор, сірководень, синильна кислота, окиси азоту, фосген, хлористий водень)
Г	Одна половина чорна, друга — жовта	Від парів ртуті, ртутьорганічних отрутохімікатів на основі етилмеркурхлориду
Е	Чорний	Від миш'яковистого і фтористого водню
КД	Сірий	Від аміаку, сірководню та їх сумішей
БКФ	Зелений	Від парів органічних речовин, миш'яковистого і фосфористого водню
М	Червоний	Від окису вуглецю у присутності невеликих кількостей аміаку, миш'яковистого та фосфористого водню, парів органічних сполук
СО	Сірий	Від окису вуглецю

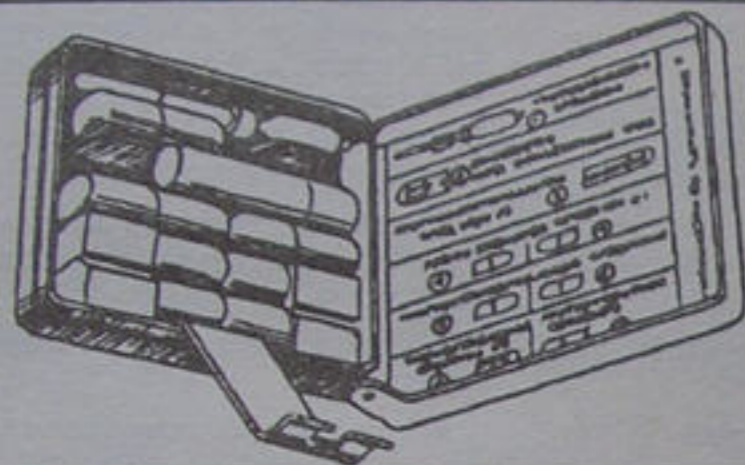
МЕДИЧНІ ЗАСОБИ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Медичні засоби індивідуального захисту — це аптечка індивідуальна (АІ-2), індивідуальний протихімічний пакет (ІПП-8) і пакет перев'язувальний індивідуальний.

Аптечка індивідуальна (АІ-2) призначена для самодопомоги при пораненнях та опіках (обезболювання), для профілактики або послаблення ураження РР, БЗ і ОР нервово-паралітичної дії (мал. 296, 297). В її гніздах зберігаються такі медичні засоби індивідуального захисту: гніздо 1 — протибольовий засіб для зняття больового шоку; гніздо 2 — засіб при отруєнні фосфорорганічними ОР; гніздо 3 — протибактеріальний засіб №2; гніздо 4 — радіозахисний засіб №1; гніздо 5 — протибактеріальний засіб №1; гніздо 6 — радіозахисний засіб №2; гніздо 7 — протиблювотний засіб.

Мал. 296. Аптечка індивідуальна (загальний вигляд)

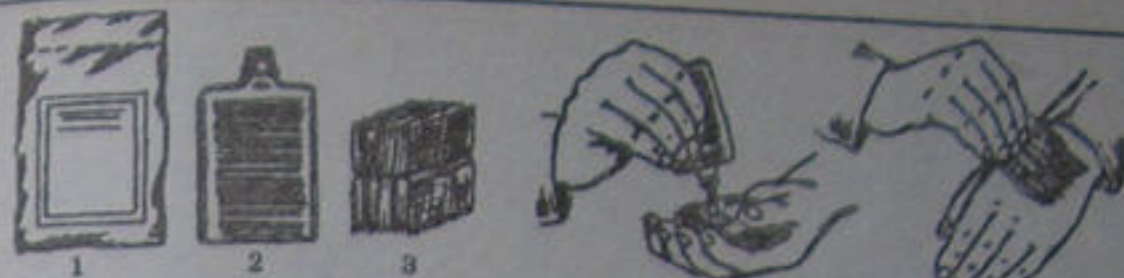

Мал. 297 Аптечка індивідуальна (вміст)

В інструкції, що додається до AI-2, описано порядок прийому ліків.

Індивідуальний притихімічний пакет ІПП-8 призначений для знезараження краплиннорідких ОР, що потрапили на відкриті ділянки шкіри та одяг. До комплекту входять флакон з дегазуючим розчином і чотири ватно-марлеві тампони (мал. 298). Посуд і тампони запаяні в герметичну оболонку з поліетилену. При використанні ІПП-8 тампони щедро змочують розчином. (Слід пам'ятати, що цей розчин — отруйна рідина, і стежити, щоб не потрапив у очі.) Першим тампоном видаляють із шкірного покриву ОР щипковим рухом, наступна обробка — протирання ураженої ділянки (мал. 299).

Пакет перев'язувальний індивідуальний призначений для надання допомоги при пораненнях і опіках. Він складається з бинта, двох ватно-марлевих подушечок, шпильки і чохла. В разі потреби пакет відкривають, виймають бинт з двома стерильними подушечками, не торкаючись руками їх внутрішньої поверхні. Подушечку накладають на рану і прибинтовують, кінець закріплюють шпилькою. При

Мал. 298. Індивідуальний притихімічний пакет:
1 — загальний вигляд;
2 — флакон з дегазуючим розчином; 3 — тампони

Мал. 299. Знезараження шкіри

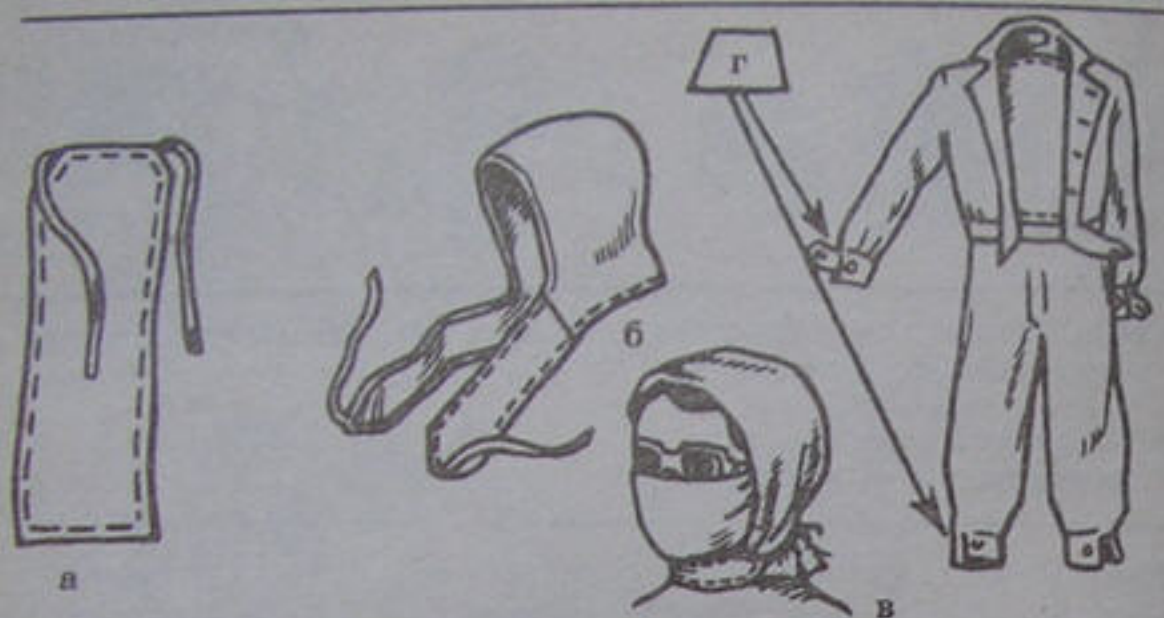
наскрізних пораненнях рухому подушечку переміщують по бинту так, щоб закрити вхідний і вихідний отвори рани. Чохол, внутрішня поверхня якого стерильна, використовується для накладання герметичних пов'язок. До кожного пакета додається інструкція з його застосування.

ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ШКІРИ

Звичайні засоби захисту шкіри — це предмети одягу та взуття, що можуть бути у кожної людини. Найпростішим засобом захисту шкіри є робочий одяг (спецівка) — куртка і штани, комбінезони, халати з капюшонами, зшиті з брезенту, вогнезахисної чи прогумованої тканини або грубого сукна. Вони не тільки захищають шкіру від радіоактивних речовин і бактеріологічних засобів, а й не пропускають протягом деякого часу краплиннорідкі отруйні речовини. Одяг з брезенту захищає від отруйних речовин (взимку — до 1 год, влітку — до 30 хв).

Із предметів побутового одягу найпридатнішими для захисту шкіри є плащі і накидки з тканини прогумованої або вкритої хлорвініловою плівкою, зимові речі — пальта з грубого сукна або драпу, ватянки тощо. Від краплиннорідких ОР пальта із сукна або драпу разом з іншим одягом захищає: взимку — до 1 год, влітку — до 20 хв; ватянка — до 2 год. Для захисту ніг потрібні гумові чоботи, боти, калоші: вони не пропускають краплиннорідкі ОР до 3—6 год. На руки треба надягти гумові або шкіряні рукавиці.

Одяг слід застібнути на всі гудзики, гачки або кнопки, комір підняти, поверх нього шию обв'язати

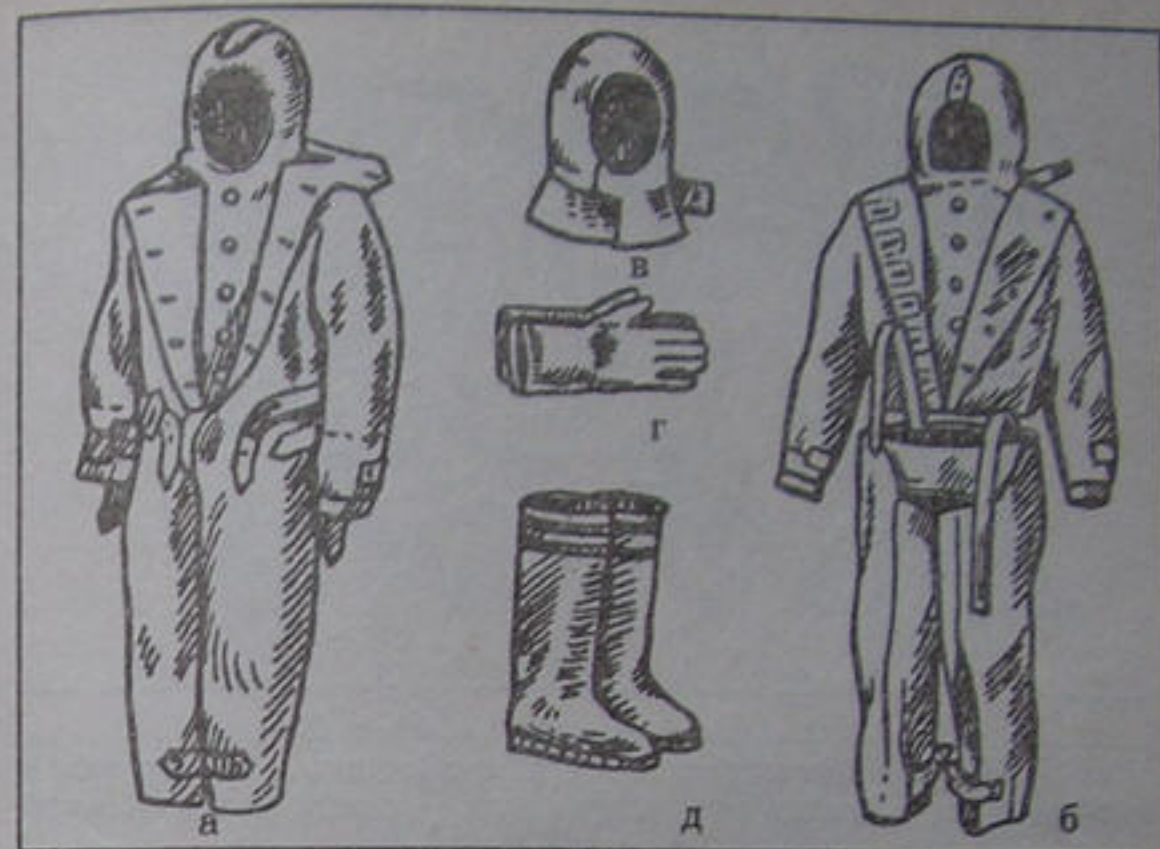
Мал. 300. Герметизація повсякденного одягу:
 а — викройка нагрудника; б — капюшон; в — в капюшоні,
 масці й окулярах; г — герметизуючі клини, пришиті до розрізів
 куртки і штанів

шарфом чи хусткою; рукава обв'язати навколо зап'ястків тасьмами; штани випустити поверх чобіт (бот) і знизу зав'язати. Щоб посилити герметичність одягу, застосовують спеціальні клапани, що закривають розрізи піджаків або курток на грудях, пришивають клини у місцях розрізів на рукавах, штанах. Можна пошити капюшон з цупкої тканини або синтетичної плівки для захисту шиї і голови (мал. 300).

Звичайний одяг просочують спеціальним розчином, щоб не проникали пари й аерозолі отруйних речовин. Для цього треба: 250—300 г мильної стружки або подрібненого господарського мила розчинити у двох літрах нагрітої до 60—70°C води, долити 0,5 л олії і, підігрівачи, перемішувати протягом 5 хв до утворення емульсії. Комплект одягу покласти у таз і залити гарячим розчином. Потім трохи викрутити і висушити. Підготовлений у такий спосіб одяг можна надягати на натільну білизну. Розчин не шкодить тканині, не подразнює шкіру.

Спеціальні засоби захисту шкіри за принципом захисної дії діляться на ізолюючі і фільтрувальні.

Ізолюючі засоби захисту шкіри виготовляються з повітронепроникних матеріалів — спеціальної еластичної і морозостійкої прогумованої тканини. Вони можуть бути герметичними і негерметичними. Герме-

Мал. 301. Засоби захисту шкіри:
 а — захисний комбінезон; б — захисний костюм; в — підшолом-
 ник; г — гумові рукавиці; д — гумові чоботи

тичні засоби захисту закривають усе тіло і захищають від парів і крапель ОР, негерметичні — тільки від крапель ОР. Крім того, вони захищають від РР та БЗ.

До ізолюючих засобів захисту шкіри належать: захисний комбінезон (костюм), легкий захисний костюм Л-1 і загальновійськовий захисний комплект.

Захисний комбінезон складається із зшитих в одне ціле куртки, штанів і капюшона. Захисний костюм відрізняється від комбінезона тим, що ці три частини виготовлені окремо (мал. 301). У комплект захисного комбінезона і костюма входять, крім того, підшоломник, гумові чоботи і гумові рукавиці. Захисні комбінезони і костюми випускають трьох розмірів: 1-й — для людей зростом до 165 см, 2-й — від 165 до 172 см; 3-й — вище 172 см.

Легкий захисний костюм Л-1 (мал. 302) складається із сорочки з капюшоном, штанів, пошитих разом з панчохами, двопальцевих рукавиць і підшоломника. Його розміри аналогічні розмірам захисного комбінезона (костюма). Л-1 використовується у розвідувальних підрозділах ЦО.

Мал. 302. Легкий захисний костюм Л-1:

а — штани з панчохами; б — підшоломник; в — сорочка з капюшоном; г — двопальцеві рукавиці; д — сумка для зберігання костюма; е — одягнений Л-1

Загальновійськовий захисний комплект (ЗЗК) складається із захисного плаща з капюшоном, захисних панчох і рукавиць. Плащі випускаються п'яти розмірів: 1-й — для людей зростом до 165 см, 2-й — від 165

Мал. 303. Загальновійськовий захисний комплект (ЗЗК):

а — у вигляді накидки; б — одягнений у рукави; в — у вигляді комбінезона

Мал. 304. Захисний фільтрувальний одяг (ЗФО-58):

а — комбінезон: 1 — капюшон; 2 — шнурки для затягування капюшона; 3 — головний клапан; 4 — нагрудний клапан; 5 — штрипки підрукавників; 6 — підшоломник; в — одягнений ЗФО-58

до 170 см, 3-й — від 171 до 175 см, 4-й — від 176 до 180 см, 5-й — вище 180 см. Подошва захисних панчох має гумову основу. Панчохи надівають поверх звичайного взуття і прикріплюють до ніг хлястиками і шпениками, а до поясного паска — тасьмою. ЗЗК можна носити як накидку та одягати у рукави, як комбінезон (мал. 303).

До фільтрувальних засобів захисту шкіри належить захисний фільтрувальний одяг (ЗФО-58), що складається з комбінезона особливого покрою, онуч, чоловічої натільної білизни і підшоломника (мал. 304). Крім того, у комплекті є онучі для захисту шкіри на ногах від подразнення. ЗФО-58 застосовується у комплекті з протигазом, гумовими чобітьми і рукавицями.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Назвіть найпростіші засоби захисту органів дихання.
2. Розкажіть про призначення і принципи дії респиратора.
3. Розкажіть про призначення і будову протигазу ЦП-7.
4. Як перевірити, чи правильно складено і підібрано протигаз?
5. Чим відрізняються промислові протигazi від цивільних?
6. Розкажіть про призначення АІ-2. Що в неї входить?
7. Розкажіть про призначення і правила користування ПП-8.
8. Як підготувати звичайний одяг для захисту шкіри?

30. Укриття населення в захисних спорудах

Захисні споруди призначені для захисту людей від наслідків аварій (катастроф) і стихійних лих, а також від уражальної дії зброї масового знищення і звичайних засобів ураження, впливу другорядних чинників ядерного вибуху.

Захисні споруди розрізняють:

за призначенням — для захисту населення, розміщення органів управління (командного пункту — КП, пункту управління — ПУ, вузла зв'язку — ВЗ) і медичних закладів;

за місцем знаходження — вбудовані, відокремлені, метрополітен, у гірських виробках;

за терміном будівництва — зведені завчасно, швидкозведені;

за захисними властивостями — найпростіші укриття (щілини відкриті і перекриті), протирадіаційні укриття (ПРУ) і сховища.

УКРИТТЯ НАЙПРОСТІШОГО ТИПУ

У системі захисту населення особливе значення мають найпростіші укриття типу щілин. Це найбільш масові захисні споруди, що можуть бути збудовані населенням у найкоротший термін. Щілини будують відкритими і перекритими. Відкрита щілина зменшує ймовірність ураження ударною хвилею (в 1,2 — 2 рази), світловим випромінюванням і проникаючою радіацією. Перекрита щілина захищає: від світлового випромінювання — повністю, від ударної хвилі — у 1,5 — 3 рази, від проникаючої радіації і радіоактивного випромінювання — у 200~300 разів, а також надійно захищає від осколкових і кулькових бомб, від запалювальних засобів.

Відкрита щілина — це зигзагоподібна траншея з кількох прямолінійних ділянок довжиною до 15 м. Глибина її — 1,8 — 2,0 м, ширина: зверху — 1,1 — 1,3 м, на дні — 0,8 м. Будівництво щілини починається з розмітки і трасування, тобто визначення її плану на місцевості. Копають спочатку на ширину дна. В міру заглиблення поступово підрівнюють крутизну, доводячи до потрібних параметрів. Стінки (крутизну) щілини укріплюють дошками, жердинами, очеретом, іншими наявними матеріалами.

Мал. 305. Відкрита щілина

Мал. 306. Перекрита щілина

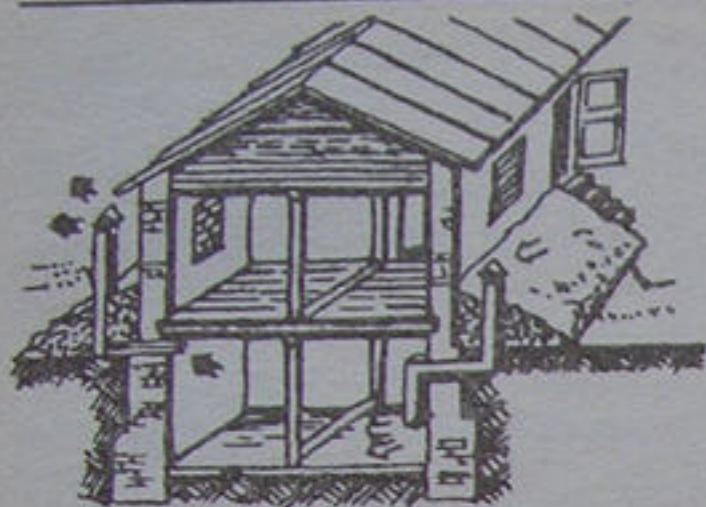
Мал. 307. Перекрита щілина

Коли є час і в разі потреби, щілину перекривають колодами, шпалами або малогабаритними залізобетонними плитами. Зверху покриття влаштовують шар гідроізоляції з толю, руберойду, хлорвінілової плівки або утрамбовують шар глини і насипають шар ґрунту товщиною 50~60 см. У перекритій щілині роблять вхід з однієї або двох сторін з дверима і тамбуром. Для вентиляції встановлюють витяжну коробку.

Нормальна місткість щілини — 10 — 15 чоловік (мал. 305, 306, 307).

ПРОТИРАДІАЦІЙНІ УКРИТТЯ

Протирадіаційними укриттями (ПРУ) називаються негерметичні захисні споруди, що забезпечують захист людей в умовах надзвичайних ситуацій. До ПРУ можна віднести не тільки спеціально побудовані споруди, а й будівлі господарського призначення (погреби, під-

Мал. 308. Пристосоване укриття

Мал. 309. Укриття у погребі

підля, овочесховища), пристосовані під укриття, і звичайні житлові будівлі (мал. 308, 309).

Захисні властивості укриттів визначаються коефіцієнтом послаблення радіації, що залежить від товщини огорожувальних конструкцій, властивостей матеріалу, з якого виготовлені конструкції, а також від енергії гамма-випромінювання. Наприклад, підвали дерев'яних будинків послаблюють радіацію в 7—12 разів, а кам'яних — у 200—300 разів.

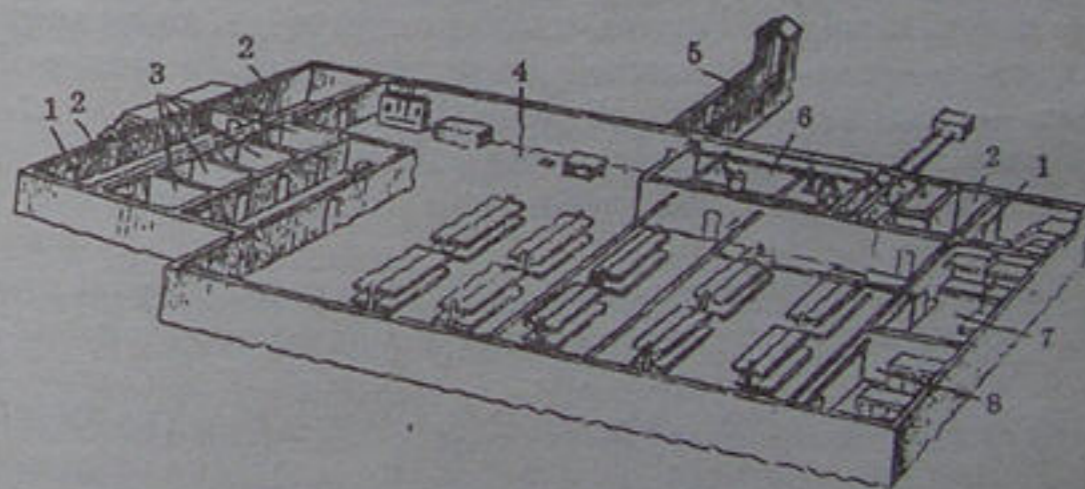
У ПРУ, розрахованому на 50 чоловік і більше, повинно бути не менше двох виходів розміром 80x180 см, причому бажано, щоб вони були розташовані в протилежних кінцях укриття під кутом 90° один до одного. Для підсилення захисних властивостей у приміщенні забивають вікна і зайві двері, насипають шар ґрунту на перекриття і роблять, якщо треба, ґрунтову підсіпку ззовні біля стін, що виступають вище поверхні землі. Для герметизації приміщень ретельно замурують тріщини, щілини, отвори у стінах і стелі, біля вікон і дверей, припасовують двері, оббивають їх повстю, ущільнюють дверні рами валиком

з повсті або з іншої м'якої тканини. Укриття, що вміщує до 30 чоловік, провітрюється природною вентиляцією через припливний і витяжний короби. Для створення тяги витяжний короб встановлюють на 1,5—2 м вище припливного. На зовнішньому виводі вентиляційного короба роблять дашок, а в припливному коробі — щільно підігнані засуви.

У пристосованих під укриття приміщеннях встановлюють бачки з водою з розрахунку 3—4 л на одну людину на добу, а в туалеті — виносну тару або влаштовують люфт-клозет з вигрібною ямою. Крім того, в укритті встановлюють нари (лавки) для відпочинку, стелажі для продуктів харчування. Освітлення — від електромережі або переносними електричними ліхтарями.

СХОВИЩА

Сховище є найбільш надійним захистом від усіх уражальних чинників: високих температур і шкідливих газів у зонах пожеж, вибухонебезпечних, радіоактивних і сильнодіючих отруйних речовин, обвалів і уламків зруйнованих будинків і споруд тощо, а також засобів масового ураження і звичайних засобів ураження. Воно обладнане комплексом інженерних споруд, що забезпечують необхідні умови життєдіяльності протягом певного часу (мал. 310).

Мал. 310. План сховища:

1 — захисні герметичні двері; 2 — шлюзові камери (тамбури); 3 — санітарно-побутові відсіки; 4 — основне приміщення для людей; 5 — аварійний вихід; 6 — фільтровентиляційна камера; 7 — комора для продуктів харчування; 8 — медична кімната (можна без 7 і 8)

За місцем знаходження сховища бувають вбудованими (у підвалах будинків) і відокремленими (поза будинками). Їх споруджують заздалегідь, у мирний час, але можуть будувати і в період загрози нападу або під час воєнних дій (швидкозведені).

За місткістю розрізняють малі сховища (150—300 чол.), середні (300—600 чол.) і великі (понад 600 чол.).

Сховища мають фільтровентиляційні установки (ФВУ) промислового виготовлення. ФВУ очищає зовнішнє повітря, розподіляє його по відсіках і створює у захисному приміщенні надлишковий тиск, що перешкоджає проникненню зараженого повітря через тріщини і щілини. В усіх сховищах передбачаються два режими вентиляції: чистої, коли зовнішнє повітря очищається від пилу, фільтровентиляції, коли воно проходить крізь поглинальні фільтри, де очищається від радіоактивного пилу, отруйних речовин, СДОР і бактеріологічних засобів. Система водопостачання забезпечує людей водою для життя і гігієнічних потреб від зовнішньої водопровідної мережі. На той випадок, коли водопровід перестане діяти, передбачено аварійний запас води або її джерело. Кожна захисна споруда має систему каналізації для відводу фекальних стоків. Санвузол влаштовують у приміщенні, ізольованому перегородками від секцій сховища, обов'язково з витяжкою. Система опалення сховища працює від опалювальної мережі будинку, під яким воно знаходиться. Освітлюється сховище від міської (об'єктної) електромережі, в аварійних випадках — від автономної електростанції, а якщо її немає — від акумуляторів або ліхтарями.

Запас продуктів харчування робиться з розрахунку не менше ніж на дві доби для кожної людини у сховищі.

Медичне обслуговування здійснюють санітарні пости і медпункти об'єктів народного господарства.

ПРАВИЛА ПЕРЕБУВАННЯ У ЗАХИСНІЙ СПОРУДІ

Населення укривається у захисних спорудах за сигналами ЦО. Заходити до них потрібно організовано, швидко і без паніки. У сховищі зручніше розміщуватися групами — з тих, хто разом працює або мешкає в одному будинку. В кожній групі призначають старшого. Тих, хто з дітьми, розміщують в окремих відсіках

або у спеціально відведених місцях. Літніх і хворих намагаються влаштувати ближче до вентиляційних труб.

У сховище (укриття) потрібно приходити зі своїми засобами індивідуального захисту органів дихання, продуктами харчування і документами. Не дозволяється приносити з собою речі громіздкі, з сильним запахом, легкозаймисті, приводити тварин. У сховищі забороняється ходити без потреби, шуміти, курити, виходити назовні без дозволу коменданта. Всі у сховищі зобов'язані виконувати розпорядження чергового по сховищу, надавати посильну допомогу хворим, інвалідам.

ЗАПИТАННЯ

1. Від яких уражальних засобів захищає перекрита щілина?
2. Як підготувати споруди господарського призначення для захисту в надзвичайних ситуаціях?
3. Як потрібно заходити до захисної споруди і поводитися в ній?

31. Санітарна обробка і знезараження

ЧАСТКОВА САНІТАРНА ОБРОБКА

Ще перебуваючи в зоні ураження або одразу після виходу з неї, потрібно здійснити часткову санітарну обробку, щоб видалити небезпечні речовини з відкритих ділянок шкіри, із взуття, одягу, протигаза.

При зараженні радіоактивними речовинами насамперед потрібно: обтрусити, вибити одяг; протерти вологою ганчіркою взуття; помити відкриті частини рук і шиї; протерти лицьову частину протигаза і зняти його (чи респіратор, протипилову тканинну маску, ватно-марлеву пов'язку); вимити обличчя, прополоскати рот і горло. Якщо води мало, відкриті ділянки тіла і протигаз протирають зволеним тампоном, причому лише в одному напрямку. Взимку з цією метою можна використати незаражений сніг. Обробку проводять протягом першої години після зараження у самій зоні і повторюють після виходу з неї.

При зараженні краплинорідкими ОР для часткової санітарної обробки застосовують індивідуальний протихімічний пакет (ІПП-8). Спочатку обробляють відкриті ділянки шкіри, а потім заражені частини одягу

і взуття. Якщо немає ІПП, усе ретельно промивають теплою водою з милом.

При зараженні бактеріологічними засобами, не знімаючи протигаза (ПТМ, ватно-марлевої пов'язки), обтрушують одяг, обмітають взуття, розчином з ІПП обробляють відкриті ділянки тіла. Якщо пакета немає, використовують дезінфікуючі розчини і воду з милом.

Часткова санітарна обробка не забезпечує повного знезараження і не гарантує людям захисту від ураження. Тому за найменшої можливості проводять повну санітарну обробку.

ПОВНА САНІТАРНА ОБРОБКА

При повній санітарній обробці усе тіло обмивають теплою водою з милом і мочалкою, обов'язково міняють білизну і верхній одяг. Проводиться на стаціонарних пунктах, у банях і душових павільйонах або на спеціальних майданчиках для миття і пунктах спеціальної обробки (ПуСО). Влітку повну санітарну обробку можна здійснити біля незаражених проточних водоймищ.

Пункти санітарної обробки мають три відділення: для роздягання, для миття і для одягання. Крім того, може бути відділення для знезараження одягу. Особи, які прибули для санітарної обробки, у роздягальні знімають верхній одяг, засоби захисту (крім протигаза), білизну, проходять медичний огляд, дозиметричний контроль. Одяг, заражений радіоактивними речовинами вище допустимої норми, а також отруйними речовинами і бактеріологічними засобами, складають у гумові мішки і відправляють на станцію знезараження одягу.

Перед входом до відділення миття уражені знімають протигази і обробляють слизисті оболонки 2-процентним розчином питної соди. Якщо відбулося зараження отруйними речовинами типу зарин, то перш ніж зняти протигаз, проводять контроль приладами хімічної розвідки. Одержавши мило і мочалку, уражені заходять у відділення миття. Особливо ретельно треба вимити голову, шию, руки. Температура води 38—40° С.

При зараженні бактеріологічними засобами перед входом у роздягальню одяг зрошують 0,5-процентним розчином монохлораміну. Біля входу у відділення миття руки і шию обробляють 2-процентним розчином монохлораміну, знімають протигаз, одержують мило та мочалку і переходять у відділення миття. Після

виходу з нього проводять повторний медичний огляд і дозиметричний контроль. Якщо радіоактивне зараження вище допустимого, проводять повторну санітарну обробку.

У відділенні одягання кожний, хто пройшов обробку, одержує одяг (свій знезаражений або із запасного фонду) й одягається.

Якщо упорядкованого пункту санітарної обробки немає, то її здійснюють у банях, душових, обладнаних таким чином, щоб потік людей рухався лише в одному напрямі.

Майданчики санітарної обробки поблизу джерела води ділять на брудну і чисту половини. Між ними розміщують дезінфекційні автомобілі з душем. Для відведення води копають канали і поглинальні колодязі. У теплу пору року санітарну обробку можна проводити на відкритому повітрі. Коли холодно, ставлять намети.

ЗНЕЗАРАЖЕННЯ

Знезараження здійснюють у формі дезактивації, дегазації, дезінфекції.

Дезактивація — видалення (змивання, змітання) радіоактивних речовин із заражених ділянок місцевості, споруд, техніки, різних предметів. Залежно від обстановки може проводитися частково або в повному обсязі. При частковій дезактивації знезаражуються тільки деякі ділянки місцевості, основні деталі обладнання, одяг, взуття, засоби індивідуального захисту, тобто все, із чим безпосередньо стикаються люди. Звичайний і захисний одяг і взуття обмітають, витрушують, вибивають і чистять, протирають клоччям, змоченим водою або дезактивувальними розчинами, миють щітками під сильним струменем води. До дезактивувальних речовин належать усі пральні порошки і пасти (ОП-7, ОП-10), що застосовуються у вигляді водних розчинів. Якщо їх немає, можна користуватися господарським милом.

Досвід Чорнобиля показав, що знезараження будівель, споруд і місцевості — це дуже важкий і тривалий процес. Наприклад, для дезактивації дахів і стін будинків довелося проводити багаторазову обробку із застосуванням порошку СФ-2У. Для боротьби з розповсюдженням радіоактивного пилу проводили зволоження, а також розбризкували з вертольотів латекс (ди-

сперсний каучук у воді), внаслідок чого утворювалася дуже тонка плівка, яка перешкоджала перенесенню радіоактивних речовин.

Дегазація — руйнування (нейтралізація) або видалення отруйних речовин (ОР) з різних предметів, техніки, споруд і місцевості. Дегазація, як часткова, так і повна, здійснюється трьома способами: хімічним, фізико-хімічним, механічним. Хімічний спосіб полягає у дії на ОР дегазувальної речовини, внаслідок чого утворюються нетоксичні сполуки. При фізико-хімічному способі ОР видаляють із заражених об'єктів, розчиняючи, випарюючи або сорбуючи (поглинаючи) їх. Механічний спосіб — це видалення ОР, що знаходиться на поверхні (наприклад, знімають заражений шар ґрунту або засипають його ґрунтом, шлаком).

Основні способи дегазації одягу і взуття — провітрювання, вимочування у воді, кип'ятіння, прання, обробка пароповітряно-аміачною сумішшю. Бавовняні і гумові вироби кип'ятять і перуть. Якщо у воду додати соду, пральний порошок або мило, руйнування ОР проходить значно швидше. Обробку пароповітряно-аміачною сумішшю застосовують для всіх видів одягу, взуття, хутряних виробів і засобів захисту шкіри.

Дезінфекція — знищення хвороботворних мікроорганізмів і руйнування токсинів на місцевості, спорудах, техніці, різних предметах. Проводиться двома способами — хімічним і фізичним. Хімічний спосіб — це застосування дезінфікуючих речовин, що знищують хвороботворні мікроби і токсини. При фізичному способі хвороботворні мікроби гинуть під дією високих температур.

Для дезінфекції території, різних об'єктів, предметів домашнього вжитку використовують хлорне вапно, монохлораміни, дихлораміни, їдкий натр у розчинах від 0,2 до 10 %. Приміщення, меблі і речі обробляють 3—5-процентним розчином фенолу (карболовою кислотою). 1—10-процентним водним розчином формаліну або його парами дезінфікують приміщення, одяг, м'які речі; розчином лізолу — взуття, гумові і шкіряні вироби; розчином гашеного вапна — будинки, склади, транспорт, туалети, дороги, подвір'я та інші території. Одяг і взуття кладуть у камери, куди подаються гаряче повітря, пароповітряна і пароформалінова суміші.

ЗАПИТАННЯ

1. Як здійснюється повна санітарна обробка?
2. Що таке дезактивація? Який порядок її проведення?
3. Що таке дегазація? Який порядок її проведення?
4. Що таке дезінфекція? Який порядок її проведення?

32. Евакуація населення

Евакозаходами називаються розосередження та евакуація населення з категорійних міст у заміську зону. Вони організовуються і проводяться відповідно до плану ЦО району (об'єкта) та розпоряджень старшого начальника ЦО.

Розосередження — це організоване вивезення (виведення) з міст і розміщення у заміській зоні робітників та службовців підприємств, що продовжують працювати у воєнний час або в умовах надзвичайних ситуацій. *Евакуація* — вивезення (виведення) з міст у заміську зону решти населення, яке знаходиться у зонах можливих сильних руйнувань і катастрофічного затоплення.

Що стосується навчальних закладів, то тут можливі три варіанти: перший — вони припиняють свою діяльність, другий — евакуюються (діяльність переноситься у заміську зону), третій — продовжують роботу на своїх місцях, але за скороченими програмами.

Заміська зона — це територія, розташована поза містом, за межами зон можливих руйнувань. Кожному підприємству, навчальному закладу визначається район або місце розташування.

У мирні дні також доводиться евакуювати населення із зон затоплення, з районів сходження снігових лавин і селєвих потоків. Після аварії на ЧАЕС у 1986 р. було здійснено евакуацію мешканців міст Чорнобиля і Прип'яті та 300 населених пунктів 30-кілометрової зони.

Відповідальність за евакуацію робітників і службовців та їхніх сімей у призначені райони покладається на начальників ЦО та штабів ЦО підприємств, установ, навчальних закладів. Розосередження робітників і службовців підприємств, що продовжують функціонувати, здійснюється за виробничим, а населення, не зайнятого у виробництві, — за територіальним принципом (за місцем проживання).

Щоб евакуація пройшла організовано, її завчасно планують місцеві адміністративні органи і створені при них евакуаційні комісії; заздалегідь визначаються склад, місця розташування і порядок роботи збірних евакуаційних пунктів (ЗЕП), а в сільській місцевості, куди вивозиться населення, створюються евакоприймні комісії і прийомні евакуаційні пункти (ПЕП).

ЗЕП призначені для збору, реєстрації та організованої відправки населення. Коли людей вивозять залізничним і водним транспортом, ЗЕП розміщують поблизу станцій, портів і на підприємствах, що мають залізничні під'їзні шляхи, морські, річкові причали.

На кожному підприємстві, в установі, навчальному закладі, домоуправлінні мають бути евакуаційні списки, які разом з паспортами є основними документами для обліку, розміщення і забезпечення усім необхідним у районах розселення.

Евакуація може здійснюватися усіма видами транспорту і пішки. Для швидкої евакуації застосовується комбінований спосіб її проведення, тобто піший порядок поєднується з максимальним використанням усіх видів транспорту.

Коли надійшло розпорядження про початок розселення та евакуацію, начальник ЦО повідомляє про це керівників виробничих підрозділів, останні оповіщають робітників і службовців, а ті — членів своїх сімей. Непрацюючі оповіщаються за місцем проживання.

Почувши інформацію про евакуацію, громадяни повинні готуватися до виїзду в заміську зону. Із собою взяти найнеобхідніше: засоби індивідуального захисту, аптечку індивідуальну (АІ) та індивідуальний протихімічний пакет (ПП), паспорт, військовий квиток, свідоцтва про шлюб, народження, освіту, спеціальність, трудову книжку або пенсійне посвідчення, продукти харчування на 2—3 доби, одяг, взуття, предмети туалету. Усе зібране скласти у валізу (сумку, рюкзак) і прикріпити ярлик (бирку), на якому зазначити прізвище, ім'я, по батькові, кінцевий пункт евакуації. Дітям дошкільного віку потрібно пришити ярлички до одягу (під комір, на зворотний бік верхнього одягу).

Перед виходом із квартири виключити всі освітлювальні і нагрівальні прилади, закрутити крани водопровідної і газової мереж, закрити вікна і кватирки, замкнути двері; ключі здати у житловий орган.

Для підтримання громадського порядку на об'єктах ЗЕП і ПЕП, на станціях (пристанях, пунктах) посадки і висадки, у місцях розселення в заміській зоні виставляються пости охорони громадського порядку, організовується патрулювання. До виконання цих заходів залучаються формування охорони громадського порядку (команди, групи), що створюються з відомчої вєнізованої і сторожової охорони та добровільних народних дружин.

ЗАПИТАННЯ

1. Що таке евакозаходи?
2. Як і хто організовує евакуацію населення?
3. Як необхідно підготуватися до евакуації?

33. Завдання Цивільної оборони України

Завданнями Цивільної оборони України є:

запобігання виникненню надзвичайних ситуацій техногенного походження і здійснення заходів, спрямованих на зменшення збитків і втрат у разі аварій, катастроф, вибухів, великих пожеж та стихійного лиха;

оповіщення населення про загрозу і виникнення надзвичайних ситуацій у мирний і воєнний час та постійне інформування про наявну обстановку;

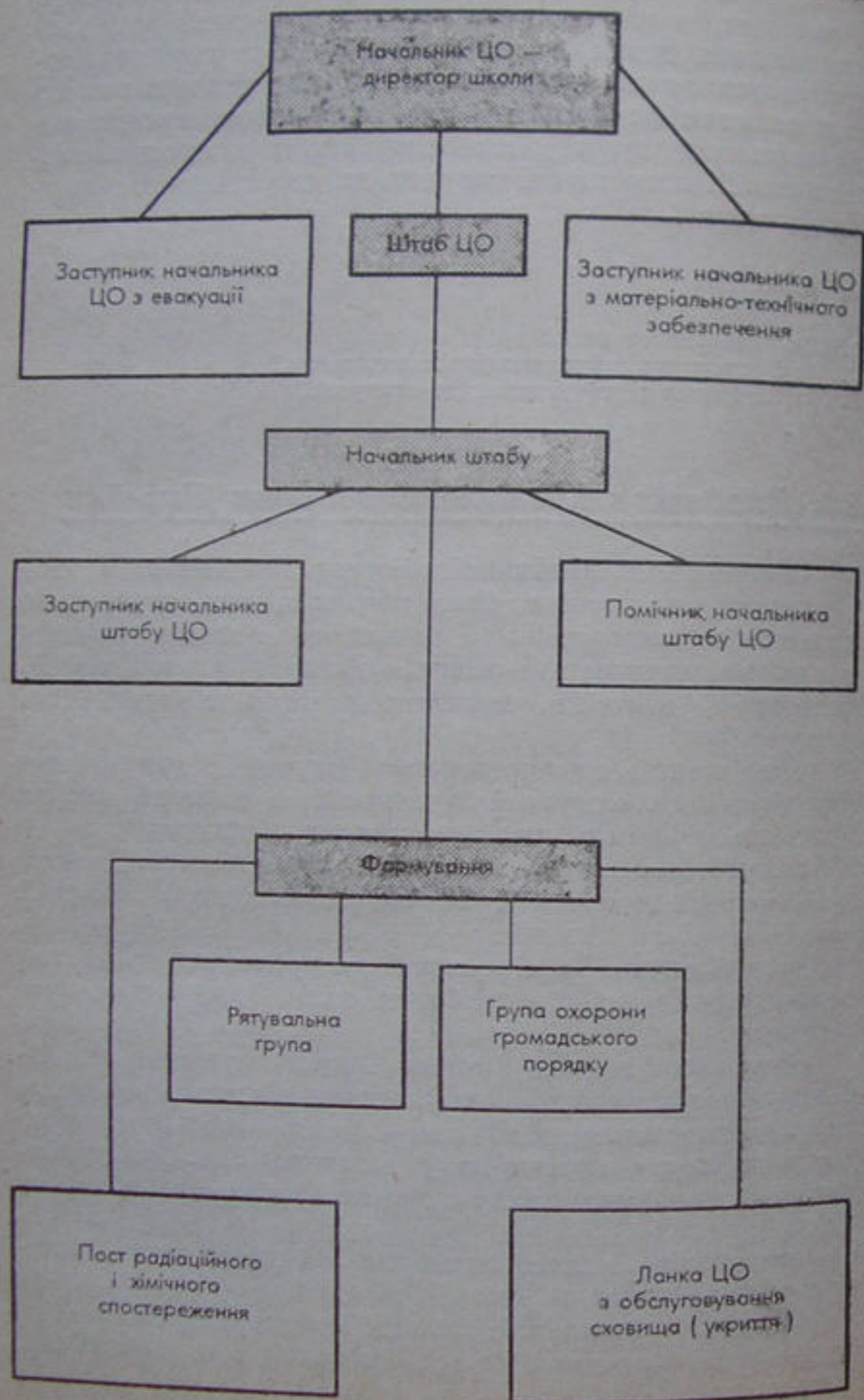
захист населення від наслідків аварій, катастроф, стихійного лиха та від небезпеки у воєнний час;

організація і проведення рятувальних та інших невідкладних робіт у районах лиха й осередках ураження;

створення систем аналізу і прогнозування, управління, оповіщення і зв'язку, спостереження і контролю за радіоактивним, хімічним і бактеріологічним зараженням, підтримання їх у готовності до функціонування у надзвичайних ситуаціях мирного та воєнного часу;

підготовка і перепідготовка керівного складу, органів управління та сил ЦО;

навчання населення правил застосування засобів індивідуального захисту і поведіння в надзвичайних ситуаціях.

ОРГАНІЗАЦІЯ ЦИВІЛЬНОЇ ОБОРОНИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Цивільна оборона в навчальних закладах організується за тим самим принципом, що й на об'єктах народного господарства, але з навчальною метою. Начальником ЦО навчального закладу (школи, технікуму, ПТУ) є його директор. Розроблено організаційну структуру ЦО навчального закладу (див. схему).

Склад поста радіаційного і хімічного спостереження і його оснащення ми розглядали раніше. До складу рятувальної групи входять такі ланки: ланка розвідки, ланка пожежогасіння, ланка рятувальників, ланка надання першої медичної допомоги. Група охорони громадського порядку організовує охорону школи після евакуації учнів з її приміщення. Ланка обслуговування сховища підтримує порядок у підвальних приміщеннях, що використовуються як протирадіаційні укриття.

Штаб ЦО розробляє документи й організовує проведення заходів з цивільної оборони.

ОРГАНІЗАЦІЯ І ПРОВЕДЕННЯ РЯТУВАЛЬНИХ ТА ІНШИХ НЕВІДКЛАДНИХ РОБІТ У НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЯХ

Рятувальні роботи у мирний час проводяться в районах стихійних лих, повені, землетрусу, масових пожеж, селєвих потоків, на місцях аварій на виробництві і транспорті. Мета робіт — пошук потерпілих, рятування їх з-під завалів, зруйнованих будинків, захисних споруд, надання першої медичної допомоги, евакуація з осередків ураження до медичних закладів.

Розвідуючи маршрути руху і ділянки (об'єкти) робіт, розвідгрупа (ланка) висувається до осередку ураження за наміченим маршрутом. Розвідники за приладами визначають зараженість маршруту радіоактивними й отруйними речовинами, встановлюють знаки огороження з правого боку дороги за ходом руху. Якщо рівні радіації і зараження ОР високі, то шукають обхід (прохід) і позначають його напрям.

Дані про стан маршруту, його прохідність, кордони зараження, напрями обходів командир розвідгрупи доповідає по радіо начальнику штабу ЦО об'єкта і наносить на карту (схему) маршрут.

Виходячи на територію об'єкта, розвідники визначають рівні радіації, наявність отруйних речовин, розшуковують сховища, укриття й оглядають їх, встановлюють зв'язок з людьми, які там перебувають. На території об'єкта визначають характер руйнувань будинків і споруд, напрям поширення пожеж, виявляють ушкодження та аварії на комунально-енергетичних мережах. Визначають місця, небезпечні для роботи формувань. Шукають маршрути для введення сил ЦО й евакуації потерпілих. Розчищають проходи (проїзди) у завалах, якщо немає об'їзду. Там, де висота завалу не вище 1 м, шлях прокладають бульдозером по проїжджій частині вулиці, а в зонах суцільних завалів, що перевищують 1 м, — по завалу. Ширина шляху при односторонньому русі повинна бути не менше 3,2 — 3,5 м. Для роз'їзду зустрічних машин через кожні 150—200 м влаштовують спеціальні майданчики. Ширина шляху при двосторонньому русі 7—8 м. Після закінчення робіт встановлюють дорожні знаки й організовують регулювання руху.

Локалізацію і тушіння пожеж здійснюють проти-пожежні сили з допомогою рятувальних та інших формувань. Щоб не допустити злиття окремих вогнищ у суцільні, одночасно з тушінням прокладають просічні смуги, щоб відсікти вогонь. На шляху поширення пожежі розбирають або руйнують конструкції будинків, що горять, видаляють легкозаймисті матеріали.

Розшук і рятування потерпілих організовують і проводять на всій території об'єкта або житлового кварталу, де є повністю або частково зруйновані будинки. Одночасно з цим вживають заходів щодо попередження повторних обвалів, відключають газову й електричну мережі, припиняють подачу води.

Щоб врятувати людей, які опинились у глибині завалу, роблять проходи до них, використовуючи порожнечі, утворені після руйнування великих елементів конструкцій. Якщо східці зруйновано, то з приміщень верхніх поверхів потерпілих виносять по тимчасових дерев'яних трапах, через вікна або по приставних драбинах, обов'язково підстраховуючи канатом. Тих, хто перебуває у тяжкому стані, спускають на лямках. Перш ніж відкривати сховище, укриття, завал, треба встановити зв'язок з людьми, з'ясувати, в якому вони стані. Зв'язок встановлюється через повітрязбірні отвори, люки, стояки водопостачання або опалення, що

ведуть до сховища. Коли порушено системи фільтро-вентиляції, то для подачі повітря розчищають повітрярозбірні канали, а якщо це неможливо, бурять отвори в стіні або перекритті і подають повітря компресором. Розкривати сховища й укриття починають з відкопування заваленого основного або аварійного входу (виходу).

Першу медичну допомогу потерпілим надає санітарна дружина. Для цього її особовому складу визначають ділянку робіт, пункти (місця) вантаження потерпілих на транспорт, шляхи і пункти винесення (евакуації) їх, місця відпочинку і приймання їжі, порядок поповнення медичними засобами і взаємодії з іншими формуваннями, а також повідомляють, які ланки додаються для перенесення потерпілих.

В осередку хімічного ураження при наданні першої медичної допомоги на потерпілого у першу чергу швидко надягають протигаз, вводять йому відповідний для даної отруйної речовини антидот, проводять часткову санітарну обробку відкритих ділянок шкіри рідиною з ІПП-8.

Усіх потерпілих евакуюють на незаражену територію, де їм надаватиметься перша лікарська допомога. Для перенесення до пунктів вантаження з рятувальних формувань виділяється необхідна кількість людей. Перед вантаженням на транспорт перевіряють правильність надання першої медичної допомоги, вводять знеболювальні засоби.

До виконання рятувальних та інших невідкладних робіт залучаються військові частини, невоєнізовані формування ЦО загального призначення.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Які основні завдання ЦО України?
2. Розкажіть про організацію ЦО в школі.
3. Хто і як проводить рятувальні роботи в осередках ураження?

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА

34. Психологічна характеристика військової служби та військового колективу

Людина задовольняє свої життєві потреби через активну взаємодію з навколишнім середовищем. Основними видами людської діяльності є праця в її різних виявах і спілкування. Від них походять усі інші види діяльності: гра, навчання, військова служба, спорт. Споконвічною потребою людини, суспільства була потреба жити в мирі, спокої. Вона вимагала пошуку шляхів і засобів, у тому числі й воєнних, що гарантували б безпеку.

Військова служба у Збройних Силах — це дуже важливий вид діяльності, покликаний гарантувати національну безпеку України. За своєю суттю вона є діяльністю військовослужбовців з певними обмеженнями: відсутність звичних умов життя, наявність певного дискомфорту, особлива регламентованість поведінки, звуження кола людей, з якими спілкується юнак, тощо.

Військова діяльність є складовою військової служби. За своїм змістом військова діяльність поділяється на два види: навчально-бойову та бойову. *Бойова діяльність* проходить в умовах військової сутички, бою, і її кінцевою метою є перемога над ворогом. *Навчально-бойова діяльність* готує військовослужбовців до можливих бойових дій і відбувається безпосередньо у військових частинах, навчальних військових підрозділах Збройних Сил України. Мета навчально-бойової діяльності — підготовка військових фахівців для різних видів і родів військ.

Завдання допризовної підготовки — підготувати юнаків до виконання вимог навчально-бойової діяльності, допомогти їм успішно адаптуватися до військової служби на початковому етапі.

Навчально-бойова діяльність в свою чергу поділяється на такі види: навчальна діяльність (заняття з військової, гуманітарної, спеціальної підготовки), бойова діяльність (бойове чергування, бойові стрільби, несення вартової служби тощо), повсякденна служба (внутрішній наряд, чергування в підрозділі та ін.); військові навчання, маневри, обслуговування бойової техніки, військового обладнання, зброї; різні види самодіяльності (спортивна, технічна, художня) та ін.

Військова діяльність, тобто строкова військова служба, порівняно з іншими видами соціально значущої діяльності характеризується високою динамічністю: швидким темпом, великими фізичними і психічними навантаженнями, раптовими переходами з одного виду діяльності на інший, а також строгою регламентацією, чіткою організацією, суворою дисципліною (на основі вимог військових статутів, наказів), що обумовлено необхідністю підтримання високої боєготовності військ.

Діяльність воїнів проходить в різних умовах: просторових (у полі, за пультом управління бойової машини чи установки, в бліндажі), часових (удень, уночі, в будь-який час), географічних (у горах, в морі, на півдні, на півночі), кліматичних та ін.

Військова діяльність є більш напруженою, екстремальною порівняно з іншими видами діяльності. Їй притаманні несподіваність, раптовість, незвичність, здатність руйнувати сформовані до призову стереотипи поведінки, створювати негативні психічні стани (тривожність, страх, афект, стрес, депресія). Усе це викликає у юнака суттєві зміни в організмі, а саме: зміни фізіологічні (у вегетативній нервовій системі — в диханні, кровообігу, частоті серцевих скорочень, тиску та ін.); зміни психічних процесів (уваги, сприймання, мислення, пам'яті, уяви, зсуви в емоційно-вольовій сфері особистості); зміни функціонального рівня практичної діяльності (результативності, успішності військової служби). Ці зміни певним чином взаємопов'язані і взаємообумовлюють одна одну.

Військова діяльність є колективною діяльністю людей, яким держава довірила найновішу зброю і техніку для забезпечення миру та спокою. *Військовий колектив* — це соціальна група, головною метою діяльності якої є військовий захист, оборона держави. Специфічні особливості військового колективу полягають у тому, що, по-перше, його діяльність має

високу суспільну значущість, яка забезпечує успішне функціонування інших колективів (трудових, навчальних, сімейних) і суспільства в цілому; по-друге, ця діяльність детально регламентована і вимагає від воїнів чіткості, точності, узгодженості під час виконання наказів, розпоряджень; по-третє, стосунки між військовослужбовцями діляться на чітко обумовлені — службові, або офіційні (регламентуються статутами Збройних Сил України), та неслужбові, або неофіційні, емоційні (виникають між військовослужбовцями самі по собі, на основі симпатій, спільних інтересів, нахилів, а не з волі командирів, начальників).

З моменту утворення підрозділу молодих воїнів у ньому починається диференціація, тобто поділ колективу, внаслідок якого кожний юнак залежно від своїх здібностей, моральних якостей, рис характеру займає певне місце в структурі колективу, отримує в ньому певну соціальну роль. Критерії такого поділу різні. Проте у більшості військових колективів найчастіше це — фізичні дані (сила, спритність, витривалість), моральні якості (товариськість, чесність, надійність), вольові риси (сміливість, рішучість), вміння спілкуватися, знаходити спільну мову з іншими. На основі цього встановлюються емоційні (неофіційні) стосунки в колективі. Найвищу сходинку соціального статусу у військовому підрозділі займає неофіційний лідер, найнижчу — той, кого не визнає, не сприймає колектив. Найчастіше останніми стають ті, хто слабо підготовлений до військової служби, не розвинений фізично, не засвоїв основ допризовної підготовки, має хворобливу уяву, не вміє спілкуватися, низько оцінює свої можливості.

І офіційні, й неофіційні стосунки воїнів у військовому колективі існують не відокремлено, а паралельно, одночасно і певним чином впливають одні на одних.

У колективі воїнів одного призову утворюються дещо менші за кількісним складом неофіційні групи (мікрогрупи). Спочатку вони складаються за принципом земляцтва і підтримуються розмовами про своє село (місто), місцеві події, спільних знайомих. Пізніше приводом до організації та реорганізації груп стають спільні інтереси, нахили, уподобання юнаків.

Серед воїнів одного призову стосунки здебільшого складаються безконфліктно, спокійно, на основі статутних вимог. Значно складнішими є взаємини між

воїнами різних періодів служби. Якраз між ними і виникають так звані нестатутні стосунки — горезвісна «дідівщина». Вони характеризуються тим, що окремі воїни старших призовів («дідів») виявляють у ставленні до молодших зневагу, зарозумілість, грубість, навіть жорстокість, трапляються випадки фізичного знущання, утисків, приниження гідності. Причин, що призводять до цього, є декілька. У першу чергу це негативні традиції, що склалися в тому чи іншому військовому колективі, де через байдужість, безповідальність окремих командирів створюється ситуація, коли за кожним періодом служби закріплюється певний — неофіційний — соціальний статус: молодших і старших. Об'єктами переслідувань у старших воїнів стають воїни першого періоду служби, фізично й психологічно не готові до військової служби. І хоч більшість воїнів старших призовів сприймають факти нестатутних стосунків негативно, але через традиції, що склалися у колективі, змушені виконувати «роль», що їм відводиться. Нестатутні стосунки, крім того, є наслідком прояву вікових особливостей юнаків — бажання «старших» показати свою перевагу в знаннях, вміннях, а також прагнення компенсувати моральні та фізичні збитки, що їх вони зазнавали у перший період своєї служби. Частина фактів нестатутних стосунків у військовому колективі обумовлюється низькими моральними якостями окремих юнаків, їх навичками протиправної поведінки до призову в Збройні Сили. Іноді провокують воїнів старших періодів служби на нестатутні стосунки й самі новобранці: ті, у яких висока самооцінка не збігається з їхніми вміннями і знаннями, й ті, хто не прислуховується до порад старших, ігнорує їхній досвід у військовій справі. Слід визнати, що іноді нестатутним стосункам не надається належна оцінка з боку командирів, начальників, активу.

ЗАПИТАННЯ

1. Чому військова служба має велике соціальне значення?
2. Чим відрізняється військова служба від інших видів діяльності?
3. Які специфічні соціально-психологічні особливості військового колективу?
4. Що таке нестатутні стосунки?
5. Які причини нестатутних стосунків?

35. Психологічна підготовка до служби у Збройних Силах України

Підготовка до служби в Збройних Силах України — це складна, тривала, цілеспрямована діяльність суспільства (сім'ї, школи, громадських організацій), результатом якої має стати готовність юнака до строкової військової служби.

Залежно від змісту та мети у підготовці до служби в армії розрізняють такі її види: фізіологічна підготовка — формування готовності всіх фізіологічних систем організму юнака (дихання, кровообігу, травлення) до витримування великих і складних навантажень, суворих вимог військової діяльності; фізична підготовка — розвиток необхідних воїну фізичних якостей (сили, витривалості, спритності, рухливості та ін.); початкова військова підготовка, яка проводиться на заняттях з допризовної підготовки і формує у юнаків початкові військові знання, практичні навички та вміння; психологічна підготовка.

Усі ці види підготовки взаємопов'язані і в сукупності формують готовність особистості до служби в армії.

Щоб краще зрозуміти суть психологічної підготовки, згадаймо значення понять «психологія» і «психіка». З давньогрецької «псюхе» — душа, «логос» — наука, вчення; отже, *психологія* — це наука про душу, про психіку людини. В поняття «психіка» вчені вкладають всю сукупність психічних явищ, які є результатом відображення в мозку людини, в її нервовій системі навколишнього світу та анатомо-фізіологічного стану власного організму. Психіка — це психічні процеси (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уява, почуття, увага, воля) і психічні стани (настрої, емоції, стрес, депресія, афекти). Психіка людини також характеризується такими складними властивостями особистості, як спрямованість, характер, здібності, темперамент. Вони формуються як на основі біологічно заданої програми («від природи»), так і в процесі соціального впливу, розвитку людини. Отже, *психіка* — це внутрішній світ людини, що формується внаслідок взаємодії з навколишнім середовищем (предметами, явищами, процесами), з іншими людьми.

Сприймання, мислення, запам'ятовування виникають у нас тоді, коли до цього спонукають певні життєві

потреби, ситуації, які в нашому внутрішньому світі певним чином відображаються, залишають слід. Це відображення у кожної людини має свої особливості, відмінності, тобто носить індивідуальний характер. Наприклад, кожний з вас сприймає, осмислює, запам'ятовує, відтворює один і той самий матеріал уроку по-різному.

Індивід — це конкретна людина з притаманними тільки їй особливостями (фізіологічними, фізичними, психічними), що відрізняють її від інших людей. Людина з'являється на світ як окремих індивід, зі своїми фізіологічними можливостями, задатками, а особистістю стає тільки в суспільстві, в процесі діяльності, навчання, виховання. Підростаючи, дитина зазнає не тільки анатомо-фізіологічного, фізичного розвитку, а й психічного. Під впливом суспільства, старших у неї відбувається поступовий психічний розвиток: психічних пізнавальних процесів, інтелекту (мислення, пам'яті, уяви), вищих людських почуттів (відповідальності, обов'язку, патріотизму, прагнення до знань та ін.), вольових якостей (організованості, самоїтиї, рішучості, сміливості), здібностей, характеру — всього того, що становить *свідомість* людини, яка є неодмінним атрибутом особистості.

Психічний розвиток людини має свої особливості в дошкільному, молодшому шкільному, підлітковому і юнацькому віці. З хлопчика формується підліток, з підлітка — юнак, з юнака — воїн, захисник держави.

Розглянемо особливості психічного розвитку особистості в юнацькому віці, тобто в період із 15 до 25 років. Часом старшокласники свою поведінку, думки, почуття вважають винятковими або розглядають як порушення. Знати особливості цього віку, зрозуміти себе — означає зробити перший крок до самовдосконалення своєї особистості.

Старший шкільний, або юнацький, вік можна умовно поділити на ранню та пізню юність.

Рання юність — найвідповідальніший період у житті людини. Саме в цей період вона стоїть на порозі самостійного життя, перед проблемою самовизначення в ньому («Ким бути?», «Як жити?»). Така соціальна ситуація впливає на ставлення юнака до навчальних предметів, на позицію у спілкуванні. У більшості юнаків існують серйозні погляди на вибір майбутньої професії. Найчастіше свій майбутній життєвий шлях вони

прагнуть визначити без втручання і тиску дорослих, намагаючись самотійно оцінити різні види людської діяльності. Така оцінка формується під впливом багатьох чинників.

Як же сучасні юнаки сприймають строкову військову службу? Деякі учні розглядають її неадекватно, мов якусь перешкоду, що відволікає їх від здійснення професійного вибору, досягнення життєвої мети. Тому слід усвідомлювати, що військова служба — це не тільки конституційний обов'язок громадянина України, а важливий і незамінний процес подальшого розвитку та становлення особистості, формування суто чоловічих рис характеру, загартування тіла і духу, засвоєння необхідних для майбутнього життя навичок і вмінь, набуття соціального досвіду.

Старшокласники — майже дорослі люди, однак за своїм соціальним і матеріальним становищем вони ще залежать від батьків та вчителів. Дорослі ж здебільшого ставляться до юнаків як до дітей. Це призводить до виникнення суперечностей, непорозумінь, конфліктів. Найчастіше такі стосунки складаються між батьком і сином. А серед ровесників юнак відчуває себе дорослою людиною. Контакти, дружба з ровесниками у юнаків, на відміну від дорослих, більш глибокі, стійкі, значущі. Саме у цьому віці можуть виявлятися односторонність у судженнях, нетерпимість, категоричність, необґрунтоване заперечення поглядів інших людей. Деякі юнаки критикують усіх і все; судження про інших людей висловлюють у гострій, безапеляційній формі; з найменшого приводу (а то й без нього) конфліктують з дорослими та ровесниками.

Для старшокласників типовими є часті зміни настроїв, високе емоційне напруження, невміння володіти собою. В цьому віці досить часто (частіше, ніж у молодших учнів) спостерігається стан тривоги, занепокоєння. Ця тривожність спричиняється як тим, що у юнака важко складаються взаємини з іншими людьми — в школі, сім'ї, на «вулиці», так і неправильними його уявленнями про своє майбутнє, про свою готовність до життя, до строкової військової служби, про проблеми, що існують в армії, у суспільстві в цілому.

Багатьом юнакам притаманні такі негативні риси характеру, як індивідуалізм, вузький практицизм, так звана «діловитість», що певною мірою пояснюється

прагненням до самотійності, бажанням зайняти «позицію» дорослої людини. Це виявляється у зневажливому ставленні до інших, демонстрації своїх «умінь». Юнаком оволодівають полярні почуття, суперечливі бажання, його поведінка непослідовна. Все це є свідченням активного розвитку особистості, складності процесу переходу від дитинства до зрілості. Труднощі становлення у цьому віці зумовлені як соціально-психологічними, так і фізіологічними чинниками, пов'язаними зі змінами функцій внутрішніх органів і перебудовою організму.

Зростає увага юнаків до своєї особистості, потреба пізнати себе, оцінити свій внутрішній світ, думки, поведінку. Юнак мовби переносить на себе образ якоїсь людини (літературного персонажа, кіногероя), порівнюючи себе з ним, усвідомлюючи свою подібність до нього, і робить висновки щодо якостей своєї особистості, необхідності самовдосконалення. Інтенсивність самопізнання у різних людей різна і залежить як від соціальних умов виховання і навчання, так і від індивідуально-типологічних особливостей (властивостей нервової системи, темпераменту та ін.). У старшокласників інтенсивно розвиваються самосвідомість, самоаналіз, самооцінка.

Юнаки здатні правильно оцінити і свою готовність до служби в армії, зіставляючи свої вміння, знання, здібності з вимогами військової діяльності. На цей процес суттєво впливає рівень самоповаги. Впевнений у своїх моральних і фізичних силах юнак не боїться військової служби. У того, хто відчуває постійне невдоволення собою, життям, має сумніви щодо своїх можливостей, виникають страх, тривожність перед службою в армії. Ці юнаки і в умовах військової служби хворобливо реагують на критику, жарти, ізолюються від колективу, залишаються поза ним, не мають друзів. Але є і такі юнаки, які, навпаки, виявляють безпідставну самовпевненість щодо своєї готовності до військової служби; їх негативно сприймають у військовому колективі. Тому необхідно навчитися правильно оцінювати свою особистість, свою готовність до життя, до служби в армії і приділити значну увагу самовдосконаленню.

Готовність до служби в армії полягає у здатності успішно виконувати всі її вимоги на початковому етапі. Чим вища готовність юнака, тим менше часу витрачається на адаптацію його до умов військової діяльності

тим менших зусиль від самого воїна і його командирів вимагатиме цей процес.

Психологічна готовність до військової служби — це складна властивість особистості, рівень сформованості якої визначається ступенем розвитку всіх сфер людської психіки: мотиваційної, пізнавальної, емоційно-чуттєвої, вольової.

Щоб сформувати психологічну готовність до військової служби, потрібно розвинути у себе такі три взаємопов'язані компоненти: соціально-психологічну готовність, загальну військово-професійну готовність, емоційно-вольову готовність.

Соціально-психологічна готовність до військової служби характеризується рівнем сформованості у юнака бажання служити в армії, інтересу до військової діяльності, ідеалів військової людини, почуття обов'язку, відповідальності перед суспільством, патріотизму, розуміння соціальної значимості та необхідності військової служби, потрібних воїну моральних якостей.

Загальна військово-професійна готовність до військової служби визначається рівнем розвитку знань, навичок і вмінь, що необхідні молодому воїнові (із статутів Збройних Сил України, з їх історії, з вогневої, стрійової, тактичної, фізичної, медико-санітарної підготовки, з військової топографії та ін.). Початковий військовий курс юнаки проходять на заняттях з допризовної підготовки, здобувають також відповідні знання у процесі вивчення інших шкільних предметів. Для успішного входження у військову службу та освоєння військової спеціальності в навчальних підрозділах юнак має володіти достатнім рівнем розвитку психічних пізнавальних процесів: сприймання, мислення, пам'яті, уяви. Рівень знань, навичок у людини тим вищий, чим краще функціонують у неї психічні пізнавальні процеси. З іншого боку, досягти вищого розвитку певних психічних процесів (мислення, уяви) можна лише на основі наявних знань та вмінь. Набуті до призову в армію знання, навички, вміння впливають на результативність військової діяльності, на рівень її усвідомлення.

Військова діяльність, як уже зазначалося, характеризується особливою екстремальністю, напруженістю порівняно з діяльністю юнаків у допризовний період (навчанням, працею, заняттями спортом та ін.) і вимагає великого напруження фізичних і психічних сил, вміння регулювати свою поведінку, психічні процеси.

Тому важливою складовою готовності до армії є емоційно-вольова готовність до військової служби. Вона характеризується здатністю особистості регулювати свої емоційні стани (тривожність, страх, невдоволення, обурення, радість), витримувати складні умови, обмеження, труднощі армійського життя. Чим краще у юнака сформовані вольові якості, чим глибше усвідомлення суспільного значення військової служби, тим вищий у нього рівень емоційно-вольової готовності до неї.

Усі компоненти психологічної готовності до служби у Збройних Силах України взаємообумовлені. Якщо у старшокласника є інтерес до служби в армії, високий рівень усвідомлення необхідності такої служби (соціально-психологічна готовність), то він докладатиме всіх зусиль, щоб здобути кращі знання з допризовної підготовки, загартуватися фізично (військово-професійна готовність), сформувати у себе необхідні воїну вольові якості, а висока емоційно-вольова готовність сприятиме швидшому і якісному засвоєнню знань, умінь, навичок, потрібних майбутньому воїну.

Психологічна, тобто внутрішня, готовність до діяльності обумовлює її зовнішню ефективність. Чим вищою буде психологічна готовність юнака до військової служби, тим успішніше вона проходитиме.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте психологічні особливості юнацького віку.
2. Який взаємозв'язок між підготовкою і готовністю особистості до військової служби?
3. Назвіть основні складові (компоненти) психологічної готовності до служби в армії.

36. Способи та методики вивчення власної психологічної готовності до військової служби

Щоб сформувати у себе психологічну готовність до служби в Збройних Силах України, недостатньо зрозуміти її суть і особливості, необхідно також оволодіти способами і методиками її визначення, завдяки чому ви зможете об'єктивно оцінити свою готовність до військової служби, виявити її недоліки та продумати програму самовдосконалення. Водночас потрібно пам'

ятати, що ніякі психологічні методик вивчення особистості не є абсолютними, універсальними, тобто такими, що дають вичерпну відповідь про рівень готовності до військової діяльності.

В основу складених нами анкет і тестів покладено як відомі в психології методик, так і нові, недавно розроблені. Вони допоможуть виявити свої психологічні особливості, визначити рівень підготовленості до служби, критично проаналізувати наявні проблеми, розробити програму самовдосконалення.

Вивчаючи та аналізуючи свою готовність до військової служби, слід дотримуватися таких умов:

проконсультуватись у психолога навчального закладу і викладача допризовної підготовки щодо процедури і послідовності користування методиками;

психодіагностику своєї готовності проводити без втручання сторонніх (ровесників, старших), за винятком викладача допризовної підготовки і психолога;

з результатами психодіагностики своєї готовності знайомити лише тих, кому довіряєте;

складаючи програму підвищення своєї готовності до служби в армії, консультуватися з викладачем допризовної підготовки, психологом, іншими зацікавленими особами.

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО СЛУЖБИ В АРМІЇ

Уважно прочитайте відповіді-судження, наведені в анкеті (додаток 5), і виберіть з них не більше семи. Запишіть їх порядкові номери на окремому аркуші.

Ключ до підрахунку результатів:

за номери 1, 8, 15, 22, 29 нараховується по +7 балів (за кожний);

за номери 2, 9, 16, 23, 30 нараховується по +4 бали;

за номери 3, 10, 17, 24, 31 нараховується по -6 балів;

за номери 4, 11, 18, 25, 32 нараховується по +6 балів;

за номери 5, 12, 19, 26, 33 нараховується по +5 балів;

за номери 6, 13, 20, 27, 34 нараховується по +3 бали;

за номери 7, 14, 21, 28, 35 нараховується по -7 балів.

Знайдіть алгебраїчну суму балів з вибраних вами відповідей. Наприклад, ви вибрали шість із семи відповідей під номерами 9, 11, 5, 7, 20, 8. Знайдемо алгебраїчну суму відповідних їм балів: $(+4) + (+6) + (+5) + (-7) + (+3) + (+7) = 18$ балів.

Тлумачення результатів самооцінки соціально-психологічної готовності до військової служби:

31 і більше балів — дуже високий рівень;

+20 — +30 балів — високий рівень;

+6 — +19 балів — достатній рівень;

+3 — +5 балів — низький рівень;

+2 — -30 балів — мотивація і соціально-психологічна готовність до служби негативні.

Для нашого прикладу (18 балів) рівень соціально-психологічної готовності до служби в армії достатній.

ОЦІНКА РІВНЯ АКТИВНОСТІ У ПІДГОТОВЦІ ДО СЛУЖБИ В АРМІЇ

Уважно прочитайте висловлювання (додаток 6) і оцініть у балах (від 0 до 4) рівень своєї активності в підготовці до служби в армії. На кожне висловлювання знайдіть по горизонталі відповідь, що вам найбільше підходить, і бал, яким вона оцінюється. Підрахуйте загальну суму балів за всі 25 відповідей і відніміть цю суму від числа 100. Ви дістанете у відсотках резервні можливості самовдосконалення, підготовки до служби в Збройних Силах України. Наприклад, ви набрали 65 балів. Тоді: $100 - 65 = 35\%$. Це свідчить про те, що ви лише на 65 відсотків використовуєте свої можливості в підготовці до служби в армії, а 35 відсотків — ваш резерв.

Об'єктивно оцінюючи рівень своєї активності у підготовці до військової служби і докладаючи зусиль для її підвищення, через 3-6 місяців ви побачите динаміку свого розвитку.

З'ЯСУВАННЯ ХАРАКТЕРУ СТАВЛЕННЯ ДО ВАС ІНШИХ ЛЮДЕЙ

Для оцінки характеру ставлення до вас інших людей, рівня свого авторитету можна використати тест (додаток 7). Потрібно дати відповідь, чи погоджуєтесь ви з твердженнями, наведеними в анкеті. За кожно

відповідь, що збігається з правильною відповіддю, нараховуєте собі по 5 балів.

Правильні відповіді: «Так» — твердження 6, 13, 14, 20; «Ні» — решта тверджень.

Підрахуйте суму балів за 20 тверджень тесту.

Тлумачення результатів:

85—100 балів — вас дуже люблять, ви користуєтесь авторитетом;

75—80 балів — вас люблять;

65—70 балів — до вас ставляться добре;

0—60 балів — ви не користуєтесь авторитетом, вас не поважають.

МЕТОДИКИ САМООЦІНКИ ЗАГАЛЬНОЇ ВІЙСЬКОВО-ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ

Серед багатьох чинників, що впливають на успішність військової служби, важливе місце належить інтелектуальному розвитку особистості, рівню розвитку психічних пізнавальних процесів, наявності знань, навичок, умінь, необхідних для успішного входження у військову службу.

Кожний учень у ході всього навчально-виховного процесу має здійснювати самооцінку знань, навичок з військової, фізичної, медико-санітарної підготовки, цивільної оборони, порівнюючи, зіставляючи свої вміння з вимогами допризовної підготовки, із знаннями і вміннями, якими оволоділи інші учні, враховуючи також оцінки, виставлені викладачем допризовної підготовки.

Методика визначення точності сприйняття розмірів об'єкта

Мета: визначення точності сприйняття довжини об'єкта.

Обладнання: лінійка 10—25 см з міліметровими поділками, пластир або чорна ізоляційна стрічка.

Учень із зворотного боку лінійки нозначає стрічкою який-небудь відрізок, відсовує лінійку цим же зворотним боком на відстань 0,5 м і пробує визначити довжину відрізка. Потім перевертає лінійку і за поділками перевіряє точність свого сприйняття довжини. Так само можна визначати розміри будь-якого предмета.

Щоб визначити абсолютну похибку вимірювання, треба відняти від справжньої довжини ту довжину,

яку ми сприймаємо: $C_2 = C - C_1$. У нашому випадку: C — справжня довжина (за поділками), C_1 — визначена нами довжина відрізка, C_2 — похибка. Точність вимірювання довжини визначається за формулою:

$$T = 100 - \frac{C_2 \cdot 100}{C}$$

Тлумачення результатів визначення точності сприйняття довжини (інших розмірів):

$T = 97—99\%$ — дуже висока;

$T = 94—96\%$ — висока;

$T = 89—93\%$ — достатня;

$T = 82—88\%$ — низька;

$T = 76—81\%$ — дуже низька.

Методика визначення точності сприйняття відстані

Мета: визначення точності сприйняття учнем відстані до певного об'єкта.

Обладнання: рулетка, об'єкти на місцевості на певній відстані (100—500 м).

Учень «на око» визначає відстань до кількох об'єктів і записує ці результати. Після цього рулеткою, з точністю до 1 м, визначається відстань до цих самих об'єктів. За формулою, запропонованою вище, вираховується точність визначення відстані.

Тлумачення результатів визначення точності сприйняття відстані:

$T = 96—98\%$ — дуже висока;

$T = 94—95\%$ — висока;

$T = 88—93\%$ — достатня;

$T = 80—87\%$ — низька;

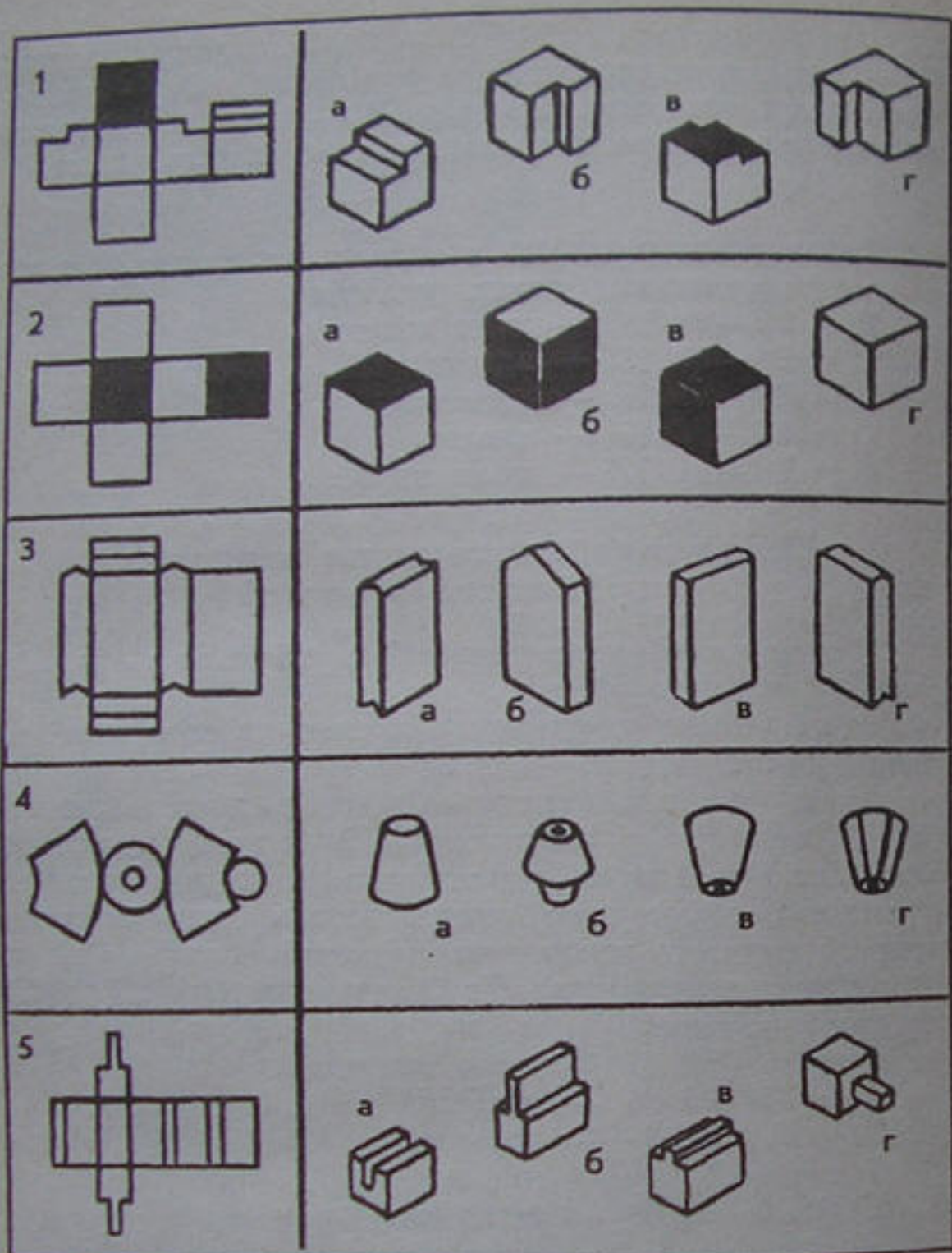
$T = 74—79\%$ — дуже низька.

Методика визначення точності сприйняття часу

Мета: визначення точності сприйняття учнем часових інтервалів.

Обладнання: годинник із секундною стрілкою або секундомір.

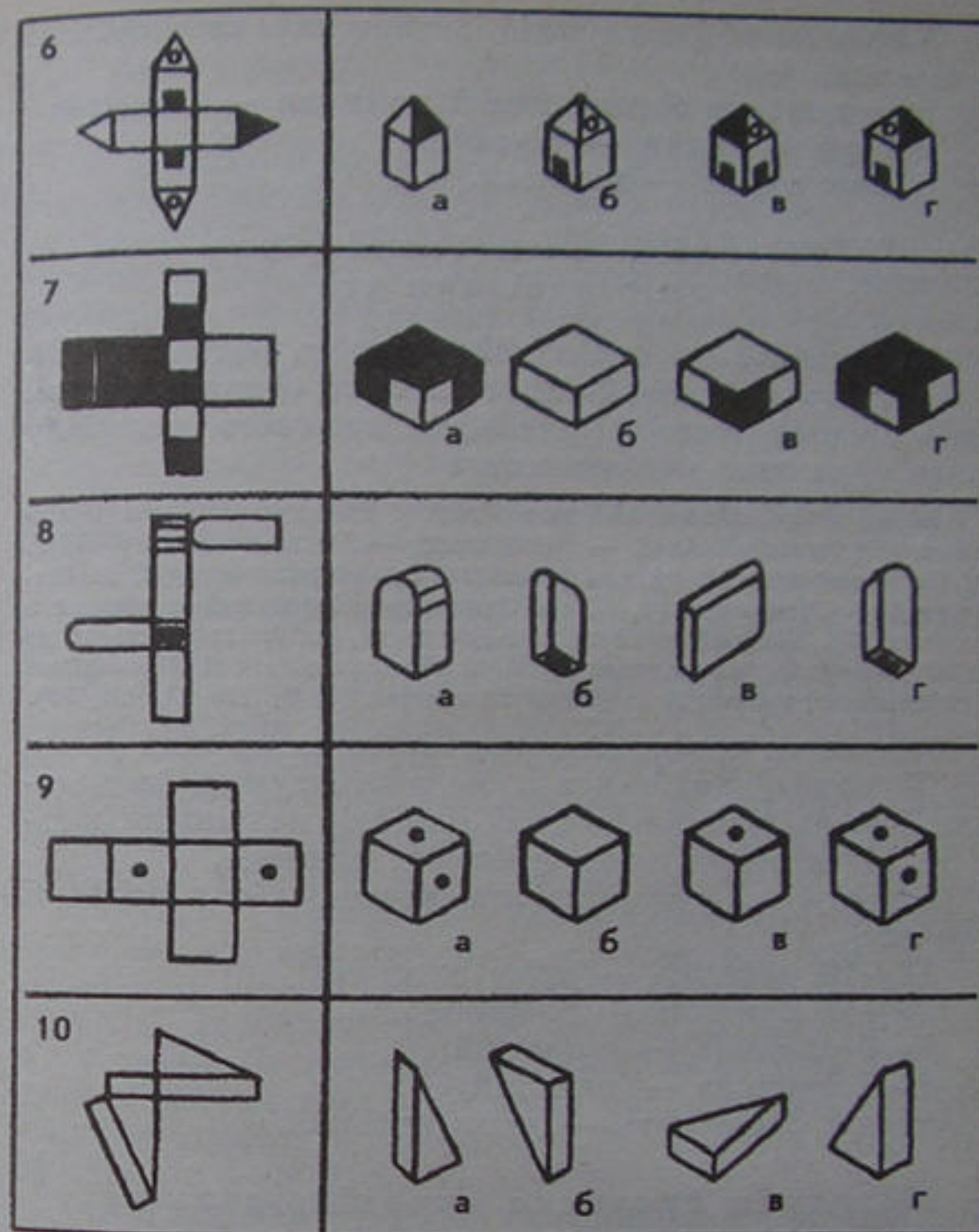
Учень записує час за годинником з точністю до секунд. Далі, не дивлячись на годинник, відраховує про себе час і трохи згодом записує, котра, за його підрахунком, зараз година (з точністю до секунд). Потім

Мал. 311. Які фігури ви склали?

дивиться на годинник і визначає точність сприйняття часу за методикою, описаною в попередніх дослідях. Тлумачення результатів визначення точності сприйняття часу:

- T = 99,5 — 96 % — дуже висока;
- T = 90—95 % — висока;
- T = 84—89 % — достатня;
- T = 75—83 % — низька;
- T = 70—74 % — дуже низька.

Мал. 312. Виберіть фігуру для розгортки

Методика визначення рівня просторового мислення

На мал. 311 і 312 зліва зображено розгортки фігур (1—10). Необхідно до кожної з десяти розгорток уявно утворити фігуру і відшукати її серед зображених справа фігур а, б, в, г. Свої відповіді можете звірити з правильними відповідями, наведеними в додатку 8. Час виконання десяти завдань — 5 хв.

Тлумачення результатів визначення просторового мислення:

допущено не більше однієї помилки — високий;
дві-три помилки — середній;
більше трьох — низький.

Методика визначення рівня змістової пам'яті

Прочитайте чи прослухайте якийсь матеріал, розповідь, що має до 12—13 змістових одиниць (цифр, назв, фактів тощо). Прикладом подібного матеріалу може бути таке повідомлення:

Ворог підрозділами 31-ї мотопіхотної бригади відійшов у південному напрямі Майдан — Микулинці — Ведмеже Вушино (1, 2, 3). До кінця дня 11 грудня перейшов до оборони на рубежі Микулинці — Жмеринка (4, 5, 6). Одночасно підтягуються резерви з глибини (7). Шостий мотострілецький полк, здійснивши марш до 10.00 12 грудня, зосередився в районі 25 км на північ від Жукашівки в готовності до наступу з ранку 13 грудня (8, 9, 10, 11, 12, 13).

В дужках подано номери змістових одиниць у тексті. Запишіть цей текст і, не перераховуючи його, самостійно оцініть рівень своєї пам'яті, налічивши кількість відтворених вами змістових одиниць.

Тлумачення результатів визначення рівня змістової пам'яті:

12—13 одиниць — дуже високий;
10—11 одиниць — високий;
7—9 одиниць — достатній;
4—6 одиниць — низький;
менше 3 одиниць — дуже низький.

Методики вивчення емоційно-вольової готовності до служби в армії

Підготовка до військової служби супроводжується цілим спектром емоційних хвилювань, які суттєво впливають на готовність особистості до служби в армії. Динаміку поведінки юнака в умовах військової діяльності визначають як його природжені, індивідуально-типологічні особливості (тип нервової діяльності, темперамент), так і соціальні чинники, ситуації, в які потрапляє молодий воїн, його вміння регулювати свої психічні стани та дії. Тому корисно навчитися визначати ступінь своєї емоційно-вольової готовності.

Діагностика соціально-ситуаційної тривожності та неврівноваженості особистості

В додатку 9 пропонуються ситуації, з якими ви, можливо, зустрічалися чи можете зустрітися. Одні з них приємні, інші неприємні, викликають хвилювання, тривогу, страх. Прочитайте кожне речення і поставте навпроти нього одну з цифр: якщо ситуація не викликає ніякої тривоги чи стурбованості, ставите 0; якщо ситуація не дуже турбує, ставите цифру 1; якщо ситуація достатньо тривожна, пишете 2; коли ситуація неприємна — 3; дуже неприємна — 4.

Ситуації, що викликають почуття тривожності, розподіляють таким чином:

I група — ситуації, пов'язані з допризовною підготовкою (номери в анкеті 1, 3, 5, 6, 8, 10, 11, 14, 16, 18, 21, 24, 25, 28, 29);

II група — ситуації, пов'язані з очікуванням військової служби (номери в анкеті 2, 4, 7, 9, 12, 13, 15, 17, 19, 20, 22, 23, 26, 27, 30);

III група — ситуації, пов'язані зі змістом, складністю допризовної підготовки та військової служби (номери в анкеті 3, 4, 6, 10, 16, 19, 20, 22, 29, 30);

IV група — ситуації, що актуалізують уявлення про себе як допризовника, майбутнього воїна, про самооцінку готовності до служби в армії (номери в анкеті 5, 7, 11, 13, 17, 18, 21, 23, 24, 27);

V група — ситуації, пов'язані зі спілкуванням у процесі допризовної підготовки та у Збройних Силах України (номери в анкеті 1, 2, 8, 9, 12, 14, 15, 26, 26, 28).

Щоб визначити рівень тривожності в кожній групі ситуацій, потрібно додати бали, що ви поставили собі за відповідні речення з анкети.

Тлумачення результатів рівня тривожності для кожної групи ситуацій:

I група: 26 і більше балів — високий; 11—25 балів — середній; 10 і менше балів — низький.

II група: 31 і більше балів — високий; 9—30 балів — середній; 8 і менше балів — низький.

III група: 19 і більше балів — високий; 7—18 балів — середній; 6 і менше балів — низький.

IV група: 19 і більше балів — високий; 7—18 балів — середній; 6 і менше балів — низький.

V група: 19 і більше балів — високий; 7—18 балів — середній; 6 і менше балів — низький.

Визначення рівня психічної врівноваженості особистості

За допомогою простого тесту (додаток 10) ви можете перевірити рівень своєї психічної врівноваженості. Для цього треба відповісти на 9 запитань — «так» або «ні». Якщо у вас набралось 9 «так», то ваше нервово-напруження перейшло всі межі і вам необхідно зайнятися своїм здоров'ям, психогігієною, автотренінгом. Якщо 7 «так», то це означає постійне нервово-напруження, яке негативно вплине на підготовку до служби в армії і на її проходження. Якщо серед ваших відповідей тільки 3 або менше «так», то ви врівноважені, вмiєте себе стримувати, ваше психічне здоров'я в нормі.

МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ ТИПУ ТЕМПЕРАМЕНТУ

Успішність підготовки і служби в армії певною мірою зумовлена особливостями *темпераменту*. Він характеризує динаміку поведінки, діяльності людини і залежить від властивостей нервової системи (сили нервових процесів, врівноваженості, рухливості та ін.).

Ще давньогрецький лікар Гіппократ дав назву чотирьом основним типам темпераменту: холеричний, сангвінічний, меланхолічний і флегматичний.

Холерик — це бойовий, завзятий суб'єкт; енергійний, працездатний, цілеспрямований, але невтриманий, нетерплячий, запальний.

Сангвінік — гарячий, продуктивний і працездатний, але лише тоді, коли має багато цікавих справ. Мобільний, життєрадісний, оптимістичний. Схильний до зарозумілості, може ділити роботу на цікаву й нецікаву, бути легковажним, поверховим.

Меланхолік характеризується чутливістю, людяністю, доброзичливістю, здатністю співпереживати, співчувати. На відміну від інших типів темпераменту, схильний до сумнівів, вагань, зневіри, має дещо нижчу працездатність, високу ранимість.

Флегматик — спокійний, врівноважений, наполегливий. Йому властиві, з одного боку, стійкість, постійність, терпимість, надійність, з іншого — повільність, невиразність, м'якість, поступливість.

В реальному житті люди цих типів темпераменту у чистому вигляді зустрічаються дуже рідко, а найчастіше існують змішані типи з переважанням певного темпераменту.

Щоб визначити тип свого темпераменту, можна скористатися такою методикою. Уважно прочитайте запитання в додатку 11 і оцініть свою відповідь на кожне з них.

- 5 балів — відповідь «так»;
- 4 бали — «скоріше так, чим ні»;
- 3 бали — «буває по-різному»;
- 2 бали — «скоріше ні, чим так»;
- 1 бал — «ні».

Обробка результатів вивчення темпераменту

Відповіді на запитання 1, 2, 3, 4, 5 характеризують силу власних нервових процесів. При відповіді на друге запитання бал вираховується в зворотному порядку, тобто якщо ви поставили 5 балів, то йому приписується 1 бал, 4 бали — 2 бали, 2 бали — 4 бали, 1 бал — приписується 5 балів. Сума балів від 20 до 25 означає дуже високий рівень сили нервових процесів, від 15 до 19 балів — високий, від 10 до 14 балів — середній, від 5 до 9 балів — низький, від 0 до 4 балів — дуже низький рівень.

Відповіді на запитання 6, 7, 8, 9, 10 характеризують врівноваженість нервових процесів. При відповідях на ці запитання бали також вираховуються у зворотному порядку. Рівень врівноваженості нервових процесів визначається так само, як у попередньому випадку.

Відповіді на запитання 11, 12, 13, 14, 15 характеризують рухомість нервових процесів. При відповіді на запитання 14 бал вираховується в зворотному порядку, а рівні сформованості цієї якості вираховують, як у перших двох випадках.

Сукупність відповідей на запитання 1—5, 6—10, 11—15 дає змогу визначити тип темпераменту. Якщо сума балів по кожній групі відповідей перевищує 13 балів, то ставиться знак «+», якщо не перевищує або дорівнює 13, то ставиться знак «—». Результати заносяться в таблицю 22, і за нею визначається тип вашого темпераменту.

ВИЗНАЧЕННЯ ТИПІВ ТЕМПЕРАМЕНТУ ЗА СИЛОЮ,
ВРІВНОВАЖЕНІСТЮ І РУХЛИВІСТЮ НЕРВОВИХ
ПРОЦЕСІВ

Тип темпера- менту	Сила нервових процесів	Врівноваже- ність нервових процесів	Рухливість нервових процесів
Сангвінік	+	+	+
Колерик	+	-	+
Меланхолік	-	-	-
Флегматик	+	+	-

Особливості темпераменту, нервової діяльності не варто ламати, придушувати, а потрібно розумно враховувати, використовувати, навчитися компенсувати негативні риси, виробивши певний стиль діяльності з підготовки до військової служби.

З метою самовивчення готовності до військової служби можна використати і метод систематичного об'єктивного аналізу результатів своєї практичної діяльності, навчання, вчинків за певний період, за кожною складовою готовності до військової служби. З цією метою корисно вести щоденник, записуючи події, факти, досягнення, невдачі; це дасть можливість проконтролювати динаміку свого розвитку, усвідомити шляхи поліпшення підготовки до служби в армії.

Отже, зробимо висновки:

самопізнання, самооцінка готовності до майбутньої служби мають велике значення для кожного юнака;

самовивчення психологічної готовності — складний, тривалий процес, який вимагає використання багатьох методів і психодіагностичних методик;

оцінюючи свою готовність до служби в армії, слід прислухатися до характеристик, думок, порад психолога, викладача допризовної підготовки, батьків, військових;

оцінити свою підготовленість можна тільки порівнюючи себе з іншими юнаками, з воїнами;

необхідно звикнути регулярно аналізувати свою діяльність, поведінку, вчинки, думки, почуття і їх роль у підготовці до військової служби, до самостійного життя.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Якими методами можна вивчити рівень своєї соціально-психологічної готовності до військової служби?
2. Як визначити рівень своєї емоційно-вольової готовності до служби в армії?
3. Що впливає на успішність освоєння воїнами військової спеціальності?
4. Якою є ваша готовність до служби у Збройних Силах України?

37. Методи вдосконалення психологічної готовності до служби в армії

Кожна людина повинна вміти аналізувати свою поведінку, вчинки, передбачати наслідки власної діяльності, працювати над самовдосконаленням.

Дуже важливим його етапом в плані готовності до служби у Збройних Силах України є *самоаналіз* такої готовності на основі результатів тестування, анкетування. Для самоаналізу потрібно вміти проникати у власний внутрішній світ, правильно оцінювати рівень розвитку у себе кожної зі складових готовності до військової діяльності. Самоаналіз готовності до служби в армії повинен стати у кожного юнака стійкою звичкою, спрямованою на усвідомлення того, який із компонентів готовності сформований у нього краще, який — гірше або недостатньо. До процесу самоаналізу входять самоспостереження, самоконтроль, тобто вміння людини дивитися на себе, на свої дії ніби чужими очима, виявляти позитивні й негативні моменти.

Наступний етап самовдосконалення — *постановка мети, розробка програми, складання плану*. Успіх же в досягненні поставленої мети залежить від багатьох чинників. Пропонуємо враховувати такі поради:

1) оцінити свої плюси і мінуси в готовності до служби в Збройних Силах України;

2) проаналізувати причини, що призвели до низької готовності, неформованості окремих якостей, рис характеру, необхідних воїнові;

3) обдумати мету, шляхи, засоби самовдосконалення окремих якостей, властивостей особистості, встановити терміни досягнення задуманого;

4) в плані чітко визначити всі цілі, зокрема ті, що мають першочергове значення, встановити час їх

ПЛАН САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ГОТОВНОСТІ ДО СЛУЖБИ В АРМІЇ
УЧНІЯ 10 КЛАСУ (ШКОЛА, ПРИЗВИЩЕ, ІМ'Я)

Складові готовності до військової діяльності	Стан готовності		Строк
	Позитивні моменти	Негативні моменти	
Соціально-психологічна готовність	Є інтерес до військової служби	Недостатня обізнаність з умовами військової служби, з причинами нестатутних стосунків Немає переконання у тому, що кожний повинен служити в армії Слабкі навички із строювої підготовки	Протягом року
Загальна військово-професійна готовність	В цілому знання та навички з військової підготовки і психічні пізнавальні процеси сформовані на достатньому рівні	Слабка фізична витривалість Погана пам'ять на військові терміни, цифровий матеріал Невміння стримувати себе в спілкуванні з іншими людьми, страх перед майбутньою службою, неадекватність швидко приймати рішення в екстремальних ситуаціях	Протягом півріччя Протягом трьох місяців
Емоційно-вольова готовність		Займатися легкою атлетикою, гімнастикою, бодібільгом Тренувати словесно-логічну, образну пам'ять Навчатися безконфліктного спілкування; сформувати такі вольові якості, як врівноваженість, рішучість, організованість	Щодня протягом двох років Протягом двох років Протягом року

виконання, послідовність процесу самовдосконалення, вибрати методи та способи досягнення мети;

5) якнайшвидше приступити до виконання плану самовдосконалення;

6) постійно контролювати строки виконання окремих пунктів плану самовдосконалення;

7) стежити за тим, щоб ваші власні цілі самовдосконалення збігалися, співвідносилися з потребами суспільства;

8) вірити в свій успіх, у свої сили; вчитися на своїх помилках і на своїх успіхах;

9) виробити у себе звичку реагувати на невдачі й неприємності оптимістично;

10) у кожній складній життєвій ситуації, події, роботі шукати щось цікаве, добре (його можна знайти!) і мотивувати ним свою самопідготовку до служби в армії;

11) підтримувати добрі навички та вміння, сформовані в попередні роки: особистої гігієни, щоденної зарядки, раціонального використання вільного часу тощо;

12) формувати у себе навички самовладання, саморегуляції психічних станів і поведінки; пам'ятати слова філософа Сенеки: «Найсильніший той, хто має владу над собою».

Позбутися негативних якостей, сформувати потрібні для військової служби риси характеру, знання, навички, звички можна, лише усвідомивши необхідність цього для себе і суспільства, ціною великих вольових зусиль. Тому детальніше зупинимось на шляхах і способах формування волі людини.

САМОВИХОВАННЯ ВОЛІ

Воля — це здатність людини свідомо ставити мету і досягати її, долаючи перешкоди, труднощі.

Для саморегуляції поведінки, психічних станів, формування знань, навичок, якостей, необхідних воїну, потрібні вольові якості. Щоб сформувати їх у себе, слід свідомо брати участь у таких ситуаціях, що вимагають самостійності, організованості, витримки, рішучості, сміливості. Треба змалечку привчатися долати життєві труднощі. Варто інколи навіть штучно їх створювати, аби, долаючи перешкоди, перевірити свої сили, сформувати вольові якості. Цього можна досягти тільки

в діяльності (навчальній, трудовій, спортивній, військовій), тільки вправлінням, тобто багаторазовими повтореннями вольових дій. У процесі долаання перешкод ситуаційні вольові стани закріплюються і перетворюються у стійкі вольові якості особистості.

Для формування вольових якостей радимо дотримуватися таких правил:

1. Долайте перешкоди, труднощі, намагайтеся вирішувати свої проблеми самостійно.

2. Не бійтеся перешкод і труднощів на своєму шляху, навпаки, радійте їм, бо вони дають змогу багато чого навчитись, здобути впевненість у собі, сформувати риси справжнього чоловічого характеру.

3. Якщо ви не досягли успіху з першого разу, не втрачайте надії, пробуйте знову й знову.

4. У процесі формування вольових якостей поступово ускладнюйте для себе завдання, не уникайте труднощів, тренуйтеся в подоланні їх, прагніть досягти поставленої мети.

5. Наперед продумуйте свої дії, вчинки на випадок будь-якої складної, критичної, екстремальної ситуації.

6. Способи досягнення мети не повинні розходитися із загальнолюдською мораллю, прийнятими суспільними нормами.

7. Слід дотримуватися принципу: краще не приймати ніяких рішень, ніж приймати і не виконувати їх; прийняте рішення обов'язково виконувати.

8. Навчіться ставити близьку і далеку мету вдосконалення — це перший крок до формування волі.

9. Додержання режиму дня, планування завдань на день, щоденний контроль за їх виконанням — усе це сприяє формуванню волі, добрих звичок.

Серед вольових якостей, рис характеру, необхідних воїну, важливе значення мають організованість і дисциплінованість.

Організованість — це якість особистості, що характеризує здатність розумно планувати і впорядковувати свою діяльність.

Для її формування потрібно:

дотримуватися певного порядку, що сприяє успіху діяльності;

планувати свої дії і розумно їх чергувати;

раціонально розподіляти час;

навчитися вносити в свою діяльність певну організацію при зміні обставин;

не братися за кілька справ відразу;
завжди виконувати свої обіцянки;
суворо додержувати режиму дня.

Дисциплінованість — це свідоме підкорення своєї поведінки суспільно прийнятим нормам, певному порядку. Для формування дисциплінованості потрібно:

усвідомити значення суспільних вимог, необхідність виконання норм і правил поведінки, у тому числі і статутів Збройних Сил України;

не допускати негативних вчинків, дисципліновано поводитися в будь-яких ситуаціях;

щоденно проводити оцінку й аналіз своєї поведінки, дбати про її поліпшення.

ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК СПІЛКУВАННЯ

У суспільстві існують як формальні (службові), так і неформальні стосунки між людьми. Перші зумовлені певними офіційними нормами, статутами. Другі встановлюються ніби самі по собі, але за певними правилами, психологічними закономірностями. Для успішного, безконфліктного спілкування з іншими людьми доцільно враховувати такі поради:

1. Пам'ятайте про вплив на подальше спілкування першого враження про людину (вираз обличчя, одяг, манера поведінки, тема розмови) і дбайте про те, щоб справити добре враження при першій зустрічі.

2. Не підходьте дуже близько до малознайомого співрозмовника, бо ви потрапите в зону його психічного простору, до якої доступ відкрито тільки добре знайомим людям.

3. Негарно під час розмови відвертатися, ховати очі, бо це створює враження, ніби ви говорите не те, що думаєте.

4. Намагайтеся не переплутати ім'я, по батькові, прізвище людини, до якої ви звертаєтесь, бо це стане перепорою для спілкування.

5. Енергійне рукостискання, посмішка зроблять вас для більшості приємним співрозмовником.

6. Поводьтеся з іншими так, як би ви хотіли, щоб поводитися з вами. Слід прагнути подобатися людям.

7. Без самоповаги не може бути повноцінного спілкування, що базується на праві кожного відстоювати свої погляди, думки, твердження. Не варто погано

характеризувати самого себе, приклеюючи собі негативні «ярлики» (типу «я — ганчірка», «я — ледар»).

8. Відстоювати свою позицію в будь-яких ситуаціях спілкування потрібно аргументами, логічними доказами, силою власної переконаності, а не демонстрацією агресивних намірів.

9. У будь-яких взаєминах, ситуаціях «виграє» той, хто краще розуміє психічний стан співрозмовника, його інтереси, бажання, почуття і з урахуванням цього поводить себе.

10. Слід дбати про ритмічність діалогу, співвідношення мовлення і мовчання. Якщо людина перебуває у збудженому стані, то, щоб зняти напруження, їй потрібна активність, насамперед мовна. Навчіться вольовими зусиллями примусити себе змовчати, навіть тоді, коли сказане вашим співрозмовником — нісенітниця, грубість, несправедливе звинувачення. Не відповідайте зопалу. У збудженому стані людина не чує заперечень. Поводьтеся стримано і дайте заспокоїтися вашому опоненту. Після цього можна висувати свої аргументи.

11. Критикуйте інших обережно і тактовно.

12. Спокійно розв'язуйте конфлікти, що виникли. Пам'ятайте, що більшу перевагу мають ті, хто в конфлікті зберігає витримку і на грубість не відповідає грубістю.

Військова діяльність, спілкування в умовах служби у Збройних Силах характеризуються цілим рядом емоційних ситуацій, що їх юнакам важко, інколи навіть неймовірно важко долати. Для попередження цього слід займатися спеціальними вправами, спрямованими на зняття негативних станів. Потрібно навчатись уявляти себе в різних емоційних станах (позитивних, негативних). Проаналізуйте і запам'ятайте, що ви відчуваєте, переживаєте, коли зовсім спокійні і коли дуже схвильовані. Корисно також читати уривки з книг, репортажі про екстремальні ситуації у військовій діяльності, описання радісних та сумних ситуацій і «приміряти» психічні стани літературних героїв на себе. Витрачайте на кожну таку ситуацію не більше 10 хв. Як тільки навчитесь це легко робити, можете зменшити кількість вправ і повертатися до них лише зрідка. В разі екстремальної ситуації, виникнення негативних переживань уявіть, відтворіть якусь із приємних ситуацій і викликайте у себе позитивні емоції.

Хочемо ми того чи ні, але в житті ми постійно зустрічаємося з конфліктами. Необхідно навчитися розумно поводитися в конфліктних ситуаціях.

Конфлікт — це зіткнення різних позицій, поглядів, думок людей. Можна виділити два види конфліктів: руйнівний, який шкодить людині, колективу, і конструктивний, який дає змогу відшукати в суперечці альтернативу. В певних випадках конструктивний конфлікт здатний активізувати потенційні можливості особистості, відкрити перспективу її самовдосконалення. Важливо навчитися переводити руйнівний конфлікт у конструктивний. Для цього можна скористатися такими порадами:

1. У конфлікті неправі обидві сторони. Той, хто першим іде на примирення, виявляє не слабкість, а свою силу.

2. У будь-якого вашого суперника слід знайти щось позитивне і зрозуміти його позицію.

3. У будь-якому конфлікті, який ви бажаєте зняти, ліквідувати, варто враховувати дві фази у спілкуванні. Перша — це фаза «Так». Ви повинні на цій фазі погодитися з частиною аргументів опонента, поспівчувати йому, показати, що ви його проблеми знаєте не гірше, ніж він сам. Коли співучасник конфлікту дещо заспокоїться, можна включати фазу «...але». На цій фазі слід спокійно, аргументовано викласти свою точку зору і запропонувати варіанти розв'язання проблеми, компромісні рішення конфлікту.

СПОСОБИ ТА МЕТОДИ ПСИХІЧНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ

Психічна саморегуляція грає виняткову роль у будь-якій діяльності, особливо у військовій, бо позначається на взаєминах між військовослужбовцями, їхньому здоров'ї, а в цілому на боєготовності Збройних Сил. Рівень саморегуляції психічних станів, поведінки людини зумовлений насамперед ступенем розвитку її вольових якостей. Самовладання як одна із складових саморегуляції проявляється в збереженні не тільки зовнішнього, а й внутрішнього спокою. У неприємній ситуації слід дотримуватися принципу: «Не хвилюватися через те, чого я змінити не можу». Дуже важливо зняти внутрішнє, емоційне напруження, яке шкодить здоро-

в'ю, негативно позначається на поведінці людей. Існує кілька способів його зняття.

Спосіб перший. Не стримувати зовнішні прояви почуттів, емоцій, виплескувати свою злість. Та цей спосіб є непристойним у суспільстві, грубим, асоціальним.

Спосіб другий. Реагувати на емоціогенні чинники в пристойній для суспільства формі: включитися в активну фізичну діяльність (корисна і потрібна робота, гімнастичні вправи, вправи на дихання, рух).

Спосіб третій. Не допустити спалаху злості. Цього можна досягти різними методами, а саме:

1. В момент появи негативного стану необхідно переконати самого себе, що причина, яка його породжує, не варта того, щоб через неї хвилюватися.

2. Не слід поспішати діяти, коли вами володіють такі почуття, як нетерпіння, гнів. Заспокоївшись, ви обов'язково знайдете краще розв'язання проблеми.

3. Слід пам'ятати, що будь-яке хвилювання — це загроза вашому здоров'ю. Злістю, криком, іншими афективними діями не можна розв'язати проблеми. У стані збудження людина не здатна осмислювати, усвідомлювати свою поведінку, її емоції «забивають» розум.

4. Не потрібно вступати в запальні дебати з людьми, які вивели вас із стану рівноваги, бо цим ви «підливаєте масла у вогонь». Чим більше ми рухаємось, кричимо, розмахуємо руками тощо, тим вищим буде напруження. У такій ситуації варто промовчати, або відійти, або відвернутися від співрозмовника, поки він не заспокоїться.

5. Щоб знизити дію негативних емоційних станів, потрібно багато разів обдумати майбутню подію, щоб звикнути до неї, пережити її уявно. Але цим не варто дуже захоплюватися, щоб не притупити обережність.

6. Проаналізуйте свій власний позитивний і негативний досвід у розв'язанні проблем, врахуйте при цьому зміни, що відбулися з вами і в навколишньому житті з того часу, коли ви мали справу з цими проблемами.

7. Погодьтеся, що ви не ідеал, а така сама людина, як інші, і так само можете помилятися, робити промахи.

8. Китайський мислитель Конфуцій стверджував, що бути обманутим і пограбованим — це значно менше лихо, ніж довго пам'ятати про це. Тримати в пам'яті

негативні емоції рівнозначно поступовому самогубству. Хвилюватися з приводу подій, які вже сталися, зовсім нерозумно. Не варто займатись і безплідними самозвинуваченнями, краще зробити правильні висновки.

9. Оптимізм, гумор, захоплення цікавою справою повертають людині позитивні емоції, радість, душевну рівновагу. Люди, здатні до цього, емоційно стійкіші, витриваліші.

Цікаві правила психічної саморегуляції розробив американський фахівець у галузі людських стосунків Дейл Карнегі. Наведемо деякі з його рекомендацій.

Як аналізувати і розв'язувати проблеми стурбованості, тривожності:

1. Перед прийняттям рішень зберіть факти, точну інформацію про цю проблему.

2. Після ретельного аналізу фактів приймайте рішення.

3. Приймавши рішення, приступайте до дій. Відкиньте всяке хвилювання щодо результату.

4. Не намагайтеся зробити всі справи зразу, бо це підірве ваші фізичні і психічні сили. Слід розробити раціональні способи виконання завдань.

5. Коли ви (чи хто-небудь з ваших друзів) схильні турбуватися з приводу якоїсь проблеми, запишіть наступні запитання і дайте відповіді на них: а) У чому полягає проблема? б) Чим вона викликана? в) Які можливості її розв'язання? г) Яке рішення найкраще?

Щоб зняти хвилювання, стурбованість, необхідно:

1. Відгородити минуле і майбутнє «залізними дверима». Живіть у «відсіку» сьогоднішнього дня, не хвилюйтеся за майбутнє. Для мудрої людини щодня відкривається нове життя. Слід навчитися забувати про минулі дні і не турбуватись про день завтрашній.

2. Запитайте себе: «Що є найгіршим із того, що може відбутися сьогодні, якщо я не можу розв'язати свою проблему?»

3. Приготуйтеся змиритись із цим найгіршим в разі необхідності.

4. Потім спокійно подумайте, як змінити ситуацію.

5. Пам'ятайте про шкоду, яку хвилювання завдає вашому здоров'ю. Доктор Алексіс Каррель стверджував: «Ділові люди, які не вміють боротися із стурбованістю, помирають молодими».

6. Ведіть рахунок своїх успіхів, а не своїх неприємностей.

7. Не наслідуйте сліпо інших. Знайдіть себе в житті і залишайтеся самим собою.

8. Коли доля вручає вам лимон, постарайтеся зробити з нього лимонад. Дуже важливо навчитись із кожної своєї втрати, неприємності виносити щось корисне для себе.

9. Забувайте про свої власні неприємності, створюючи радість, щастя для інших. Роблячи добро іншим, ви в першу чергу допомагаєте собі.

Для саморегуляції психічних станів можна використати цілий комплекс інших методів: переключення уваги, самопідбадьорювання, самопереконавання, самонаказ, самонавіювання та ін.

Переключення уваги полягає у тому, що ви самотійно можете раптово спрямувати свою увагу з об'єкта думки, який вас хвилює, на інші об'єкти, яких у даній ситуації навіть немає, але вони можуть викликати позитивні переживання.

Самопідбадьорювання — це звернення до самого себе для того, щоб зміцнити віру в себе, вмовити не хвилюватися, повірити в успіх підготовки до служби в армії («Я все зможу, я всього доб'юся», «Військова служба мені не страшна» тощо). Можна самого себе картати («Що, став розмазнею?»; «Чого розкис?») або вдатися до самокритики у присутності інших, що набагато ефективніше.

Самопереконавання — це вміння переконати себе у здатності регулювати свої настрої, почуття, вчинки; це дискусія із самим собою, наведення аргументів, доказів на користь стримання, регулювання емоцій. Важливо, щоб у юнака було сформовано почуття патріотизму, усвідомлення свого обов'язку перед іншими, перед суспільством.

Самонаказ — це наказ собі діяти у певних екстремальних ситуаціях. Так, за самонаказом необхідно вставати вранці, коли цього робити не хочеться, виконувати розпорядження викладача допризовної підготовки, дотримуватися режиму дня, дисципліни, доводити розпочату справу до кінця.

Самонавіювання побудоване на тих самих механізмах, що й самопідбадьорювання. Власне слово як подразник спрямоване на свою психіку. Ефективність самонавіювання залежить від уміння повністю відволікатися від усього стороннього і переключатися лише на зміст формул самонавіювання і відчуття того, що вони відбивають, який зміст несуть.

СПОСОБИ ТА МЕТОДИ РЕЛАКСАЦІЇ

Організм людини під впливом тривалих нервових, психічних напружень зазнає втоми. У цьому випадку йому потрібна розрядка — *релаксація*. Способами релаксації можуть бути: 1) сон, якщо ви можете в ситуації напруження заснути; 2) автотренінг, коли людина ніби оволодіває функціями свого організму, не підвладними свідомій регуляції (серцебиття, дихання, теплові відчуття та ін.). Завдяки тривалій, постійній регуляції фізіологічних станів знімаються небажані емоції, зайві хвилювання.

Існує багато методів, за допомогою яких індивід регулює не тільки власну поведінку, а й поведінку інших. Серед них важливе місце належить *автотренінгу*. Цей психотерапевтичний метод поєднує в собі елементи самонавіювання та саморегуляції. Він допомагає управляти своїми емоціями, відновлювати сили і працездатність, знімати велике нервово напруження. Займатися автотренінгом найкраще в тихому, затемненому приміщенні. Одяг має бути теплим, вільним, не заважати диханню.

Сядьте зручніше в крісло чи на стілець, руки покладіть на стегна, заплющте очі, розслабте всі м'язи. Кожну з формул навіювання повторюйте декілька разів (кількість залежить від результату її дії на організм). Поступово занурюйтесь у стан комфорту, тепла. Усе повинно відбуватися ніби у напівдрімотному стані, без напруження, без зосередженості уваги на чомусь побічному. В центрі вашої уваги, внутрішнього погляду мусить бути лише та частина тіла, що згадується у формулі. Увагу з однієї частини тіла на іншу потрібно переносити повільно, поступово.

Повільне дихання необхідно проводити не менше 2—3 хв. Дихайте із задоволенням, намагаючись відчути легкий потік повітря через ніздрі. Розслабляючи м'язи, уявіть собі, що вони поступово розтікаються, втрачають зовнішні обриси. Ваша увага повинна рухатись по тілу зверху вниз. Обличчя слід розслабляти поелементно, від лоба до підборіддя, тіло — з голови до пальців рук і ніг. Повторюйте ці уявні процедури, доки не відчуєте позитивних змін в організмі.

Щоб навіяти собі тепло, уявіть, що ви лежите у теплій воді, на теплому піску, під сонцем і ваше тіло зігрівається. Ваші судини при цьому розслаблюються,

розширюються. Випадкові подразники, впливи, перешкоди ліквідуйте, примовляючи: «Про це пізніше», «Зараз не до цього» тощо.

Перш ніж проводити автотренінг у повному обсязі, на першому занятті необхідно засвоїти підготовчі формули (не більше трьох-чотирьох). З часом слід поступово розширювати автотренінг, збільшуючи кількість формул і тривалість занурення і виходу з нього.

Наводимо зразок етапів автотренінгу і формул навіювання.

Підготовка

1. Влаштовуюсь зручно.
2. Влаштовуюсь якомога зручніше.
3. Нікуди не поспішаю.
4. Мене чекає приємна процедура.
5. Дихаю повільно і спокійно. Дихаю із задоволенням.

Занурення

1. Я заспокоююсь.
2. Я спокійний, мені приємно.
3. Обличчя спокійне.
4. Усе моє тіло розслаблюється.
5. Обличчя спокійне.
6. Руки розслаблюються.
7. Кисті рук розслаблюються,
8. важчають і починають теплішати,
9. теплішають.
10. Передпліччя розслаблюються і теплішають.
11. Плечі і лопатки розслаблюються і теплішають.
12. Руки повністю розслаблені, теплі.
13. Обличчя спокійне.
14. Усе тіло спокійне.
15. Ноги починають розслаблятися і теплішати.
16. Стопи розслаблюються і теплішають.
17. Гомілки розслаблюються і теплішають.
18. Ноги повністю розслаблені, теплі.
19. Усе тіло спокійне.
20. Обличчя спокійне.
21. Ноги розслаблюються.
22. Спина розслаблюється і теплішає.
23. Усе тіло абсолютно спокійне.
24. Тілу приємно і зручно, воно відпочиває.

Вихід

1. Я добре відпочив.
2. Відчуття ваги залишає руки, ноги, усе тіло.
3. Голова відпочила і свіжа.

4. Я почуваюся добре.
5. Настрій гарний, рівний.
6. Я спокійний, упевнений у собі.
7. Спокійно розплющую очі.

Звичайне автотренінгове заняття триває 20—30 хв, скорочене — 5—10 хв. Будь-яке заняття можна доповнити іншими формулами навіювання, картинками відпочинку на природі, біля річки тощо.

Займатись автотренінгом рекомендується 2—3 рази на день, останній раз — перед сном. У цьому випадку формули виходу з стану занурення не використовуються.

У процесі подібних занять, постійних вправлянь ви зможете зануритися в потрібний стан у менш придатних для цього умовах — в автобусі, на вулиці, на перерві, вам досить лише подумати про розслаблення. Звичка до розслаблення оберігає нервову систему від перевантажень, підтримує її у працездатному стані, дає змогу в кожній ситуації витратити стільки енергії, скільки на це її потрібно, і не більше.

ЗАПИТАННЯ

1. Що необхідно зробити, щоб поліпшити свою психологічну готовність до служби в армії?
2. Як сформулювати у себе необхідні волюні якості, риси справжнього чоловічого характеру?
3. Як потрібно спілкуватися з людьми?
4. Що ви знаєте про методи психічної саморегуляції?

ТАНКИ, БОЙОВІ МАШИНИ ПІХОТИ, БРОНЕТРАНСПОРТЕРИ

Найменування	Країна-виготовлювач, рік випуску	Вага, т	Екіпаж		Озброєння	Боскомплект	Швидкість, км/год		Потужність, кіловатт, к.с.
			Десант	Десант			Запас ходу, км	Запас ходу, км	
1. Танки									
М-1 «Абрамс»	США, 1980	54	4	4	105 мм 2×7,62; 1×12,7	55 11400; 1000	72 440	1500	
М-60А3	США, 1978	51	4	4	105 мм 7,62; 12,7	63 5950; 940	48 480	750	
М-48А5	США, 1975	48,7	4	4	105 мм 2×7,62	57 5050	48 480	750	
«Леопард-1А4»	ФРН, 1974	42,5	4	4	105 мм 2×7,62	60 5550	64 600	830	
«Леопард-2»	ФРН, 1979	55,2	4	4	120 мм 2×7,62	42 4750	68 550	1500	
AMX-30	Франція, 1963	36	4	4	105 мм 7,62; 12,7	47 2050; 1050	65 500	720	
2. БМП									
М-2 «Бредлі»	США, 1981	22,3	9	9	25 мм (ПУ ПТКРС) 7,62	900 (7 «Тоур») 2200	66 500	506	

Найменування	Країна-виготовлювач, рік випуску	Вага, т	Екіпаж		Озброєння	Боскомплект	Швидкість, км/год		Потужність, кіловатт, к.с.
			Десант	Десант			Запас ходу, км	Запас ходу, км	
3. БТР									
М-3 «Бредлі»	США, 1981	22	—	—	25 мм (ПУ ПТКРС) 7,62	1500 (12704) 4400	66 480	506	
AMX-10P	Франція, 1970	13,8	11	11	20 мм 7,62	800 2000	65 600	250	
М-113 А1	США, 1961	10,4	13	13	12,7	2000	64 500	215	
«Леонідас»	Греція, 1983	12,5	10	10	12,7	1500	60 350	250	
М-59	США, 1953	19,2	12	12	12,7	1800	51 190	2×146	
LVTP-7A	США, 1980	18,6	28	28	12,7	1000	72 480	—	
LAV-25	США, 1982	—	9	9	гармата 25 мм	—	100	—	

ПОЛЬОВА АРТИЛЕРІЯ І МІНОМЕТИ

Найменування	Країна-вироблювач, рік випуску	Вага системи, т	Екіпаж, обслуга	Вага снаряда, кг	Дальність стрільби, км	Швидкість стрільби, постр./хв	Похідний боекомплект	Швидкість максимальна, постр./хв	Запас ходу, км
1. Самохідна артилерія									
203,2-мм СГ М-110А2	США, 1978	26,5	5	90; 110	24,3	1,5	150(2)	55	520
175-мм СП М-М-107	США, 1961	28,2	5	67	32,8	1,5	114	55	730
155-мм СГМ-109	США, 1961	23,8	6	44; 51	16,4	4	150(28)	58	350
105-мм СГМ-108	США, 1961	21,3	5	16	13,7	10	86	56	350
2. Артилерія, яку буксують									
203,2-мм ГМ-115	США, 1946	13,4	14	90	16,0	1	100	30	—
155-мм ГМ-114	США, 1943	5,76	11	46,7	14,6	4	150	50	—
155-мм ПМ-59	США, 1946	12,6	11	43,1	23,5	4	120	50	—
105-мм ГМ-102	США, 1964	1,42	6	15	11,5	10	190	60	—
75-мм ГМ-1А1	США, 1940	0,6	6	6,6	9,6	8	63	60	—

Найменування	Країна-вироблювач, рік випуску	Вага системи, т	Екіпаж, обслуга	Вага снаряда, кг	Дальність стрільби, км	Швидкість стрільби, постр./хв	Похідний боекомплект	Швидкість максимальна, постр./хв	Запас ходу, км
3. Міномети									
106,7-мм СМ М-84	США, 1964	21,4	6	12,3	5,5	20	88	43	250
81-мм СМ М-125А	США, 1964	11,3	5	3,2; 5,1	4,5	18	114	43	250
50-мм ММ-19	США, 1943	0,02	2	1,4	1,83	30	120	—	—
81-мм М-29	США, 1951	0,048	4	3,2; 5,1	4,5	20	120	—	—
106,7-мм М-30	США, 1951	0,3	6	11,7	5,5	20	160	—	—
120-мм М «Тампелла»	Ізраїль, 1953	0,22	4	12,6	6,5	10	80	—	—
4. Перспективні зразки									
155-мм Г М-198	США, 1985	7,03	10	43,6	24,0	1—2	—	—	—
105-мм Г М-204	США, 1985	1,75	6	19,5	17,5	3	—	—	—
60-мм М М-224	США, 1980	0,008	2	1,7	3,5	15—20	—	—	—

ПРОТИТАНКОВІ ЗАСОБИ

Найменування	Країна-виготовлювач, рік випуску	Вага снаряда, ракети, кг	Ефективна дальність стрільби, м	Мінімальна на дальність стрільби, м	Початкова швидкість, м/с	Товщина броні, що пробивається, мм	Система управління	Пункт управління
1. Протитанкові ракети								
«Хеллфайр»	США, 1980	45,8	5000	80	300	1090	лазерна головка самонаведення	самохідний
Удосконалений «Тоу»	США, 1981	16,5	3000	65	210	620	провідна	переносний
«Міган»	Франція, ФРН, 1972	6,55	2000	25	200	580	провідна	переносний самохідний
«Дракон»	США, 1968	6,3	1000	30	110	430	провідна	переносний
2. Безвідкатні гармати								
106-мм М-40 АІ	США, 1953	7,97	1100	—	503	450	—	на автомобілі
75-мм М-20	США, 1945	6,5	500	—	305	90	—	переносний
3. Протитанкові гранатомети								
88,9-мм М-20 АІ	США, 1953	4,04	150	—	103	280	—	переносний

Найменування	Країна-виготовлювач, рік випуску	Вага снаряда, ракети, кг	Ефективна дальність стрільби, м	Мінімальна на дальність стрільби, м	Початкова швидкість, м/с	Товщина броні, що пробивається, мм	Система управління	Пункт управління
66-мм М-72А2	США, 1962	1,12	200	—	150	270	—	одноразовий
90-мм М-67	США, 1959	3	350	—	213	320	—	переносний
84-мм, «Карл Густав»	Швеція, 1957	2,2	450	—	310	400	—	переносний
66-мм М-31	США, 1963	0,7	115	—	53	250	—	грантітковий

СТРІЛЕЦЬКА ЗБРОЯ І ГРАНАТОМЕТИ

Додаток 4

Найменування	Країна-виготовлювач, рік випуску	Вага, кг	Довжина, мм	Принцип на дальність, м	Початкова швидкість кулі, м/с	Швидкість стрільності, постр./хв	Вага кулі, грана-ти, г	Смність магазину (стрічки)
1. Пістолети								
11,43-мм M1911 «Кольт»	США, 1926	1,1	218	68	250	14	15,2	7
9-мм P-1 «Вальтер»	ФРН, 1938	0,96	218	50	320	16	8	8
9-мм «Браунінг»	США, 1954	1,07	198	50	350	26	8	13
9-мм «Кпріккале»	Туреччина, 1967	0,65	195	50	268	65	8	7
2. Пістолети-кулемети								
9-мм «Узі»	Ізраїль, 1954	3,99	650	200	420	80	8	32
11,43-мм M3A1	США, 1948	3,7	578	90	270	40—60	15,2	30
9-мм типу 1011	Туреччина, 1979	3,5	660	200	390	60—80	8	32
9-мм «Стен» МК5	Англія, 1953	3,8	690	185	366	120	8	32
3. Автоматичні гвинтівки								
7,62-мм Г-3	ФРН, 1957	5	1020	400	800	600	9,3	20
7,62-мм снайперська М-21	США, 1972	4,35	11,25	1000	853	—	9,3	20

Найменування	Країна-виготовлювач, рік випуску	Вага, кг	Довжина, мм	Принцип на дальність, м	Початкова швидкість кулі, м/с	Швидкість стрільності, постр./хв	Вага кулі, грана-ти, г	Смність магазину (стрічки)
4. Кулемети								
7,62-мм M-14A1	США, 1960	5	1100	1000	853	65	9,3	20
5,56-мм M-16A1	США, 1963	3,22	990	500	990	150—200	3,56	30
5. Гранатомети								
Єдиний 7,62-мм М-60	США, 1958	19,4	1100	1000	840	100—200	9,3	250
Єдиний 7,62-мм МГ-3	ФРН, 1968	12,4	1125	1200	820	700	9,3	50
Ручний 7,62-мм «Брен»	Англія, 1959	9,5	1133	1800	853	60	9,3	30
12,7-мм «Браунінг» M2HB	США, 1937	58	1653	1830	895	100	51,2	110
40-мм АГС М-19	США, 1981	35	1028	1600	240	375	170	20
40-мм М-79	США, 1962	2,7	736	375	76	5—7	170	однорядний
66-мм 24-ствольний М-202	США, 1974	12,5	—	350	—	за 30	—	однорядний
40-мм підствольний М-203	США, 1970	1,36	389	400	76	2—4	170	однорядний

АНКЕТА

для визначення мотивації строкової
військової служби

На службу в армію я піду тому, що:

1. Моя служба гарантуватиме безпеку держави.
2. Мені подобається бути постійно в колективі.
3. Лише тому, що цього вимагає Конституція України.
4. Перебуваючи в армії, я можу вступити до військового інституту, училища, залишитися служити за контрактом (прапорщиком, сержантом).
5. Служба допоможе мені стати фізично сильним, витривалим.
6. Військовослужбовців поважає народ.
7. Цього вимагають батьки.
8. Військова служба сприяє збереженню миру.
9. Хочу змінити й удосконалити свій духовний світ.
10. Лише тому, що цього вимагає закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу».
11. Після служби в Збройних Силах України мене візьмуть на роботу, яка мені подобається.
12. Знання та вміння, здобуті в армії, знадобляться мені в житті.
13. Підвищиться мій авторитет серед хлопців і дівчат.
14. Важко навчатися, не хочу працювати.
15. Служба гарантує безпеку світового співтовариства.
16. Хочу зміцнити свої моральні якості.
17. Я змушений виконати цю вимогу держави.
18. Після служби у мене більше шансів вступити до інституту (технікуму, іншого навчального закладу).
19. В армії я здобуду нову спеціальність, яка мені знадобиться в житті.
20. Мною, як воїном, пишатимуться батьки.
21. Уникну неприємностей, що в мене з'явилися.
22. Моя служба гарантуватиме безпеку нашому народу.
23. Хочу брати активну участь у житті військового колективу.

24. Це обов'язок кожного юнака.

25. Після служби я зможу влаштувати своє життя за власним бажанням.

26. Хочу сформувані важливі для справжнього чоловіка риси характеру.

27. Старші товариші не будуть ставитися до мене так скептично, зневажливо, як зараз.

28. Не можу знайти свого місця в школі, сім'ї (почуваюся чужим).

29. Люди зможуть жити в мирі.

30. Навчуся краще розбиратися в людях.

31. Лише тому, що цього вимагає закон.

32. Після військової служби я зможу зайнятися цікавою справою.

33. Хочу стати більш організованим і досвідченим.

34. Після служби в армії я зможу краще зростати професійно.

35. Не хочу боротися з проблемами й труднощами, що є зараз.

ТЕСТ
на оцінку власної активності у підготовці до служби в армії

№ п/п	Зміст висловлювань	Оцінка рівня активності, бали				
		0	1	2	3	4
1.	Стосунки з людьми	Зовсім ненормальні	Ненормальні	Іноді ненормальні	Нормальні	Абсолютно нормальні
2.	Конфлікти з іншими людьми	Часто бувають	Бувають	Бувають дуже рідко	Не буває	Ніколи не буває
3.	Я образливий	Дуже	Так	Рідко ображаюсь	Не ображаюсь	Ніколи не ображаюсь
4.	Старші розуміють мене	Зовсім не розуміють	Часто не розуміють	Напевне, розуміють	Розуміють	Добре розуміють
5.	Мої успіхи і невдачі оціняють	Зовсім несправедливо	Несправедливо	Іноді справедливо	Справедливо	Завжди справедливо
6.	Дома я почувуюся добре і відпочиваю	Це зовсім не так	Це майже не так	Іноді	Так	Завжди так
7.	До служби в армії	Зовсім не готов	Майже не готов	Іноді готуюсь	Готуюсь	Постійно готуюсь
8.	Правила гігієни	Зовсім не враховую	Майже не враховую	Іноді враховую	Враховую	Завжди враховую
9.	Розпорядок дня	Зовсім не додержую	Майже не додержую	Іноді	Дотримую	Постійно додержую

№ п/п	Зміст висловлювань	Оцінка рівня активності, бали				
		0	1	2	3	4
10.	Я щодня в один і той самий час	Ні	Майже ні	Іноді	Звичайно	Завжди
11.	Мені харчування відповідає рекомендаціям фізіолога	Зовсім ні	Майже ні	Іноді	Так	Постійно
12.	Сплю спокійно	Зовсім ні	Майже ні	Іноді	Так	Завжди
13.	Працюю над засвоєнням курсу допризовної підготовки	Зовсім ні	Ні	Іноді	Так	Постійно
14.	Я долаю життєві перешкоди, труднощі, формую волю	Зовсім ні	Майже ні	Епізодично	Так	Постійно
15.	Канікули провожу якомога далі від дому, від батьків	Зовсім ні	Ні	Іноді	Так	Завжди
16.	Готую себе до армії фізично (плавання, гімнастика, біг, боротьба), разів на тиждень	0	1	2	3	Більше 4
17.	Читаю військову літературу, книжок за місяць	0	1	2	3	Більше 4
18.	Прймаю холодний душ, купаюсь у річці (озері, морі), разів на тиждень	0	1	2	3	Більше 4

№ п/п	Зміст висловлювань	Оцінка рівня активності, бали			
		0	1	2	3
19.	Вживаю спиртні напої, разів на тиждень	4	3	2	1
20.	Я курю, цигарок на день	20 і більше	15	10	5
21.	Моя вага вища норми, процент перевищення	20 і більше	15	10	5
22.	Займаюсь автотренінгом, разів на тиждень	0	2	4	6
23.	Роблю фіззарядку, разів на тиждень	0	1	2	3
24.	Зустрічаюсь, спілкуюсь з воїнами, офіцерами Збройних Сил України, разів на місяць	0	1	2	3
25.	Буваю в театрі, кіно, на концертах, разів на місяць	0	1	2	3
					4
					0
					0
					0
					8 і більше
					Не менше 4
					4 і більше
					Не менше 4

ТЕСТ

на самооцінку ставлення до вас інших людей
(відповідь «так» або «ні»)

1. Потрібно пам'ятати, що майже увесь день мене оцінюють оточуючі.
2. Потрібно бути впевненим у собі, щоб говорити з товаришем про свої захоплення, незалежно від того, чи цікаво це йому.
3. Найкраще — зберегти гідність навіть тоді, коли є сильна спокуса вчинити інакше.
4. Якщо співрозмовник допускається мовних помилок, слід його поправити.
5. З незнайомими людьми потрібно бути дотепним і контактним, щоб справити на них гарне враження.
6. Якщо вас знайомлять з людиною і ви не почули її ім'я, потрібно попросити повторити його.
7. Щоб вас поважали, не дозволяйте жартувати над собою.
8. Потрібно бути насторожі, а то інші почнуть жартувати над вами і виставлять вас на посміховище.
9. Якщо співрозмовник дотепний, то потрібно або бути на такому самому рівні, або вийти з розмови.
10. Завжди слід намагатися відповідати настрою компанії, в якій перебуваєте.
11. Потрібно завжди допомагати своїм друзям, тому що і мені може знадобитися їхня допомога.
12. Не варто робити багато послуг людям, тому що рідко хто оцінює їх гідно.
13. Краще, якщо інші залежать від мене, ніж я від них.
14. Справжній друг намагається допомогти друзям.
15. Треба демонструвати свої кращі якості, щоб їх оцінили гідно.
16. Якщо у компанії хтось хоче розповісти відомий анекдот, то потрібно зупинити його.
17. Якщо розповіли відомий анекдот, то ввічлива людина повинна посміятися.
18. Якщо друг запрошує вас до себе, а ви збираєтесь у кіно, то краще сказати, що у вас болить голова, ніж справжню причину.
19. Справжній друг вимагає, щоб близькі завжди діяли в його інтересах.

20. Не потрібно вперто і стійко відстоювати свою правоту, коли співрозмовник має протилежну думку.

Додаток 8

Правильні відповіді: 1 в, 2 а, 3 а, 5 б, 6 г, 7 г, 8 б, 9 в, 10 а.

Додаток 9

АНКЕТА

для визначення тривожності учнів, пов'язаної з підготовкою до військової служби та її очікуванням

Я хвилююсь в ситуаціях, коли:

1. Інші дивляться, як я виконую стройові прийоми, нормативи з допризовної підготовки.
2. Хлопці, які служать в армії, розповідають про військове життя.
3. На практичних заняттях необхідно долати попластунськи рубіж, перешкоду, обладнати окоп тощо.
4. Уявляю напруженість, вимогливість, регламентованість військової діяльності.
5. Не все виходить на заняттях з допризовної підготовки.
6. Відповідаю біля дошки на занятті з допризовної підготовки.
7. Порівнюю себе з хлопцями, які вже служать в армії.
8. Розмовляю з викладачем допризовної підготовки про військову службу.
9. Розповідають про випадки знущань, приниження гідності, глузування над молодими воїнами в армії.
10. Виконую вправи зі стрільби з автомата, гвинтівки.
11. Порівнюю свою підготовленість з допризовної підготовки з рівнем підготовки інших хлопців.
12. Уявляю накази, розпорядження в армії, що надходять від командирів.
13. Оцінюю свою готовність до військової служби.
14. Викладач допризовної підготовки подає мені команди, накази.
15. Уявляю командирів, які ображають, принижують гідність підлеглих.

16. Відпрацьовую стройові прийоми, нормативи з цивільної оборони.

17. Оцінюю свої знання, вміння з військової справи.

18. Беру участь у військово-спортивних іграх, змаганнях, конкурсах тощо.

19. Згадую, що в армії стріляють, водять бойові машини.

20. Уявляю, що військова служба — це постійне виконання вимог командирів, військових статутів.

21. Загрожує погана оцінка з допризовної підготовки.

22. Уявляю, що доведеться стрибати з парашутом, кидати бойову гранату тощо.

23. Думаю про рівень своєї фізичної підготовленості до служби в армії.

24. Хтось оцінює мої результати з допризовної та фізичної підготовки.

25. Розповідають про зухвальство, фізичні знущання одних хлопців над іншими.

26. Уявляю, як деякі воїни вимагають від новобранців покірності.

27. Уявляю, що мені доведеться виконувати всілякі вимоги військової служби, розпорядження командирів.

28. Уявляю, як з мене сміятимуться, якщо я не зможу виконати якесь завдання, норматив з допризовної чи фізичної підготовки.

29. На заняттях викладач допризовної підготовки викликає мене із строю.

30. Думаю про труднощі, що виникатимуть під час освоєння військової справи.

Додаток 10

ТЕСТ

на виявлення рівня психічної врівноваженості
(відповідь «так» або «ні»)

1. Чи грюкаєте ви дверима, виходячи з квартири?
2. Чи дратують вас меблі, якщо ви натикаєтеся на них, коли ходите по кімнаті?
3. Чи втрачаєте ви самовладання в спорті?
4. Чи перебиваєте ви співрозмовника?
5. Чи можете утримати кінчиками пальців аркуш паперу так, щоб він не тремтів?
6. Чи розмовляєте ви іноді самі з собою?

7. Чи ображаєтесь ви на дрібниці?
8. Чи довго не можете заснути увечері?

Додаток 11

ТЕСТ

на визначення типу темпераменту

1. Чи розпочинаєте ви що-небудь на свій страх і ризик?
2. Чи можете в разі потреби виконувати нецікаву роботу, і виконувати добре?
3. Чи впливають на вашу працездатність шум, яскраве світло, інші подразники?
4. Чи володієте ви собою у важкій ситуації?
5. Чи прагнете примушувати інших додержувати тих самих правил поведінки, яких додержуетесь ви?
6. Чи характерна для вас раптова зміна настрою?
7. Чи часто ви кидаєте розпочату справу?
8. Важко вас вивести із себе?
9. Чи втрачаєте ви терпіння, коли що-небудь пояснюєте?
10. Якщо ви переконані у своїй правоті, а з вами не погоджуються, чи вдається вам зберегти спокій?
11. Чи характерно для вас висловлювати своє — позитивне чи негативне — ставлення до вчинків інших людей?
12. Чи швидко ви приймаєте рішення в разі необхідності?
13. Чи легко вам перейти з одного виду діяльності на інший?
14. Чи дуже вам заважають старі навички при виконанні нової роботи, нових завдань?
15. Швидко ви включаєтесь в роботу?

Додаток 12

Гра на місцевості «Випробуй себе»

Для північної сторони: марш і оборона.

Отримання й уточнення завдання; марш, дії в обороні, в дозорі, подолання перешкод і ділянок радіоактивно забрудненої місцевості; проведення часткової санобробки; перехід до оборони без зіткнення з про-

тивником (уточнення завдання, зайняття позиції, її обладнання і маскування, встановлення мін, ведення спостереження, взяття розвідника південної сторони). Ведення оборони (знищення атакуючого противника, використання маневру). Проведення контратаки (отримання завдання, зайняття вихідного положення, контратака, захоплення полоненого і зброї, відновлення переднього краю, надання першої медичної допомоги). Марш-кидок.

Для південної сторони: марш і наступ.

Отримання й уточнення завдання; марш і дії в дозорі; подолання перешкод і ділянок місцевості, забруднених отруйними речовинами; проведення часткової санобробки; дії за сигналами «Повітря», «Хімічна небезпека». Перехід у наступ з вихідного положення (уточнення завдання, висунання на позицію, долання загороджень, атака, захоплення полоненого і документів). Переслідування противника (маневр на полі бою і знищення зброї). Відбиття атаки. Надання першої медичної допомоги. Марш-кидок.

Додаток 13

Організація військової гри на польових заняттях з допризовної підготовки

З виходом на маршрут учням повідомляються дані про противника й ставиться завдання.

Наприклад: Противник викинув десант у районі села Трихатки. Загону о 15.00 вийти до західного краю села, оточити противника, захопити в полон або знищити.

На період руху призначаються три дозорних (один з них старший), визначаються способи сигналізації з ними і спостерігачами. Дозорні йдуть попереду колони на відстані зорового зв'язку, ведуть спостереження і попереджають загін про появу противника. Приблизно через півгодини з початку руху влаштовується малий привал, щоб учасники походу перевірили припасування спорядження, взуття, одягу.

Керівник нагадує, що в разі раптового нападу противника на загін кожний учень має швидко зайняти зручну позицію, підготуватися до бою і надалі діяти згідно із вказівками командира свого відділення (взводу). Після 10-хвилинного привалу рух поновлюється,

перерви на 10–12 хв робляться через кожні 45–50 хв руху за маршрутом.

На одному з привалів можна розіграти ситуацію відбиття раптового нападу противника (відділення в обороні). З цією метою керівник непомітно для інших задалегідь висилає групу з 2–3 учнів уперед за маршрутом руху. І як тільки загін влаштується на відпочинок, ця група імітує напад противника з різних боків.

Керівник ставить завдання командирам відділень (взводів) на захоплення і знищення противника і стежить, щоб учасники гри правильно використовували місцевість, застосовували різні способи і засоби пересування, взаємодії в обороні.

З наближенням загону до місця, де за тактичною обстановкою має бути викинутий десант противника, керівник висилає туди групу з 4–5 чоловік, попередньо проінструктовану. Основній групі ставиться чергове завдання на бойові дії з десантом противника; уточнюються можливе місце його висадки, час, засоби і способи знищення, місце і час збору загону після бойових дій (відділення у наступі). Під час проведення бойових дій сам керівник вибирає зручне для спостереження місце, аналізує й оцінює дії кожного учня у ситуації атаки противника.

ЗМІСТ

Від авторів 3

Вступ 4

Розділ перший

ВІЙСЬКОВА ПІДГОТОВКА

Збройні Сили України

1. Передісторія розвитку Збройних Сил України	6
2. Збройні Сили та інші військові формування України на сучасному етапі	31
3. Військова присяга та військова символіка України	41
4. Законодавство України про військову службу	46

Статути Збройних Сил України

5. Військовослужбовці та стосунки між ними	57
6. Військова дисципліна	69
7. Розміщення військовослужбовців. Обов'язки та дії денно-вального роти	75
8. Права та обов'язки чатового	85

Стройова підготовка

9. Стройові прийоми і рух без зброї	94
10. Стройові прийоми зі зброєю	104
11. Строї відділення	107

Вогнева підготовка

12. Малокаліберна гвинтівка	113
13. Автомат Калашникова	124
14. Основи і правила стрільби	148
15. Ручні осколкові гранати	155

Тактична підготовка

16. Основи загальновійськового бою	165
--	-----

17. Озброєння та екіпіровка солдата.	175
18. Дії солдата в бою.	179
19. Дії солдата в бою у складі мотострілецького відділення	196

Основи військової топографії та туризму

20. Військова топографія	218
21. Основи туризму	231

Розділ другий

МЕДИКО-САНІТАРНА ПІДГОТОВКА

22. Надання першої медичної допомоги	254
--	-----

Розділ третій

ЦИВІЛЬНА ОБОРОНА

Надзвичайні ситуації техногенного, екологічного, природного та воєнного характеру

23. Аварії (катастрофи), стихійні лиха, зброя.	279
24. Характеристика осередків ураження, що виникають внаслідок аварій (катастроф), стихійних лих і застосування сучасних засобів ураження	290

Захист населення у надзвичайних ситуаціях

25. Прилади радіаційної, хімічної розвідки і дозиметричного контролю	297
26. Оповіщення населення в надзвичайних ситуаціях у мирний і воєнний час.	311
27. Дії населення в надзвичайних ситуаціях у мирний і воєнний час	312
28. Захист сільськогосподарських тварин і рослин від ураження	320
29. Засоби індивідуального захисту	325
30. Укриття населення в захисних спорудах	344
31. Санітарна обробка і знезараження	349
32. Евакуація населення.	353
33. Завдання Цивільної оборони України	355

Розділ четвертий

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА

34. Психологічна характеристика військової служби та військового колективу	360
35. Психологічна підготовка до служби у Збройних Силах України.	364
36. Способи та методики вивчення власної психологічної готовності до військової служби	369
37. Методи вдосконалення психологічної готовності до служби в армії	381

Додатки	394
-------------------	-----

Навчальне видання

ТОМЧУК Михайло Іванович
КОНОТОПЕНКО Яків Іванович
КРАМАРЕНКО Юрій Васильович
КВАШНЬОВ Юрій Олександрович
ГУДИМ Віктор Миколайович

ДОПРИЗОВНА ПІДГОТОВКА

Пробний підручник для 10—11 класів
Допущено Міністерством освіти України

Редактор М. Д. Зубалій
Художник обкладинки В. Б. Волков
Малюнки Г. І. Разумова і Р. І. Бондаренко
Художній редактор В. Б. Лопарєв
Технічний редактор Н. М. Юшина
Коректор К. С. Коваленко

Здано до набору 01.10.95. Підписано до друку 07.02.96. Формат 84x108 1/32.
Папір друк. №2. Гарнітура шкільна. Друк високий. Умов. друк. арк. 21,8.
Обл.-вид. арк. 24,3. Тираж 390 000 (1-й з-д 1—150 000). Зам. 6-299.

МП «Вежа». 252004, Київ, вул. Васейка, 1/2.

Набір та верстка СМП «АВЕРС».
254214, Київ, пр. Оболонський, 36.

Годовне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
252057, Київ, вул. Довженка, 3.